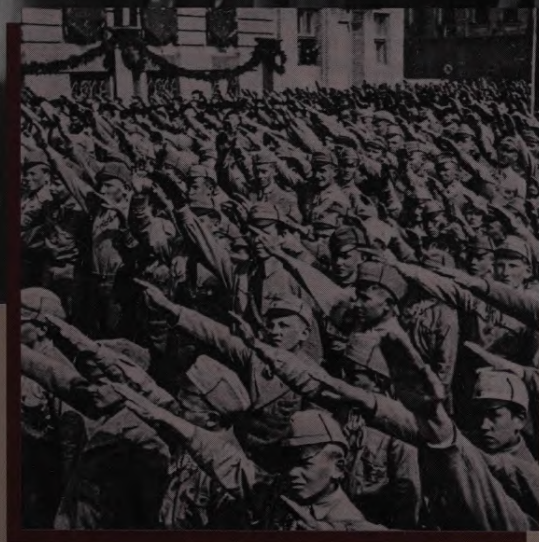

Aivars Stranga

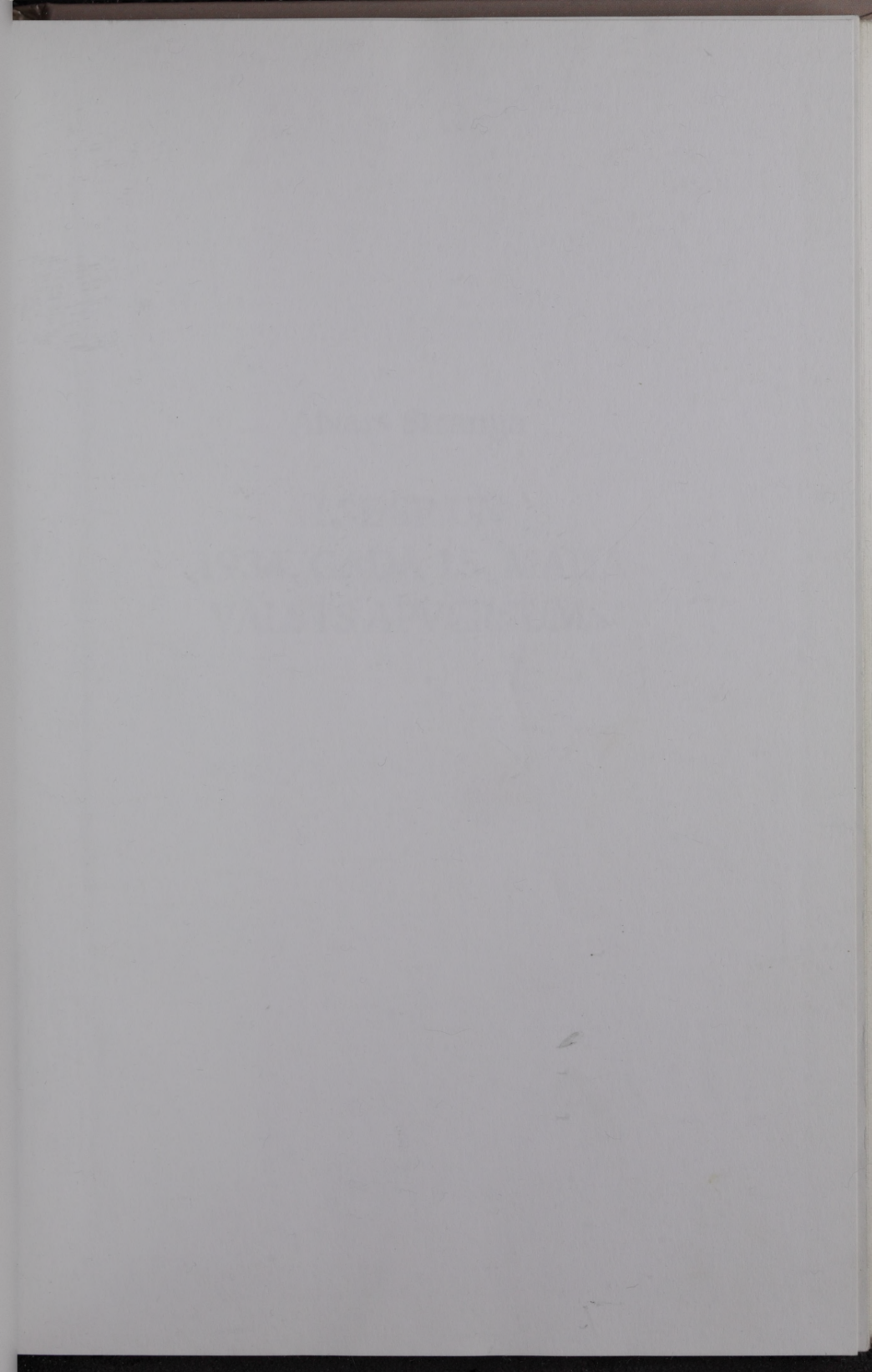

LSDSP

un **1934.** gada **15.MAIJA**

VALSTS APVĒRSUMS

Aivars Stranga

**LSDSP UN
1934. GADA 15. MAIJA
VALSTS APVĒRSUMS**

Demokrātijas likteņi Latvijā

Rīga 1998

Aivars Stranga

IZDĒPŪN

1934. GADA 15. MAIJA

VALSTIS APVĒRSUMS

98-4

232

L
3

Latvijas Nacionālā
bibliotēka

98-4
232

UDK 947.43.074.3
52.633

SATURS

Aivars Stranga

Aivars Stranga

LSDSP UN 1934. GADA 15. MAIJA VALSTS APVĒRSUMS

Demokrātijas likteņi Latvijā

Rīga 1998

© Aivars Stranga, 1998

ISBN 9984-043-06-9

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

UDK 947.43.074.2
St 653

~~98-24.836~~
0304045869

Aivars Stranga

LSDSP UN 1934. GADA 15. MAIJA VALSTS APVĒRSUMS
Demokrātijas likteņi Latvijā
Rīga, 1998, 286 lpp.

Autora izdevums

Vāka mākslinieks

Valentīns Nasonovs

Datorsalikums

Andrejs Zīle, Svetlana Zīle

Uz vāka:

LSDSP mītiņš Rīgā, 1933. gada 1. maijā;
Mazpulku junda Rīgā, 1939. gada 15. maijā

ISBN 9984-643-06-9

© Aivars Stranga, 1998

SATURS

Ievads	7
1. nodaļa.	
LSDSP Latvijas demokrātijā (1918.—1934.)	15
1.1. LSDSP un neatkarīgās Latvijas izveide	15
1.2. LSDSP parlamentārajā republikā (1920.—1934.)	36
1.3. LSDSP un Latvijas ārējā politika	53
2. nodaļa.	
15. maija priekšnoteikumi	94
2.1. Sabiedrības struktūra un liberālās demokrātijas bojā eja	94
2.2. Ulmaņa personības loma	110
2.3. Apvērsuma sagatavošana	119
3. nodaļa.	
15. maija apvērsums	129
3.1. LSDSP pirms valsts apvērsuma (1933.—1934. gada maijs) ..	129
3.2. Pučs	146
3.3. Represijas pret LSDSP. LSSZP izveide	158
3.4. 15. maija starptautiskā rezonanse	175
4. nodaļa.	
Kārļa Ulmaņa režīms	195
4.1. Režīma tipoloģiskā piederība	195
4.2. LSSZP darbība	230
Epilogs	250
Nobeigums	265
Personu rādītājs	272

1991. gada 1. izdevums
128 lpp.

1991. gada
1. izdevums

SATURS

Latvian National Library

1. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	15
1.1. nodaļa	LSDSP un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	15
1.2. nodaļa	LSDSP parlamentārās republikas (1920—1934)	36
1.3. nodaļa	LSDSP un Latvijas brīvības cīņās	53
2. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	94
2.1. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	94
2.2. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	110
2.3. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	119
3. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	139
3.1. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	139
3.2. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	145
3.3. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	158
3.4. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	173
4. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	195
4.1. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	195
4.2. nodaļa	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	230
Epilogs	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	250
Nobeigums	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	265
Personu rādītājs	Latvijas Demokrātiskā Tautsaimnieciskā Strādnieku Partija (LSDSP) un neatkarīgās Latvijas Ieviešana (1918—1934)	273

IEVADS

“Brīvība ir brīvība, ne vienlīdzība vai taisnīgums, vai kultūra, vai cilvēces laime..”

Jesaja Berlins

1939. gada 3. septembrī, dienā, kad Lielbritānija pieteica karu nacistiskajai Vācijai, britu vēstnieks E. H. Karrs (*Carr*) pielika punktu savai grāmatai par starptautisko attiecību attīstību divdesmitgadīgā krīzes posmā — kopš Versaļas miera 1919. gadā. Liberālās demokrātijas, kuras pēc 1919. gada tika izkaisītas pa visu pasauli, bija abstraktas teorijas produkts, bez saknēm nacionālajā augsnē, rezignēti secināja Karrs; racionālisms var radīt utopiju, bet nevar pārvērst to realitātē.¹ 1918. — 1919. gads Austrumeiropā un Centrāleiropā sākās tieši ar utopiju — ar liberālu vai proliberālu demokrātijas pasludināšanu arī visās trijās Baltijas valstīs. 1918. gada 17. novembra Tautas Padomes politiskā platforma, kuras izstrādē Latvijas Sociāldemokrātiskās Strādnieku Partijas pārstāvji bija īpaši aktīvi un kura bija Latvijas Republikas pirmā pagaidu satversme, bija liberālās demokrātijas manifests: tā proklamēja plašas politiskās brīvības; likuma varu; nacionālo toleranci un privātīpašuma neaizskaramību.² Solis tālāk pretī liberālismam un utopijai tika sperts nākamajā dienā, 18. novembrī, Kārļa Ulmaņa runā Latvijas valsts pasludināšanas akta laikā, kad Ulmanis pieteica politiskās nācības izveidi kā jaunas Latvijas mērķi: “Visi pilsoņi, bez tautas izšķirības, aicināti palīdzēt, jo visu tautību tiesības būs Latvijā nodrošinātas. Tā būs demokrātiska taisnības valsts, kurā nedrīkst būt ne apspiešanas, ne netaisnības.” Neviens tobrīd neuzstādīja jautājumu, vai Latvijā ir priekšnoteikumi liberālās demokrātijas dzīvotspējai. Jau 19. gadsimtā Dž. St. Mills bija uzsvēris, ka demokrātisku valdību var iedot katram, bet ne katrs ir spējīgs to uzturēt; ja cilvēki nav spējīgi vai negrib aizstāvēt demokrātiju, tad rodas apstākļi, kuros demokrātija nevar izdzīvot.³ Vēl vairāk tas sakāms par liberālo demokrātiju, kuras sociālie un kultūras priekšnoteikumi ir kapitālisms, buržuāziskā vidusšķira, individuālisms. Visas trīs Baltijas valstis, toties, bija agrāras un zemnieciskas: sociālajā struktūrā, kultūrā, tradīcijās, aizspriedumos. Lietuva izdalījās pat kopējā agrārajā ainā kā izaicinoši neatbilstoša modernai demokrātijai. Tikai Pirmā pasaules kara priekšvakarā Lietuvā bija sākusies ciemu zemes sadalīšana zemnieku īpašumā: grūti iedomāties lielāku sociālu neatbilstību starp utopisko politisko sistēmu, kura tika pasludināta 1918. gadā, un tās materiālo pamatu;

neatkarības priekšvakarā pāri par 20 % no valsts iedzīvotājiem bija bezzemnieki, ceturtdaļa — pilnīgi sīkzemnieki, bet vidējais zemnieki īpašums tikai nedaudz pārsniedza 15 hektārus. Pat divdesmit gadus vēlāk, 1939. gadā, vairāk nekā 78 % Lietuvas iedzīvotāju dzīvoja laukos, 80 % no nacionālā ienākuma tika iegūts agrārājā sektorā — tiesa, jau atbilstošākā politiskajā sistēmā — Smetonas vadonisma diktatūrā.⁴ Uz 100 000 iedzīvotāju bija tikai deviņas automašīnas un 88 telefona aprāti — daudzas reizes mazāk nekā Somijā, nemaz nerunājot par Dāniju, ar kuru Baltijas valstis sevi nereti salīdzināja. Stāvoklis Igaunijā un Latvijā nebija tik neatbilstošs liberālai demokrātijai, bet arī ne radikāli atšķirīgs — neatkarības pasludināšanas laikā abās no tām vairāk kā 60 % iedzīvotāju dzīvoja laukos. Tas bija tieši tas, par ko dzimušais rīdzinieks Jesaija Berlins bija rakstījis: pasaulē ir daudz sabiedrību — vai tā būtu ortodoksāla reliģiska vide, vai tradicionāla lauku ciema pasaule — kurās dominē citas, ne liberālās civilizācijas vērtības.⁵ Visas trīs Baltijas valstis, agrāras un zemnieciskas pēc sava sociālā satura un kultūras orientācijas, pierādīja, ka zemniecība varēja samierināties ar visu ko, tikai ne ar liberālām vai pro-liberālām politiskām sistēmām. Antiliberālo un antidemokrātisko vērtību dinamika izrādījās neapturama Eiropas lielākajā daļā, Baltijai ejot līdzī antidemokrātijas vilnim. Liberālā demokrātija — neitrāla valsts, balstīta tikai likuma varā, nacionālā un sociālā kompromisā, kapitālismā un individuālismā — tika noraidīta jau 20. gadu sākumā: 1922. gada Itālijā uzvarēja fašisms. 1926. gada maijā tai sekoja Polija — Pilsudska apvērsums, iecerēts kā viegla uzvara par “deģenerēto” parlamentu, tomēr izvērtās ielu cīņās, aptuveni 300 cilvēku zaudēja dzīvību. Pilsudskis uzvarēja, pasludinot Polijas atvēršanu — sanāciju, kura bija kreisi nacionālistiski orientēta pro-militāriska diktatūra. Dažus mēnešus vēlāk sekoja Lietuva; dīvainais bija nevis tas, ka tas notika tikai astoņus gadus pēc neatkarības iegūšanas, dīvaini bija, ka bija jāgaida veseli astoņi gadi, lai liberālā demokrātija aizietu bojā. Gāžot demokrātiju, mēs esam vadījušies no diženajiem fašisma principiem, 1926. gada 22. decembrī, nepilnu nedēļu pēc apvērsuma, paziņoja viens no tā īstenotājiem A. Voldemārs. 1934. gada Eiropas diktatoru saimei pievienojās nacionālistiskās un pro-sociālistiskās diktatūras Igaunijā un Latvijā. Beidzot arī mēs pārstājām staigāt, E. Virzas vārdiem runājot, sastingušos brīvības ceļus, materiālistiskus un neiedvesmojošus. Eiropas diktatūras bija daudzveidīgas: to saimē drūzmējās fašisti, nacionālsociālisti, komunisti, labējie militaristi (Franko Spānijā), militārie diktatori ar tieksmi modernizēt sabiedrību fašisma garā (Metaksa Grieķijā), klerikāli fašistiski diktatori (Tiso Slovākijā) u.c. Vienīgais, kas viņus visus vienoja, bija naids pret liberālo demokrātiju, kapitālismu un individuālismu.⁶

Baltijas valstu sociāldemokrāti par savu svarīgāko uzdevumu uzskatīja demokrātijas nostiprināšanu un nosargāšanu; nevienā Baltijas valstī viņi to nespēja, pat Latvijā, kur LSDSP bija lielākais parlamentārais spēks visā

demokrātijas posmā. Viens no galvenajiem neveiksmes cēloņiem bija tas, ka viņi nekad isti nenāca skaidrībā par to, kādu isti demokrātiju viņi vēlās saglabāt vai uzcelt: liberālo demokrātiju, egalitāro demokrātiju, sociālo demokrātiju.

Politiskās demokrātijas jomā visu triju Baltijas valstu sociāldemokrāti iestājās par galēju parlamenta lomu pieaugumu, noraidīja patstāvīgu prezidenta institūciju, bet spēja pilnībā apmierināt savu egalitāro radikālismu tikai Igaunijā, kur sociāldemokrāti, lielākā (bet — ne absolūti lielākā) parlamentārā frakcija konstitūcijas pieņemšana laikā (1920. gadā) spēja nodrošināt vairākumu pat atsevišķas prezidenta institūcijas noraidījumam un konstitūcijas 59. pants paredzēja, ka parlaments pats veido valdības, bet dekoratīvā Valsts Vecākā funkcijas izpilda kārtējais premjerministrs. Ņemot vērā, ka ministru kabinetu vidējais mūžs Igaunijā bija 9 — 10 mēneši, iedzīvotājiem nebija laika iegaumēt valsts vecākos. Lietuvā sociāldemokrāti būdami vāji, nespēja novērst prezidenta institūcijas, lai arī tikai reprezentatīvas un vājas nodibināšanu un bija spiesti apmierināties ar demonstratīvu parlamenta zāles atstāšanu pēc konstitūcijas pieņemšanas.⁷ Latvijā LSDSP arī aizstāvēja, bet nespēja nodrošināt Igaunijas modeļa ieviešanu, Saeimas sēžu zāli nekad neatstāja un deva būtisku ieguldījumu vājas prezidenta varas ievēšanai Satversmē. Nevienā Baltijas valstī sociāldemokrāti nebija apmierināti pat ar klasisko Rietumeiropas parlamentārismu, kura tipiskais iemiesojums bija Francijas 1875. gada konstitūcija, vēlējās vēl lielāku parlamentāro egalitārismu, iedomājoties, ka tas pats par sevi būs demokrātijas garants. Nevienas Baltijas valsts vēsture, sociālā struktūra, tradīcijas, nedeva pamatu šādai pārlicībai, kas likuma sterilitātei piešķīra lomu, kuru tā spēlēt nespēja.

Ekonomikā visu triju Baltijas valstu sociāldemokrāti, Latvijā un Lietuvā īpaši, aizstāvēja augošu valsts intervenci saimniecībā, iedomājoties, ka var saglabāt gan demokrātiju, gan valsts iejaukšanos ekonomikā, gan nacionālās birokrātijas neapturamu pieaugumu.

Apvērsums pierādīja, ka nav jāzaudē realitātes izjūta un nav jāvēlas pārāk daudz. Sociāldemokrāti pretendēja uz t.s. industriālās demokrātijas izveidi Baltijā, pareizi apzinoties, ka agrārās valstis ir gandrīz vai nolemtas liberālās demokrātijas bojā ejai. Industriālās demokrātijas uzdevums bija ļoti smags, īpaši — Lietuvā, kurā pat 20. gadu beigās (jau pēc apvērsuma) bija tikai aptuveni 33 000 strādnieku un tikai 90 uzņēmumos nodarbināto skaits pārsniedza 50 cilvēkus.⁸ Nokļūstot šādā sociālā vidē, kura bija pilnīgi neatbilstoša sociāldemokrātu dogmām, viņi atmeta Vakareiropas mācības un metās tādā sīkpilsoniskā egalitārisma vai pat galējā kreisumā, kurš pamatoti uzstādīja jautājumu, vai viņi patiešām ir sociāldemokrāti Eiropas tradicionālā izpratnē. Lietuvas sociāldemokrāti, vājākie Baltijā, pieprasīja ne tikai lielo zemes īpašumu ekspropriāciju un zemes sadali par brīvu, bet apstrīdot privatīpašumu, aizstāvēja lauku komūnas, kooperatīvus un t.s. valsts

paraugfermas.⁹ Vismērenākie, nosacīti, bija sociāldemokrāti Igaunijā, kamēr Latvijā LSDSP, tāpat kā “māsas” partijas Lietuvā un Igaunijā, centās kompensēt industriālo strādnieku skaita radikālu sarukšanu Pirmā pasaules kara rezultātā ar sīkzemnieku un bezzemnieku balsu piesaistišanu. Tas aizrāva partiju preti sīkpilsoniskam radikālismam, nedodot neko tai stratēģisko ieguvumu ziņā un neveicinot, ilgtermiņa jomā, liberālās demokrātijas dzīvotspēju Latvijā.

Ārpolitikā LSDSP pretendēja uz alternatīvu pieeju, apsūdzot pilsoniskās partijas nespējā piedāvāt konstruktīvus risinājumus Latvijas starptautiskajām problēmām. Tas, ko piedāvāja sociāldemokrāti, bija tikai papīra alternatīvas, shēmas; praktiski īstenojamu alternatīvu viņiem nebija; to nebija nevienam. 20. gadu sākumā partijas uzbrukuma objekts bija Z. A. Meierovica t.s. Varšavas orientācija: mēģinājums rast atrisinājumu Latvijas drošībai defensīvu alianšu veidā; pat pēc Varšavas Akorda (1922.) neveiksmes viņš vēl cerēja uz alianšu iespējamību, radot stilistiski eleganto un populāro, bet tukšo formulu: “Baltijas valstīm saimnieciskajā ziņā jābūt par tiltu starp austrumiem un rietumiem, bet politiskajā un militārajā ziņā — par barjeru starp Krieviju un Vāciju.”¹⁰ Sociāldemokrāti noraidīja neiespējamo barjeru, uzstājot tikai uz tiltu, kas neizbēgami padarīja viņus par partiju, kura visvairāk iestājās par sadarbību ar Krieviju (PSRS), dažiem ietekmīgiem partijas biedriem aizsaprņojoties līdz pat federācijas idejai. Īpaša vieta LSDSP ārpolitiskajos priekšstatos, īpaši — līdz 20. gadu otrajai pusei, ieņēma Tautu Savienības nostiprināšanas projekti. Neskatoties uz bieži vien demagoģisko Meierovica kritiku, sociāldemokrāti, tāpat kā viņš, dedzīgi atbalstīja 1924. gada 2. oktobra Ženēvas protokolu starptautisko konfliktu miermīlīgam atrisinājumam.¹¹ Tāpat kā Meierovics sociāldemokrāti vēl kādu laiku cerēja uz tā atdzimšanu pat pēc 1925. gada marta, kad protokolu apraka britu konservatīvās valdības nevēlēšanās uzņemties jaunas saistības stiprinātā kolektīvās drošības sistēmā.

Notikumi Eiropā 1925. gadā tuvināja, konceptuāli, Meierovicu un vismaz vienu LSDSP līderi — tobrīd pietiekoši ietekmīgo F. Cielēnu. Kad 1925. gada 9. februārī Vācija dziļā slepenībā piedāvāja Francijai reģionālu drošības paktu, kurš apstiprinātu *status quo* uz Francijas — Vācijas robežas, saturētu solījumu neuzsākt karu vienai pret otru un pakļaut visus strīdus arbitrāžai un miermīlīgam izlīgumam,¹² sākās ceļš preti Lokarno paktam, kurš tiks noslēgts šī paša gada oktobrī. Reģionālā drošības pakete, dodot papildus garantijas tikai Francijai, Vācijai un Beļģijai, bet atstājot ārpusē Austrumeiropu, padarīja Meierovicu, kā 1925. gada jūlijā atzīmēja Vācijas ārlietu ministrija, “..neparasti nervozu.”¹³ Daudz maz sakarīga projektu tam, ko vēlāk sāks apzīmēt par Austrumu Lokarno, Meierovicam nebija. Viņš kļuva arvien skeptiskāks par iespējām rast Baltijas drošības risinājumus kopā ar Poliju un Franciju, vēl saglabāja zināmas, lai arī zūdošas, cerības uz Anglijas lomu reģionā un sāka sliekties uz kādu, ne īsti skaidru, vienošanos, saprašanos (*Verständigung*) ar

Vāciju un PSRS. Meierovica traģiskā bojā eja 1925. gada 22. augustā atstāja nenoskaidrotu jautājumu, vai viņš būtu centies panākt neiespējamo — Vācijas un PSRS drošības garantijas Igaunijai, Latvijai un Lietuvai. Uz to brīdi bija redzams, ka viņš vēl nesaprata, ka PSRS mērķis ir mēģināt izjaukt pat īsto Lokarno, nemaz nerunājot par iedomāto Austrumu paktu, bet Vācijai nav nolūka paplašināt reģionālu drošības paktu ārpus Reinas. Taču jau 1925. gada augustā LSDSP bija cilvēks, kurš bija ne tikai gatavs sekot Meierovica iecerēm, bet pat pārvērst tās visambiciozākā projektā Latvijas ārpolitikas vēsturē; tas, protams, bija F. Cielēns. Viņa uzrakstītais nekrologs Meierovicam bija neparasti sirsnīgs; nomaksājot nelielu nodevu tradicionālai kreiso retorikai par Meierovīcu kā “turīgās pilsonības interešu pārstāvi”, Cielēns uzsvēra, ka 21. augusta Saeimas ārlietu komisijas sēdē — pēdējā, kurā piedalījās Meierovics, ministrs esot sniedzis “..izsmeļošu ziņojumu par tuvākiem ārpolitikas uzdevumiem, starp kuriem bija arī plašas saimnieciskas delegācijas sūtīšana uz Krieviju..”¹⁴

Kad 1925. gada oktobrī tika parakstīta Lokarno vienošanās, briti neslēpa, ka to mērķis bija nodrošināt Lielbritānijas vitālās drošības intereses Rietumeiropā, bet neievilkt sevi strīdos par Lietuvas vai Besarābijas drošību. Taču Lokarno līgumi bija saistīti ar Tautu Savienību un tika pasniegti kā Tautu Savienības statūtu iemiesojums; bet, ja Lokarno bija reģionālās drošības pakts Tautu Savienības ietvaros, tad to nevarēja pasniegt kā vienīgo paktu, uz kuru rietumu lielvalstis bija gatavas. Tas bija jāpasniedz Tautu Savienības universālās un globālās retorikas garā: Lokarno pakts ir pirmais solis uz citiem reģionāliem drošības paktiem, kuri pārklās visu pasauli, paziņoja britu ārlietu ministrs O. Čemberlēns.¹⁵ Čemberlēns liekuļoja, bet baltieši patiesi iedomājās, ka var būt Austrumu Lokarno: H. Albats, K. Ulmanis un visvairāk F. Cielēns sāka sevi nodarbināt ar neiespējamā pakta idejām. Cielēna iztēlē tās ieguva visplašāko un formāli visloģiskāko raksturu. Pirmkārt, tāpat kā visa LSDSP, viņš neticēja, ka agrārā Latvijā demokrātija var izdzīvot; pasludinot sevi par K. Valdemāra tradīcijas mantinieku viņš uzstāja, ka “.. tautu un valstu materiālā turība nedibinājās uz zemkopību, bet uz tirdzniecību un rūpniecību..”¹⁶ No tā cēlās nesatricināmā pārliecība, ka Latvijas industriālai, t.i. — demokrātiskai, attīstībai ir nepieciešami plaši saimnieciskie sakari ar Krieviju. Tas būtu Latvijas drošības pirmais pamatatkmens. Otrkārt, tāpat kā visa LSDSP, viņš uzskatīja, ka Latvijas drošību stiprinās neuzbrukšanas līgums ar Krieviju. Tas, ka Krievija jau 1925. gada rudenī, tikai dažas dienas pirms Lokarno konferences sākuma, mēģināja izjaukt pat īsto Lokarno (kad G. Čičerins Varšavā centās izspēlēt Poliju pret Vāciju, lai atturētu Berlīni no sadarbības ar Angliju un Franciju, ko Maskava uzskatīja par sev nevēlamu¹⁷), nemaz nerunājot par Austrumu Lokarno, viņam nebija skaidrs. Treškārt, atšķirībā no partijas kreisā spārna (Menders, Buševics, Lorencs), Cielēns cerēja panākt

reģionālu drošības paktu Baltijā. Ambīciju apjomā — gan garantu skaita ziņā, gan garantējamo valstu daudzumā — šim iecerēm nebija ekvivalenta Latvijas ārpolitikas vēsturē. Šķietami, viss bija pareizi: ja Latvijai būs labi saimnieciskie sakari ar PSRS (arī — ar Vāciju); ja Latvijai būs neuzbrukšanas līgums ar Maskavu, tad būs arī vieglāk saņemt starptautiskās garantijas *status quo* Baltijā. Pareizība vēl nenozīmēja patiesību! Pēc ambiciozo projektu neveiksmes gan partija kopumā, gan Cielēns pats, atgriezās pie mērenākām iecerēm, Latvijas ārpolitisko drošību saistot ar labām attiecībām ar PSRS, ar Tautu Savienības atbruņošanās plāniem un ar nepieciešamību panākt Baltijas valstu tuvošanos, līdz pat Savienības noslēgšanai: 1930. gados LSDSP programmā šī prasība vēl bija sastopama. Izmaiņas Eiropā un kreisā spārna uzvara partijā — sākot ar 1931. gadu — izraisīja jaunu diskusiju, kuras iniciators — 1932. gada vasarā — atkal bija Cielēns. Jau 1932. gada martā, fašisma draudu Vācijā un konfliktu Tālajos Austrumos (PSRS — Japānas attiecību saasināšanās) iespaidā, Cielēns izteicās par labu visu triju Baltijas valstu militārai un politiskai trejsavienībai.¹⁸ Vēl vienu soli tālāk viņš spēra pēc tam, kad 1932. gada 30. maijā Vācijā pie varas nāca F. fon Papena valdība — “baronu kabinets”, frivolu aristokrātu valdība, kurai, kā rakstīja A. I. P. Teilors, būtu grūti izdzīvot pat 1858. gadā, nemaz nerunājot par 1932. gadu¹⁹. Pāris mēnešus vēlāk, 31. jūlijā, Hitlera nacisti guva lielākos līdz šim panākumus parlamenta vēlēšanās. Tas nopietni uztrauca Cielēnu, bet tālu ne tik lielā mērā partijas vadītāju F. Menderu. Cielēns, uzskatot, ka nepieciešama “.pilnīga Austrum-Eiropas valstu savstarpējā attiecību pārkārtošana..”, iedomājās to kā PSRS, Polijas, Latvijas, Lietuvas un Igaunijas ciešu sadarbību pret Vācijas eventuālo agresiju.²⁰ Tas nebija maz pašam Cielēnam, kurš nekad nebija sadarbības ar Poliju piekritējs; tas bija pilnīgi nepieņemami dogmatiskajam Menderam, kura priekšstats nebija nekādas atšķirības starp “reakcionāri-fašistisko” Poliju un dziļas krīzes pārņemto Vāciju. Mendera shēmās Latvijas drošība joprojām bija meklējama absolūtā neitralitātē, armijas samazināšanā un tai piešķirto izdevumu apcirpšanā.²⁰ Domstarpībās ar partijas kreiso vairākumu Cielēns 1933. gadā cieta pilnīgu sakāvi, taču nekādu reālu alternatīvu Latvijas ārpolitikā nespēja piedāvāt nedz Cielēns, nedz kreisie dogmatiķi (skat. grāmatas 3. nodaļu). Pēc Ulmaņa apvērsuma visi bijušie oponenti — gan Menders, gan Cielēns — ar katru dienu arvien vairāk vienojās vienā priekšstatā: Latvijas glābiņš meklējams tikai sadarbībā ar Maskavu; 30. gadu beigās tika pārkāpta pat robežšķirtne starp kreisu pro-sovjetismu, izplatītu visā pasaulē, un tiešu kolaboracionismu (grāmatas 4. nodaļa).

Grāmatas temats ir, vispirms, Latvijas sociāldemokrātijas vēsturiskā loma un vieta Latvijas parlamentārajā demokrātijā 1918. — 1934. gados. Temata izklāstam ir nepieciešams arī Latvijas demokrātijas raksturojums, mēģinot atbildēt uz jautājumu: vai 1934. gada 15. maija apvērsums bija likumsakarība

vai nejausība? Vai Latvija bija nolemta vadoņa nacionālistiskai diktatūrai? Pēc 15. maija liberālā demokrātija tika apmelota, nomelnota un izsmieta. Taču tieši “deģenerētās Saeimas” laikā Latvija atdzima no kara posta un piedzīvoja strauju saimniecisko un kulturālo uzplaukumu. Tieši demokrātijas īsais laiks pierādīja, ka pat Austrumeiropā var pastāvēt, tiesa — īslaicīga, liberālā demokrātija valstī ar ievērojamu minoritāšu īpatsvaru; ka ir iespējams daudz maz liberāls nacionālisms. Taču, lai arī demokrātija ir labākā sabiedrības forma vairāku tautu kopdzīvei, politiskā nācija neizveidojās; masu nacionālisms auga, līdz ar to — auga prasība pēc Latvijas — latviešiem. Vācijā pēc 1918. gada novembra revolūcijas izplatījās paruna: republika bez republikāņiem, republika ar augošu republikas ienaidnieku skaitu. Latvija bija republika ar republikāņiem, bet tā aizgāja bojā. Šī grāmata ir mēģinājums meklēt atbildes uz minētajiem jautājumiem. Tematiski un saturiski tā turpina 1997. gadā publicētā darba “Ebreji un diktatūras Baltijā. 1926. — 1940. gads” problemātiku. Aplūkojot Latvijas demokrātijas likteņus, lielākā uzmanība tiek pievērsta abu lielāko partiju — LSDSP un Latviešu Zemnieku Savienības (LZS) kopīgajām un atšķirīgajām iezīmēm pieejā Latvijas Valsts pastāvēšanas pamatjautājumiem. Personību loma demokrātijas bojā ejā ir vēl viens jautājums, kuram grāmatā pievērsta lielāka uzmanība.

Atsevišķs izpētes vērta ir senā problēma: kāda tipa režīms bija Ulmaņa diktatūra? Vai tiešām fašisms vai pat totalitārisms kā to pašdefinēja ulmanieši 1934. — 1940. gadā? Šim jautājumam veltīta grāmatas ceturtā nodaļa. Nerimstošu diskusiju, asu strīdu, naidīgu pamfletu objekti ir bijuši arī vairāku redzamu sociāldemokrātu — F. Mendera, A. Buševica, A. Rudevica, F. Cielēna, B. Kalniņa — nostāja un rīcība Ulmaņa režīma gados, un, jo īpaši, 1940. gada vasarā. Izmantojot līdz šim mazāk pazīstamus avotus, minēto personību pretrunīgais liktenis tiek aplūkots ceturtās nodaļas nobeigumā un epilogā. Grāmata balstās pārlicībā, ka liberālā demokrātija, kuru Latvijā noraidīja plaši iedzīvotāju slāņi, tomēr bija un, vēl vairāk, ir šodien vienīgā saprātīgā pieeja Latvijas valsts liktenīgajiem jautājumiem. 1934. gada 15. maijā liberālisms tika noraidīts; sākās brīvībai nederīgo, nevarīgo, mazvērtības kompleksu māкто varas un revanša laiks. 15. maijs ievadīja gandrīz sešdesmit gadus ilgo antidemokrātiju, kura mainījās formā, intensitātē, pro-totalitārisma mērā: pašmāju diktatoru nomainīja PSRS, Vācijas, atkal PSRS okupācijas, taču vienmēr saglabājās kopējais: naidis pret liberālo demokrātiju. 20. gadsimtam tuvojoties beigām Latvijai ir dota pēdējā iespēja — liberālai demokrātijai, vai arī zaudēt šo iespēju un tikt nolemtai marginalizācijai, populismam un nacionālismam, un, galu galā, neatkarības zaudēšanai.

- 1 E. H. Carr. *The Twenty Years Crisis 1919 — 1939*. — London, Macmillan, 1962, p. 27.
- 2 "Pagaidu valdībai līdz Satversmes Sapulcei nav tiesības grozīt pastāvošo iekārtu" — Skat. Latvijas Tautas Padomes Politiskā platforma. — Ā. Šilde. *Latvijas vēsture*. 1914. — 1940. Valsts tapšana un suverēnā valsts. — Daugava, 1976, 259. lpp.
- 3 Marc F. Plattner. *Liberalism and Democracy. Can't Have Without the Other*. — *Foreign Affairs*, March/April, 1998, p. 175 — 176.
- 4 Gedeminas Vaskela. *The Land Reform of 1919 — 1940. Lithuania and Countries of Eastern and Central Europe*. — *Lithuanian Historical Studies*. Vol. 1. Vilnius, Lithuanian Institute of History, 1996, p. 124; *The Independence of the Baltic States: Origins, Causes and Consequences. A Comparison of the Crucial Years. 1918 — 1919 and 1990 — 1991*. Ed. E. Demm, R. Noël, W. Urban. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 1996, p. 101.
- 5 Michael Walzer. *Are There Limits to Liberalism?* — *The New York Review of Books*, October 19, 1995, p. 29.
- 6 Normans Davies. *Europe. A History*. Oxford, New York, Oxford University Press, 1996, p. 943.
- 7 V. Stanley Vardys. *Democracy in the Baltic States. 1918 — 1934: The Stage and the Actors*. — *Journal of Baltic Studies*, 1979, No. 4, p. 321, 324.
- 8 Juhan Kahk and Enn Tarvel. *An Economic History of the Baltic Countries*. — *Acta Universitatis Stocholmensis. Studia Baltica Stocholmensis*. 20. Stocholm, 1997, p. 113.
- 9 Skat atsauci Nr. 4 Gedeminas Vaskela. *The Land Reform ...*, p. 124
- 10 E. Andersons. *Latvijas vēsture' 1920. — 1940. Ārpolitika. I*. Daugava, 1982, 83. lpp.
- 11 F. Cielēns, *Tautu Savienības 5. kongress*. — *Sociāldemokrāts*, 1924, 7. okt.
- 12 Piotr S. Wandycz. *France and Her Eastern Allies. 1919 — 1925*. Westport, Connecticut, 1974, p. 325.
- 13 John Samts. *The Achievements of Meierovics Last European Trip*. *Journal of Baltic Studies*, 1976, November 3, p. 249.
- 14 F. Cielēns. *Zigfrīds Meierovics. Nekrologs*. *Sociāldemokrāts*, 1925, 25. aug.
- 15 Martin Gilbert. *A History of the Twentieth Century*. Vol. One. 1900 — 1933. Harper Collins Publishers, 1997, p. 687 — 688.
- 16 F. Cielēns. *Latvijas — Krievijas samnieciskā tuvināšanās*. *Sociāldemokrāts*, 1925, 18. okt.
- 17 Piotr S. Wandycz. *Op. cit.*, p. 358.
- 18 F. Cielēna lekcija *Tautas Augstskolā, Rīgā, 1932. gada 15. martā: "Pasaules revolūcija vai pasaules karš"* — *Sociāldemokrāts*, 1932, 17. marts.
- 19 A. I. P. Taylor. *The Course Of Germany History. A Survey of the Development of Germany since 1815*. New York, 1962, p 210
- 20 F. Cielēns. *Nacionālistiskās reakcijas draudošā uzvara Vācijā un starptautiskais stāvoklis*. — *Sociāldemokrāts*, 1932, 20., 25. augusts.
- 21 F. Manders. *Mūsu ārējās politikas jautājumi*. — *Sociāldemokrāts*, 1932, 1., 2. sept.

1. nodaļa

LSDSP LATVIJAS DEMOKRĀTIJĀ

1918. – 1934.

1.1. LSDSP un neatkarīgās Latvijas izveide

Vēsturniekiem gandrīz nav iespējams izvairīties no profesionālās vājības: tieksmes loģiski sakārtot, nopamatot – *post factum*, uzbūvēt loģisku priekšnoteikumu konstrukciju notikumiem, kuri ļoti bieži ir bijuši neatkarīgi, pat nejauši; radīt loģiskās nenovēršamības ķēdi tur, kur darbojas neparedzami faktori, jo īpaši – personību individualitāte, vājums vai lielums. Var izsekot ideju par Latvijas autonomijas – dažāda apjoma, veida, bet – tikai autonomijas Krievijas sastāvā – izcelsmei un attīstībai; to rūpīgi veicis U. Ģermanis.¹ Autonomijas idejai tomēr – līdz 1914. gadam, līdz pasaules kara sākumam – nebija ne tikai daudz maz nopietnas ietekmes Latvijā; nebija pamata, lai šī ietekme rastos. Autonomijas ideja sākotnēji parādījās politisku margināliju vidū; tā tika pausta galvenokārt ārpus Latvijas. M. Valtera, E. Rolava, E. Skubiņa Latviešu Sociāldemokrātu Savienība bija inteliģentu, nereti – eksaltētu inteliģentu (lai arī – ar proletārisku izcelsmi) kopa, kuras idejām par Latvijas autonomiju (1903. – 1905. gadā) ir zināma histogrāfiska vērtība un nekādas politiskas vai ideoloģiskas ietekmes Latvijā gadsimta sākumā. Tam, ko viņi rakstīja “Proletārietī” Bostonā vai Cīrihē, nebija daudz lielāka ietekme uz notikumiem Latvijā kā tam, ko rakstīja moderni Parīzes modes žurnāli. 1905. gada revolūcijā savienībnieku loma bija niecīga.* Nav arī tiešas politiskās vai idejiskās saiknes starp dažu inteliģentu sapņiem un 1917. gada politisko un idejisko attīstību, kura pirmo reizi autonomijas, vēlāk – neatkarības prasībai pievērsa nopietnas personības un nopietnus sociālos spēkus, ne – inteliģentus. Autonomijas prasībai gadsimta sākumā būtu bijusi kāda jēga tikai tad, ja to izvirzītu vienīgais nopietnais politiskais spēks Latvijā – LSD; tā to nedarīja un

* Ir vērts atzīmēt redzamā latviešu sociāldemokrāta V. Skarres rakstīto: “Latviešu soc.–dem. savienība ... aiztāvēja teorētiski Latvijas republikas vajadzību, bet zemnieku kongresā (domāts Latvijas pagastu delegātu kongress 1905. gada 2. – 3. decembrī Rīgā – A. S.) viņi arī prasīja tikai **plašu autonomiju** (pasvītrojums mans – A. S.) pēc Somijas parauga, neatdalītu no Krievijas...” – V. Skarres atmiņas. 1930. gads – LVB. Letonika. Reto rokrakstu nodaļa. R x/17 Mape 1. Inv. Nr. 61–30346. 59. lpp.

nevarēja izdarīt. Tiekme sakārtot notikumus *post-factum* var likt pievērst uzmanību detaļām – kādam M. Skujenieka referātam par autonomiju 1909. gadā, kurš varbūt tika nolasīts kādā latviešu studentu alus vakarā Maskavā, vai viņa publicistikai Pēterpilī (1913. gadā); kādam M. Valtera darbam. Ļoti maz bija to, kuri šos darbus pazina: latviešu zemnieku vai strādnieku lasāmviela bija cita. Tipiska latviešu maziniekam bija nostāja, kuru 1911. gadā puda F. Menders (viņa ieguldījums Latvijas izveidē 1918. gada novembrī būs viens no nozīmīgākajiem). Tobrīd, 1911. gadā, viņš atzina nacionālā jautājuma nozīmi, taču kopumā turējās pie marksistiskām dogmām par to, ka “..ne tautu cīņa, bet šķiru cīņa ir sabiedriskā progresa dzinulis..”² Kad 1914. gada sākumā autonomijas ideja sāka nodarbināt mazinieku F. Cielēnu, tai bija tikpat maza ietekme uz notikumu gaitu kā tam, ko viņš rakstis 1917. – 1918. gadā. LSD ceturtajā kongresā (1914.), kurā uzvarēja lielinieki, Cielēns gan nolasīja referātu par “vietējo likumdošanu” (to apstiprina arhīvu avoti³) – pretēji Mendera vēlākajam apgalvojumam, ka referāts vispār nebija kongresa dienas kārtībā (“.. tolaik, labi vai slikti, tas nebija politiskā darba degpunktā..”⁴). Taču par to nenotika nekādas debātes, nevis nenotika plašas debātes, kā vēlāk apgalvoja pats Cielēns.⁵

Cariskā Krievija pasaules kara priekšvakarā sasniedza savā ekonomiskajā attīstībā straujus attīstības tempus; politikā – noteiktu stabilitāti. Baltijas latviešu guberņās zemnieku modernās saimniecības darba ražīgumā neatgriezies apsteidza muižu, nolemjot to ekonomiskai atpalcībai; latviešu pilsonība nekad nebija tik laimīga un pro-cariska kā kara priekšvakarā; strādnieki varēja izbaudīt Baltijas industriāla uzplaukuma augļus. Krievijai visvairāk bija vajadzīgs miers un liberālās reformas, bet tieši to tai liedza deģenerētās Krievijas un Vācijas valdošās dinastijas.⁶ Pasaule karš veicināja dažādu autonomijas projektu pavairošanos, Latvijā nepadarot nevienu no tiem par politiski ietekmīgu vai iespējamu parādību. F. Cielēna 1915. gada novembrī Bernē izstrādātais plašais Latvijas autonomijas – Krievijas sastāvā – projekts palika pilnīgi nezināms un bez ietekmes ne tikai Latvijā, bet pat šaurajā sociāldemokrātu – emigrantu vidū tās neguva pilnīgu atbalstu. To gan atbalstīja nelielā Bernes latviešu kolonijā, izņemot F. Menderu, taču LSD Londonas grupa 1916. gada februārī to noraidīja ar sholastiku, Austrumeiropas sociāldemokrātiem (bet – ne poļu sociālistiem) raksturīgu argumentu: “..autonomijas uzstādīšana tagadējā laikmetā [imperālismā – A. S.] ir ilūzija un tādēļ proletariāta interesēm kaitīga un naidīga..”⁷ Svarīgi uzsvērt: kad sociāldemokrāts Cielēns prasīja autonomiju demokrātiskā Krievijā, latviešu pilsonība bija mēma, neprasīja neko un bija cariskās lojalitātes uzplūdu pārņemta. Toties vēlāk, kad, Latvijas neatkarība jau bija izcīnīta, latviešu pilsonība, īpaši – Rīgas “nobilitāte”, kļuva galēji nacionālistiska – kad nacionālismam vairs nebija jēgas. 1920. gada 2. septembrī Latvijas Satversmes sapulcē deputāts Pauls Ašmanis

no bezpartejiskās grupas – Arveda Berga vadītās pilsētu pilsonības nacionālistiskās grupas, kuras idejiskā ietekmē un vidē vēlāk izveidosies antisemitiskais “Latvju Nacionālais Klubs” un “Pērkonkrusts” – pārmeta Cielēnam, ka viņš iestājies tikai par Latvijas autonomiju federatīvā Krievijā. Cielēna atbilde bija precīza, viņa oratora spējām atbilstoša: “.. Kad es iestājos Krievijas par federatīvu demokrātisku republiku, jūs 1916. gadā stāvējāt par lielo cara Krieviju.”⁸

Pasaules karš, īpaši – vācu okupācija, veicināja dažādus autonomijas projektus (te jāmin M. Skujenieks), bet ne to politisko popularitāti; gluži otrādi. Liela tautas daļa pameta Latviju un devās bēgļu gaitās, domājot par izdzīvošanu, ne autonomiju; pilsonība bija cariska līdz Romanovu pēdējai stundai un pat vēlāk. Februāra revolūcija, radot Krievijā demokrātiju un haosu, pavēra ceļu jauniem, pat – kurioziem autonomijas projektiem, bet pirmo reizi sāka pievērst tiem arī plašākus sabiedrības slāņus. Politiskās attīstības centrā neokupētajā Latvijas daļā bija Rīgas Strādnieku deputātu Padome. Būtiska nozīme ne tikai sociāldemokrātu – maziņu, bet visas Latvijas tālākajā dzīvē bija Dr. F. Mendera atgriešanās Latvijā 1917. gada pavasarī no emigrācijas Šveicē. Sarkandaugavā un Grīziņkalnā izaugušais strādnieku puika bija agri kļuvis par lielinieku, neveiksmīgu kaujinieku un profesionālu revolucionāru, kuru liktenis 1906. gadā Kazaņā bija savedis kopā ar vēl jaunāku lielinieku – V. Skrjabinu, nākošo Vjačeslavu Molotovu. Mendera biogrāfijas lielinieciskā epizode bija īsa, toties turpmākie idejiskie konflikti ar lieliniekiem – asi un nesamierināmi. V. Leņins biedrā Veisā (Mendera partijas pseidonīms) bija ieguvis savu niknāko un gudrāko pretinieku latviešu maziņkos. Februāra revolūcija pārtrauca Mendera akadēmisko karjeru Šveicē, kura bija ļāvusi viņam iegūt divus doktora grādus un gandrīz kļūt par privātdocentu socioloģijā. Ar Mendera ierašanos maziņki ieguva savu enerģiskāko līderi, kurš būs partijas *de facto* vadītājs līdz pat 1920. gadam. Menders bija jauns (32 gadi), neprecējies, teorētiski izcili izglītots, lai arī ar noslieci uz marksistisku dogmatismu. Viņš bija neaprustāmi darbīgs, nereti – kaprīzs un grūti paciešams; viss, kas notika Latvijā 1917. – 1918. gadā, bija viņa klātbūtnes apzīmogs.

1917. gada vasarā, LSD V kongresā, maziņki, A. Petrevica (Dadža) vārdiem runājot, jau izteicās par radikālāko, kas bija teikts līdz šim – par Latvijas valsti, kura atrastos zem “.. starptautisko lielvalstu protektorāta.”⁹ (līdzīga “neitrālās zonas” ideja tobrīd bija pārņēmusi arī M. Valteru). Lai cik naivi neskanētu doma par “starptautisko protektorātu”, tobrīd neviens nopietnāks darbinieks vai politisks spēks nebija prasījis neko vairāk. Tas nenozīmēja, ka Petrevics domāja par pilnīgi neatkarīgu, pilnīgi no Krievijas atdalījušo Latviju. 1917. gada 30. jūlijā Rīgā notikušajā latviešu politisko un sabiedrisko organizāciju apspriedē – plašākajā pasākumā līdz tam – vadošā loma piederēja Rīgas Strādnieku deputātu padomes delegācijai, kuras pārstāvju – F. Mendera

un K. Eliasa – izstrādātā autonomijas rezolūcija bija Rīgas apspriedes lēmumu pamatā. Tagad patiešām varēja teikt, ka plašas autonomijas, bet vēl – ne neatkarības, ideja bija sākusi pārņemt nopietnākus slāņus un organizācijas, pārkāpjot atsevišķu indivīdu vai šaurāku pulciņu robežas. Tiesa, jau kopš 1917. gada pavasara, eksaltēta, trokšņaina inteliģentu grupiņa Maskavā – E. Blanks, L. Laicens, J. Bankavs un daži citi – bija prasījuši pat ko vairāk, dažbrīd pat pilnīgu neatkarību, lai arī viņi kopumā negāja tālāk par dažām utopiskām autonomijām.¹⁰ Nekādas ietekmes t.s. nacionāldemokrātiem uz politisko attīstību Latvijā nebija jau pirms Rīgas okupācijas, nemaz nerunājot par stāvokli pēc 1917. gada septembra. Svārstīgie un galēji emocionālie inteliģenti, kuri grupējās ap Maskavas laikrakstu “Dzimtenes Atbalss”, pārstāvēja tik šauras aprindas, kuras – labākajā gadījumā – bija spējīgas uz kafejnīcu demonstrācijām, ne valsts dibināšanu. Tipiskā inteliģentu eksaltētībā smalkais liriķis L. Laicens dažus gadus vēlāk aizceļos pie komunistiem un pat, neskatoties uz daudzu – to vidū F. Mendera – atrunāšanu, brīvprātīgi dosies uz PSRS, preti savam galam Gulagā. E. Blanks kļuvis par vienu no skaļākajiem latviešu šovinistiem, antisemītiem un parlamentārās demokrātijas noliedzējiem. Inteliģenti nevarēja izveidot Latvijas valsti; tas bija jādara anti-inteliģentiem.

1917. gada vasara skaidri iezīmēja F. Mendera nostāju kādā principiālā jautājumā, kurai būs sava nopietna nozīme neatkarīgās, parlamentārās Latvijas laikā. Tas bija jautājums par sociāldemokrātu nostāju pret piedalīšanos pilsoniskā valdībā. Teorijas un pat politikas līmenī nepastāvēja būtiska atšķirība starp to, ko Menders definēja 1917. gada vasarā diskusijās par pilsonisko pagaidu valdību Krievijā, un to, ko viņš teikis neatkarīgās Latvijas apstākļos. Pirmais un galvenais Mendera – Rietumeiropas kreisā sociāldemokrāta un Rietumeiropas marksista – politiskās filozofijas princips bija “.. ideālistiskā varas kulta..” kategorisks noraidījums. Formulēts polemikā ar lielnieku J. Hermani (Ausekli), tas atspoguļoja rietumnieciskās sociāldemokrātijas dziļo atšķirību ne tikai no komunistiem, bet, kā redzēsīm turpmāk, arī no autoritāriem diktatoriem, starp tiem arī Ulmani. Kapitālistiskās materiālās kultūras pielūgsmē, ekonomiskais determinisms un kapitālistiskās attīstības “likum-sakarību” glorificēšana pilnīgi izslēdza varas faktora – gribas – pārspilēšanu. Mendera priekšstats šī filozofija noteica pieeju pilsoniskai valdībai: sociāldemokrātiem nav jāķeras pie varas, kamēr Krievijā nav pilnībā attīstījušās kapitālistiskās attiecības. To attīstību jāveicina, saglabājot proletariāta pastāvību un sekmējot tā kulturālo, kā arī materiālo izaugsmi. Kādreiz, kaut kur tālā nākotnē, kad kapitālisms būs uzplaucis, tad arī varēs uzņemties politisko varu vai tās daļu.¹¹ Šādā kapitālistiskā “nolemtībā” (ar īsu, tikai retorisku, novirzi 1920. gada vasarā un rudenī; par to skat. turpmāk) F. Menders un Latvijas sociāldemokrātija kopumā sagaidis arī 1934. gada

15. maiju – savos pilsoniskos dzīvokļos, ne mirkli nepieļaujot domu par kādu citu politisko cīņu, izņemot pilsonisko parlamentārismu.

1917. gada vasarā, pēc LSD V kongresa, nemierā ar partijas lieliniecisko kursu, mazinieki noturēja apspriedi, kurā piedalījās P. Kalniņš, F. Menders, R. Bilmanis, V. Bastjānis, P. Birkerts u.c. Apspriedes vairākums izteicās par pilnīgu attiecību saraušanu ar lieliniekiem un neatkarīgās partijas izveidi; Menders bija pret, uzskatot to par pārāgru. Vairākumu pārliecināja tieši viņš¹². Neatkarīgās partijas izveide tika atlikta gandrīz uz gadu; iespējams, ja lēmums tiktu pieņemts jau 1917. gada vasarā, tas būtu pārāgrs un maziniekiem sekotu vēl mazāks piekritēju skaits, nekā tas, kurš sākotnēji bija 1918. gada jūnijā.

1917. gada septembrī, pēc Rīgas okupācijas, dažādām politiskām organizācijām piederošo politiķu privāto tikšanos rezultātā noformējās tas, ko vēlāk nosauks par **Demokrātisko bloku** un kam piederēs vēsturiskā loma neatkarīgās Latvijas izveidē. P. Kalniņš, F. Menders, K. Kurševics, M. Skujenieks, V. Straujānis bija aktivākie mazinieki "blokā". Šo tikšanos laikā P. Kalniņš un F. Menders pirmo reizi ievēroja Ulmani; viņu priekšstati par citiem pilsoņiem nebija tiem glaimojoši. Ārēji neveiklajā, saburzītajos svārkos ģērbtajā Ulmanī, kurš runāja reti, bet nopietni, viņi ieraudzīja vīru, kurā drīzumā sāka ieklausīties, kuru pieņēma kā pilsonības atzītu pārstāvi. Neviens Demokrātiskajā blokā 1917. gada agrā rudenī vēl nebija izteicies par labu neatkarīgai Latvijas valstij; Ulmanis bija vēl skeptiskāks nekā mazinieki. 1917. gada septembra vidū Rīgā palikušie sociāldemokrāti pieņēma "neatkarības deklarāciju", kura arī nenozīmēja pilnīgu neatkarību.¹³ "Blokā" sekoja viņiem ar pāris nedēļu novēlošanos. Septembra beigās "bloks" nespēja piedāvāt neko citu, kā 1917. gada vasarā mazinieku vidū radušos ideju par Latviju kā neitralizētu un starptautiski garantētu autonomiju. Šo t.s. Latvijas neatkarības rezolūciju izstrādāja galvenokārt F. Menders, taču K. Ulmanis, P. Kalniņš un M. Valters arī pievienojās tai, un tā ir iegājusi vēsturē kā šī četrnieka darbs. Tieši Ulmanis bija visrezervētākais rezolūcijas sacerēšanā; ar uzviņu to kompensēs viņa politiskā darbība un griba vēlāk, 1918. gada rudenī. T.s. Neatkarības deklarācija vēl neizteicās par Latvijas pilnīgu neatkarību, taču – ne tikai mazinieku rezervētības dēļ, kā tas šķita Ā. Šildem¹⁴. Gandrīz vai otrādi: tā izteicās par "starpvalstu autonomiju" un "neitralizāciju" (t.i., par ļoti plašu autonomiju) tieši mazinieku aktivitātes dēļ. Aptuveni šajā pašā laikā LSD VI apakšrajons Rīgā – no kura 1918. gada jūnijā izveidosies LSDSP – spēra vēl vienu soli, pieņemot speciālu lēmumu Latvijas neatkarības jautājumā, neprasot tomēr pilnīgu atdalīšanos no Krievijas. Par to liecina arī 1918. gada 28. janvāra paziņojums: "Mēs, kā līdz šim, prasām pašnoteikšanās tiesības Latvijai, vācu karaspēka aizvākšanu un pārvaldes nodrošināšanu pašu iedzīvotāju vēlētu iestāžu rokās un stāvam par Latviju, kā Krievijas sastāvdaļu.." Mazinieki, kuri tobrīd atradās Krievijā (īpaši F. Cielēns), vēl ilgāk iestājās tikai par autonomiju

demokrātiskās Krievijas sastāvdaļu vai spēlējās ar Austrumeiropas Savienoto valsu vīziju (ironiski, bet vēlāk, 1926. gadā, to pārņems F. Menders, apstiprinot daži ideju nepārejošu popularitāti).¹⁵

1918. gada neatkarīgā Latvija neradās abstrakciju (rezolūciju) rezultātā; neatkarīgā Latvija radās divu impēriju – Krievijas un Vācijas ģeopolitiskā sabrukuma dēļ. Citādā veidā Latvija rasties nevarēja, jo maza tauta nevarēja sagraut impēriju, nedz tā vēlējās, līdz 1917. gadam, to sagraut. Politiskās kustības, nemaz nerunājot par masu kustību, par labu neatkarīgai valstij nebija. 1917. gadā latviešu sarkano strēlnieku enerģija bija veltīta demokrātiskās Krievijas sagrāvei, ne – neatkarīgas Latvijas izveidei. Strēlnieki pavēra iespēju ne tikai Ulmanim; daudz vairāk – Stučkam. Krievijas un Vācijas sabrukums deva iespēju, kuras izmantošana bija atkarīga no personas gribas. Ulmanis neapšaubāmi bija 1918. gada novembra notikumu centrā. Viņam bija divas iespējas: iet kopā ar Latvijas Pagaidu padomi (LPNP) vai kopā ar Demokrātisko bloku un sociāldemokrātiem un nogremdēt LPNP. Sociāldemokrātu nostāja bija skaidra: pret demokrātiskā bloka pievienošanos LPNP, kura tika vērtēta kā sociāli un politiski šaura latviešu lielpilsonības sabiedriska organizācija, nevis partija. Ulmaņa lēmums bija politiski adekvāts un atbilstošs Ulmaņa autoritārai dabai. 13. novembrī viņš paziņoja Latviešu Zemnieku Savienības (LZS) vicepriekšsēdim Ā. Klīvem, ka LPNP savā šaurā statusa un konservatīvās noslieces dēļ, neiekļaujot savā vidū ne kreiso spārnu, ne minoritātes, ir savu laiku nodzīvojuši. Latvijas priekšparlaments, Latvijas valsts jādibina partijām, noteikti kopā ar lojāli kreiso strāvu. Negaidot un neprasot nedz LZS valdes vai Padomes lēmumu, Ulmanis nolēma dibināt Tautas Padomi kopā ar sociāldemokrātiem, ar minoritātēm no partijām.¹⁶ Tas bija vienīgais “autoritārisms”, kuram bija attaisnojums. 17. novembrī Rīgā, Suvorova ielā 3, “Zemgaļa kasē”, divi LZS pārstāvji – Kārlis Ulmanis un Miķelis Valters un divi sociāldemokrāti – Pauls Kalniņš un Fricis Menders vienojās par brīvas, liberālas Latvijas pasludināšanu un par pirmā Ministru prezidenta kandidatūru. Bez mazākām iebildēm sociāldemokrāti izteicās par labu enerģiskajam Ulmanim. Šie četri vīri arī bija tie, kuriem vislielākie nopelni neatkarīgās valsts idejas un gribas īstenošanā. Taču jau 17. novembrī sociāldemokrāti noraidīja Ulmaņa neatlaidīgo aicinājumu ieiet valdībā. Noraidīja ne tikai un ne tik daudz tāpēc, ka nevēlējās atgrūst galēji kreisi noskaņoto Latvijas proletariātu, kurš gaidīja padomju varu. Nostājas motīvs bija dziļāks un ideoloģiskāks. Sociāldemokrātu priekšstatā viņu mērķis bija veicināt pilsoniskas, kapitālistiskas Latvijas piedzimšanu, izpildot “..dzemdību palīga nepateicīgo amatu..”¹⁷, bet nesaistīties cieši ar politisko varu, liekot visu uzsvaru uz sociāldemokrātijas (proletariāta) šķirisko mērķu un uzdevumu īstenošanu. Šos mērķus, pēc viņu priekšstatiem, vislabāk būtu īstenot opozīcijā, neizšķīstot sīkpilsoņu straumē. Kādreiz, nākotnē, kad kapitālisms Latvijā būtu attīstījies, strādnieki kļuvuši

spēcīgi ideoloģijā, daudzskaitliski un materiāli pienācīgi nodrošināti, tad sociāldemokrāti arī uzņemtos politisko atbildību. Tas bija jau minēta principa jautājums: politiskā vara netika pārspilēta, pat otrādi.

18. novembrī notika kāda kuriozitāte, kurā vēstures nejaušība guva savu spilgtu iemiesojumu. Kad laiks jau bija gandrīz doties uz Rīgas 2. pilsētas teātri un nolasīt tur sociāldemokrātu deklarāciju valsts dibināšanas sakarā, ietiepīgā Anša Buševica – sociāldemokrātu 1905. gada vadītāja – stūrgalvība ņēma virsroku. Tikko atgriezies no ieslodzījuma vācu koncentrācijas nometnē, Buševics nebija gatavs atteikties no Eiropas sociāldemokrātu iepriekšējā laikmeta vīzijas par neatkarīgu valsti tikai kā soli uz gandrīz vai globālu “..brīvu Tautu Savienību..”. Nevēloties sarūgtināt Buševicu, P. Kalniņš un F. Menders piekrita steidzīgai jau uzrakstītās deklarācijas labošanai. Tas aizņēma savu laiku; sociāldemokrātu delegācija nokavējās, ierodoties uz valsts pasludināšanas ceremoniju. Kad Dr. P. Kalniņš nolasīja LSDSP deklarāciju, kurā bija teikts, ka brīva Latvija nav mērķis, bet tikai līdzeklis sociālistiskās republikas – brīvā tautu savienībā – sasniegšanai¹⁸, tam neviens nepievērsa nekādu uzmanību. Sociāldemokrāti paši – arī nē; nodeva vecajam cīņu biedram Buševicam bija nomaksāta. Pilsoņi toties bija priecīgi, beidzot sagaidīdami sociāldemokrātus – ar pusstundas nokavēšanos – teātri. Vēlāk, tiesa, daži sīki publicisti, kuriem nebija nekādas lomas valsts izveidē, izvilka šo deklarācijas daļu un interpretēja kā sociāldemokrātu “antinacionālās” nostājas paraugu; uz partijas vietu un lomu Latvijas demokrātijā 20. – 30. gadu sākumā šie uzbrukumi neatstāja nekādu ietekmi. Jau otrajā partijas konferencē, (pēc neatkarības pasludināšanas) 1920. gada janvārī LSDSP atteicās no nejaušības rezultātā radušās 1918. gada atrunas un pacēla lojalitāti pret Latviju principa līmenī: tikai neatkarīgā valstī darbatauta var iegūt politisku un sociālu pašnoteikšanos.¹⁹ Savukārt ideja par Brīvu tautu savienību – visas Eiropas mērogā – tobrīd, pēc Pirmā pasaules kara šausmām, bija plaši izplatīta visa kontinentā; tā ietiecās tālā nākotnē. Tās atskaņas būs jūtamas pat A. Briāna 1929. – 1930. gadu Eiropas Savienības iecerēs. Šī vīzija nebija saistīta ar nelojalitāti pret Latviju vai kādu citu valsti, kurā tā parādījās. Lielais zviedru politiķis A. Brantings vēstulē E. Vanderveldem 1921. gada oktobrī rakstīja, ka tad, kad demokrātiskajās valstīs uzvarēs sociālisms, ar Tautu Savienības palīdzību tiks radīta jauna, internacionāla, miera un progresā pasaule, spējīga novērst karus.²⁰ Šobrīd, gadsimta beigās, šīs vīzijas nešķiet tik fantastiskas; tobrīd tās patiešām bija ārpus jebkādas realitātes: nākamo, otro pasaules karu, varbūt varēja novērst tikai ar to, ko tobrīd gandrīz visi noraidīja – ar stingrām aliansēm un savlaicīgu bruņošanos.

1918. gada beigās realitāte Latvijā izvirzīja sociāldemokrātiem jautājumus nevis par Eiropas “brīvu tautu savienību”, bet citus, smagus un tobrīd neatrisināmus. Išlaicīgi visās jomās viņi cieta neveiksmi. Iedzīvotāju vairākums

gaidīja Stučku vai, labākajā gadījumā, bija vienaldzīgs pret Ulmaņa pagaidu valdību. Mēģinājums civilizēti un idejiski apkarot lieciniekus bija pilnīgi neveiksmīgs: masu sapulcēs lielinieki guva piekrišanu un 1918. gada 26. novembrī LSDSP Izpildu Komiteja bezspēcīgi secināja, ka sociāldemokrātu sapulces izjauc lielinieku piekritēji. Mēģinājumi lieliniekus pieveikt ar "Sociāldemokrāta" nīknajiem ievadrakstiem (to galvenie autori bija F. Menders un V. Rikveilis) bija ne tikai neveiksmīgi – lielinieku atbalstītāji "Sociāldemokrātu" nelasīja, bet radīja domstarpības pašā LSDSP vadībā: kad tā 27. novembrī savā bezspēcībā ieteica Menderam būt mazāk asam pret lieliniekiem, kaprīzais partijas faktiskais vadītājs draudēja atteikties no vadošiem amatiem.²¹ Toleranti raksti nepievērstu maziniekiem (un Latvijas valstij) lielinieciskas masas; tās varēja pievērst Latvijai tieši tas, kas tobrīd masas atrāva no neatkarīgās valsts – Pēteris Stučka, ar savu šaušalīgo latvisko komunismu.

✓ Neveiksme cīņā par masām, bet vēl nezudusī cerība tās pārtvert radīja sociāldemokrātu haotisko nostāju pret Tautas Padomi un Pagaidu valdību, kura, pati nespēcīga un atkarīga no vācu karaspēka, centās apkarot augošu lielinieku aktivitāti Rīgā, izgaiņājot viņu sapulces, vienu otru apcietinot. Jau 2. decembrī LSDSP Izpildu Komiteja pieļāva iespēju aiziet no Tautas Padomes un pārtraukt atbalstu Ulmaņa Pagaidu valdībai kā "nedemokrātiskai", kura neesot spējīga tikt galā ar jukām valsti. Lēmums par aiziešanu no Padomes vēl netika pieņemts, bet protests pret lielinieku demonstrācijas izklidināšanu – t.i., protests pret to, kas būtu bijis jādara vēl aktīvāk, ja Pagaidu valdībai būtu bijis spēks – tika pieņemts.²² Sociāldemokrāti "iebrauca" neauglīgas kritikas gultnē. Tikpat politiski neveiksmīgs, lai arī – ekonomiski pamatots (bet ekonomiskā lietderība un politiskā veiksmē reti kad Latvijā ir gājušas kopā) bija LSDSP 1918. gada decembra konferences lēmums agrārajā jautājumā. Rietumnieciskos intelektuāļus P. Kalniņu un F. Menderu agrārjautājums interesēja maz; izsenis partijā tas bija Anša Buševica rūpju objekts. 1918. gada beigās agrārjautājumā Buševics bija tikpat tradicionāls kā "brīvu tautu savienības" jomā, ar vienu atšķirību – Buševica nostāja agrārajā jautājumā bija patiešām gudra, saimnieciski gudra, bet – ne politiski iespējama. Buševics iestājās par muižnieku zemes konfiskāciju, bet ne par tās egalitāru sadalīšanu. Viņš un visa LSDSP 1918. gada decembrī bija par kapitālistisku lieluzņēmumu laukos.²³ Jau pēc dažiem mēnešiem partija aizrausies līdzīgu masu egalitārisma (ko apstiprinās arī partijas konference 1919. gada decembra beigās), Buševicam skrienot pat citiem pa priekšu. 1920. gada vasarā viņš būs viens no galvenajiem bezmaksas atsavināšanas un sīksaimniecību radīšanas advokātiem, zaudējot savā jaunajā kaislībā mēru un draudot ar "„revolucionārām sadursmēm..”, ja egalitārisms tiktu noraidīts.²⁴

Ņemot vērā to, ka lielinieku uzvara 1918. gada beigās nebija novēršama, un to, ka bruņotu cīņu pret viņiem sociāldemokrāti noraidīja, viņu aiziešana

no Tautas Padomes bija tikai laika, pie tam – neilga, jautājums. Aiziešanu paātrināja F. Mendera radikālisms: viņš visaktīvāk iestājās par atbalsta pārtraukšanu Padomei un personīgi uzrakstīja LSDSP decembra konferences (26. – 28. decembra) rezolūciju pret tautas Padomi un Pagaidu valdību. U. Ģērmanis precīzi atzīmēja, ka izstāšanās no valdības tika motivēta ar gluži paradoksāliem argumentiem; starp tiem viens no kuriozākajiem bija Menderam ļoti tuvais apgalvojums, ka Pagaidu valdība nav meklējusi atbalstu pie “..Centrālās Vācijas sociālistiskās valdības..”²⁵ Tautas Padomei un valdībai tika uzstādītas neizpildāmas un pretrunīgas prasības (īpaši tādas kā prasība pēc vispārējās mobilizācijas, kura tobrīd būtu bijusi pilnīga neveiksme, un pēc pašvaldību vēlēšanām, kas bija nenopietni kara apstākļos). Tas, ka sociāldemokrāti izstājās no Tautas Padomes, tomēr praktiski neatstāja ietekmi uz notikumu gaitu Latvijā, jo pašai Padomei nebija ietekmes uz to. Palikdami padomē, sociāldemokrāti neatvairītu Stučku; aiziedami no tās, viņi ar savu rīcību nepadarīja stāvokli bezcerīgāku nekā tas jau bija. Nekad nākotnē šī aiziešana no Padomes nespēlēja nekādu lomu partijas politiskajā liktenī: nedaudz vairāk kā pēc gada, 1920. gada aprīlī, Satversmes Sapulces vēlēšanās sociāldemokrāti kļuva par lielāko parlamentāro partiju, nevienam neatceroties 1918. gada decembrī notikušo.

T.s. Liepājas posmā (1919. gada janvārī – jūnijā) LSDSP darbībai bija sekojoši virzieni. Pirmais – politiskais un ideoloģiskais, pilnīgi neveiksmīgs un retorisks. Tā mērķis bija mainīt tikko atstātās Tautas Padomes politisko veidolu, panākot sociāldemokrātu ietekmes pieaugumu. Šī mērķa īstenošanai tika izgudrota kurioza un neīstenojama formula: tautas padome un Pagaidu valdība jāreorganizē, sastādot tās no pašvaldībām (to pārstāvniecībai bija jādod 2/3 no vietām Tautas Padomē) un no politiskām partijām (atlikušā trešdaļa vietu²⁶). Ārējās intervences un pat pilsoņu kara apstākļos šī abstraktā formula bija nevietā, un aprīlī sociāldemokrāti bija spiesti no tās atteikties. Ne tāpēc, ka viņi saprastu tās tukšumu, nē, bet – tāpēc, ka 1919. gada realitātes jūtamī atgādināja par sevi. Dienas kārtībā bija nevis abstrakta “..vietējo pašvaldību stiprināšana..”, bet vietējo vācbaltiešu un viņu Vācijas atbalstītāju – vienīgā reālā spēka Kurzemē – aktivitātes. Ulmaņa nevarīgā Pagaidu Valdība, tiklab kā nefunkcionējoša un tikai teorētiski pastāvošā Tautas Padome, aprīlī tika padzīta. Landsvērieši atgādināja sociāldemokrātiem, ka viņi ir stāvokļa noteicēji un nevis Ulmaņa ministrs M. Valters – sociāldemokrātu galvenais “ienaidnieks”, pret kuru tika vērstas partijas aktivitātes. Abstraktas konstrukcijas (Tautas Padomes reforma) bija jāatmet. Pozitīvāks vārds var tikt teikts, toties, par sociāldemokrātu darbību Liepājas strādnieku deputātu padome un Liepājas domē. Padome tika izveidota jau 1918. gada 14. novembrī, tās izpildu komitejā līdz 1919. gada 13. janvārim sociāldemokrāti bija vairākumā, kad zaudēja komunistiem. Savukārt pilsētas domes vēlēšanās (1919. gada 19. janvārī) viņi uzvarēja, saņemot 54% balsu

un nodrošinot A. Buševicam pilsētas galvas vietu. Iedzīvotāju apgādē ar pārtiku un pilsētas galīgās izlaupīšanas (ko istenoja Vācijas armijas daļas) nepieļaušanā viņa loma bija redzama. Janvārī sociāldemokrāti bija atguvuši arī zināmu pašapziņu un P. Stučkas Latvijas iekšlietu komisariāts 24. janvārī atzīmēja: "Mazinieki skatās ļoti skeptiski uz sarkanās armijas virziņšanos uz priekšu un izturas ļoti izaicinoši pret lieliniekiem."²⁷

Pēc vācu puča sociāldemokrāti *de facto* atgriezās nefunkcionējošā Padomē. Sākās viņu Liepājas posma jauns cēliens, kurš ietvēra sevī arī minibrūņoto spēku izveidi. Pēc 16. aprīļa sociāldemokrāti iniciēja antipuča uzsaukumu, par kuru vienojās ar pilsoņiem izbraukumā ar laivām pa Liepājas ezeru; 21. aprīlī to publicēja tipogrāfijā, kurā iespieda viņu laikrakstu "Strādnieku Avīze". Tautas Padomes 12. maija antivāciskās, antipučistu un pretkaujinieciskās sēdes rezolūcijas projektu sastādīja F. Menders un A. Buševics. Bruno Kalniņš saformēja t.s. Liepājas apsardzības rotu, kurai nebija ietekmes uz notikumu gaitu Kurzemē, bet kura 1919. gada jūnija beigās – jūlija sākumā, kad Ulmanis nokāpa no "Saratova", veica zināmas policijas funkcijas Liepājā.

Nākošais sociāldemokrātu darbības virziens bija starptautisko sakaru izmantošana par labu Latvijas nostiprināšanai; tas bija varbūt visneveiksmīgākais no visas viņu darbības. 1918. gada novembrī un decembrī sociāldemokrāti cerēja uz "demokrātiskās" Vācijas atbalstu, viņu nostājas bija neizbēgami pretrunīgas. No vienas puses, 1918. gada 14. decembrī A. Rudevics lūdza Vācijas neatkarīgos sociālistus "…ierobežot okupācijas varu."²⁸; no otras puses, decembrī Menders devās uz Berlīni ar lūgumu neizvēkt vācu karaspēku par strauju, lai neradītu tukšumu, kuru aizpildīt varēja, un aizpildīja, tikai Stučka. Vācu atliekas palika, protams, ne Mendera lūguma dēļ un ne tāpēc, lai aizstāvētu Ulmani; gluži otrādi. Nu sociāldemokrāti sāka vērsties pret A. Vinnigu un viņa loloto landsvēru, izmantojot starptautiskas konferences (Bernē, 1919. gada 2.–6. martā) un savus sakarus ar neatkarīgajiem sociālistiem Vācijā (P. Kalniņš piedalījās viņu kongresā Berlīnē)²⁹. Tam visam bija maza jēga. Neatkarīgie Vācijā nenoteica Vācijas politiku: landesvērieši Liepājā neklausījās kreiso konferenču lēmumos Bernē vai kur citur. Sociāldemokrāti varēja tikai žēloties par savu neseno naivumu: "Tad nāca vācu revolūcija. Mēs, sociāldemokrāti, raudzījāmies uz to ar lielām cerībām. Mēs viņu apsveicām kā savu lietu. Mūsu sirdis pukstēja līdzī vācu strādniecības cīņai.. Bet, par ļoti lielu nožēlošanu, Vācijas austrumu politikā revolūcija nav devusi visas vēlamās pārgrozības. Savā politikā attiecībā pret Latviju vecā Vācija ir pielaidusi lielas kļūdas, jau kā pielaiž vēl lielākas.." Maijā cerības uz "jauno" Vāciju jau bija sabrukušas. 12. maijā Tautas Padomes puslegālajā sēdē Liepājā A. Rudevics paziņoja: tagad "…krit svarā tikai sabiedrotie" [Antante].³⁰

Sociāldemokrātu politika un filozofija 1919. gada pirmajā pusē bija piedzīvojusi pilnīgu fiasko; viņi nebija vienīgie šādā liktenī. Atstājuši 1918. ga-

An den Herrn Ministerpraesidenten

Philipp Scheidemann

B e r l i n .

Herr Ministerpraesident!

Unter Missachtung der Immunitaet sind die Mitglieder des Volkstrates Lettlands, meine Parteigenossen A. Buschewitz und A. Rudewitz von reichsdeutscher Seite in Haft genommen worden, nachdem die lettlaendischen Behoerden sie befreit haben. Von zuverlaessiger Quelle, von Deutsche Beamten, die meine Genossen vernommen haben, ist es mir bekannt geworden, dass auch meine Verhaftung von den Okkupationsbehorden angeordnet worden ist, nachdem es den lettlaendischen Herren, die unter dem Schutze des Herrn von der Goltz gegen den Willen des Volkes in Lettland "regieren, nicht gelungen ist, sich zu isolieren. Um jedoch die deutschen Behoerden vor einer Handlung zu be-

tarsten Rechte, die die zivilisierte Welt achtet, vom demokratischen Deutschland nicht missachtet werden.

Ich will noch hoffen, Herr Ministerpraesident, dass Sie als oberster Beante des neuen Deutschland den zustaendigen Stellen eroeffnen werden, dass die Zeiten des Kaiser Wilhelm II vorbei sind und dass auch Deutschland willens ist, die Rechte zu wahren, die ein jeder Ehrlicher Demokrat, vom Sozialdemokraten nicht zu sprechen, zu wahren verpflichtet ist. Ich will noch hoffen, dass demgemaeass meine verhafteten Genossen unverzueglich befreit werden und dass unser gutes Recht der Immunitaet von reichsdeutscher Seite nicht mehr angetastet werden wird.

Genehmigen Sie, Herr Ministerpraesident, den Ausdruck meiner Hochachtung

F. Mender

Libau, den 3. Juni 1919.

Ilūziju paliekas: F. Mendera vēstule Vācijas Kancleram sociāldemokrātam F. Šeidemanim, 1919. gada 3. Jūnijā, ar sūdzību par Golca patvaļi Liepājā.

da pašās beigās Tautas Padomi, viņi paziņoja, ka pret lielinieku invāziju ar ieročiem necinisies, bet gaidīs uz “mierīgu” komunisma mērķu izdzīvošanu. Par galveno darbības virzienu tika uzskatītas pašvaldības, *de facto* – viena, Liepājā, kuru viņi vadīja un kurā tīri tehniski veica savas funkcijas sekmīgi (īpaši jāatzīmē A. Buševica darbība pārtikas apgādē, izmantojot labi nodibinātos sakarus ar ASV misiju). Tam visam nebija liela nozīme; Latvijā darbojās citi spēki. Nevienš tā nepalīdzēja sociāldemokrātiem kā viņu vecais ciņu biedrs, Raiņa draugs un bagāta latviešu vecsaimnieka atvase Pēteris Stučka. Tiklab kā cits vecsaimnieka dēls – Jūlijs Daniševskis, sarkanā terora viens no redzamākajiem pārstāvjiem. Šie divi vīri, ne burtiski kopā, bet politiski, paveica to, ko nespēja Ulmaņa un Menders: novērsa no komunisma absolūto tautas vairākumu.

P. Stučkas valdība, vislatviskākā valdība no tām, kuras pastāvēja Latvijā 1919. gadā – nacionālā sastāva un iedzīvotāju sākotnējā atbalsta dēļ – iesāka savu darbību ar tai neatņemami raksturīgo teroru, nodibinot “revolucionāros tribunālus” jau pirmajās dienās (Vecgulbenē, piemēram, 1918. gada decembrī), ar īpašu nežēlību vērsoties pret vācbaltiešiem.³¹ Pilnīgi iracionālus apmērus ieguva terors pret vācbaltiešu sievietēm, tai skaitā vecākā gada gājuma, kuras tika aizdzītas kā ķīlnieces uz Krieviju. Terors pret vācbaltiešiem piešķīra landesvēra ciņai pret Stučku nacionālās ciņas iekrāsu, Kazdangas jaunajiem baronēniem iegūstot varoņu veidolu. Vietējo un valstvēcu daļas atbrīvoja Rīgu, bet Stučkas agrārpolitikas terors radīja “zaļo” partizāņu kustību. Landesvērs, dzelzsdīvīzija, Stučkas iekšējais sabrukums un tautas pretestība komunistiskajām režīmam bija galvenie faktori, kuri to sagrava, toties igauņu karaspēks ar latviešu daļu (ziemeļnieki) piepalīdzēšanu deva izšķirošu, bet ne nāvīgu triecienu vācu tieksmēm Latvijā Cēsu kauju laikā. Šo pretrunīgo un neaptveramo notikumu gaitā gan Ulmaņa Pagaidu valdībai, kura faktiski nefunkcionēja, gan sociāldemokrātiem bija pavisam maza nozīme. LSDSP sāka lēnām parādīties kā pastāvīga spēks ar 1919. gada jūliju. Strazdumuižas pamieru ar vācu daļām (3. jūlijā), kuru uzspieda sabiedrotie un kurš radīja bermondiādes priekšnoteikumus, sociāldemokrāti nosodīja, bet protams, nespēja novērst. Ulmaņa otro Pagaidu valdību (kopš 1919. gada 14. jūlija) ar vācbaltiešu piedalīšanos valdībā, viņi neatbalstīja, bet sociāldemokrātu sabiedrotais “Bunds “nepieņēma arī Mincu, uzskatot viņu ne tikai par buržuāzistisku, bet arī provācisku. Politiski partija 1919. gada vasarā un rudens sākumā vēl bija vāja, taču sociāldemokrāti sāka pamazām krāt politisko kapitālu – Strazdumuižas pamiera un Ulmaņa otrās Pagaidu valdības nepopularitātes dēļ. 1919. gada septembrī Latvijas neokupētajā daļā sociāldemokrātiem bija 12 vietējās organizācijas.

Bermondiādes draudus viņi ieraudzīja daudz agrāk nekā Ulmanis, jau jūlijā vidū. F. Menders 30. augustā Tautas Padome aicināja gatavoties uz karu –

“Hanibāls pie vārtiem”. Draudošā bermondiāde lika mainīt arī partijas nostāju pret eventuālo piedalīšanos valdībā, lai arī tas bija pretrunā ar rietumniecisko sociāldemokrātu dogmu: nestāties valdībā saimnieciskā sabrukuma un krīžu apstākļos, bet gaidīt kapitālisma uzplaukumu. Nacionālās intereses ņēma virsroku: “Ja gadīsies, ka mums ar ieročiem būs jāaizstāvas, tad latvju tautā vairs nebūs opozīcijas,” paziņoja Menders. 8. oktobrī sociāldemokrātu iniciatīvas rezultātā Rīgas Dome nodibināja aizsardzības komisiju. Sociāldemokrātu mājieni par iespējamību ieiet valdībā jau septembra sākumā nekādu atsaucību Ulmanī neieguva, jo bija saistīti ar pārspilētām prasībām (pieprasot izmaiņas Aizsardzības, Iekšlietu un Tieslietu ministrijās, kuras Ulmanis negribēja un nevarēja veikt). Pēc Bermonda uzbrukuma Rīgai LSDSP CK 9. oktobrī pieņēma lēmumu pat veidot Latvijā ārkārtējo “politisko kabinetu (direktoriju)” piecu cilvēku sastāvā, piedaloties sociāldemokrātiem. Tas bija visradikālākais sociāldemokrātu priekšlikums politiskās varas jomā³², kurš bija radies ārkārtas situācijā, bet kuru Ulmanis nepieņēma. Līdz pat 1920. gada rudenim (sk. turpmāk) LSDSP nostāja valdības jomā būs samērā pretrunīga, neizslēdzot tomēr piedalīšanos vai pat pilnīgu varas pārņemšanu.

Partija enerģija, īpaši – Rīgas organizācijas, kuru vadīja B. Kalniņš, aizstāvēt valsts nacionālās intereses cīņā pret Bermondu, bija milzīga. 9. oktobrī “Sociāldemokrāts” aicināja: “Pie ieročiem! Visi uz pēdējo ciņu! Mums jāuzvar, mēs uzvarēsim. Tagad lai vēstures tiesu lemj šķēps! Šo bargo, bet svēto asins darbu mēs uzticam mūsu armijai.” Partijas ietekme sāka strauji augt. To vēl vairāk veicināja radikālās prasības agrārajā jomā un prasības slēgt ātrāk mieru ar Krieviju. Jau oktobra vidū, tautas cīņas pret Bermondu iespaidā, partija sāka mainīt agrāro politiku par labu egalitāram populismam: zemes sadalīšanai par brīvu.

Radikālās agrārās prasības, kurās LSDSP bija daudz tuvāka radikālajam sociālismam, ne rietumnieciskajai sociāldemokrātijai, deva partijai lielu, bet ne izšķirošu panākumu Satversmes Sapulces vēlēšanās 1920. gada aprīlī (38,7% no visām balsīm) un radīja divas smagas problēmas. Pirmajai bija tālejošas un nopietnas sekas visā Latvijas dzīvē. Apzinoties, cik neindustriāla ir Latvija, t.i., cik liela ir pretruna starp sociāldemokrātu industriālās demokrātijas ideālu un Latvijas sociālo portretu, partija nolēma to kompensēt ar antifeodālām un egalitāristiskām, bet antisociāldemokrātiskām prasībām agrārjomā, cerot, ka jaunie siksaimnieki kļūs par partijas balstu, vismaz uz laiku kompensējot strādnieku trūkumu. Notika pilnīgi otrādi; tas bija viens no retajiem gadījumiem, kad atkāpšanās no sociāldemokrātu dogmām bija neattaisnojama; egalitārā agrārā reforma radīja tādu neatrisināmu problēmu loku, no kurām izeju neatradīs ne sociāldemokrāti, ne Ulmaņa diktatūra.

Otrais jautājums bija par piedalīšanos valdībā; likstas sākās tūlīt pēc Satversmes Sapulces vēlēšanām un to cēlonis bija sociāldemokrātu maksi-

mālisms, pieprasot sev koalīcijas valdībā “noteicēja iespaidu” un Satversmes Sapulces “noteiktu vairākumu” savām prasībām. Maksimālisma rezultāts varēja būt tikai viens: sarunas ar centra grupām un latgaliešiem izjuka, un sociāldemokrāti nenokļuva valdībā; ne tāpēc, ka pilsonība nedeva viņiem iespēju piedalīties tajā³⁴, bet sava maksimālisma dēļ. Ulmanim, kurš pēc Satversmes Sapulces vēlēšanām bija vairāk sarūgtināts, nekā apmierināts, saņemot tikai 17,8% balsu, sociāldemokrātu neveiksme pavēra ceļu pretī ceturtajai pēc kārtas, bet pirmajai patiesajai parlamentārajai valdībai. Lai arī šo neveiksmi sociāldemokrātu vadība bija pati radījusi, vēlējusies un, neskatoties uz to, ka tā atspoguļoja partijas līderu, īpaši F. Mendera, neizzūdošo aizdomīgumu pret piedalīšanos valdībā, kamēr kapitālistiskie priekšnoteikumi nav nobrieduši, partija jutās aizskarta, aizvainota. Mendera, Buševica un kreiso arodnieku līderu vadīta, tā nonāca savā visretoriskākajā un neauglīgākajā darbības posmā, kurš par laimi, bija relatīvi īss – līdz 1920. gada novembrim. Tā ietvaros, pakļaujoties radikālajiem demagoģiem (A. Veckalns, P. Zeibolts), partija saistījās ar 1920. gada 5. jūlijā sākušos dzelzceļnieku streiku, lai jau pēc dažām dienām no tā novērstos: nebija nekā pretrunīgāka sociāldemokrātu kapitālisma attīstības veicināšanas ideoloģijai kā streiki saimniecisko grūtību apstākļos.

Pretmūžnieciskā un egalitārā agrārā programma noveda partiju 1920. gada vasarā pie neredzētas emocionālas aktivitātes, kura īstenojās milzīgās masu sapulcēs par labu “galvas noraušanai melnajam bruņiniekam”. Tā rezultātā partijas sociālais sastāvs 1920. – 1921. gadā mainījās par ļaunu patiesai sociāldemokrātijai, iegūstot nevis sociāldemokrātijas, bet radikālās zemnieciski sīkpilsoniskās partijas veidolu – tieši to, no kā LSDSP nesen bija pamatoti vairījusies. Vistālāk radikālajā demagoģijā devās Menders, 1920. gada augustā paziņojot, ka sociāldemokrātijai, lai glābtu Latviju no sabrukuma (*sic!*) un veicinātu demokrātiju “.. būtu jāķeras pie diktatūras uz laiku.”³⁶ Nekur šī demagoģiskā līnija neiemiesojās tik spilgti, kā sociāldemokrātu iecerētajā t.s. vrangeliādē, kura aizņēma vairāk kā divas sakarsētās nedēļas 1920. gada oktobra otrajā pusē – novembra sākumā. Lietas faktiskā puse bija triviāla un gandrīz nenovērsama tā brīža Latvijas stāvokli: valstī bija palicis neviens vien bijušais *baltās* Krievijas virsnieks un dēkainis un tie kala fantastiskus un nerealizējamus plānus, īpaši pēc tam, kad Krievijas dienvidos aktivizējās Vrangelis. Rīgā sākās nelegālās vervēšanas Vrangeļa armijā. Ulmanim un Meierovicam ar tām nebija nekāda sakara, bet par to zināja un uz to pievēra acis vairākas ietekmīgas personas armijas vadībā, ar ģenerāli P. Radziņu to vidū.³⁷ Sociāldemokrāti uzpūta “vrangeliādi” līdz pasakainiem apmēriem, apsūdzot Ulmani un Meierovicu tikko 1920. gada 11. augustā noslēgtā miera līguma ar Krieviju pārkāpšanā, *balto* krievu atbalstīšanā, tūkstošiem baltgvardu nogādāšanā ar “Saratovu” no Rēveles uz Rīgu, ar tālāko mērķi: vai nu uz

Krieviju – pie Vrangaļa, vai uz Poliju – pie Savinkova. “Vrangeliādē” sociāldemokrāti aktīvi sadarbojās ar krievu pilnvaroto pārstāvi Latvijā J. Gaņecku, lai arī līdz šim nav atrasti pierādījumi Latvijas komunistu aizvainotajām sūdzībām uz Maskavu, uz Komunistisko Internacionāli, ka Gaņeckis esot pat materiāli atbalstījis “buržuāzijas sulaiņus” – sociāldemokrātus. Sociāldemokrātu nostājā bija ļoti daudz iracionālu un emocionālu motīvu. Izmantojot arī Ulmanim tobrīd ļoti nepatīkamo “panamu” – skandālu, kurš viņu saistīja ar diviem veikliem Latvijas ebreju biznesmeņiem (J. Kleinu un Kutiskeru) un it kā notikušo valsts īpašuma izlaupīšanu, sociāldemokrātu mērķis bija ne tikai vājināt, bet varbūt pat gāzt valdību: “Zemnieku Savienības valdības kuģim jānogrimst.” Tas neizdevās; 4. novembrī Satversmes Sapulcē Ulmanis noturējās, izraisot sociāldemokrātos dziļu nožēlu³⁸; ar Mendera pēdējo publisko lekciju 17. novembrī, Romanova ielā 25, skandāls ap “Vrangeliādi Latvijā” galīgi iztvaikoja. “Vrangeliādei” bija tikai viens upuris: sociāldemokrātu spiediena rezultātā amatu bija spiests atstāt armijas štāba priekšnieks P. Radziņš, kurš ar visu savu cara Krievijas virsnieka dvēseli juta līdz *baltajiem* krieviem un bija pat sapinies privātos sakaros ar dažu labu to pārstāvi Rīgā – lai arī ne tik plašos, kā to iztēloja LSDSP. Tas nebija liels zaudējums: militārā jomā samērā labi izglītots, Radziņš bija pieņēmis neatkarīgo Latviju tikai tad, kad *baltās* Krievijas liktenis jau bija izšķīries un kad uz Latviju sāka raudzīties krieviskie latviešu virsnieki, kuri bija izkarojušies *balto* krievu un citu dažādu dēkaiņu armijās. Demokrātija Radziņam bija sveša; tas nākotnē arī pierādījās, viņam bija vairāk nekā tuvi sakari ar latviešu šovinistiem un antisemitiem no Latvju Nacionālā kluba. Radziņš, diemžēl, bija vai vienīgais, kurš zaudēja amatu; gandrīz visi bijušie krieviskie virsnieki, kuru “profesionalitātes” apliecība bija zaudētie kari ar Japānu un Vāciju, turpināja kalpot demokrātiskās Latvijas armijā.

Ar “Vrangeliādi” beidzās šis visnekonstruktīvākais posms partijas darbībā; sāka mainīties arī partijas vadība. 1920. gada pavasarī partija bija ievēlējusi divus CK biroja priekšsēdētājus: F. Menderu un P. Kalniņu; dominēja Menders; pēc “vrangeliādes” notika izmaiņas, lai arī vēl ne izšķirošas. 1920. gada decembrī par partijas CK priekšsēdētāju ievēlēja A. Buševicu, par vietniekiem – P. Kalniņu un F. Mendersu³⁹, Kalniņa loma sāka pieaugt, Mendera – mazināties, lai arī vēl bija stipra 1921.–1922. gados. Tuvākajos desmit gados LSDSP bija samērā konstruktīvā opozīcijā un pat divreiz valdībā.

Ārpolitika. Partijai bija raksturīga, mūsdienu valodā runājot, konceptuāla pieeja ārpolitikai un starptautiskā stāvokļa novērtējumam; toties, tā laika vārdiem runājot, to varētu saukt par ideoloģisku vai pat dogmatisku pieeju (sīkākais LSDSP ārpolitiskā kursa izklāsts tiks sniegts nākošajā apakšnodaļā). 1919.–1920. gadā vēl bija pāragri runāt par īstu ārpolitiku; tā bija vispirms militārā politika (cīņa par neatkarīgu valsti) un tai sekojoša diplomātija. Šādā

kontekstā jāaplūko divi galvenie jautājumi: miera ar Krieviju un attiecību normalizēšana ar Vāciju. Trešais jautājums, kurā jau bija ārpolitikas iezīmes un kurā bija sagaidāma neveiksme, bija Z. A. Meierovica lielā ilūzija par Baltijas Valstu Savienību – no Helsinkiem līdz Varšavai – un LSDSP nostāja pret to.

1919. gada 11. septembrī, pulksten 19 un 5 minūtēs, Padomju Krievijas valdība pa radio uzaicināja K. Ulmaņa valdību – “Rīgas valdību” – sākt sarunas par karadarbības pārtraukšanu starp divām pusēm. Pēc padomju priekšlikuma saņemšanas trīs jautājumi bija neskaidri: vai krievi atstās Latgali; vai likvidēs P. Stučkas valdību Rēzeknē; vai atzīs Latvijas neatkarību *de iure*. Bažās par Antantes eventuālu nelabvēlību sarunām ar Krieviju, Ulmaņa valdības nostāja bija nogaidoša; LSDSP toties bija par tūlītēju sarunu uzsākšanu. Valdības un sociāldemokrātu pieeju atsedza debates Tautas Padomē 1919. gada 6. – 7. oktobrī, pirmās debates par ārpolitiku Latvijas priekšparlamentā. Meierovica (valdības) pieeja bija sekojoša: pat ja pamiera sarunas Latvija varētu risināt atsevišķi, tad miera – tikai ar Lietuvu, Igauniju un Somiju kopā, veidojot vienotu jauno valstu fronti. Miera līgumu var slēgt tikai ar tādu Krieviju, kurā mainīsies politiskais režīms un lielinieku vietā nāks demokrāti; miera sarunu laikā Latvijai jāsaņem drošības garantija no Krievijas – gan plašas neitrālas jostas veidā, gan Krievijas solījumā atteikties no naidīgas propagandas pret Latviju. Jau tuvākajos mēnešos izrādīsies, ka nekas tamlīdzīgs nav iespējams; par laimi Meierovics arī pierādīs reālpolitiķa spējas un atteiksies no sapņojumiem.

Meierovica oponentam Tautas Padomē F. Cielēnam nebija grūti pakļaut viņu emocionālai un kodīgai kritikai, piedāvājot LSDSP pieeju pamiera un miera sarunām ar Krieviju:

1) tūlītējas pamiera sarunas, nedomājot par Antantes nostāju; pamiera noteikumi: Latvijas atzīšana *de iure*, Latgales atstāšana, P. Stučkas valdības likvidācija;

2) pēc pamiera tūlīt jāsāk miera sarunas, nesapņojot ne par kādu politiskā režīma maiņu Krievijā (kurā boļševikiem varēja būt tikai viena alternatīva: ne demokrāti, bet baltie krievu šovīnisti, naidīgi jauno valstu neatkarībai); miera sarunu gaitā jāpanāk karā nodarīto zaudējumu atlīdzināšana Latvijai, bēgļu atgriešanās dzimtenē un šaura neitrālā josla (pret lielinieku propagandu var glābt nevis neitrālā josla, bet pārtikusī, demokrātiska Latvija, uzsvēra Cielēns);

3) miera sarunas jāved pat separāti, negaidot kaimiņvalstu lēmumus. Lai arī cik emocionāli kritiska bija Cielēna runa (kuru iespaidoja viņa personiskā skaudība pret Meierovicu un neveiksme kopdarbībā Ārlietu ministrijā, kurā no 1919. gada augusta līdz 6. oktobrim viņš bija darbojies kā Meierovica padomnieks – kamēr pārliecinājās, ka divām tik spilgtām un neatkarīgām personībām ministrija ir par šauru), Krievijas attiecību jomā sociāldemokrāti

toobrīd darbojās kā *de facto* valdības partija: jau oktobra sākumā Menders pieņēma Meierovica ielūgumu un sāka darboties valdības komisijā pamiera noteikumu izstrādē. Izrādot acimredzamu tieksmi uz kompromisu, viņš pēc minētajām debatēm iesniedza Tautas Padomes pārejas formulu, pieņemot valdības nostāju par kopēju pamiera sarunām ar citām valstīm, bet – bez ultimātiem noteikumiem Krievijai. A. Buševics, toties, bija Latvijas Sarkanā Krusta delegācijā, kura 8. oktobrī devās uz Maskavu, lai izdibinātu apstākļus pamiera jomā. Tieši diplomātijas, turklāt slepenās diplomātijas jomā, sociāldemokrātu piedalīšanās valdības darbā 1919. gada beigās un 1920. gada sākumā bija nozīmīga.⁴⁰

Latgales jautājums bija slepeno diplomātisko kontaktu centrā. Sākotnēji Ulmaņa valdība lūdza igauņus, kuri bija sākuši diplomātiskos kontaktus un pat pamiera sarunas ar krieviem (negaidot nekādus Antantes lēmumus), pārrunāt ar padomju delegātiem arī Latgales jautājumus. Latviešu lūgumi igauņus kaitināja un galu galā viņi tos pilnīgi ignorēja: igauņi vēlējās mieru ar Krieviju, nesapņoja par “kopīgu fronti” miera sarunu jomā un nevēlējās savas sarunas apgrūtināt ar Latvijas problēmām (Latgale). Latgales jautājums līdz ar to bija jāmeģina slepeni atrisināt Latvijas novērotāju delegācijām, kuras Ulmaņa valdība sūtīja un Igauniju, lai “novērotu” igauņu sarunas ar krieviem, un kuras izraisīja igauņos augošu nepatiku. Novembrī un decembrī Tartū uzturējās latviešu delegācijas; abās bija arī F. Menders. Viņa privāto kontaktu rezultātā ar padomju diplomātiem M. Ļitvinovu un it īpaši A. Joffi, kuru Menders labi pazina kopš meņševiku trimdas aktivitātēm, tika panākta vienošanās par slepenu pamiera sarunu veidu un noteikumiem; Menders šajos kontaktos ar krieviem darbojās *de facto* kā Ulmaņa valdības pārstāvis. Atgriezies Rīgā, 16. decembrī, F. Menders Z. Meierovica kabinetā Ārlietu ministrijā saskaņā ar ministru uzrakstīja Joffem privātu vēstuli, kurā apstiprināja Latvijas gatavību sarkanā Krusta delegācijas piesegā sākt slepenas pamiera sarunas, kuru noteikumi ir: Sarkanās armijas izvākšana no Latgales un Stučkas valdības likvidēšana.⁴¹ Tartu Latvijas novērotāju delegācijas telegrāfists J. Misse paspēja šo vēstuli nodot Jofem kādā kafejnīcā un tūlīt pēc tam tika apcietināts: igauņi bija galīgi saniknoti par latviešu slepenajiem kontaktiem ar krieviem.

1919. gada decembra beigās Latvijas valdība tomēr nolēma – arī spēcīgā Polijas ietekmē – sākt militāru Latgales atbrīvošanu – vienlaikus ar pamiera sarunu uzsākšanu; lēmums bija saprātīgs; bez militāras darbības sarunas vilktos daudz ilgāk, lai arī nav izslēgts, ka krievi Latgali tomēr atstātu, jo to noturēt kļuva arvien dārgāk. LSDSP valdība decembra beigās, tiekoties ar Meierovicu, pilnīgi atbalstīja uzbrukumu Latgales frontē, lai gan Menders bija skeptisks par militāro un diplomātisko līdzekļu savienojumu. Gandrīz vienlaicīgi ar poļu – latviešu – landsvēriešu uzbrukuma sākumu (1920. gada 3. janvārī) uz

Maskavu devās Latvijas pamiera delegācija, kurā galvenie politiskie jautājumi bija uzticēti Menderam, citi jautājumi – A. Frīdenbergam. Vērtējot Mendera – diplomāta – darbību Maskavas pamiera sarunās, tā jāatzīst par izcilu. Viss, kas viņu kā sociāldemokrātu raksturoja jau trimdā – spožas polemika dotības, sarunu risināšanas māksla, argumentācijas veiklība – tas tika likts lietā garajās nakts stundās, runājot ar LSD IV kongresa viesi, tagad padomju Krievijas ārlietu komisāru G. Čičerinu, kura paradums bija gulēt dienā un strādāt naktī. Taču, pat ņemot vērā Mendera diplomāta spējas, jāšaubās, vai pamiers būtu sasniegts nepilna mēneša laikā, ja par labu tam nedarbotos spēcīgāki faktori – sekmīgais uzbrukums Latgalē. 1920. gads bija kara, nevis diplomātijas laiks. Ņemot vērā padomju prasības, kuras tika izteiktas Latvijas pamiera delegācijai (Latgales “pašnoteikšanās” un “neutralizācija”), pamiera sarunas būtu bijušas ļoti ilgas un smagas, ja ne sekmīgais uzbrukums frontē. Bet tūlīt pēc pamiera parakstīšanas (30. janvārī), sociāldemokrātu un Ulmaņa valdības ceļi miera jautājumā ar Krieviju izšķīrās, līdz jūlijam. Tam bija divi cēloņi. Pirmais – sociāldemokrāti iestājās par tūlītējām miera sarunām, bez pauzes; Meierovics toties vēlējās konsultēties ar Poliju un nopietni cerēja uz materiālās atlidzības saņemšanu no Krievijas par nodarītajiem zaudējumiem – to aprēķināšana aizņēma februāri un martu un, kā vēlāk izrādījās, bija pilnīgi tukša laika izšķiešana. Divi ar pusi mēneši bija zaudēti, miera sarunas sākās tikai aprīļa otrajā pusē; nekādi materiālie atlidzinājumi no Krievijas netika iegūti; sakari ar Poliju tikai apgrūtināja miera sarunas. Otrais: Satversmes Sapulces vēlēšanu priekšvakarā iekšpolitiskās attiecības Latvijā saasinājās; 19. martā piedzērušies zaldāti Cēsis nogalināja sociāldemokrātu K. Kurzemieku; Menders tūlīt atstāja komisiju, ko bija izveidojis Meierovics, lai sagatavotos miera sarunām ar Krieviju. 1920. gada 15. martā F. Cielēns cieta neveiksmi Tautas Padomes Ārlietu komisijas vēlēšanās – un tūlīt aizrāva sev līdzī partiju, noraidot Meierovica neatlaidīgos lūgumus piedalīties miera delegācijā. Tikai jūlijā, kad miera sarunas no Maskavas tika pārceltas uz Rīgu, kad miers bija tuvu un kad izvairīšanās no piedalīšanās delegācijā jau varētu būt politiski kaitīgāka, nekā politiskas dividendes nesoša, partija deleģēja uz to A. Buševicu. F. Menders, kuru Satversmes Sapulce 1920. gada 5. jūnijā bija izvēlējusi par Ārlietu komisijas priekšsēdētāju, Rīgā atsāka privātus kontaktus ar A. Joffi – krievu delegācijas vadītāju, bez jebkādiem nopietniem rezultātiem; krievu armija triecās iekšā Polijā un nekādu piekāpšanos Latvijai materiālo kompensāciju jomā – galvenajā diskusiju objektā – krievi nevēlējās sniegt. Simboliskā četru miljonu cara zelta rubļu summa bija daudz mazāka pat to, ko ieguva Igaunija (15 milj.) un pat mazāka par to, ko ieguva Lietuva (5 milj.); tas bija viss, ko Latvija saņēma.

Tūlīt pēc miera parakstīšanas 11. augustā LSDSP ietvaros izcēlās īsa, bet sīva diskusija starp F. Menderu un K. Balodi – tautsaimnieku un dīvaini, kurš

tobrīd bija tuvs LSDSP. Balodis nekad nebija bijis apveltīts ar lielu mēra sajūtu. * Viņa priekšstatā miers bija imperiālistisks, jo Krievija nav atdevusi izvesto mantu, iekārtas, zeltu, vērtspapirus; Latvijas kā tranzīta zemes perspektīvu viņš pilnībā noraidīja; te bija arī inteliģentiem tipiskā histērijas deva, kura neapgrūtināja sevi ar jautājumu, kā varēja praktiski atgūt izvestās vērtības un ko Latvija būtu darījusi ar šīm rūpniecības iekārtām, zaudējot Krievijas tirgu; kur tiktu pārdots saražotais. Menders, toties, oponentojot Balodim, viens no pirmajiem, veicināja tos priekšstatus par Latvijas drošību, kuri nebūs sveši arī pilsoņiem: Latvija ir **tranzīta zeme**, kuras drošība balstīsies nevis uz militārām aliansēm ar citām valstīm vai pastāvīgu armiju (*Sic!*), bet uz izciliem saimnieciskiem sakariem ar Krieviju un Rietumiem. Viņa priekšstatā Latvija ir ieguvusi labāko miera līgumu, kuru tā varēja iegūt šā brīža situācijā.⁴² To, ka Mendera uzskatus vismaz daļēji atbalstīja arī pilsoņi, liecināja Latvijas Satversmes Sapulces balsošana par mieru 2. septembrī – nevienas balss pret, cerību un ieceru pārpilnība. Z. Meierovics cerēja, ka Latvija būs tilts Krievijas saimnieciskajiem sakariem ar Rietumiem un ka Krievija nespēs ne ar ko aizvietot Latvijas ostas, kuras ļaus kaulētis ar krieviem un gūt politisku labumu. Ja sociāldemokrātu saimnieciskais determinisms bija labi zināms, tad ne tik tālu no viņiem 1920. gadā bija arī Meierovics: Krievija nesūta savu pārstāvniecību uz Rīgu, lai nodarbotos ar graujošu darbību Latvijā, pārliecināti paziņoja ārlietu ministrs.⁴³ Izrādījās, ka “tilts”, kaut cik vērā ņemamā veidā, pastāvēja tikai pašā divdesmito gadu sākumā, ļoti īsu laiku; pat tajā laikā Krievijas pārstāvniecība Rīgā nodarbojās tieši ar to, kam Meierovics negribēja ticēt 1920. gada 2. septembrī – ar graujošu darbību. Sociāldemokrātu cerības bija ļoti tuvas Meierovicam (vai arī otrādi), lai arī – vairāk argumentētas, “konceptualizētas”. Tieši viņu lielā autoritāte – Kārlis Kautskis – bija veicinājis priekšstatu par saimnieciskajiem sakariem ar Rietumiem, kuri savukārt veicinās Krievijas pāraugšanu demokrātijā. Būdami vienmēr atsaucīgi shēmām, “likumsakarībām”, “nepieciešamībai” – ne nejaušībai, gadījumam, pozitīvismam, sociāldemokrāti secināja, ka Krievija būs miermilīga, jo to “..diktē ekonomiskā nepieciešamība”. Tas skanēja nopietni, “zinātniski”. Viscerīgākais un – kā parasti – visne-nosvērtākais savās cerībās un spriedumos bija Cielēns, nevis Menders. Cielēna priekšstatā Maskavā virsroku bija ņēmis G. Čičerina reālisms, un Latvija būs droša, ja nesaistīsies militārā savienībā ar nedabiski lielo Poliju, bet izveidos Savstarpējās palīdzības savienību ar Somiju, Igauniju un Lietuvu.⁴⁴ Te Cielēns bija gandrīz tuvs Meierovica formulai: tilts – saimnieciski, barjera – politiski,

* 1920. gada maijā viņš piedalījās miera sarunās Maskavā kā eksperts; “.. viņš bija pārpratis savu stāvokli un piedāvājis pēc miera noslēgšanas pat pāriet Padomju Krievijas dienestā. Joffe man vēlāk stāstīja, ka Baloža priekšlikumi izlikušies fantastiski, un viņā pacēlusies neuzticība pret Balodi, kura sarunas par pāriešanu Krievijas dienestā arī izjaukusi..” F. Menders. *Domas, darbi, dzīve*. 3048. lpp.

militāri, bet tikai bez Polijas. Nevienai shēmai, "likumsakarībai" nebija lemts piepildīties un nebija pamata – jau pat 1920. gadā – lai tās piepildītos.

Attiecības ar Krieviju bija sociāldemokrātu saimniecisku un stratēģisku apsvērumu objekts; tas bija cieši saistīts arī ar viņu priekšstatu par Latvijas iekšējās attīstības perspektīvām: lai Latvijā attīstītos industriālais sektors, kura noieta tirgus varētu būt galvenokārt Krievija. Attiecības ar Vāciju, savukārt, bez visa tā, kas ar Krieviju – bija arī personīgu simpātiju objekts, kāda nebija padomju Krievija. Veimāras Vācija bija industriāla demokrātija: tāda, kādu sociāldemokrāti gribēja redzēt Latvijā. Vācijas sociāldemokrāti bija nolēmuši sevi sociālisma gaidīšanai; Latvijas sociāldemokrāti – gandrīz tāpat. Jo tālāk no bermondiādes, jo draudzīgāki Vācijai viņi kļuva. Vācijā dzīvoja Kautskis, Bernšteins, Hilferdings – viņu intelektuālie iedvesmotāji un skolotāji; vācu kultūra, valoda daudziem bija patiesi tuva – vajag tikai ieskatīties Mendera arhīvā, lai atrastu tur biežas atsauces uz vācu klasiķiem. Vācijai bija milzīga vieta sociāldemokrātu priekšstatos par nepieciešamību īstenot ārpolitiku, kurai būtu saimnieciska ievirze: ekonomiskie sakari ar Vāciju tika vērtēti kā ļoti nozīmīgs faktors Latvijas saimnieciskā atdzimšanā (tādi tie arī bija). Kad 1919. gada 23. novembrī Vācija paziņoja par Latvijā vēl palikušo bermondiešu pāriešanu vācu virspavēlniecībā, Latvija pārtrauca diplomātiskās attiecības ar Vāciju un noteica ar to kara stāvokli; šis lēmums, protams, bija pārsteidzīgs, bet no tā cēlās turpmākie diplomātiskie sarežģījumi. Meierovics pieprasīja, lai Vācija paraksta ar Latviju miera līgumu (*Sic!*) un atlīdzina zaudējumus, kurus Latvijai nodarījis Bermonds. Pārgalvīgās Meierovica prasības pat ietvēra Vācijas pazemojumus: no Vācijas tika pieprasīts, lai Versaļas līguma principi tiktu attiecināti arī uz Vācijas – Latvijas līgumu! Šādu pārgalvību sociāldemokrāti noraidīja, pieprasot attiecību atjaunošanu ar Vāciju bez jebkādiem noteikumiem.⁴⁵ Tieši F. Menderam, kurš 1920. gadā pamatoti var tikt vērtēts kā redzams latviešu diplomāts, kopā ar Albertu Kviesi no LZS nācās pabeigt sarunas ar Vāciju un parakstīt – 1920. gada 15. jūlijā Berlīnē – pagaidu līgumu; neko no tā, ko vēlējās Meierovics, Latvijai neizdevās panākt. "Versaļai" Latvija bija par vāju; zaudējumi netika atlīdzināti; runājot Cielēna vārdiem, Latvijai savas prasības bija jāsaskaņo "…pēc savas valsts apmēriem.."; pagaidu līgums, kurš nekad nepārtapa citā, galīgā, to apliecināja.

Sociāldemokrātu ārpolitiskā (un ne – tikai ārpolitiskā) formula – labas attiecības ar Vāciju un Krieviju, izmantojot aktīvus saimnieciskos sakarus ar abām Latvijas industriālai attīstībai un tādējādi veicinot demokrātijas sociālo pamatu nostiprināšanu – gandrīz automātiski izslēdza no viņu aprēķiniem **Poliju**. Ļoti daudzu apsvērumu dēļ Poliju viņi – vismaz vairākums – nemīlēja, maigi runājot. Kopš Meierovica 1920. gada 20. janvāra ziņojuma Tautas Padomē, ka nesen Helsinku konferencē jau esot faktiski nodibinājusi Polijas, Somijas un Baltijas valstu antanti – kas nebija taisnība, (pat, ja ar antanti izprastu

tikai diplomātisko paktu), LSDSP iesāka konsekventu opozīciju tādai drošības sistēmas izveidei, kura paredzētu jebkura veida aliansi ar Poliju, pat ja tā būtu tikai defensīvu alianse. LSDSP noraidīja šādu aliansi, pirmkārt balstoties uz savu priekšstatu par Versaļas līgumu: šis līgums atrāva no Vācijas plašas teritorijas, piešķirot tās Polijai; jau 1920. gadā Versaļas līgumu viņi vērtēja kā "aprakstītu papīrīti", kuru, agri vai vēl, Vācija pārkāps.⁴⁶ Savienība ar valsti (Poliju), kura bija konfliktā ar Vāciju, sociāldemokrātiem bija pilnīgi nepieņemama. Otrkārt, Polija bija atklātā naidā vai pat karā ar Krieviju 1920. gadā; latentā konfliktā ar to – pēc Rīgas miera (1921. gada 18. marta); ņemot vērā jau minēto sociāldemokrātu attieksmi pret Krieviju, savienība ar Poliju bija neiedomājama. Treškārt, Polija bija teritoriāls milzis, bet ekonomisks punduris; Latvijas ārējā tirdzniecība ar to bija pilnīgi niecīga; nekādu vietu Polija neieņēma un nevarēja ieņemt sociāldemokrātu saimnieciskajos aprēķinos – atšķirībā no Vācijas un Krievijas. Ceturtkārt, sociāldemokrātus nekas nesaistīja pie Polijas ideoloģiski un kulturāli; viss viņus atgrūda no tās; Polija nebija nedz industriālas demokrātijas paraugs, nedz rietumniecisko sociāldemokrātu idejisko strāvojuumu avots. Gluži otrādi: tā bija atpalikusi, agrāra, plašos rajonos – vienkārši netīra; tā bija vēl daudz tālāk no demokrātiskā sociālisma kā Latvija. Nekad sociāldemokrātu sirdīs arī neizdzisa aizdomas par Polijas šķietamo imperiālismu pret Latviju. Šīs aizdomas radīja vājās, bet arogantās Polijas lielummānija.

Sociāldemokrātu ārpolitiskā formula bija cita, ne alianšu formula: Baltijas Savienība bez Polijas, bet – ar labām politiskām attiecībām ar Vāciju un pat ar Baltijas valstu neitralizāciju; visplašākā veidā viņu nostāja pret Latvijas drošības risinājumiem tiks demonstrēta 1922. gadā, sakarā ar Varšavas Akorda parakstīšanu (par to tiks rakstīts turpmāk). Zinot 1939. gada liktenīgos lēmumus, ir gandrīz neiespējami izvairīties no šo zināšanu pārceļšanas uz 1920. – 1921. gadu; šī pieeja neizbēgami liek vērtēt sociāldemokrātu nostāju kā neglābjami naivu, netālredzīgu un tml; taču tas, kas mums šobrīd ir pagātnē, 20. gadu sākumā bija nākotne. Sociāldemokrātu priekšstati par nepieciešamību rast politisku izlīgumu ar Krieviju, Baltijas valstu neitralizāciju* (šo viedokli gan 20. gadu sākumā aizstāvēja gandrīz tikai viens, lai arī ietekmīgs partijas darbinieks F. Cielēns), par savienību ar Lietuvu (ne tikai – ar Igauniju) nebija daudz vairāk nereālistiski kā Meierovica alianšu ieceres. Kad 1920. gadā bija iegūti divi miera līgumi – ar Krieviju un Vāciju un kad 1921. gadā Latvija bija uzņemta Tautu Savienībā, gandrīz vai ideālā kolektīvajā drošībā – tuvu vai viss ārpolitikā bija sasniegts. Ko vēl varēja izdarīt, to bija jāizdara pašiem: jāizveido armija, kura vēlētos uz spētu aizsargāt valsti; jānosargā demokrātija, jāizveido, kas jau bija mazāk iespējams, palīdzības alianse ar Igauniju un Lietuvu un jābūt gataviem pretoties agresijai, lai no kurienes tā nāktu. Daudzu faktoru dēļ gandrīz nekas netika izdarīts.

* Nejaukt ar Latvijas neitralitāti, par ko iestājās gandrīz visi partijā.

1.2. LSDSP parlamentārajā republikā 1920. – 1934.

Partijas galvenie mērķi. LSDSP stratēģiskais mērķis bija nesasniedzama abstrakcija: sociālisms, kuru var uzcelt, tikai iekarojot politisko varu.⁴⁷ Šī abstrakcija bija tik augsta un tik tāla no Latvijas realitātēm, ka uzmanība tai nedos nekādus rezultātus un neizskaidros nevienu no reālās politikas jautājumiem; sociālisms (sociālistiska sabiedrība), kura pastāv tikai iedomās, nevar tikt izskaidrota nedz vēsturiski, nedz empīriski.⁴⁸ Lai arī 20. – 30. gadu sākumā LSDSP risinājās skaļas un asprātīgas sholastiskas diskusijas par sociālismu kā iedomātu objektu, ideoloģisku principu kopu (tās bija pat ne oriģināldiskusijas, bet dažādi K. Kautska un austro-marksistu darbu traktējumi), partijas lomas izpētei Latvijas dzīvē to apskatīšana dotu ļoti maz. Vienīgais sociālisma veids, kurš Latvijā varēja pastāvēt un kuru augošā apjomā iedvesa Ulmanis pēc 15. maija, bija nacionālais sociālisms; tas nebija gluži tas, ko vēlējās sociāldemokrāti.

Lai nonāktu tuvāk partijas reāliem, nevis iedomātiem mērķiem, ir jānolaižas pakāpi zemāk. Partijas mazāk ambiciozais mērķis bija industriālās demokrātijas un sociālās labklājības valsts uzbūve; mērķis bija cēls un praktiski neiespējams tā laika Latvijā (tāpat kā visā Austrumeiropā). Bija grūti atrast Latvijā otru partiju, kuras mērķis būtu tik pat lielā pretrunā ar partijas sociālo “apkārtējo vidi”, ar kultūras telpu, kurā partija darbojās. 1920. gadā Latvijā no strādājošiem iedzīvotājiem 79,5% bija nodarbināti lauksaimniecībā, tikai 6,4% – rūpniecībā; 1,4% bija kalpotāji; īpaši dramatisks bija strādnieku skaita kritums – no 93 343 1910. gadā līdz 21 213 1920. gadā; mainījās viņu sociālais portrets – pārsvarā tie bija sīko uzņēmumu strādnieki.⁴⁹ LSDSP “..dzīvo no tā spēku uzkrājuma, kas viņai palicis no pirmskara rūpnieciskās attīstības”, 1923. gadā rakstīja F. Menders.⁵⁰ Viņš definēja Latvijas sabiedrību pēc 1918. gada kā tādu, kurā jāatjauno kapitālisms, t.i., jāpārvar pasaules kara radītais sabrukums un sociālās struktūras izmaiņas. LSDSP – kā Austrumeiropas sociāldemokrātijas sastāvdaļai – pāreja uz sociālismu nevarēja būt reāls mērķis. Mērķis bija kapitālistiskas saimniecības, vispirms, rūpniecības kā strādniecības materiālā pamata atdzimšana; tālāk – uz šī pamata – strādnieku profesionālo organizāciju (arodbiedrību un sociāldemokrātu partijas) attīstība, t.i. – šķirisko uzdevumu risināšana. Kādreiz, vēlāk, varbūt varētu runāt arī par tīri sociālistiskiem mērķiem. LSDSP sekoja austrieša O. Bauera “lēnās revolūcijas” viedoklim, iesakot Latvijai vēl lēnāku tempu. F. Menders, kuru varētu raksturot kā partijas galveno un vienīgo, vārda istā nozīmē, teorētiski, atzina: “..sociālisms dzims garākā kapitālisma pārveidošanās gaitā.”⁵¹ Šī pieeja bija šķietami vecā, tradicionālā reformisma noraidījums; gan Bauers, gan Menders teorētiski noraidīja pilnīgi mierīgu kapitālisma pārveidošanu; tā

“..jādomā, tomēr nebūs miermīlīga un legāla..”⁵² Praksē tā izrādījās tikai miermīlīga un tikai legāla; 1920. – 30. gadu sākumā sociāldemokrāti Latvijā tikai vienu reizi ķērās pat pie tik legāla līdzekļa kā ģenerālstreiks – 1929. gada augustā; īsais vienas dienas streiks bija maz-veiksmīgs, un viņi to pārtrauca jau pēc dažām stundām; nemiermīlīga un nelegāla darbība nenotika nemaz. Vērtējot LSDSP tieši no šī uzdevuma – “kapitālisma atjaunošanas viedokļa” viedokļa, Latvijas apstākļiem mazāk svarīgs ir jautājums, kas izvirzāms modernās, industriālās valstīs: cik efektīvi sociāldemokrāti izmantoja sociālās vides iespējas. LSDSP mērķis bija tieši industriālai sabiedrībai atbilstošas sociālās vides izveides veicināšana. Kapitālisma atjaunošana un sociālistiskās kustības sociālās bāzes paplašināšana arī bija īstais LSDSP mērķis, kura īstenošanā 20. gadu sākumā partija pieļāva stratēģiskas kļūdas. Partijas galvenie tuvākā termiņa mērķi bija **četri**. Pirmie divi no tiem – radikāla, egalitāra agrārā reforma un demokrātiska Satversme – bija vispārdemokrātiski, nevis tieši sociāldemokrātiski. Divi pēdējie – plaša pilsētu strādnieku nodrošināšana un sociālās likumdošanas radīšana laukstrādniekiem – bija vairāk sociāldemokrātiski.

Agrārā reforma partijas priekšstatos ieguva galvenā mērķa veidolu. Paradoksāli – tieši tāpēc, ka LSDSP vēlējās uzcelt industriālu demokrātiju, nekam citam partija neveltīja tik drudžainu uzmanību, un nekur citur šīs aktivitātes rezultāti nebija tik ļoti neatbilstoši partijas stratēģiskajiem mērķiem, kā partijas agrārajā politikā.

Sociāldemokrātu pieeja agrārai reformai bija politiska un emocionāla, nevis saimnieciska un racionāla; ar to sociāldemokrāti gandrīz neatšķīrās no citām latviešu partijām. Sociāldemokrāti tomēr bija vispopulistikākie, kas nebūt nepiestāvēja prietumnieciskai sociāldemokrātijai. Muižnieku zemes atsavināšanu un sadalīšanu nebija iespējams novērst – ne politiski, ne saimnieciski, bet sociāldemokrāti iestājās arī pret atlīdzības izmaksu zemes īpašniekiem un neatsavināmās daļas samazināšanu (līdz 50 ha). Visas partijas prasības tika motivētas ar eksaltētu “vēsturiskās taisnības” motīvu, kurš savu kulmināciju sasniedza sociāldemokrātu deputāta N. Kalniņa ilgrunā Saeimā 1922. gada 7. jūlijā: 5,5 stundas! Šī runa, kuras patoss bija vērstas pret “melno bruņinieku” un kurai izziņas materiālus piegādāja tobrīd partijai tuvais vēsturnieks A. Švābe, ir kas vairāk nekā izveicīga demokrātiskās procedūras (obstrukcija) izmantošana. Šī runa bija viena no spilgtākām, lai arī tālu ne vienīgām, nacionālistiskās mitoloģijas izpausmēm.

Acimredzot jaunā Latvijas valsts nespēja izvairīties no mitoloģiskās vēstures interpretācijas – tā bija nacionālas valsts izveides sastāvdaļa. Vēsturiskā ironija izpaudās tādejādi, ka 20. gadu sākumā K. Ulmanis bija ļoti mērens mitoloģisko tēlu – septiņi verdzības gadsimti, nepieciešamība melnajam bruņiniekam nocirst galvu un tml. – ekspluatācijā; “zemes” un “asins” motīvs sprēgāja

sociāldemokrātu propagandā. Pēc 1934. gada 15. maija nacionālistiskā mitoloģija kļuva par Ulmaņa režīma ideoloģijas neatņemamu sastāvdaļu, bet sociāldemokrāti – vieni no mitoloģijas celmlaužiem kļuva par politiskiem neveiksminiekiem (A. Švābe pēc 15. maija viegli pāries pie diktatora, aktīvi piedaloties tā ideoloģijas propagandā). Taču 1920. – 1922. gadā jārūnā ne tikai par to, ko sociāldemokrāti – apsēsti ar ideju par nepieciešamību galīgi sakaut muižniecību, kura jau tā bija pilnīgi sakauta vai cietusi sakāvi gan saimnieciski, gan politiski – darbojās vairāk kā radikāli nacionālistiskie eseri, nevis kā sociāldemokrāti. Jārūnā vēl par kādu viņu lielo ilūziju: ka strādniecības trūkumu partija kompensēs ar sīkzemnieku un laukstrādnieku atbalstu. Lielā ilūzija tika sāpīgi iedragāta jau 1922. – 1925. gadā, kad “nepateicīgie” ieguvēji pēc agrārreformas ātri novērsās no sociāldemokrātijas. Agrārā reforma tuvināja visu ko, tikai ne industriālo demokrātiju. Radikālās, vispārdemokrātiskās prasības piesaistīja partijai plašus bezzemnieku un sīkpilsoņu slāņus; 1920. gadā pašā partijā bija 10 000 biedru. Tas bija neadekvāts skaitlis partijas sociāldemokrātiskajam saturam. Sīkpilsonisko elementu pieaugums pieprasīja atbilstošu politiku, arī – koalīciju ar pilsonību (*sk.* turpmāk). Sociālā taktika, kuru partija pielietoja 1919. – 1921. gadā – saturēt kopā bezzemnieku, jaunsaimnieku un strādnieku masas, sāka plaisāt jau ap 1922. gadu. Tas atspoguļojās arī straujā partijas skaitliskā samazināšanās procesā un sociālā sastāva izmaiņās. 1923. gadā partijā bija vairs tikai 4200 biedru; zemākais krituma punkts tika sasniegts 1924. gadā. Daiļrunīgs bija partijas sociālais sastāvs šajā gadā: pilsētu un lauku strādnieki – 61, 5%, jaunsaimnieki – 13,3 %, inteliģence, valsts darbā strādājošie u.c. – 14,3 %.⁵³ Šāds sastāvs arī bija gandrīz adekvāts LSDSP ka sociāldemokrātiskas partijas būtībai.

Demokrātiska Satversme bija, protams, sociāldemokrātu svētāko principu īstenojums; tāpat kā ļoti daudzi Latvijā, viņi piedēvēja konstitūcijai daudz lielāku lomu sabiedrības dzīvē, nekā tā reāli bija. Taču pat demokrātiskās Satversmes varēja atšķirties viena no otras; sociāldemokrāti iestājās par radikālu parlamenta lomas pieaugumu. Valsts prezidenta institūcija bija polemikas centrā. Trīs varianti bija eventuāli pieejami: divi praktiski, viens abstrakti. Pirmais bija sociāldemokrātu pašu: Saeimas priekšsēdētāja un Valsts prezidenta funkciju apvienošana, kā tas jau bija bijis Latvijā 1920. – 1922. gadā Satversmes Sapulces laikā; par labu tam runāja arī pieredze: J. Čakstes nevainojamā prakse. Šim variantam nebija lielas izredzes, ņemot vērā to, ka sociāldemokrātiem nebija vairākuma Satversmē. Otrais bija pilsonības variants, kuru bija izvirzījis tās redzamākais pārstāvis Satversmes komisijā – Arveds Bergs: Veimāras konstitūcijas variants – tautas vēlēts prezidents ar patstāvīgām politiskām funkcijām. Šim variantam bija lielas izredzes tikt pieņemtam; sociāldemokrāti to noraidīja ne tikai politisko principu dēļ, bet arī ļoti svarīgā personību motīva dēļ – tobrīd viņi jau uzskatīja Ulmani par sezonas demokrātu,

kurā pieauga autoritāras tendences. Ulmaņa ievēlēšanu par Valsts prezidentu ar patstāvīgu politisku varu viņi nevēlējās pieļaut; personību aspekts Latvijas vēsturē bija tikpat liels, kā citās Austrumeiropas un Centrāleiropas valstīs. Trešais variants bija pilnīgi abstrakts, lai arī praktiski īstenots kaimiņu valstī Igaunijā – Valsts prezidenta (Valsts Vecākā) un valdības vadītāja (premjermministra) funkciju apvienojums; tik ekstrēmu variantu, ņemot vērā valdību nestabilitāti, neaizstāvēja pat Latvijas sociāldemokrāti.

Satversmes pirmās daļas pirmajā lasījumā – 1921. gada 28. septembrī – pilsoniskās partijas (vispirms – LZS) panāca, ka tika akceptēts pilsoniskais visas tautas vēlētais prezidenta variants. F. Cielēns, viņam raksturīgajā svārstīgumā un emocionalitātē, aizrāva līdzīgu visu LSDSP frakciju prasībā noraidīt visu Satversmes daļu kopumā, lai tikai nepieņemtu tautas vēlēto prezidentu. Saprāts un valstiska apziņa nāca tieši no diviem kreisā spārna pārstāvjiem, kuriem pašiem nebija sveša politiskā aizrautība, bet ne tik liktenīgā brīdī kā konstitūcijas pieņemšana – no A. Buševica un F. Mendera, kā arī no nosvērtā A. Rudevica, kuri lauzā frakcijas disciplīnu un nobalsoja par pirmo daļu, dodot tai 67 balsis. Kritiskās trīs balsis piederēja viņiem. Viņu aprēķins bija pilnīgi pareizs: otrajā un trešajā lasījumā LSDSP panāca savai nostājai tuvāka kompromisa pieņemšanu. Valsts prezidents gan kļuva pastāvīga institūcija, bet Saeimas vēlēts un politiski apcirpts. Tam vispār bija pavisam maza nozīme demokrātijas likteņos Latvijā. Par labu demokrātijas bojā ejai un valsts apvērsumam 1933. – 1934. gadā darbojās spēki un tendences, kurus neapmierinātu nekāda demokrātija, arī ar stipru Valsts prezidentu nē; viņi vēlējās nacionālistisku un sociālistisku diktatūru un pilnīgu demokrātijas bojā eju.

Šajā laikā LSDSP darbības trešais mērķis bija sociāls un politiski šaurāks, sociāldemokrātisks un vissekmīgāk īstenotais: likuma par obligātām slimokasēm (strādnieku un kalpotāju apdrošināšana) un par 8 stundu darbadienas ieviešana. Progresīvais slimokasu likums, kurš patiešām bija viens no pirmajiem Eiropā un īres likums, kurš aizsargāja īrnieku intereses un 8 stundu darba diena tika panākta, kā atzīmēja Menders, ne tikai LSDSP darbības rezultātā: šī likumdošana bija arī Latvijas “..rūpnieciskās buržuāzijas vājuma rezultāts..”⁵⁴ Likumdošanas sekmīgā darbība balstījās arī tajā apstākļi, ka atšķirībā no citām sociāldemokrātu prasībām (*sk. turpmāk*), tā bija daudz maz atbilstoša Latvijas attīstības līmenim un iespējām. Neveiksme toties sociāldemokrātus gaidīja tur, kur viņi atrāvās no Latvijas zemes un aizlidoja fantāziju lidojumā: fantāzijā par sociālo likumdošanu laukos. Tas bija LSDSP ceturtais galvenais uzdevums 20. gadu sākumā. Šis lidojums bija nenovēršams, kad 1921. gadā partijā – tās eseriskuma dēļ – laucinieki saplūda līdz vairākumam (>75%), tāpat nenovēršama bija tā neveiksme: lauksaimnieku intereses Saeimā bija spēcīgi pārstāvētas; uzspiest viņiem sociālo likumdošanu un 8 stundu darba dienu sociāldemokrāti nespēja. Pati šī iedoma liecināja, cik tālu patiesībā sociāldemo-

krāti bija no izpratnes par to, kādā attīstības līmenī ir Latvijas lauki, kur viņi gribēja pielietot industriālās demokrātijas normas. Zīmīgi, bet loģiski sociāldemokrāti neaptvēra, ka nav iespējams īstenot vienlaikus divus dažādus mērķus: siksaimniecību radīšanu un lauksaimnieku sociālo nodrošināšanu. Paliekot pie vecās nostājas – kapitālistiskā lielsaimniecība – LSDSP būtu vismaz teorētiskā saskaņā ar sevi: kapitālisms – lielsaimniekiem, sociālais nodrošinājums – viņu kalpiem. Tagad toties bija sajukums, teorētisks un politisks: siksaimniecību radīšana radīja tādu agrāro sistēmu, kurā sociālā likumdošana laukos bija pilnīgi neiespējama. Sociāldemokrātu patiesās vai šķietamās neveiksmes (piemēram – 1920. gada neveiksme valdības izveidē) atsedza arī vienu patstāvīgu un neatrisināmu problēmu: partijas pilnīgi marginālo lomu Latgalē (izņemot “Bunda” iespaidu ebreju vidū, kas bija par mazu, lai mainītu kopējo ainu). Industriālā demokrātija atpalikušo Latgali neinteresēja, bet bez balsu pieauguma Latgalē nebija iespējams panākt vairākumu Latvijā.

LSDSP saimnieciskā politika. Saimniecības attīstībai bija izšķiroša nozīme partijas politiskajā filozofijā; saimniecības attīstībai bija jānodrošina sociālās izmaiņas – strādnieku skaita pieaugumu un kvalitatīvas izmaiņas to organizācijā; uz šo sociālo izmaiņu pamata bija jāgūst politiski rezultāti demokrātisku vēlēšanu gaitā. LSDSP nostāja pret saimniecību izpaudās trīs dažādos līmeņos. Pirmais – abstrakcija: neesoša sociālisma iedomātā modeļa apraksts. Saimniecības pārbūve uz sociālistiskiem pamatiem tika paredzēta kā pakāpenisks, ilgstošs process; komunistiskā pieeja “sociālisma” celtniecībai tika pilnīgi noraidīta: “Vai mēs Latvijā esam jau nobrieduši sociālismam? Tas ļoti apšaubāms. Un arī mēģinājums, ciktāl to ir spējuši veikt komunisti, rāda, ka mēs nevaram vis ar kailas varas un gribas palīdzību, ar dekrētiem ... nodibināt uz izpostītās zemes sociālistisku ražošanu...”⁵⁵ Lielinieckais sociālisma modelis tika noraidīts kā tāds, kurš ved uz vispārēju nabadzību un ražošanas sabrukumu. Partijas abstrakcijas objekts bija t.s. sociālā valsts, šaurākā nozīmē – socializēti uzņēmumi: privātpašuma aizvietošana ar sabiedrisku pārvaldi (strādnieki, kalpotāji, valsts pārstāvji, zinātnieki). Tā laika Latvijā šī konstrukcija varēja būt derīga tikai dažu sociālistu – intelektuāļu loģikas vingrinājumiem; runājot nedaudz skaidrākā valodā, viss tas bija vienkārši blēņas.

Austro-marksisma (īpaši – K. Rennera iespaidā) LSDSP piešķīra lielu lomu valstij sabiedrības ekonomiskās un sociālās sistēmas izmaiņu jomā. Rakstu sērijās, kuras K. Renner publicēja 1916. gadā, viņš paredzēja ievērojamu valsts lomu ekonomikas socializācijā, plānveidīgas attīstības nodrošināšanā; valsts vara bija jāiegūst demokrātisku vēlēšanu ceļā; valsts loma saimniecībā tomēr nenozīmēja burtisku valstiskošanu, nacionalizāciju.⁵⁶ Gan pirms 1918. gada, gan 20. – 30. gados austro-marksisti bija pazīstami kā nelabojami fantasti; viņu sapņi par nacionāli kulturālo autonomiju pārvērtās 1918. gadā impērijas sabrukumā; sapņi par socializāciju – 1934. gada februāra slaktiņā. Tas pats,

lai arī – ne tik dramatiskā veidā – gaidīja LSDSP abstrakcijas; pat augstas teorijas līmenī partija nevarēja atrisināt pretrunu starp prasību palielināt valsts ietekmi saimniecībā un samazināt birokrātijas lomu. Teorijā valsts lomai bija jābūt vērstai uz socializāciju, t.i. – uz kārtējo frāzi; praksē tas varēja nozīmēt tikai valsts īpašuma un nacionālās birokrātijas pieaugumu.

Otrais līmenis bija zemākā abstrakcija – partijas politiskā programma un tās saimnieciskās iedaļas. Tās galvenā būtība un mērķis bija nevis metafiziska sociālisma celtniecība, bet tieši valsts lomas saimniecībā nodrošināšana, domājot, ka tas stiprinās demokrātiju. Valsts intervenci saimniecībā viņi aizstāvēja jau kopš Latvijas neatkarības pirmajām dienām;⁵⁷ ar to viņi aizstāvēja arī nacionālās birokrātijas varas pieaugumu, kurš ārdīja demokrātijas pamatus. LSDSP iestājās par valsts īpašuma vairošanu, valsts monopola veidošanu; kooperatīvu attīstību; lētiem kredītiem, arī lauksaimniecībā; zemes pirkšanas tiesībām valstij un tml. To, ka šo prasību īstenošana – kas arī tika īstenotas – var dot negaidītus rezultātus, sociāldemokrāti izjuta jau 1926. – 1928. gadā t.s. kreisās valdības laikā (sk. turpmāk), kad nacionālā birokrācija maz ņēma pie sirds sociāldemokrātu ministru plānus un kad sociāldemokrātiskie ministri nemaz nedomāja par socializāciju un sociālismu. Pēc 1928. gada partija sāka pieprasīt pat jaunu valsts monopolu radīšanu, it kā valsts iejaukšanās saimniecībā jau nebūtu par daudz liela. Lētie kredīti, kurus partija aizstāvēja, radīja tieši to, ko partija centās sava elektorāta interesēs apkarot – lauksaimniecības produkcijas dārdzību (piemēram, Latvijā bija viena no dārgākām maizēm Austrumeiropā). 1930. gada partijas programma savā apmātībā pieprasīja tālāku valsts uzņēmumu vairošanu un jaunu monopolu ieviešanu. Sociāldemokrātu nostāja bija tuva Ulmanim; atšķirība bija nevis būtībā, bet valsts intervences pielietojuma nozarē; Ulmanim tā bija lauksaimniecība, sociāldemokrātiem – rūpniecība, kuru viņi pieprasīja noteikt par prioritāru Latvijas tautsaimniecības attīstībā. Nebija pat pārsteidzoši, ka pat lauksaimniecības politikā LSDSP bija principiāli tuvu Ulmanim: sociāldemokrāti prasīja paraugsaimniecību izveidi, valsts subsīdijas, lētus kredītus, tirgus regulēšanu, monopolus. LSDSP burtiski atkārtoja Ulmaņa prasības atbrīvojot laucinieku no “..tirgus kapitālistu varas.”⁵⁸ Atšķirība bija tikai antikapitālisma veidā: Ulmaņa antikapitālisms bija tautisks – patriarhāls un nacionālistisks, sociāldemokrātu – šķirisks. Princīpā tuvība neizslēdza pietiekoši asas domstarpības, kuras radīja atšķirīgie elektorāti; Ulmanis vēlējās apjot Latviju ar augstām iedzīvotājiem visiem lauksaimniecības produktiem. Sociāldemokrāti to nevarēja pieņemt sava elektorāta interešu dēļ. Muitas jautājumā izcēlās konflikti 1926. gada pavasarī, 1928. gada martā un jo īpaši 1931. gadā, kad sociāldemokrāti spēja panākt muitu samazināšanu. Krīzes priekšvakarā un krīzes gados, kad partija nonāca kreisā Mendera vadībā (1931. – 1934.), partija savās prasībās pavisam zaudēja mēru: nāca prasības pēc jauniem monopoliem, arī pēc labības

monopola; pēc rūpniecības pārraudzības padomes; eksporta un valūtas kontroles; svarīgāko preču importa pārņemšanas valsts rokās un plānveidīgas lauksaimniecības attīstības. Kad parādījās pat prasības pēc spekulatīvās liekēžu starpniecības iznīcināšanas, partija sāka bīstami tuvoties antisemītiskam antikapitalismam. Uzticīga nedzīvajām dogmām, partija iedomājās, ka šie monopoli būs “labāki”, ne tādi kā citi, t.i. – ne nacionālas birokrātijas pārņēmti; tie būs “..sabiedriski, ne birokrātiski pārvaldīti.”⁵⁹ Tas bija tieši tas, kas nebija iespējams: Latvijā iespējams nebija valsts kapitalisms, valsts monopoli, bet demokrātiski, nevis birokrātiski. Veicinot valsts intervenci saimniecībā, sociāldemokrāti veicināja antidemokrātisma pamatu izaugsmi Latvijā; 15. maijā viņi saņēma vienīgo valsts saimniecības tipu, kurš Latvijā bija iespējams – nacionālistisko valsts sociālismu.

Trešajā līmenī LSDSP saimnieciskā politika bija pilnīgi praktiska. Sociāldemokrātu ideoloģijā Latvijā valdīja pilsoniska, “ļauņa” saimnieciskā politika; praktiskā jomā toties Latvijā valdīja gandrīz nacionālā saskaņa ekonomikas jomā. Latvijā 1920. – 1934. gadā nebija nevienas pilnīgi kapitālistiskas valdības, kura iestātos par liberālu, brīvu tirgu bez “nacionālās taisnības” motīviem. Pat nepiedaloties valdībās, sociāldemokrāti pilnīgi sekmīgi un ilgstoši darbojās Latvijas Bankas vadībā (J. Celms; Bankas valdē vienu brīdi bija arī kreisais Menders, kurš savā personiskajā dzīvē bija tuvāks vidusšķīrai, apdzīvojot ērtu piecistabu dzīvokli pilsētas centrā un nodarbotamies ar sekmīgu, lai arī ne ļoti plašu advokāta praksi); “nacionālo uzņēmēju” atbalsts, kuru īstenoja Banka, bija tuvs arī viņiem. Tas pats sakāms par piedalīšanos valsts monopolu valdēs, valsts uzņēmumu padomēs; sociāldemokrātu partijai, tāpat kā citām lielajām partijām, bija arī savi saimnieciskie uzņēmumi, kuri tika vadīti reāli, nevis abstrakti.

Sociāldemokrātu saimnieciskā politika nespēja atrisināt pretrunu starp valsts lomas pieaugumu un demokrātijas saglabāšanu un pat padziļināšanu. Sociāldemokrāti vēlējās abus. Taču, lai nosargātu demokrātiju Latvijā, bija jāveicina tieši tas, ko LSDSP, gan – arvien vājāk, sludināja – kapitalisma atjaunošana, taču ne valsts saimniecības, bet liberāla, brīva tirgus garā. LSDSP augošā teorētiskā gatavība īstenot sociālistisku plānsaimniecību neradīja principiālas dabas pretrunas ar Ulmaņa praktisko plānsaimniecību pēc 15. maija.

LSDSP un piedalīšanās valdībās. Divi maldīgi secinājumi ir sastopami literatūrā: sociāldemokrāti neesot gribējuši iesaistīties valdībās partijas kreisā spārna (F. Mendera, A. Buševica, K. Lorenca) spiediena dēļ; piedalīšanās valdībās būtu novērsusi demokrātijas sabrukumu Latvijā. Šo spriedumu izcelšanos daļēji izskaidro tas, ka trimdā bija izplatīti kreisā spārna kritiķu (galvenokārt F. Cielēna, kā arī V. Basjāņa) darbi un viņu viedoklis tika pieņemts par pamatu LSDSP darbības novērtējumam. Atšķirīgie viedokļi (īpaši –

F. Mendera un K. Lorenca plašās atmiņas) bija vai nu nepieejamas, vai nevēlamas; nopietns darbs citu avotu izpētē praktiski netika veikts. Jautājums par piedalīšanos valdībā patiesībā bija daudz sarežģītāks un pretrunīgāks, un sociāldemokrātu vadītāju nostāja pret to bieži mainījās, nereti – visnegaidītākā veidā.

Kad koalīcijas jautājums pirmo reizi parādījās 1920. gadā – pēc Satversmes Sapulces vēlēšanām – partijā bija trīs viedokļi: galēji pa kreisi bija V. Dermanis, kurš pilnīgi noraidīja sadarbību ar pilsoņiem; ne tik ekstrēmi kreiss, bet tomēr – pret koalīciju tobrīd bija arī V. Basjānis (nākotnē, 1923. – 1928. gadā, aktīvs koalīcijas atbalstītājs – kopā ar F. Cielēnu un A. Rudēvicu); otrais viedoklis bija pretējs pirmajam – galēji “pa labi” bija M. Skujenieka un R. Lindiņa grupa – nākošie “mazinieki” (1921. gadā viņi atdalīšies no partijas), kuri jau 1920. gadā iestājās par ātrāku iestāšanos gandrīz vai jebkurā koalīcijā, lai tikai būtu valdībā. 1920. gada maijā uzvarēja trešais – centriskais viedoklis, kuru noformulēja F. Menders formulā par “noteicošo iespaidu”: ieiet valdībā tikai tad, ja tajā var iegūt vadošo lomu. No pilsonisko partiju viedokļa toties šī LSDSP formula, kura radās kā centrisks kompromiss iekšējo diskusiju rezultātā, bija pārmērīga, pārāk politiski ambicioza. Tas, ka “noteicošais iespaids” patiešām paredzēja pilnīgu noteikšanu, kļuva redzams 1920. gada maijā – jūnijā neveiksmīgajā valdības izveidē, kad sociāldemokrāti pieprasīja sev 8–9 vietas no 12–13 paredzētajiem kabineta locekļiem, ieskaitot Ministru prezidentu un visus galvenos ministrus. Pilsoņiem tas bija par daudz, sarunas izgāzās, kā jau par to rakstīju. Neapmierināta ar “noteicošā iespaids” formulu, M. Skujenieka grupa jau 1920. gada vasarā sāka atsvešināties no sociāldemokrātu frakcijas, noturot atsevišķas sēdes.⁶⁰ Lai arī ir pieņemts uzskatīt, ka nākošo “mazinieku” pretrunu cēlonis ar partijas lielāko daļu bija attieksmē pret piedalīšanos koalīcijas valdībās un Skujenieka grupas vēlmē piekopt mērenāku, pilsoniskāku kursu, tas nebija tikai tā. Jautājums bija arī par to, vai koalīcijās jābūt minoritātēm vai valdībām jābūt tīri latviskām (Ulmaņa otrajā un trešajā pagaidu valdībā un pirmajā konstitucionālajā valdībā pēc Satversmes Sapulces vēlēšanām bija daži minoritāšu pārstāvji). Sociāldemokrāti noraidīja konkrētos minoritāšu pārstāvju politisku iebildumu dēļ: kā pārāk konservatīvus; viņi (vairākums) nenoraidīja minoritāšu piedalīšanos kā tādu, principa pēc. “Mazinieki” to noraidīja tieši principa dēļ; tas ļāva Menderam raksturot viņus kā “nacionāl-sociālistus”.⁶¹ Kad 1921. gada 2. jūnijā krita Ulmaņa valdība, nākošās – Z. Meierovica vadītās – valdības devīze bija “Latviju – latviešiem”⁶² (nejaukt ar pārkoņkrustiešu rasistisko lozungu 30. gados). Mazinieki deleģēja valdībā trīs pārstāvjus, apsveicot tās devīzi un neizvirzot nekādas nopietnas prasības nedz valdības sastāva, nedz programmas ziņā. Tas bija mazinieku gala sākums. Sociāldemokrātu vairākums toties izvirzīja ne tikai plašas politiskas prasības, bet personāliju jomā piedāvāja kreisā spārna redzamākos

pārstāvjus – F. Menderu un A. Buševicu, kurus pilsonība nevarēja pieņemt. Taču arī tas bija kreisā spārna pēdējais lielākais iespaids uz partiju. Turpmāk, 20. gados, partijas vadībā visilgāk atradīsies A. Rudevics, dedzīgs koalīcijas atbalstītājs; Menders 1923. – 1930. gadā nebūs partijas politikas noteicējs, bet Buševics Cielēna intrigu dēļ dažbrīd būs pilnīgi atstumts no partijas lielās politikas.

Taču koalīciju politika vienalga neveicās, un cēloņi šai neveiksmei meklējami arī Latvijas politiskajā sistēmā. Nevienš neatsedza tās pretrunas precīzāk kā F. Menders, īpaši pēc tam, kad 1923. gadā ļoti īslaicīgu mūžu piedzīvoja Jāņa Pauļuka koalīcijas valdība, kurā piedalījās Ansis Buševics, Klāvs Lorencs, Felikss Cielēns un Kārlis Dēķens. Lai arī Menderam bija raksturīgs dogmatisms un lai arī viņam bija tuvāks uzskats: kapitālisma atdzimšanas un attīstības jomā LSDSP normālais stāvoklis ir opozīcija, viņš pamatoti secināja, ka plaša koalīcija “no sienas līdz sienai” praktiski nav iespējama. Pat šaurākas koalīcijas visai nereālas padarīja Latvijas politiskās sistēmas vājā vieta: centra partiju politiskā un ideoloģiskā nestabilitāte un mazskaitliskums, kā arī latgaliešu partiju svārstīgums un haotiskā taktika. Nopietna varēja būt tikai koalīcija ar Zemnieku Savienību.⁶³ Tā bija Latvijas politiskās sistēmas realitāte: pārlietu demokrātiskais vēlēšanu likums bija saskaldījis Saeimu, radot sīkās partijas – nestabilas partneres. Abu lielāko partiju – LSDSP un LZS – koalīcijas jautājums vēl bija pāragrs un abas partijas tam nenobriedušas. Kas lai zina: ja Latvijas demokrātijas mūžs būtu nevis 14 gadu, bet ilgstošs, šādas koalīcijas jautājums varbūt izvīrītos dienas kārtībā, it īpaši tad, ja LZS 20. gadu beigās nebūtu sākusī atklāti tuvoties antidemokrātismam un autoritārislam.

Menders pievērsa uzmanību arī tādai jūtīgai tēmai, kuru nevar ignorēt neviena partija: partijas vēlēšanu korpusa nostāja pret koalīcijas valdībām. Viņš uzsvēra, ka strādniekus – LSDSP galveno masu bāzi – interesē, vispirms, saimnieciskā konjunktūra un materiālā stāvokļa uzlabošanās. Sadarbība ar pilsoņiem strādniekos nebija populāra. Ja koalīcijas valdības nepanāktu ātru saimnieciskā stāvokļa uzlabošanos, tas radītu strādniekos opozīciju ne tikai pret koalīcijas valdības ideju, bet sekmētu radikāli kreiso, arī – komunistisku – nosliecu pieaugumu. Rezultātā, secināja Menders, strādniekos var pieaugt tendence pret demokrātiju vispār. Bet – un tas bija ļoti nozīmīgi Latvijā – komunistiskā iespaids pieaugums nozīmēja vienlaikus – vismaz potenciāli – antinacionālu, pret Latvijas neatkarību vērsta noskaņojuma pieaugumu. LKP Latvijā nebija vienkārši kreisa organizācija, tā bija antinacionāla organizācija, kura darbojās ar nolūku iznīcināt Latvijas neatkarību. Līdzīgas situācijas nebija Rietumeiropā; komunisma draudus Menders tomēr pārspīlēja.

Otrajā Saeimā (1925. – 1928.) LSDSP centās izveidot valdību, kurā nepiedalītos LZS; tā bija tā brīža partijas vadības formula. Lai tā būtu sekmīga, bija jābūt stipram un konsekventam politiskam centram Saeimā; tāda nebija.

Demokrātiskās centra partijas jau tā bija svārstīgas, mētājoties starp LSDSP un LZS; partijas bija svārstīgas arī savā iekšienē, zaudējot vairākus locekļus, kuri aizklīda pie citām partijām. Jaunsaimnieku grupas toties bija tuvas drīzāk nevis partijām, bet to karikatūrām (īpaši – O. Nonāca Latvijas Jaunzemnieku Savienība). Pāri Demokrātiskam centram gūlās ambiciozā un politiski alkatīgā Jāņa Benjamiņa ēna; kā tipisks jaunburžuāzijas pārstāvis viņš negribēja apmierināties tikai ar bagātību, bet centās iejaukties politikā – haotiski un diletantiski. Centra grupu vājums bija arī viens no M. Skujenieka vadītās (1926. gada decembris – 1928. gada janvāris) kreisās valdības krišanas cēloņiem. Valdības bilance bija nenozīmīga. Personiski godīgais, “panamās” neiejauktais finansu ministrs V. Bastjānis ievadīja skaļu, bet gluži neefektīvu cīņu pret korupciju, kuras galvenie cēloņi bija valsts monopoli un nacionālā ierēdniecība – tieši tas, ko sociāldemokrāti sirsnīgi atbalstīja. Katram valsts monopolam vilkās līdzī korupcija vai valsts līdzekļu izsaimniekošana: Linu valsts monopolam un akciju sabiedrībai “Linu Centrālē” valsts bija atvēlējusī aptuveni 20 miljoni latu – par prieku ierēdņiem – izsaimniekotājiem; tas pats bija ar valsts sabiedrību “Latvijas tranzīts”, “Spirta monopolu”, “Sēklas fondu”, “Zemnieku banku” un citiem valsts vai valsts atbalstītiem uzņēmumiem. Sociāldemokrāti vēlējās nedaudz pabaidīt monopolus, nedaudz pamainīt ierēdniecību, LZS cilvēku vietā ieliekot savus; viņi neko negribēja un nevarēja mainīt principā. Sociāldemokrāts A. Buševics, būdams finansu ministrs 1923. gadā, arī bija izsniedzis valsts garantijas aizdevumiem (1,2 milj. latu apmērā), kuri vēlāk tika norakstīti zaudējumos; neviens cits kā sociāldemokrāts R. Ivanovs, valsts kontrolieris, bija kūtrs korupcijas un valsts līdzekļu izsaimniekošanas apkarotājs. Nekādu rezultātu Bastjāņa plaši reklamētajai cīņai ar korupciju nebija.⁶⁴ Tiesa, personiskās attiecības ar vairākiem LZS vadītājiem, pašu Ulmani ieskaitot, bija sabojātas; tieši zemsavieši bija visdziļāk iejaukti valsts līdzekļu izsaimniekošanā (īpaši – “Zemnieku Banka”).

Pēc kreisās valdības krišanas, kad praktiski neviens iekšpolitisks solījums nebija izpildīts un kad partijā pieauga vilšanās centra grupu neuzticībā, pat partijas vadība, Rudēvīcu ieskaitot, kļuva ļoti skeptiska pret koalīcijām. Partijas 13. kongress (1928. gada 31. martā – 1. aprīlī) pieņēma vēl stingrāku formulu nekā to, kuru 1920. gadā bija radījis Menders, pieļaujot sociāldemokrātu iestāšanos tikai tādā valdībā, kur partijai būtu pilnīgi noteicošais iespaids. Tas bija praktiski neiespējami. Trešajā Saeimā (1928. – 1931.), nopietni pārsteigti par komunistu iespaidīgajiem panākumiem, sociāldemokrāti koncentrējās uz sociālajiem jautājumiem, ar mērķi – nepieļaut tālāku komunistu iespaida pieaugumu un vismaz dažu zaudētu pozīciju atkarošanu. Komunistu panākums tika vērtēts arī kā sods par kreisās koalīcijas neveiksmi. Uzmanības centrā LSDSP izvirzīja cīņu par slimo kasu likuma nemainīšanu, paceļot to visaugstāko principu līmeni: demokrātija pret fašismu! Slimo kasu likumam

bija ļoti maz kas kopējs (ja vispār bija) ar demokrātiju kā tādu: demokrātijā varēja plaukt bez slimokasēm, kā tas bija vairākās Eiropas valstīs, un varēja aiziet bojā ar kasēm – kā tas notika Latvijā. Ministru prezidents H. Celmiņš, kuru LSDSP pat apzīmogoja kā profašistu, bija konservatīvs, bet – noteikti demokrāts un, protams, viņam nebija nekā kopīga ar fašismu. Sava jēga lielajam troksnim ap slimokasēm tomēr bija: komunistu iespaids nepieauga, bet arī būtiski nekritās. Kopumā LSDSP darbības politiskā vide 1928. – 1931. gadā kļuva nelabvēlīgāka. H. Celmiņa pilsoniskā valdība bija visstabilākā visā parlamentārās demokrātijas posmā (tā krita tā paša demokrātiskā centra svārstību dēļ, kā arī K. Ulmaņa intrīgu rezultātā); mazinieki galīgi izjuka un to pārpalikums pārgāja pie pilsoņiem, kļūstot par galējiem nacionālistiem; komunisti atņēma daļu no sociāldemokrātu balsīm, un cīņā pret viņiem partija atkal sāka virzīties uz kreiso dogmatismu.

Ceturtnā Saeima jau bija ekonomiskās krīzes laika parlaments; LSDSP zaudēja vēl četrus mandātus (ieguva tikai 21 vietu); pilsoņiem parlamentā bija vairākums; demokrātiskais centrs ieguva trīs jaunus mandātus un devās līdz ar Skujenieka Progresīvo apvienību pretī nacionālisma eskalācijai. Komunisti bija piektā lielākā frakcija, dekonstruktīvi un naidīgi sociāldemokrātiem vēl lielākā mērā, nekā trešajā Saeimā: Staļins jau bija pasludinājis cīņu pret sociālfāšismu. Koalīcija ar pilsoņiem nebija dienaskārtībā pat teorētiski. Vērtējot koalīcijas politiskās neveiksmes, tomēr neaizmirsīsim citus partijas darbības virzienus.

Jau kopš 1918. gada nogales sociāldemokrāti piešķīra lielu nozīmi darbībai pašvaldībās, kurās partija (īpaši Rīgā) ieguva nopietnu iespaidu un centās realizēt demokrātiju (Rīgā tas redzams pat arhitektūrā, pilsētbūvniecībā. Sociāldemokrātiskās Vīnes panākumu savaldzināti, viņi sāka modernu blokmāju celtniecību iedzīvotājiem ar mēreniem ienākumiem, tika pārbūvēts Rīgas tirgus, iegūstot Eiropas modernākā tirgus veidolu un tml.). Līdz ar to var teikt, ka LSDSP, lai arī paliekot pārsvarā parlamentārās opozīcijas partija, bija pilnīgi integrēta valsts dzīvē. Toties jautājums, kuru izteicu sākumā: “Vai LSDSP iesaistīšanās koalīcijas valdībās būtu novērsusi 15. maiju?” – ir tīri retorisks, bez satura. Sociāldemokrātu piedalīšanās pāris valdībās vairāk nevarēja novērst dziļākus cēloņus, kuri veicināja ne tikai proliberālisma, bet pat demokrātijas bojā eju: plašu sabiedrības slānu, īpaši zemnieku, nevēlēšanos dzīvot demokrātijā un tās vietā vēlēšanos dzīvot nacionālistiskā diktatūrā un radikāli sociālistiskā saimniecībā. Tiesa, ja sociāldemokrāti būtu gribējuši nopietni sarežģīt tīri tehnisku pasākumu – apvērsuma praktisko sagatavošanu, tad 1934. gada martā, kārtējās valdības krīzes laikā, vara bija burtiski jāsaagrābj; palikdami sociāldemokrāti līdz galam, viņi to nespēja.

Reformisms un revizionisms LSDSP darbībā. Latvijas komunistu propagandā LSDSP bija revizionistiska un reformistiska partija, kura ir

“nodevusi” strādnieku intereses; šī propaganda nebija bez daļējiem panākumiem; īpaši krīzes gados (1931. – 1934.) LSDSP kreisā valdība bija patiesi norūpējusies, lai partijai nepieliptu reformisma apzīmējums. Patiesībā tomēr LSDSP nekad nebija revizionistiska partija un tikai daļēji bija reformistiska partija. Tā cēloņi bija meklējami Latvijas konkrētajā situācijā, bet ne tikai; stāvoklis Eiropas, īpaši Austrumeiropas sociāldemokrātijā arī bija no svara.

Revizionismam ir nepieciešami vismaz divi priekšnoteikumi. Pirmais, subjektīvais: tādu intelektuāļu esamība, kuri izcili pārzina marksisma avotus un ir spējīgi tos revidēt, t.i., oriģināli interpretēt, attīstīt vai noliegt. Latvijā tāds bija viens – Šveices universitātes divkāršais doktors F. Menders; par teorētiķi vēlējās būt arī ambiciozais F. Cielēns, kurš marksisma svēto rakstu dogmatiskajā interpretējumā maz atšķīrās no Mendera, taču pretendēja uz zināmu vietējā mēroga revizionismu. Viņa neveiksme ar LSDSP 1930. gada programmas izstrādi, par kuru runāsim turpmāk, apliecināja, cik mazs ir Latvijā pieprasījums pat pēc ļoti mērena revizionisma. Tas bija pierādījums tam, ka Latvijā nebija otra priekšnoteikuma revizionismam: sabiedrībai nebija ne vajadzības, ne intereses pēc revizionisma. Sociāldemokrātu vispārdemokrātisko (agrārā reforma, Satversme) vai šķirisko (8 stundu darbadiena, garantēta minimālā alga, slimokases, pensijas u.c.), vai populistiski demagoģisko (slimokases laukos, darbalaika normēšana laukstrādniekiem u.c.) uzdevumu risināšanai vai izvirzīšanai revizionisms nebija vajadzīgs. Revizionisms ir noteiktas attīstības pakāpes rādītājs; Latvija šo pakāpi nebija sasniegusi. B. Kalniņš pareizi atzīmēja, ka 20. gadu vidū LSDSP savā reālajā politikā, nevis propagandā vai demagoģijā, bija spiesta pāriet aizsardzības cīņās par Satversmes nosargāšanu: “.visu Saeimas laiku partijas svarīgākais uzdevums bija sargāt iegūto.”⁶⁵ Šī uzdevuma risināšanai revizionisms nebija vajadzīgs. Latvijā arī nebija intelektuāļu sociālā vide, kura to uztvertu. Gandrīz vai vienīgais LSDSP teorētiskās domas piemērs, kurā ar piepūli var saskatīt atsevišķas revizionisma iezīmes, bija Mendera lekcijas Rīgas Tautas Augstskolā. Tās tika apkopotas grāmatu un brošūru sērijā un izdotas 30. gadu sākumā.⁶⁶ Kopumā partijai bija raksturīga ortodoksialitāte. To pierādīja 1930. gada programma; tās apspriešana, kurā teorijas līmenī piedalījās faktiski tikai divi partijas darbinieki – F. Cielēns un F. Menders, apliecināja, cik šaurs ir t.s. revizionisma lauciņš Latvijā. Marksisma augsto dogmu jomā Cielēna un Mendera uzskatos atšķirības bija minimālas, ja tās vispār bija. Mendera izpratnē sociālisms bija cilvēces gaišāko sapņu iemiesojums, kuram bija kādreiz, kaut kad, nezin kad, jānāk, bet kuru nevar panākt mazās, atpalikušās zemēs; Latvijā tas kļūs iespējams tikai pēc tam, kad tas uzvarēs “.lielkapitālistiskās zemēs.”, toties, ja sociālisms kādreiz nāks, tad tas atceļ to ļauno privātīpašumu, kurš “.kalpo darba tautas izmantošanai.”⁶⁷ Labākā gadījumā tā bija intelektuāla “stikla pārlišu spēle”, māksla – mākslai; sliktākā un patiesākā gadījumā –

pilnīgas blēņas. Cielēna pamatpozīcija bija tikpat dogmatiska: sociālismam bija jānes „..vispārējā cilvēces saimnieciskā labklājība..”. Nolaizoties no dogmu nedzīviem augstumiem, abi viņi iestājās par kaut ko patiesi miesīgu: par valsts augošu intervenci saimniecībā, kurā valsts „..pēc kopēja plāna organizēs ražošanu un apmaiņu..”⁶⁸ Starp abiem tomēr bija atšķirības, kuras ar neapbruņotu aci nav viegli pamanīt, bet kuras talmudiskais Menders atklāja uzreiz un sakāva Cielēnu 1930. gadā partijas kongresā.* Atšķirības bija trīs. Pirmā: pilsoniskās demokrātijas novērtējumā. Cielēnam tā zināmā mērā bija pašmērķis, lieta sevī – pilsoniska demokrātija uz to brīdi jau dod strādnieku šķirai pilnīgas darbības iespējas. Mendera nostāja bija šķiriska: pilsoniska demokrātija nav ne laba, ne ļauna; tā var dot strādniekiem iespējas, un tā var šīs iespējas demokrātiski atņemt, demokrātiskā ceļā dodot varu pilsonisku reakcijai vai pat fašismam (kā vēlāk tas notiks Vācijā. – A. S.). Svarīgs ir demokrātijas saturs, un LSDSP jācinās par to, lai demokrātija nevērstos pret strādniekiem. Otrā atšķirība: kas ir strādnieku sabiedrotie pilsoniskajā sabiedrībā? Cielēnam tas bija „..tautas vairākums..”; šķiriski pareizajam Menderam – tikai “darbaļaudis” (šīs atšķirības no jauna parādīsies 30. gadu beigās, kad Ulmaņa diktatūras laikā sīkā pagrīdes partija – sociālisti – kuri apvienos divus simtus bijušo sociāldemokrātu, nodarbinās sevi ar tā brīža apstākļos vēl abstraktāku diskusiju: kas gāzīs Ulmani? “Darbaļaužu fronte” vai “tautas fronte”?). No šīs otras atšķirības, no dogmas, tomēr cēlās trešā atšķirība, kurai jau bija sakars ar īstenību: vai jāiesaistās koalīcijās un kādās? Cielēna priekšstatā elastīgāka koalīciju politika sekmēs tieši strādnieku interešu labāku aizstāvēšanu; Mendera priekšstatā – pilnīgi otrādi. Partijas 1930. gada kongress parādīja, ka izšķirošais vairākums piekrīt dogmām un kreisi radikālai partijas programmai.

Tieši Mendera darbības rezultātā Latvijas sociāldemokrātijas teorija, cik nu par to var runāt, bija lielā austromarksisma iespaidā. Formāli tā bija loģiski sakarīga un noliedza oportunistisku pielāgošanos jebkurai mainīgai situācijai. Nevarētu kategoriski apgalvot, ka šāda sociāla teorija vienmēr ir pilnīgi nederīga kā dogmatiska nesamērojamība ar realitāti. Austrijā relatīvi labvēlīgu piecpadsmit attīstības gadu laikā (1919. – 1934.), īpaši – Vīnē, tika pierādīts, ka sociāldemokrātija, demokrātiski iegūstot vairākumu galvaspilsētā un lielu iespaidu valstī kopumā, var sasniegt praktiskus rezultātus demokrātijas socializēšanā; Vīnē **sociālās demokrātijas** panākumi burtiski bija fiziski.⁶⁹ Taču pat Austrijā sociāldemokrāti cieta sakāvi. Latvijā LSDSP iespējas nodrošināt sociāldemokrātiju bija vēl mazākas.

* Teorētiskās pretrunas vēl vairāk padziļināja jau tā saspīlētās attiecības starp abiem ambiciozajiem politiķiem, līdz pat Cielēna demonstratīvai īslaicīgai aiziešanai no partijas CK 1930. gada aprīlī — LSDSP CK sēžu protokoli 1930. gada marts — aprīlis. LVVA, 3017. f., 1. apr., 87. l, 94. lapa.

20. – 30. gadu sākums nebija revizionisma, īsti pat ne reformisma gadi nevienā Austrumeiropas valstī, īsti pat ne Vācijā. Tajās, runājot kritiskā britu vēsturnieka A. J. P. Teilora vārdiem, lielajai sociāldemokrātu partijai nebija nekādu citu, nedz politisku, nedz teorētisku mērķu, kā tikai nosargāt arodbiedrību brīvības.⁷⁰ Pat modernāki un Veimāras Vācijai draudzīgāki autori atzīmē, ka, no vienas puses, Vācijas sociāldemokrātija (SPD) marģinalizēja savā darbībā 1891. gada programmas marksismu un koncentrējās uz praktiskām reformām; no otras puses, nekad tā arī īsti nekļuva par partiju, kura – vismaz kā vienota partija — atteiktos no marksistiskām dogmām.⁷¹ Revizionisma lielais laikmets – 19. gs. beigas, 20. gs. sākums – bija jau garām; nākošais – pēc Otrā pasaules kara – vēl priekšā. Latvijas tiešajos kaimiņos toties runa bija nevis par revizionismu un pat ne par reformismu, bet par ko citu. Polijā sociālisti bija poļu nacionālisti un nedaudz reformisti, cik nu demokrātisks reformisms Polijā vispār bija iespējams. Lietuvas sociāldemokrātija bija visvārgākā Baltijā; valstī, kurā nebija sociālā pamata modernai demokrātijai, nevarēja būt pamata arī sociāldemokrātijai. Igaunijā sociāldemokrāti bija pietiekoši reformistiski, bet tas robežojās jau tikai ar vienkāršu politisku aprēķinu un oportūnismu.

Sarežģītāks jautājums ir par LSDSP reformismu; tam ir vismaz divas dimensijas. No vienas puses, partija bija pietiekoši reformistiska, par ko jau rakstīju: tā piedalījās visdažādāko valsts institūciju darbā, pat valdības. No otras puses, partijas dogmu līmenī tā izvirzīja tādus reformu apjomus, kuri tālu pārsniedza ne tikai realitātes, bet pat saprāta robežas: ar demokrātijas palīdzību ražošanas līdzekļi bija jānodod “..sabiedrības īpašumā un vairošanā..” (tas kārtējo reizi pievērš uzmanību misteriozajai vārdu pasaulei, kurā sociāldemokrātu partija dzīvoja savu, īpašu dzīvi – vai privātīpašnieks nav “sabiedrība”, bet algots strādnieks – ir?). 30. gadu “reformisms” aizrāva partiju pretī jau minētajai demagoģijai (slimokases laukos. – *sic!*), kura tomēr varbūt kādreiz arī varētu pāraugt patiesā sociālā reformismā, teiksim, ap 1950. – 1960. gadu, ja Latvijas attīstība būtu bijusi normāla. Laika faktors ir nozīmīgs jebkuras politikas partijas, bet jo īpaši LSDSP darbībā 1918. – 1934. gadā. Nevienai no Latvijas partijām ideoloģisku, politisku, sociālo interešu dēļ laiks nebija tik vajadzīgs kā LSDSP. Laiku vajadzēja, lai atdzimtu kapitālisms, atjaunotos strādnieku šķira, nostiprinātos arodsabiedrības, pieaugtu sabiedriskās ražošanas iespējas. Tradicionālajā marksismā un sociāldemokrātijā priekšstats par laiku bija pilnīgi atšķirīgs no lielinieku vēlēšanās pakļaut laiku; tas bija atšķirīgs arī no diktatoru vēlēšanās pakļaut laiku, no viņu steigas, kuru noteica motīvi, tāli no sociāldemokrātu lielajām likumsakarībām. 1933. – 1934. gadā Ulmanis domāja konkrētās un istermiņa kategorijās: nākošās Saeimas vēlēšanas, kurās viņam draudēja politiska neveiksme, viņa popularitātes krišanās un tamlīdzīgi; sociāldemokrāti joprojām dzīvoja ilgtermiņa perspektīvā.

Latvijas vēsturiskās situācijas kontekstā specifisku nozīmi ieguva LSDSP cīņa pret komunismu. Literatūrā pamatoti atzīmēts, ka Baltijas valstīs šai cīņai bija plašāka, vispār nacionāla nozīme. Rietumeiropā tā bija cīņa pret kreiso galējību, par strādnieku ieaugšanu lojalitātē pret demokrātisku, pilsonisku valsti; ņemot vērā kompartiju ciešo saistību ar Maskavu, tā bija arī cīņa pret PSRS graužošo darbību. Baltijai šai cīņā bija lielāka nacionālā pieskaņa, jo baltiešu komunisti darbojās par labu Baltijas valstu neatkarības iznīcināšanai un to iekļaušanai Krievijā (PSRS). Šis aspekts padarīja vietējo sociāldemokrātu cīņu pret komunistiem par vispār nacionāli nozīmīgu parādību.⁷² Šim jautājumam tomēr bija divi aspekti. Latvijai kā valstij komunisma briesmas – kā komunistu apvērsums vai ietekmes radikāls pieaugums – nedraudēja; paši sociāldemokrāti labi saprata, ka komunisms Latvijā var atnākt tikai kā krievu okupācija; krievu agresijas draudu 20. – 30. gadu sākumā nebija nemaz. Citādi bija ar komunistu draudiem LSDSP pozīcijām; arī tie nebija ļoti lieli, taču lielāki nekā valstij kopumā. 30. gadu sākumā, krīzes gados, komunistu iespaids bija stabils, ja arī ne pieaugošs, vienā Latvijas sabiedrības daļā, par kuras balsīm cīnījās arī LSDSP. Cīņa pret komunistiem virzīja LSDSP vēl tālāk pa kreisi. Pretdarbību komunismam Latvijā apgrūtināja vairāki apstākļi. Kaimiņos bija Padomju Krievija. Pat buržuāziskajā un demokrātiski senajā Anglijā Krievijas starojums apdullināja daudzus: parlamenta leiboristu deputāts G. Lenberijs, apmeklējis Padomju Krieviju 1920. gada martā, paziņoja, ka Ļeņins veic „..Dieva darbu ..”. Britu arodbiedrības delegācija, kura apmeklēja Krieviju 1920. gada maijā un kurā bija nākošie Lielbritānijas darba ministri B. Tērners un M. Bonfilde un nākošais Lordu palātas loceklis K. Alens, atveda sev līdzī dzīļas simpātijas Krievijas eksperimentam.⁷³ Ko tad šādā situācijā varēja teikt par Latviju! Jāatzīmē, ka komunisma iespaids mazināšanās Latvijā visvairāk paveica tieši P. Stučkas latviešu lieliniecisma briesmīgais paveids. Grūti prognozēt, kā attīstītos notikumi Latvijā, ja šeit 1919.–1920. gados tiktu īstenots krievu variants ar zemes sadalīšanu un bez koncentrācijas nometnēm. Taču trūkums, sociālā atpalcība, kura pastāvēja pietiekoši plašos slāņos, īpaši Latgalē, bija augsne komunistiskām simpātijām arī 20. – 30. gados. LSDSP cīņa pret komunistiem, īpaši – arodbiedrības kustībā, bija nozīmīga no Latvijas demokrātijas funkcionēšanas viedokļa.

Komunisma iespaids saglabāšanos Latvijā veicināja Latvijas pilsonības atpalcība, garīgā šaurība, nespēja apzināties nepieciešamību pēc elastīgas, demokrātiskas pieejas darba konfliktiem. Tas bija vēsturisks zīmogs kopš cara Krievijas laikiem. Nav brīnums, ka latviešu uzņēmēju ģēnijs R. Hiršs vienlaikus bija arī viens no pirmajiem, kurš izprata vajadzību pēc modernākas sociālās rīcības. LSDSP darbības apstākļi, pastāvot komunisma iespaidam un atpalikušai pilsonībai, bija sarežģīti, bet bez sociāldemokrātiem nebija iespējama kreisajā strādniecībā ieaudzināt lojalitāti pret Latvijas valsti.

Latvijas īpatnībām atbilstoša bija LSDSP taktika cīņā pret komunistiem. Šī taktika pieprasīja kreiso politiku un vēl kreisāku frazeoloģiju. Kad B. Kalniņš 1920. gada 12. septembrī no Krievijas ieradušos bēgļu sapulcē paziņoja, ka tikai kara posta sekas Latvijā vēl neļauj radīt strādnieku valdību un sociālismu,⁷⁴ tas nenozīmēja, ka viņš domāja par lieliniecisma uzspiešanu Latvijā. Viņš domāja par sociālismu sociāldemokrātu ideoloģijas ietvaros, un kreisā frazeoloģija liecināja nevis par tā brīža reālajām iecerēm (nemaz nerunājot par iespējām), bet par nepieciešamību iegūt kreisi nošķaņoto slāņu atbalstu, izmantojot ļoti kreisu frazeoloģiju. Neskatoties uz kreiso politiku un vēl kreisāko frazeoloģiju, LSDSP nekad neuzturēja sakarus ar starptautiskām komunistiskām organizācijām vai VK(b)P. Kad 1920. gada jūlijā Rīgā padomju diplomāts A. Joffe uzaicināja Latvijas sociāldemokrātus piedalīties informācijas nolūkos III Internacionāles 2. kongresā, partijas CK 21. jūlijā bez debatēm to noraidīja.⁷⁵ Kominterne tika īpaši asi nosodīta pēc puča Igaunijā (1924. gada 1. decembrī), uzsverot, ka puču taktika var padarīt nestabilu saimniecisko dzīvi Austrumeiropā, sagraut strādnieku sociālos un politiskos ieguvumus, veicināt kara briesmu pieaugumu. LSDSP X kongresa (1925. gada 4. – 5. aprīlī) rezolūcija par Kominterni apliecināja pilnīgi noraidošo nostāju pret lieliniecismu un pasaules revolūcijas eksportu.⁷⁶

LSDSP pret darbība komunistiem radīja vairākas problēmas. Viena no tām bija saistīta ar jau tā saspīlētajām attiecībām ar pilsonību. Kreisā politika un kareivīgā frazeoloģija bija jāuztur partijas sociālās bāzes saglabāšanai, taču tā paplašināja domstarpības ar pilsoņiem, lai arī nebija to galvenais cēlonis. Katrs ar daudz maz objektīvu skatu apveltīts politiķis Latvijā redzēja, ka nevienu komunisti neapkaroja tik brutāli kā sociāldemokrātus un ka LSDSP nostāja pret komunismu bija principiāli nesamierināma. Tikai mierīga un nepārtraukta demokrātijas attīstība varēja mazināt sociāldemokrātu kreisumu un pilsonības aprobežotību un naidu pret kreisumu. 15. maijs pārtrauca šo attīstību. Otrā problēma bija plašākas dabas. Taktiski LSDSP apkaroja LKP ar politiskiem un ideoloģiskiem līdzekļiem, cenšoties absorbēt komunistu propagandu, un, daļēji absorbējot to, pati izvirzīja ļoti kreisas prasības. Šai darbībai bija savi rezultāti. Taču stratēģiski komunismu varēja pārvarēt tikai ar Latvijas saimniecisku uzplaukumu, brīvu kapitālistisku attīstību. Tam bija nepieciešams laiks, tam bija nepieciešama LSDSP uzskatu transformācija, plašāks skats uz sabiedrību, šķiriskas ierobežotības pārvarēšana. Demokrātijas mūžs Latvijā bija par īsu, lai tas notiktu.

Daļa no LSDSP vadības, īpaši Menders, pieļāva naivumu – neidentificēt Latvijas komunistus ar Padomju Savienību. Vēloties un ticot iespējamībai saglabāt labas attiecības ar Krieviju, Menders par mēģināja “apkarot” LKP ar Krievijas vēstniecības palīdzību: “Kad par Krievijas sūtni Rīgā bija Sviderskis (A. Sviderskis – PSRS sūtnis Latvijā 1929. – 1933. gadā. – A. S.), vecs, prātīgs,

mērens lielinieks, kam bija tuvi personīgie sakari ar Staļinu, griezos caur viņu pie krievu komunistu augstākās vadības, vai nebūtu iespējams kāds mīkstāks tonis, arī pašas Krievijas interesēs, pret latviešu sociāldemokrātiem Latvijā. No pašu krievu puses tika Staļina vārdā atbildēts, ka oficiālā Krievija būs neitrāla latviešu komunistu – sociāldemokrātu cīņā un latviešu komunistiem ieteiks mērenību.⁷⁷ Menders bija pārāk pieredzējis politiķis, lai atļautos šādas cerības; ieteikto “mērenību” viņš nekad nesagaidīja; tās vietā, Krievijas vēstniecības vadīti, vietējie komunisti izvērta “sociālfašistu” nomelnošanu.

Latvijas demokrātijas likteņus ietekmēja arī kāds šaurāks jautājums – Ulmaņa un sociāldemokrātu attiecību psiholoģiskie aspekti. Demokrātiskā bloka laikā 1917. – 1918. gadā sociāldemokrāti vērtēja Ulmani daudz augstāk nekā pārējos pilsoņus. 1918. gada 17. novembrī notikušajās sarunās t.s. “Zemgaļa kasē” starp K. Ulmani, M. Valteru un P. Kalniņu, F. Menderu par Pagaidu valdības izveidi sociāldemokrāti atzina Ulmaņa lietišķās īpašības, tobrīd – demokrātismu, uzskatot viņu par vienīgo reālo Ministru prezidenta kandidātu. Tautas Padomes izveides laikā, kā arī 1919. gadā – cīņā pret Bermontu, Ulmaņa enerģija bija apbrīnojama, un LSDSP to novērtēja. Attiecības sāka pasliktināties 1920. gadu sākumā, asās priekšvēlēšanu cīņās (Satversmes Sapulces vēlēšanas) laikā un ieguva naidīgu raksturu 1920. gada rudenī, kad sociāldemokrāti mēģināja parlamentārā ceļā gāzt Ulmaņa valdību, izvēršot t.s. vrangeliādi un apvainojot Ulmani korupcijā un neveiksmīgos saimnieciskos darījumos. Kopš šī brīža Ulmaņa sirdī dziļi slēpās naidis pret sociāldemokrātiem, bet viņi pamanīja Ulmani “..patvaldnieciskas tieksmes.”⁷⁸ Uz 1922. gadu sociāldemokrātos jau neatgriezeniski nostiprinājās apziņa par Ulmaņa varaskāri un antidemokrātiskām nosliecēm. Būdamā lielākā partija Satversmes Sapulē, LSDSP spēja noraidīt tieši vēlētu prezidentu ar plašām pilnvarām. Un te bija ne tikai principu, bet – Ulmaņa jautājums. Nevēlēdamās, ka Ulmanis kļūst par prezidentu ar nopietnu varu, LSDSP novērsa viņa iespējamu ievēlēšanu 1922. gadā, bet varbūt netieši veicināja 15. maiju. Kas būtu, ja Ulmanis tiktu ievēlēts tiešās vēlēšanās (ja tiktu) 1922. gadā, šodien nav viegli noteikt. Tomēr ir skaidrs, ka atsevišķu personību loma jauno valstu dzīvē bija milzīga. Polijā baidījās no maršala Pilsudska diktatorisma, un 1921. gada 17. martā konstitūcija prezidenta varu padarīja minimālu. Pilsudska piekritēji jau 1922. gadā sāka prasīt nodot Polijas likteni “tautas vadoņa” rokās; 1926. gada maijā nāca Pilsudska apvērsums. Latvijā Ulmaņa loma bija tikpat liela.

Ļoti nepatīkamu iezīmi attiecībās ar Ulmani ievilkā Bastjānis un it īpaši Cielēns. Te politiskām domstarpībām nāca klāt Ulmaņa personiskais aizvainojums, kauns. Bet kauns rada naidu un atriebības tieksmi. Bastjānis kā finansu ministrs 1927. gadā sagādāja Ulmanim kaunu un bailes, Zemnieku Savienības un privāti Ulmaņa neveiksmīgo saimniecisko darbību jomā.⁷⁹ Cielēns, kurš sevi augstu vērtēja kā smalkas kultūras cilvēku, rupji aizskāra to, ko nevajadzēja

un nedrīkstēja aizskart – Ulmaņa privāto dzīvi. Zinošais LZS darbinieks J. Lejiņš liecināja, ka neviens nav tā izsekojis Ulmani kā Cielēns.⁸⁰ Izveidojis 1927. gadā nelegālu “slepenas izlūkošanu orgānu” (kuru neparedzēja nekāda Latvijas likumdošana) un nodevis to divu avantūristu – S. Staprāna un Voldemāra Ozola pārziņā, (pārsteidzoši, bet šajā avantūristu kompānijā bija arī divi bijušie politiskās policijas augsti darbinieki – Voldemārs Alps un Jānis Kaktiņš, kuru atcelšanu savulaik pieprasīja pati LSDSP; viņu darbību bija iemiesojusi cara ohrankas, nevis demokrātiskās Latvijas vērtības), Cielēns pakļāva Ulmani nesankcionētai novērošanai, perlustrēja viņam adresētās privātas vēstules un izplatīja runas par viņa eventuālo homoseksualitāti.⁸¹

15. maijā Ulmanis guva revanšu arī par personiskiem apvainojumiem.

1.3. LSDSP un Latvijas ārējā politika

Vērtējot LSDSP nostāju pret valsts ārpolitiku un partijas lomu tās realizācijā, var izmantot to pašu pieeju, kuru noder, analizējot Zviedrijas (un ne tikai) sociāldemokrātu ārējo politiku, it īpaši pēc H. Brantinga kļūšanas par partijas līderi. Ārējā politika parādījās divās dimensijās: valsts nacionālās drošības garantēšanas dimensija un ideoloģiski deklaratīvā dimensija.⁸² Šī otrā dimensija Latvijā bija vēl izteiktāka nekā Zviedrijā. Tai bija raksturīgs sociāldemokrātisks internacionālisms un solidaritāte. Šo otro dimensiju F. Cielēns formulēja jau debatēs par ārpolitiku Tautas Padomē 1919. gada 7. oktobrī: LSDSP jāmeklē orientācija uz Vakareiropas strādnieku “darba demokrātiju” un sociālistiskām organizācijām.⁸³ Šī dimensija neko nedeļa sociāldemokrātu reālai politikai Latvijā. Pat tad, kad viņi (īpaši Cielēns) saistīja pārlietas cerības ar leiboristu īslaicīgo uzvaru Lielbritānijā 1924. gadā: “..kolosāls būs angļu valdības faktiskais iespaids uz visu starptautisko politiku, garantējot mieru visām tautām.”⁸⁴ Jāuzsver, ka šī solidaritāte un ideoloģiskās saistības bija vērstas tieši uz Rietumeiropu, preti saņemot ļoti mazu atsaucību; kā redzēsim turpmāk, solidaritātes nebija pat ar kaimiņu sociālistiem Igaunijā; ar poļu sociālistiem latviešu sociāldemokrāti pat nevēlējās solidaritāti, vērtējot poļus kā nacionālistus, nevis sociālistus. Ļoti liela ideoloģijas, retorikas un vienkārši demagoģijas deva bija sociāldemokrātu kampaņā pret to, lai Latvija nekļūtu par atbalsta bāzi: “..rietumu imperiālistu intervences plāniem pret Krieviju.” Šai kampaņai, kura īpaši aktīvi tika realizēta 1920. – 1922. gadā, nebija ne vismazākā sakara ar realitāti: sakarīgas un tālejošas intervences politikas nebija pat 1919. gadā; 20. gados tās nebija pat iecerēs. Liela ideoloģijas deva bija sociāldemokrātu pieejai atbrūšanās problēmai – nelaimīgajam 20. – 30. gadu sākuma jautājumam, kurš radīja lielas domstarpības lielvalstu vidū, tālejošas shēmas, taču nedeļa nekādus praktiskus rezultātus. Versaļas līgums un Tautu Savienība uzspieda atbrūšanos tikai

Vācijai – kā pirmo soli pretī vispārējai atbruņošanai, kura tā arī palika solījums; atbruņošanās konference sanāca tikai 1932. gadā, lai tūlīt ieslīgtu Vācijas un Francijas neatrisināmajās pretrunās. Hitlers, kuram atbruņošanās nebija vajadzīga, atstāja konferenci un Tautu Savienību 1933. gada oktobrī. LSDSP simpātijas atbruņošanai bija daudzu ideoloģisku principu rezultāts; tās cēlās arī no negatīvās nostājas pret Versaļas mieru – “nacionālisma skurbuli” un pret Franciju kā galveno atbruņošanās pretinieku (nepatikai pret Franciju bija arī vēl vairāki cēloņi, par kuriem skat. turpmāk).⁸⁵ Latvijas sociāldemokrātu nostājai bija zināma līdzība ar franču sociālistiem, kuri līdz pat 1934. gadam noraidīja militārās alianses un bruņošanos kā nacionālās drošības līdzekli.⁸⁶ Līdz pat 1932. gadam LSDSP pieprasīja atbruņošanos un dienesta laika saīsināšanu Latvijas armijā līdz sešiem gadiem,⁸⁷ un tikai atbruņošanās konferences neveiksme nedaudz apklusināja prasības pēc atbruņošanās, dodot vietu neitralitātes lozungam kā centrālajai idejai partijas ārpolitiskajos uzskatos. Partijas nedalītām simpātijām pret atbruņošanos bija maza ietekme uz Latvijas reālo stāvokli: bruņošanos Latvijā neatbalstīja neviena partija vai valdība; uzmanība armijai bija tik liela, cik Latvija varēja atļauties; armijas vadība – veca un atpalikusi, cara laika mazizglīto virsnieku līmenī. Ja armija izrādījās pilnīgi negatava valsts aizstāvēšanai 1940. gadā, tad atbildība par to bija jāuzņemas Ulmaņa diktatūrai, nevis sociāldemokrātu 20. gadu lozungiem.

Lai arī ideoloģiskā dimensija bija spēcīgi izteikta LSDSP pieejā ārpolitikai, praksē tomēr partijas galvenā vērtība, tāpat kā pilsoņiem, tika pievērsta Latvijas drošības problēmai un konkrētajiem ārpolitiskajiem jautājumiem. Taču arī te partijas konceptuāli ideoloģiskie priekšstati atstāja būtisku iespaidu. Trīs galvenie jautājumi 20. gados nodarbināja partiju.

Pirmais: vai Latvijas drošība ar panākama militāri politisko alianšu veidā? Ja jā, tad kādu alianšu, ar kādiem partneriem, kādā veidā? Tradicionālie priekšstati par drošību (alianses, bloki un tml.) partijai kopumā bija sveši; partijas programmas centrā bija drošība ar viseiropas saimnieciskās sadarbības līdzekļiem. Vienīgais militāri politiskais aizsardzības veids, kuru partija atbalstīja, bija alianse ar Igauniju (1923. gada 1. novembrī), kurai bija jāpiesaista Lietuva, “..jo vienas valsts gals nozīmētu arī otras valsts galu..”; partija pievienoja arī piebildi par ekonomisko attiecību izšķirošo lomu, aicinot izveidot muitas savienību ar Igauniju.⁸⁸ Visu jau augstāk minēto apsvērumu dēļ vispieņemamākais alianses veids sociāldemokrātiem bija alianse – īpaši militārā – ar Poliju. Pret t.s. Varšavas orientāciju viņi vērsa nerimstošu kritiku krietni pēc tam, kad nekāda alianse ar Poliju vairs nebija iespējama. Jautājums par defensīvu aliansi patiešām bija viens no liktenīgajiem jauno valstu ārpolitikā. Z. Meierovics, kura sirdi nebija nedz īpašas mīlestības pret Varšavu, nedz nemainīgas noturības attiecībās ar Poliju, neveiksmīgi mēģināja atrisināt būtiskāko jautājumu: kā Latvijai vienlaicīgi būt gan par ekonomisko tiltu Rietumu – Krievijas saimnie-

ciskajos sakaros, gan par sastāvdaļu jauno valstu drošības sistēmā, kura dotu garantijas pret Vācijas un Krievijas revizionismu. Neatrisināmo jautājumu padarīja vēl neatrisināmāku Meierovica iedoma, ka Latvija varētu būt gan defensīvas alianses ar Poliju (bez Polijas šādai aliansei būtu maza jēga) locekle, gan saņemtu starptautiskas garantijas savai neatkarībai, ieskaitot Vācijas un Krievijas garantijas. Praksē tomēr nebija neviena priekšnoteikuma, lai ar Polijas līdzdalību izveidotu sekmīgu aliansi. Vienīgā lielvalsts, kura atbalstīja politisku (ne – militāru) aliansi Baltijā ar Polijas piedalīšanos, bija Francija; taču pat tās atbalsts nebija tik dedzīgs, kā šķita LSDSP. Francijas priekšstati par savām nacionālām interesēm bija skaidri un vienzīmīgi: vienīgais un nāvēģākais ienaidnieks bija Vācija; nekad Francija nebeidza nožēlot Krievijas pazušānu no Eiropas lielās politikas skatuves divdesmitajos gados. Ž. Klemanso slavenais izteiciens 1919. gada decembrī par izveidoto sanitāro kordonu, dzeloņstieplu žogu – “*le fil de fer barbele*” – attiecās tikai uz vēlēšanos ierobežot Krievijas iespēju izplatīt komunismu Eiropā, bet jo īpaši uz vēlēšanos nepieļaut Vācijas savienību ar otro zaudētāju – Krieviju. Antiboļševistiskā līga ar Poliju un Baltijas valstīm neinteresēja pat Klemanso. Pēc tam kad 1920. gada augustā poļi sakāva krievus pie Varšavas, ar to nosargājot visu Versaļas sistēmu un nosakot Austrumeiropas ģeopolitisko izkārtojumu līdz pat 1939. gadam, pirmais Klemanso mērķis pilnīgi zaudēja savu nozīmi: komunisma (Krievijas) draudi Eiropai vairs nebija. “Dzeloņstieplu žoga” politika, kuru jau 1920. gadā ievērojams franču politiķis L. Bartū nosauca par metaforu politiku,⁸⁹ zaudēja savu jēgu. 20. gadu sākumā Francijas mērķi Baltijā bija skaidri: atbalstīt ne vairāk par Baltijas valstu un Somijas politisku aliansi Polijas vadībā, bet ne militāru aliansi, kura varētu novērst Poliju no poļu–franču 1921. gada stingrās pretvācu alianses, liktu Polijai uzņemties saistības Baltijā un eksponētu Poliju pret Krieviju. Pretvācu sistēma bija Francijas vienīgais mērķis.⁹⁰ (labāk pat būtu, no franču viedokļa, Polijas iespaidu pieaugums Baltijā bez konkrētām Polijas saistībām reģionā) Neviena cita lielvalsts aliansi ar Polijas piedalīšanos Baltijā neatbalstīja. Vācijas galvenie mērķi divdesmitajos gados – kā to vēlāk, 1931. gadā, atzīmēja ārlietu ministrs J. Kurtiuss – bija divējādi: nepieļaut Polijas vadītā bloka izveidi un nepieļaut Baltijas valstu nonākšanu Krievijas atkarībā.⁹¹ Krievijas nostāja bija tieši tāda pati: jaunākais variants būtu Polijas vadītais bloks, tiklab nevēlams būtu jebkuras citas lielvalsts iespaids pieaugums Baltijā. Anglija nebija priecīga jau 1921. gadā, redzot Francijas saistību radikālu pieaugumu Austrumeiropā (1921. gada alianse ar Poliju). Vēl mazāk tā vēlējās Polijas iespaids pieaugumu Baltijā, kurš nozīmētu – lai arī netieši – vēl lielāku Francijas iesaistīšanos reģionos, kurus Anglija neuzskatīja par sev stratēģiski nozīmīgiem un kuru konfliktos tā varētu tikt saistīta Francijas dēļ. Lai arī alianse ar Franciju bija beigusī pastāvēt 1920. gadā, Francijas drošība bija Anglijas nacionālo interešu sastāvdaļa; šai drošībai nebija jāsniedzas tālāk par Reinu.

Šķietami izglītotajiem LSDSP līderiem bija jāsaprot Francijas un Polijas politika Baltijā 1922. gadā; neko viņi nesaprata. 1922. gada februārī Polijā patiešām radās ideja par savienību ar Somiju (ne Latviju vai Igauniju). Kad poļi griezās pēc atbalsta un atļaujas Francijā, franči atļauju liedza: savienība ar Somiju ne tikai vājinātu Polijas – Francijas alianses pretvācu ievirzi, novirzot Polijas uzmanību uz Somijas – Krievijas attiecībām. Polijas – Somijas savienība, īpaši, ja tā iegūtu militārās alianses (uklad wojskowy) formu, neko nedotu Francijas drošībai, bet no Parīzes viedokļa, nevajadzīgi provocētu Maskavu, ko Francija nekad nevēlējās. Pēc šī franču veto jaunām Polijas saistībām poļi nemaz nebija Varšavas akorda iniciatori; Varšavas konferencē (1922. gada 13. – 17. marts) Polija vēlējās ne vairāk par dalībvalstu nostājas saskaņošanu gaidāmajā Dženovas konferencē. Polija vēlējās tuvināt sev Latviju, Igauniju un Somiju, bet – bez aliansēm. Ja Varšavas konference radīja t.s. Varšavas akordu, tad tāpēc, ka uz to enerģiski uzstāja somi (Holsti), latvieši (Meierovics) un, īpaši, igauņi (Piips)⁹² Tas, ko baltieši panāca pat pārvarot Polijas ārlietu ministra K. Šķirmunta vēsumu, bija līgums, kuru var ar zināmu piepūli saukt par politisku aliansi, (lai arī literatūrā tā ir vērtēta, bez atrunām, kā politiska alianse⁹³), kura solīja tikai savstarpēji labvēlīgas attiecības, labvēlīgu neitralitāti. Sociāldemokrātu nevaldāmās kritikas objekts bija akorda 7. pants, kurš patiesībā bija mazsaistošs un solīja, neizprovocētas agresijas gadījumā, konsultācijas par kopējiem soļiem (*ils observeront une attitude bienveillante à l'égard de l'Etat attaqué et se concerteront immédiatement sur les mesures à prendre*); tā nekādā gadījumā nebija militāra alianse. Tukšas bija arī Latvijas un Igaunijas cerības kādreiz nākotnē aliansi paplašināt, iekļaujot tajā Lietuvu (to pieļāva 7. panta vaļīgā redakcija). Alianses mūžs bija isāks par divām nedēļām: 30. martā Somijas ārlietu ministrs R. Holsti jau bija spiests izņemt akordu no izskatīšanas parlamentā; parlaments to noraidīja. Tradicionāli drošības risinājumi – alianšu veidā – Baltijas reģionā nebija iespējami; pēc 1923. gada interesi par aliansi ar Poliju jau sāka zaudēt Meierovics. Jau kopš pašu divdesmito gadu sākuma četru Varšavas akordu parakstījušo valstu sociāldemokrātu nostāja pret aliansi ar Poliju bija nesamierinoši atšķirīga. Ekonomiski vājā, bet arogantā un uzbāzīgā Polija, kura bija teritoriālos strīdos ar visiem kaimiņiem (ar Krieviju, Vāciju, Lietuvu – tām atņemto teritoriju dēļ; ar Čehoslovākiju – tai zaudētās teritorijas dēļ) baidīja gan LSDSP, gan Somijas sociāldemokrātus. Jau pirmais kontakts ar somu partijas biedriem – J. Celma brauciens uz Helsinkiem 1920. gada janvārī – liecināja, ka somu sociāldemokrāti ir ne tikai pret koalīciju ar Poliju, bet – pat pret koalīciju ar Lietuvu, bet bez Polijas; arī partiju kontaktus sociāldemokrāti vēlējās ierobežot Latvijas, Igaunijas un Somijas partiju ietvaros.⁹⁴ LSDSP bija par Lietuvas piedalīšanos aliansē, bet noteikti – pret Poliju; pat sakarus ar Polijas sociālistiem Latvijas sociāldemokrāti uzskatīja par nevajadzīgiem, secinot, ka poļu sociālistu vairākums īsteno “.šauri nacionālistisku politiku.”⁹⁵

Igaunju sociāldemokrāti, toties, stingri atbalstīja Igaunijas noslieci par labu Polijai; šī nosliece parādījās jau 20. gados un turpinājās līdz pat 1939. gada sākumam, bez rezultātiem Igaunijas drošībai.

Nostājā pret koalīciju ar Poliju LSDSP bija reti vienoti, lai arī retorisko toni noteica A. Buševics. Viņam pilnībā pievienojās ne tikai Menders, bet arī Cielēns; 1922. gada 30. martā LSDSP CK pieņēma lēmumu darīt visu, lai 31. martā nepieļautu alianses ratificēšanu Satversmes Sapulē; abi partijas spējīgākie oratori – Menders un Cielēns tika “mesti” pret ratificēšanu. LSDSP formula bija sekojoša: aliansē ar Poliju apdraud ekonomisko “tiltu” ar Krieviju; drošība jāmeklē nevis pret Krieviju, bet – kopā ar Krieviju; Baltijas valstu savienībai jābūt ar Krievijas un Lietuvas piedalīšanos (eventuāli tika pieļauta arī Polijas piedalīšanās, bet, tikai tad, ja būtu arī Krievija un Lietuva); šīm konstrukcijām jācās vēl klāt (tiesa gan – raksturīga tikai Cielēnam) ideja par Baltijas starptautisku neitralizāciju.⁹⁶ Cielēna un Mendera daiļrunība tomēr nespēja aizkavēt Varšavas konvencijas ratificēšanu – Satversmes Sapulce to izdarīja 31. martā, kad ratifikācijai jau nebija jēgas – Somijas parlamenta nostājas dēļ (tas pats notika Igaunijas parlamentā, kur sociāldemokrāti arī neveiksmīgi centās novērst ratifikāciju). Lai arī nedz Meierovics, nedz Polija bija vēlējusies panākt militāru aliansi Baltijā, Cielēns, runājot partijas mītiņā Ventspilī 1922. gada 1. maijā, apgalvoja, ka alianses parakstīšanu esot novērsuši sociāldemokrāti.⁹⁷ Neko viņi nespēja vai nespētu novērst, ja par labu aliansei darbotos faktori, kuri iztrūka.

Kādas divas nedēļas vēlāk Vācija un Krievija parakstīja Rapallo līgumu (1922. gada 16. aprīlī); tajā LSDSP redzēja praktisku ieguldījumu Baltijas drošībā, pretēji aliansei ar Poliju. Atšķirībā no Vācijas sociāldemokrātiem (SPD), kuri sadarību ar padomju Krieviju neatbalstīja un bija tie, kuri 1926. gadā atsedza vācu – krievu slepeno militāro kooperāciju, LSDSP lika lielas cerības uz Krievijas (PSRS) – Vācijas izlīgumu. Īpaša uzmanība tika veltīta eventuālajam saimnieciskajam izdevīgumam, kurš Latvijai varētu rasties gan kā starpniekam krievu – vācu ekonomiskajos sakaros, gan no Eiropas kopējās saimnieciskās atveseļošanās, kurā piedalītos Vācija un Krievija.

Otrais jautājums, kurš nodarbināja ne vairs partiju, bet gandrīz tikai vienu, bet spilgtu personību – F. Cielēnu, bija par to, vai Latvijas drošība ir panākama ar garantiju paktu palīdzību; tas bija jautājums par t.s. Austrumu Lokarno.

Francijas tieksme pēc drošības bija svarīgākais un noturīgākais faktors Eiropas starptautiskajās attiecībās pēc 1919. gada; nespēdama saglabāt alianses ar ASV un Angliju, Francija centās aizvietot neaizvietojamo ar austrumu aliansu sistēmu, tajā pašā laikā cenšoties panākt drošības garantijas no Anglijas – Tautu Savienības ietvaros. 1923. gadā tika izstrādāts savstarpējās palīdzības līguma projekts, kurš paredzēja automātiskas un obligātas militāras sankcijas pret agresoru, bet 1924. gadā “Ženēvas protokola” projekts, kurš bija vājāks, bet

tomēr paredzēja saistošu, piespiedu arbitrāžu un sankciju pastiprināšanu pret agresoru. Abas ieceres nerealizējās sakarā ar Anglijas nevēlēšanos uzņemties lielākas saistības, nekā tās jau paredzētas Tautu Savienības statūtos. Tomēr britu gatavība garantēt Francijas un savas drošības intereses Rietumos, neuzņemoties vienlaikus saistības par, piemēram, Latvijas drošību, rezultējās Lokarno līgumā (Reinas paktā), kurā Anglija un Itālija garantēja Francijas – Vācijas un Beļģijas – Vācijas robežas. Formāli Reinas pakts uzlika Anglijai lielākas saistības nekā tās, kuras tai bija 1914. gadā. Robežas Eiropā turpmāk iedalījās pirmajā un otrajā kategorijā; pirmajā – robežas, kuras Vācija atzina un kurām bija starptautiskās lielvalstu garantijas; otrajās – robežas, kuras Vācija neatzina, uzskatīja par sev uzspiestām un kurām nebija īpašu starptautisku garantiju. 1925. gada beigās tād Eiropā bija triju veidu drošības sistēmas: tradicionālās militāri politiskās alianses ar vairāk vai mazāk stingrām palīdzības saistībām (Francijas alianses ar vācijām Austrumeiropas valstīm un Beļģiju); speciālas garantijas, kuras bija mazāk saistošas kā alianses (Lokarno līgums); izplūduši kolektīvā drošība – visi par vienu, viens par visiem, t.i., kolektīvā nedrošība.⁹⁸ Latvijai bija iespēja iekļūt tikai trešajā – kolektīvajā drošības sistēmā. Ideja par drošības garantijām Baltijā tomēr izrādīja dzīvības pazīmes 20. gados.

Vācijas Ārlietu ministrijā 20. gadu vidū dažbrīd parādījās idejas par vācu-krievu divpusējām drošības garantijām Baltijai, kuras nebija īstenojamas divu cēloņu dēļ: Krievija nevēlējās dot garantijas Baltijai un Vācija nevēlējās garantēt Lietuvas robežu negrozāmību – Mēmeles (Klaipēdas) konflikta dēļ.⁹⁹ Latvijā starptautisko garantiju jautājumam 1925. gadā sāka pievērsties Meierovics, lai arī ministram nebija īsti skaidrs, kas būtu eventuālie garantī un kāpēc viņiem būtu jāgarantē *status quo* Baltijā. Garantiju ideja bija tukša kopš tās pirmajiem brīžiem, tomēr tā bija pietiekoši dzīvīga. T. s. Austrumu Lokarno projekts tika formulēts Ārlietu ministrijas ģenerālskretāra H. Albarta priekšstatos 1925. gadā: PSRS un Vācija garantē Somijas, Igaunijas, Latvijas un Lietuvas drošību. Viņam pašam nebija īsti skaidrs, kas tiktu garantēts: neatkarība, teritoriālā integritāte (ja tā, tad kāda Lietuvas gadījumā: *de facto* – bez Viļņas; *de iure* no Lietuvas puses – ar Viļņu). Garantiju projekts Baltijai bija tukša laika šķiešana. Soli tālāk spēra Cielēns: kā ārlietu ministrs un diplomāts Cielēns bija pārāk nervozs; viņam trūka aukstasinības. Kā orators, publicists un pat rakstnieks viņš bija spilgts un emocionāls; abu talantu – diplomāta un rakstnieka savienojums – ne vienmēr ir sekmējies ārlietu jautājuma kārtošanu, lai arī sastopams Eiropā (īpaši (Francijā)). Jau 1924. gadā, pēc leiboristu uzvaras Anglijā, viņam bija radusies ideja par britu – krievu drošības garantijām Latvijai. Kuriozā iedomā pārtapa jaunā kvalitātē 1927. gadā. Plaši reklamētajā referātā Melngalvju namā šī gada 28. martā Cielēns mēģināja rast izeju no stāvokļa, sakarā ar Latvijas atrašanos tikai trešajā, zemākajā drošības līmenī – Tautu Savienībā, par kuras darbību viņš sprieda ar “..dziļu pesimismu.”¹⁰⁰ Izejai bija

jābūt Baltijas valstu drošības garantijas paktā, kurā Krievija, Vācija, Francija un Anglija garantētu Somijas, Igaunijas, Latvijas un Lietuvas drošību – *status quo* reģionā. Latvija nokļūtu augstākā līmeņa sistēmā – reģionālās drošības garantiju sistēmā. Cielēna iecerei nebija pilnīga atbalsta pat LSDSP ietvaros: Menders uzskatīja, ka Eiropā var būt tikai viens Lokarno – Reinas pakts; Austrumos neviena lielvalsts garantijas neuzņemsies, nemaz nerunājot par to, ka jebkuros reģionālos risinājumos nevarēja apiet Poliju, kuru Cielēns izslēdza no savām iecerēm. Pat Igaunija bija vēsa pret Cielēna projektu. Ārpus LSDSP Cielēna erudītākais kritiķis bija labējais Bergs, kurš Cielēna plānus nosauca par “lielo fantāziju”. Taču tas, ka Latvija nesaņēma Austrumu Lokarno, nedz uzlaboja, nedz pasliktināja Latvijas stāvokli. Ārēju draudu 1927. gadā Latvijai nebija: nedz no Veimāras Vācijas, nedz no PSRS puses; savukārt, ja šie draudi parādītos nākotnē, nekāds garantijas pakts neglābtu Latviju; pat alianse ar Franciju un Angliju neglāba Poliju. Viss bija tikai pašu rokās.

1927. gadā Latvijas ārpolitiskais stāvoklis bija drošs, bet – ne stratēģiski drošs; stratēģisku drošību Latvijai nevarēja tā laika Eiropā dot neviens. Lai arī 1924. gada decembrī, PSRS un Vācijas Ārlietu ministriju konsultāciju laikā, abas puses pārsprieda Polijas jautājumu un izteicās par nepieciešamību atbildēt to “..tās etniskās robežās..”¹⁰¹, tās bija tikai runas, kurām tobrīd nebija nekāda praktiska seguma; nekādi kopēji Vācijas un Krievijas plāni pret jaunajām valstīm Austrumeiropā nepastāvēja. Lokarno (Reinas pakts) Krievija uzņēma ar nepatiku, redzot Vācijas konsekvēnto noslieci uz sadarbību ar Angliju un Franciju; lai arī Vācija Austrumu Lokarno noraidīja (galvenokārt, dēļ nepieņemamās robežas ar Poliju), Štremmana plānos nebija kopējās akcijas ar Krieviju pret Baltiju vai Poliju. Krievijai parakstot 1926. gada 28. septembrī neuzbrukšanas līgumu ar Lietuvu, Vācija gan panāca, ka tajā nebija nekādas atsaukšanās uz Mēmeli – kuras atgriešanās Vācijas sastāvā bija jānotiek kādreiz nākotnē, taču kopumā visas trīs Baltijas valstis varēja justies pēc istā Lokarno un bez Austrumu Lokarno mierīgi. Daudz kas no tā, ko formāli bija jādod Austrumu Lokarno, pastāvēja realitātē, lai arī – bez tukšu vārdu garantijas. Lokarno veicināja arī ekonomiskās sadarbības attīstību Eiropā: Baltijas valstu ekonomiskie sakari ar Vāciju plauka izdevīgi abām pusēm. Pasaules ekonomiskā krīze (1929.) un nacistu panākumi Vācijā sagrāva veiksmīgāko attīstības posmu – 1925. – 1929. gadi – Eiropas pēckara vēsturē.

Trešais jautājums bija par to, vai Latvijas drošība sasniedzama ar labām attiecībām ar Krieviju, īpaši saimnieciskām. Nebija otras politiskas partijas Latvijā, kura veltītu tik lielu uzmanību ar attiecībām ar Krieviju un kura galu galā piedzīvotu tik dramatisku vilšanos kā LSDSP. Tiesa, vairākiem sociāldemokrātiem šī vilšanās nāca tikai tad, kad Staļina terors sagrāba arī viņus.

Vēlreiz jāatgādina LSDSP priekšstati par ārējās politikas lomu demokrātijas attīstībā Latvijā. Sociāldemokrātu, īpaši kreisākā spārna, konstrukcija bija

sekojoša: Latvijas demokrātijas liktenis ir atkarīgs no saimnieciskā uzplaukuma, jo īpaši – rūpniecībā. Ja rūpniecība neattīstīsies, nebūs pietiekama noieta arī lauksaimniecības produkcijai. Uzplaukums nav iespējams bez jaunu noieta tirgu atrašanās; tirgi nav iegūstami gandrīz nekur citur, kā Krievijā. Saimnieciskā kopdarbība ar Krieviju loģiski kļūva par vienu no būtiskākajām iezīmēm LSDSP ārpolitikā. Šai darbībai bija jādod atgriezeniski rezultāti: šaurākā, šķiriskā nozīmē – strādnieku šķiras pieaugumu Latvijā; uz tā pamata – arodbiedrību un LSDSP ietekmes izaugsme, kā konsekvence – labvēlīgāku sociālu un politisku apstākļu nodrošināšana LSDSP taktisko un stratēģisko mērķu sasniegšanai.¹⁰² Plašākā – Latvijas drošības kontekstā – netraucēta saimnieciska kopdarbība ar Krieviju kā sastāvdaļa visas Austrumeiropas saimnieciskajiem sakariem tika uzskatīta par stabilāko, ilgstošāko pamatu ne tikai Latvijas drošībai, bet arī mieram visā Austrumeiropā. Tā bija loģiska konstrukcija, kura bija pareiza, bet tikai nedaudz patiesa. Drošības saimnieciskā aspekta uzsveršana bija ļoti būtiska, taču ar Krieviju veidojamo saimniecisko sakaru apjoma, stabilitātes un, galvenais, politisko seku novērtējumā sociāldemokrāti kļūdījās, bet viņi nebija vienīgi.

A. Buševics uzskatīja (bet 20. gadu sākumā – pat F. Cielēns), ka saimnieciskie sakari ar Eiropu ietekmēs Krievijas ārējo politiku: tā zaudēs agresivitāti un ieaus Eiropas tirgū, atteiksies no Vispasaules revolūcijas idejas.¹⁰³ Šis ilūzijas ietekmēja NEP's Krievijā un Buševica tradicionālais, Kautska un Hilferdinga garā izveidojies priekšstats par politikas saimniecisko determinismu. Arī šis priekšstats nebija rets 20. gadu Eiropā.¹⁰⁴

Balstoties uz šādu konstrukciju, LSDSP, kā jau rakstīju, izvirzīja un apstiprināja savā programmā **tilta ideju**. Pirmo reizi tā izskanēja partijas konferencē 1919. gada 31. decembrī F. Cielēna referātā,¹⁰⁵ bet konsekventu raksturu ieguva tūlīt pēc miera parakstīšanas ar Krieviju 1920. gada 11. augustā. (Ideju par Latviju kā tiltu saimnieciskajiem sakariem starp Krieviju un rietumiem tobrīd bija populāra un neizbēgama gandrīz visu Latvijas politisko partiju vidū.) LSDSP, būdama vienota nostājā par nepieciešamību attīstīt plašus saimnieciskos sakarus ar Krieviju – kā plašākas “starptautiskas kustības un tranzīta” sastāvdaļu un saimnieciskās autarķijas noliegumu¹⁰⁶, dalījās nostājā par jautājumu, cik plašas var būt politiskās konsekvences saimnieciskajiem sakariem.

Pirmo pieeju izteica F. Menders jau 1920. gada 17. jūnijā Satversmes Sapulcē. Viņš atzina, ka saimnieciskie sakari ar Krieviju radīs “zināmas politiskas saites”. Būtiska ir viņa piezīme: “Es negribu teikt – atkarību.”¹⁰⁷ Šāda nostāja Latvijā nevarēja nerasties, un Menders to pauda. Tas netraucēja Satversmes Sapulcei ievēlēt viņu par Ārlietu komisijas priekšsēdi. Mendera nostāja bija pragmatisma deva; viņš izteica to, ko domāja daudzi Latvijas politiķi: LSDSP Rīgas organizācijas biedru sapulcē 1920. gada 19. septembrī

viņš uzsvēra, ka, lai arī kāda “nebūtu komunistiskā Krievija, ar viņu mums jāsaprotas daudzos jautājumos”.¹⁰⁸ To pašu atzina Meierovics; Latvija nevarēja izvēlēties, ar ko robežoties, Latvija arī nevarēja ignorēt, ka Krievija – jebkura Krievija – bija lielvalsts. 1921. gada martā Menders atzina, ka Latvijas interesēs būtu mierīga Krievijas evolūcija un demokrātiju.¹⁰⁹ Tomēr neviena Latvijas politiskā partija šajā ziņā neko nevarēja līdzēt. Mendera priekšstati, ka Latvijas saimnieciskā orientācija uz Krieviju radīs nepieciešamību “..kārtot zināmas politiskas attiecības.”¹¹⁰ (ne vairāk), nenozīmēja, ka viņš pilnīgi idealizēja Krieviju vai nemeklēja Latvijai citus drošības risinājumus. Partijas 10. kongresā (1925. gada 4. – 5. aprīli) viņš izteica bažas par lielkrievu nacionālisma atdzimšanu un tā eventuālajām sekām ārpolitikā; LSDSP tuvākais uzdevums ir panākt “..miera garantijas starp mazajām Baltijas valstīm un Krieviju.”¹¹¹ Šis jautājums nodarbināja arī pilsoniskās partijas, un neviena partija šīs garantijas nespēja panākt. Taču neatbilstība starp intelektuālām konstrukcijām un realitāti bija vislielākā tieši Mendera pieejā un PSRS ārpolitikas nekritisks, pozitīvs vērtējums viņa pieejā ar katru gadu auga. Tālākā evolūcija Mendera uzskatos iezīmējās 1926. gadā. To ietekmēja gan viņa priekšstati par divām galvenajām problēmām Eiropā, kuras var novest pie jauna kara (Versaļas miera sekas un PSRS – Polijas attiecības), gan šaurākā nozīmē, Latvijas ārpolitikas jautājumi, kuri aktualizējās A. Alberinga valdības laikā (ārlietu ministra K. Ulmaņa aktivitātes Polijas – Lietuvas samierināšanā – ar perspektīvu Baltijas valstu plašas savienības idejas atdzīvināšanai). 1926. gadā Menders publicēja brošūru “Austrumeiropas savienotās valstis kā Baltijas valstu nākotnes problēmas”. Patī par sevi Austrumeiropas savienoto valstu ideja nebija ne sociāldemokrātiska, ne antisociāldemokrātiska, tā bija pozitīvistiska. Vismaz trīs reizes Eiropā 20. gados tā parādījās atšķirīgā veidā, atšķirīgos apstākļos, bet – ar kopīgām iezīmēm. Pirmo reizi tā radās 1920. gada sākumā, britu Ārlietu ministrijā, kur Ziemeļu departamenta direktors Dž. D. Gregorijs apcerēja ekonomisku federālismu, kurš tuvinās bijušās cariskās Krievijas daļas, nepārkāpjot to politisko neatkarību. Varētu teikt, ka te bija zināma imperiālistiskas domāšanas piegārša un, pāri visam, neizpratne par padomju Krievijas saimniecības tipu.¹¹² To varbūt vēl varēja piedot 1920. gadā. Gregorija idejas diez vai bija zināmas Menderam. Vēlāk ideja rada savu visizteiktāko izpausmi vācu sociāldemokrāta R. Hilferdinga uzskatos, kuri tieši ietekmēja Menderu un ar kuru viņu saistīja personiska pazišanās; Hilferdinga priekšstatos jau bija liela neticība Baltijas valstu dzīvotspējai, kuru viņš arī neslēpa sarunās ar Latvijas sociāldemokrātiem. Visattīstītāko formu Eiropas ūnijas ideja (vairāk – Vakareiropas) ieguva lielā francūža A. Briāna plānos, kurš 1930. gada maija Memorandā jau aicināja 27 Eiropas valstis – Tautu Savienības locekles – radīt speciālu pastāvīgu Politisko Komiteju kā izpildu orgānu un Eiropas Konferenci – kā pārstāvniecības orgānu – Eiropas ūnijas īstenošanai, finansiālo, ekono-

misko, darbaspēka un citu jautājumu risināšanai; tā bija Eiropas Savienības ideju rītausma.¹¹³ Zīmīgi, ka Briāna Memorandu H. Celmiņa konservatīvā valdība Latvijā atbalstīja, bet ar būtisku piezīmi – Eiropas Ūnijā jāiekļauj visas Eiropas valstis, arī PSRS, kura tobrīd nebija Tautu Savienības locekle. LSDSP tomēr uzskatīja, ka Memorands ir pārāk tālejošs, kā tas arī izrādījās dzīvē.

Pēc šīs ļoti īsās izziņas jāatgriežas pie Mendera brošūras; šis apjomā nelielais, bet saturā ietilpīgais darbs bija nozīmīga parādība Latvijā. Valsts ārējās drošības problēmas Latvijā tika nopietni diskutētas reti, vēl retākas bija konceptuālās pieejas. Parlamentā nopietnas un plašas ārpolitiskās diskusijas bija notikušas tikai 1922. gada marta beigās un jūnijā. Mazai valstij bīstamā ģeopolitiskā telpā bija jāvēlta nepārtraukta uzmanība savas drošības garantēšanas iespēju un variantu analīzei; taču, ja intelektuālā līmenī varēja atrast izejas, to bija maz lielajā politikā. Mendera darbs uzdeva virkni neatliekamu jautājumu. Pats galvenais: kā garantēt Latvijas neatkarību? Menders aplūkoja četrus variantus.

Pirmais. Lielā Baltijas valstu savienība (ietverot Poliju). Menders to noraidīja, uzskatot, ka Polija sava militārā, ekonomiskā un politiskā vājuma, konfliktu vai strīdu ar visiem kaimiņiem un slēptā hegemonisma dēļ nevar būt Latvijas drošības garantis. Savienība ar Poliju pasliktinātu attiecības ar PSRS un Vāciju. Polijas izvirzīto ideju par bloku no Melnās jūras līdz Baltijas jūrai viņa noraidīja kā nereālistisku un megalomānisku. Šajā secinājumā bija liela deva patiesības.

Otrais. Mazā Baltijas valstu savienība – Latvija, Lietuva, Igaunija. Menders pamatoti secināja, ka triju mazu un vāju valstu savienība, kurai turklāt nav nopietna saimnieciska pamata, Latvijas drošībai neko nedos. Lietuva un Igaunija bija vēl vājākas nekā Latvija un mūsu valsts drošību nespēja vairot. 1934.–1940. gada Baltijas Antantes liktenis apstiprināja Mendera secinājuma pareizību.

Trešais. Savienība ar kādu Vakareiropas lielvalsti. Neviena no tām negrib uzņemties Baltijas valstu aizsardzību, secināja Menders. Tā bija patiesība, kuru varēja konstatēt jebkuras politiskas partijas pārstāvji Latvijā.

Ceturtais. Tautu Savienība kā Latvijas drošības garantis. Mendera atbilde bija īsa: par to “..nevar nopietni runāt..”. Te patiešām nebija ko piebilst.

Noraidījis šos četrus variantus, Menders nonāca pie Latvijas drošības būtiskākā jautājuma, kurš bija jāatrisina ikvienam atbildīgam politikim neatkarīgi no politiskās piederības. Vai ir iespējama Latvijas drošība **bez** (vai pat – **pret**) Krievijas, vai arī drošība ir atrodama tikai kopā ar Krieviju. Pirmo pieeju Menders noliedza, un ne dēļ simpātijām pret Krieviju. Viņa pieeja bija racionāla: drošība **bez** Krievijas (vai pret to) ir iespējama tikai tad, ja var atrast “..spēcīgu, iespējami spēcīgu aizsargu..”¹¹⁴ Bet to Latvija atrast nevarēja. Vienīgais “aizsargs” eventuāli varētu būt Polija; praktiski par tādu Polija nevarēja būt. Tātad, ja drošība bez Krievijas nebija atrodama, atlika tikai

drošība ar Krieviju. Šāda jautājuma izvirzīšana neliecināja par Mendera simpātijām padomju Krievijai, nemaz nerunājot par komunismu. Tā balstījās viņa priekšstats par Latvijas drošību; viņa bažas par iespējamu Krievijas attīstību; viņa ilūzijās, ka var būt drošība ar Krieviju. Menders apzinājās, ka Krievijas ārējā politika “..kļūš agri vai vēlū agresīva” un centīsies atgūt zaudēto pie Baltijas jūras. Kā mikstināt šo augošo agresivitāti, kā atrast pieņemamu *modus vivendi*? Šo jautājumu uzdeva Menders, bet to nevarēja neuzdot ikviens Latvijas ārpolitikas veidotājs.

Pirms mēs aplūkojam Mendera atbildes, ir jāatzīmē sekojošais: Mendera atbildes ietekmēja viņa pacifisms, kurš bija nesaraucami saistīts ar sociāldemokrātu vērtību sistēmu: karš var sagraut saimniecību – visu strādniecības sociālo un politisko iekarojumu pamatu. Sociālisma uzvarai nepieciešams netraucēts Eiropas saimnieciskais uzplaukums. Prasība pēc ciešas ekonomiskas sadarbības Eiropā bija viens no būtiskākajiem aspektiem kreiso sociāldemokrātu un arodbiedrību priekšstats par mieru un drošību Eiropā 20. – 30. gados.¹¹⁵ Mendera atbildes ietekmēja saimnieciskais determinisms: viņš pārspilēja saimniecības lomu sabiedrības dzīvē vispār un valstu ārējā politikā sevišķi. Tā bija tradicionāla, marksistiska pieeja. Nacionālisms, nacionālā mentalitāte, personību īpašības, ideoloģija u.c. faktori viņu interesēja mazāk. Menders domāja K. Kautska un R. Hilferdinga tradīcijās: tautsaimniecības kapitālisma attīstība “..garākā vēsturiskā periodā..” novedis pie Austrumeiropas Savienotajām Valstīm (tālāk – visas Eiropas ūnijas) – tautsaimnieciskas vienības, kura atrisinās gan visu valstu, gan arī – atsevišķi – Latvijas drošības problēmas. Patiešām, ļoti tālā perspektīvā šāda ideja bija loģiska un pat reāla. Šodienas Eiropas attīstība to apliecina. Bet šodienas, ne 1925. gada. Balstoties uz šādiem teorētiskiem priekšstatiem, Menders Latvijas drošības konkrēto risinājumu redzēja neuzbrukšanas līgumā ar Krieviju; plašākā starptautiskā garantiju līgumā (jau 1927. gadā viņš šo ideju – jau faktiski atmata), un saimnieciskā ūnijā ar Krieviju (ar to saprotot ciešus saimnieciskos sakarus, savstarpējus muitas atvieglojumus un tml.). Šis Mendera priekšstats par Latvijas drošību – to nepieciešams vēlreiz uzsvērt – bija saistīts arī ar viņa spriedumiem par demokrātijas likteņiem Latvijā. Maza, agrāra valsts, kura orientētos tikai uz savu šauru tirgu, uz autarkiju, neizbēgami kļūtu par antidemokrātisku valsti, kurā būtu apdraudēta gan demokrātija kopumā, gan strādnieku šķiras sociālie un politiskie iekarojumi. To varētu novērst tikai industriāla attīstība ar orientāciju uz Krievijas tirgu. Mendera konstrukciju nosacījums bija cerības, ka arī Krievija iesaistīsies Austrumeiropas saimnieciskajā apritē un tas veicinās “..padomju diktatūras attīstību demokrātijas virzienā..”¹¹⁶ Tas viss bija loģiski, pareizi. Tā tam vajadzēja būt. Par to, par ko Menders rakstīja 1926. gadā, nepārtraukti domā un raksta šodien – kas būs ar Krieviju, vai tā ekonomiski evolucionēs pretī patiesai demokrātijai, kā to

veicināt, vai Latvija var atrast drošību bez Krievijas vai ar to. Taču Krievijas politika 1926. gadā bija tālu no loģikas. Tā nebija Mendera vaina, bet viņa konstrukcijas bija sterilas, nedzīvas. Kā mēs redzēsīm turpmāk, visus jautājumus, kurus uzdeva Menders, risinās Ulmanis un Munters pēc 15. maija.

Otru virzienu LSDSP pārstāvēja Ansis Buševics. Tas bija tuvs, bet – ne pilnīgi identisks F. Mendera viedoklim. A. Buševicu mazāk interesēja plašie Eiropas saimnieciskie un politiskie konteksti, saimniecības attīstības tālās perspektīvas. Viņa uzskati bija mazāk teorētiski, vairāk – praktiski, tiešā Latvijas – Krievijas attiecību jomā; Buševics kā neviens ticēja, ka “..bez Latvijas ostām Krievija uz ilgu laiku iztikt nevar..”; viņš un K. Lorencs bija arī tieši saistīti ar Krievijas saimnieciskajiem uzņēmumiem Latvijā.

Jau kopš 20. gadu sākuma Buševics iestājās par ciešu sadarbību ar Krieviju; 1923. gadā viņā izstrādāja tirdzniecības līgums projektu, kurš toreiz krievus neinteresēja; 1926. gada sākumā Buševics iesniedza LSDSP CK jaunu līguma projektu.¹¹⁷ Tajā pašā gadā partijas 11 kongresā (1926. gada 27. – 28. martā), A. Buševics, F. Menders, K. Lorencs izvirzīja ideju par eventuālu Latvijas saimniecisku federāciju ar Krieviju. Tas nebija konkrēts politikas jautājums, un bija izvirzīts tikai “..lai partijas biedri pārdomā šo jautājumu turpmāk.”¹¹⁸ Mendera plašais konteksts visas Austrumeiropas līmenī Buševicu interesēja mazāk, lai arī viņš 1927. gadā konstruēja lielāka mēroga konstrukciju: saimnieciskie sakari ar Krieviju – saimnieciskā vienība – drošības pakts – Austrumeiropas Savienotās valstis.¹¹⁹ Reālajā, praktiskajā politikā LSDSP kreisā spārna (Mendera, Buševica, Lorenca) ietekme uz visu partiju un konkrēti uz ārlietu ministru F. Cielēnu 1927. gadā izpaudās šī gada 2. jūnijā tirdzniecības līguma parakstīšanā ar PSRS. Partijas 13. kongresā 1928. gada 31. martā – 1. aprīlī Menders uzsvēra, ka līgums “..parakstīts zem stipra opozīcijas (kreisais spārns LSDSP. – A. S.) spiediena.”¹²⁰ Līgums neattaisnoja uz to liktās cerības (par to sīkāk sk. turpmāk), bet te nevarētu vainot Menderu vai Buševicu, tā bija Krievijas vaina. Lai arī Mendera vai Buševica nostāju pret saimnieciskajiem sakariem ar Krieviju ietekmēja specifiski, tikai viņiem raksturīgi priekšstati par Latvijas drošības iegūšanas veidiem, saimnieciskie sakari ar Krieviju neizbēgami bija jebkuras Latvijas valdības un gandrīz visu politisko partiju uzmanības lokā. Pirmais aktīvais saimniecisko sakaru veicinātājs 20. gadu sākumā bija konservatīvo aprindu pārstāvis – finanšu ministrs R. Kalnings. 1927. gadā tirdzniecības līgumu ar Krieviju vēlējās aptuveni 100 Latvijas rūpniecības uzņēmumi.¹²¹ Nākošo līgumu, kurš izrādījās vēl mazāk izdevīgāks nekā 1927. gada līgums, 1933. gada 4. decembrī pilsoniskās A. Bļodnieka valdības vārdā parakstīja 15. maija gatavotājs V. Munters, pēdējo – 1939. gada oktobrī – Ulmaņa režīma vārdā sūtnis Maskavā F. Kociņš.

Kreisie sociāldemokrāti – Menders un Buševics – izvirzīja jautājumus, kuri tobrīd bija daudzu lielo Eiropas sociāldemokrātisko arodbiedrību uzmanības

centrā: vai ir iespējams nodrošināt mieru un drošību visā Eiropā vai atsevišķas tās daļās bez plašākiem saimnieciskajiem sakariem, jaunas saimnieciskās kārtības, ietverot tajā arī Krieviju un Vāciju. Eiropas ekonomiskā vienība tika uzskatīta tobrīd par vienīgo stabilo pamatu ilgstošam mieram.¹²² Tobrīd tas vairākumam šķita tikai fantāzija, tās lielā mērā arī bija fantāzijas, bet – bez ekonomiskā nacionālisma pārvarēšanas patiešām nebija iespējama stabila drošība Eiropā. Lai arī Tautu Savienības 1927. gada ekonomiskā konference noraidīja ekonomisko nacionālismu, tieši tas bija viens no Eiropas mierīgo, labāko gadu — 1925. – 1929. — panākumu sabrukuma cēloņiem. Miera, samierināšanās un strīdus miermīlīgas atrisināšanas politikas cēlās vīzijas sagrāva saimnieciskā krīze, protekcionisma egoisms; politika un saimniecība gāja dažādus ceļus.¹²³

Trešo viedokli partijā pauda F. Cielēns: labas (vai pat ļoti labas) attiecības ar Krieviju, bet ne vairāk. Idejas par saimniecisko ūniju vai federāciju, Austrumeiropas Savienotajām valstīm un tamlīdzīgi viņš vērtēja kā no realitātes tālas. Cielēns bija pirmais, kurš partijas konferencē 1919. gada 31. decembrī iestājās par tilta ideju un aicināja piešķirt Krievijai brīvostas Latvijā. Tobrīd tas bija kopējās Baltijas valstu nostājas gultnē; Igaunija ar Tartu mieru 1920. gada 2. februārī deva Krievijai brīvostas, Latvijas valdības un Krievijas miera līguma projekta 8. pants 1920. gada aprīlī arī paredzēja brīvostas un krievu tranzītu bez muitas¹²⁴ (pats miera līgums tomēr šādu pantu nesaturēja). Cielēns – viens no pirmajiem LSDSP un vispār Latvijā – izvirzīja sekojošu principu pieejā Krievijai: Latvijai jāveido praktiska un konkrēta ārējā politika, Krieviju nevar vērtēt no “...morāliskā vai filozofiskā viedokļa...”¹²⁵ Latvijas apstākļos tas bija ciniski reālistisks princips, pie kura praksē pieturējās visas lielākās partijas.

Būdams pēc rakstura emocionāls un svārstīgs cilvēks, Cielēns pārdzīvoja gan Krievijai ļoti draudzīgu jūtu uzplūdus (tieši viņa pieprasījums Satversmes Sapulces prezidijā 1920. gada 18. oktobrī ievadīja t.s. vrangeliādi Latvijā,¹²⁶ savā lielajā rakstā “Padomju Krievijas un Latvijas attiecības” 1920. gada decembrī viņš secināja, ka Krievija var atteikties no imperiālisma ārpolitikā un pieprasīja, lai Latvija dotu garantijas Krievijai, ka neīstenos pret to naidīgu politiku¹²⁷ – !), gan vēsāku pieeju. Atšķirībā no Mendera un Buševica Cielēna nostāja ārpolitikā, arī attiecībās ar Krieviju, neietekmēja tik lielā mērā ideoloģiskās un teorētiskās konstrukcijas, bet stipri personiskas ambīcijas, vēlēšanās pārspēt Meierovicu, kā arī nesaskaņas partijā ar kreiso spārnu. Tieši šo personisko nesaskaņu dēļ viņš ar 1922. gadu ievadīja niknu kampaņu pret A. Buševicu, apvainojot pēdējo pārāk draudzīgā nostājā pret Krieviju. Toties 1927. gadā, būdams ārlietu ministrs, Cielēns vēlējās spēlēt vadošo lomu tādā jomā, kura viņam bija pilnīgi sveša, proti, tirdzniecībā: Latvijas – Krievijas tirdzniecības līguma projekts, kuru viņš izstrādāja, par sarunu pamatu

nederēja. Latvijas delegācija Maskavā, kurā bija arī Menders, Cielēna instrukcijas vienkārši ignorēja, īpaši – viņa iedomu, ka krievi atteiksies no ārējās tirdzniecības monopola un ļaus Latvijai izvērst brīvu tirdzniecību Padomju Krievijā.¹²⁸ Savukārt, parafējot neuzbrukšanas līgumu ar PSRS (1927. gada 9. martā), viņš cerēja, ka tas būs solis uz Austrumu Lokarno. Krievijas mērķi bija pilnīgi pretēji.

Aplūkojot LSDSP politiku pret Krieviju kopumā, jāsecina, ka, pirmkārt, atšķirībā no pilsoniskajām partijām, sociāldemokrātu nostājā lielāka nozīme bija partijas politiskajām interesēm un priekšstatiem par attiecību ar Krieviju lomā šo interešu īstenošanā. Tas bija, galvenokārt, jautājums par strādnieku šķiras izaugsmes nepieciešamību kā priekšnoteikumu demokrātijas nostiprināšanai Latvijā. Līdz ar to Latvijas – Krievijas attiecību jautājums LSDSP politikā bija gan ārpolitikas, gan partijas ideoloģijas jautājums; otrkārt, pieejā Krievijai LSDSP centās nošķirt Krievijas valsti no Krievijas komunistiem, aicinot pret Krieviju kā valsti veidot draudzīgu politiku.¹²⁹ No šīs loģiskās kļūdas – Krievijas valsts un komunisma atdalīšanas – nespēja izvairīties neviena atbildīga Latvijas politiskā partija un valdība, ne tikai LSDSP. Krievija bija Latvijas kaimiņš, un valstiskas attiecības bija jāīsteno ar jebkuru režīmu Krievijā. Kā mēs redzēsim turpmāk, Ulmaņa valdība pēc 15. maija īpaši uzsvēra, ka Latvija nedrīkst atļauties vērtēt komunisma politiku Krievijā.

Treškārt, divdesmito gadu pirmajā pusē partijā vēl bija bažas par Krievijas iespējamo agresiju pret Latviju. Vēstulē Gruzijas sociāldemokrātijas (trimdā) Centrālajai komitejai 1923. gada jūnijā LSDSP CK uzsvēra: Gruzijas liktenis var piemēlēt arī Latviju.¹³⁰ Vēloties mazināt Krievijas draudus, partija izvirzīja divu līmeņu uzdevumus. Pirmais – starpvalstu attiecībās panākt neuzbrukšanas līguma un tirdzniecības līguma parakstīšanu kā soli preti stabilām un drošām attiecībām ar Krieviju. Neuzbrukšanas līgums tika parafēts 1927. gadā, bet netika parakstīts; tirdzniecības līgums – parakstīts 1927. gada 2. jūnijā un ratificēts Saeimā. Nopietnu ieguldījumu Latvijas drošībai tas nedeļa, bet arī pilsoniskās partijas nespēja panākt vairāk. Tas nebija atkarīgs no Latvijas. Otrais līmenis – LSDSP uzskatīja, ka tai savu iespēju robežās jāveicina Krievijas demokratizācija¹³¹. Priekšstats, ka bez demokrātijas Krievijā Latvijas neatkarība vienmēr būs apdraudēta, bija saprotams un pietiekoši loģisks, taču ne Latvijā kāda partija, ne Latvija kā valsts, spēja ko darīt, lai ietekmētu t.s. demokrātiju Krievijā. Mazā Latvija nevarēja nedz veicināt, nedz kavēt jebkuru procesu attīstību Krievijā. LSDSP priekšstati šajā jomā bija daļa no Eiropā plaši izplatītajām ilūzijām par Krievijas transformāciju, kuras īpaši attīstījās pēc NEPA sākuma. LSDSP vilšanās bija Eiropas vilšanās sastāvdaļa. Šaurākā nozīmē atbalstu “demokratizācijai” Krievijā LSDSP izprata kā palīdzību Krievijas sociāldemokrātiem – emigrantiem un ieslodzītajiem Krievijā. No 1923. gada Rīgā pastāvēja atbalsta grupa materiālās palīdzības sniegšanai Krievijas

biedriem.¹³² Šī solidaritātes kampaņa tomēr neko nespēja dot galvenā mērķa – Krievijas demokratizācijas – labā. Sociāldemokrātija Krievijā bija iznīcināta; emigrantiem nebija nekādas ietekmes uz Krievijas iekšpolitisko attīstību. Saistot Latvijas – Krievijas attiecību attīstību ar demokrātijas likteņiem Latvijā, LSDSP šo uzdevumu atrisināt nespēja. Gandrīz viss bija atkarīgs tikai no Krievijas.

Tagad ir laiks atskatīties uz Krievijas mērķiem attiecībās ar Latviju, izceļot nepārvaramo pretrunu starp LSDSP priekšstatiem par Krieviju un Krievijas priekšstatiem par Latviju un plašāk pieskaroties drošības problēmām Austrumeiropā.

Tam, kam sociāldemokrāti piešķīra tik lielu nozīmi – saimnieciskajām attiecībām ar Krieviju – Maskava piešķīra otršķirīgu, pakārtotu vietu savu politisko mērķu īstenošanas kontekstā. Parakstot 1920. – 1921. gadā miera līgumus ar Igauniju, Lietuvu, Latviju, Somiju un Poliju, Krievija apsolīja visām valstīm nekavējoši sākt sarunas par tirdzniecības līgumu; Polijai pat tika apsolīts, ka sarunas sāksies ne vēlāk kā pēc sešām nedēļām. Tās nesākās pat pēc sešiem mēnešiem. Nozīmīgu ekonomisko interešu Krievijai nebija nevienā no minētajām valstīm, un tirdznieciskās attiecības pastāvēja gandrīz vai vienīgi politisko interešu labā. Igaunija, pirmā noslēgusi ar padomju Krieviju miera līgumu, pirmā arī piešķīra krieviem ļoti plašas privilēģijas saimnieciskajos sakaros un pirmā varēja izbaudīt savu ilūziju augļus. Igaunijai bija svarīga nozīme Krievijas ārējā tirdzniecībā tikai no 1920. gada sākuma līdz 1921. gada martam, padomju – Rietumu saimniecisko sakaru pirmajā, spekulatīvajā posmā, kad Krievijai nebija neviena, pat pagaidu, tirdzniecības līguma ne ar vienu Eiropas valsti. Krievijas saimnieciskie sakari ar Igauniju un padomju tirdznieciskās misijas darbība Tallinā atsedza virkni raksturīgu īpašību, kuras parādīsies pieejā ekonomiskajām attiecībām arī ar Latviju, un ne tikai. Pirmkārt, tirdznieciskā misija un padomju saimnieciskie uzņēmumi Igaunijā tika izmantoti tieši graujošai darbībai pret Igauniju; igauņu komunistus, tai skaitā 1924. gada 1. decembra pučistus, apgādāja ar ieročiem, kuri glabājās krieviem piederošajā “Dobroflot” noliktavā; Kominternes rezidentūru 1924. – 1925. gadā vadīja krievu nomātā Tallinas elevatora pārzinis Ivans Lehins.¹³³ Otrkārt, krievi pārdeva Igaunijā preces par dempinga cenām, īpaši rudzus un cukuru, demoralizējot igauņu tirgu; padomju saimnieciskās organizācijas Igaunijā atteicās maksāt nodokļus. Treškārt, krievi vienmēr saistīja saimniecisko sakaru attīstību ar tiešāk vai netiešāk izteiktajām politiskajām prasībām: tas īpaši parādījās 1925. gadā, kas Krieviju kaitināja jau minētā Austrumu Lokarno projekti un kad Maskava ar aizdomām vēroja Polijas aktivitātes Baltijā. Taču Igaunijā, tiklab kā Latvijā un Lietuvā, bija ietekmīgas aprindas, kuras favoritēja saimnieciskos sakarus ar Krieviju; Igaunijā, atšķirībā no Latvijas, tie nebija sociāldemokrāti, bet ietekmīgie agrārieši, K. Petsu ieskaitot.

Igaunijas “modelis” tika pielietots arī Latvijā. Jau no pirmajām tirdznieciskās pārstāvniecības dienām tā veica plašu graujošu darbību, kurai bija vismaz

trīs virzieni: tā īstenoja spiegošanu; veica nelegālās LKP finansēšanu; centās politiski iespaidot Latvijas sabiedrību, finansējot krieviem labvēlīgus preses izdevumus.¹³⁴ Darbinieku skaits tirdzniecības pārstāvniecībā dažbrīd sasniedz pat 200 cilvēku (1924.); tas bija pilnīgi neatbilstoši saimniecisko sakaru apjomam; padomju latviešu piedalīšanās padomju specdienestu darbībā tirdznieciskās misijas piesegā bija pašnāvnieciski augsta,¹³⁵ tāpat kā specdienestos kopumā; baismais rēķins par to tika piestādīts 1937. gadā. Tāpat kā Igaunijā, Latvijas piedāvātas privilēģijas krieviem neatstāja ilgstošu, pozitīvu iespaidu uz Latvijas saimniecību; “tilta” izveides iespējas, uz ko tik ļoti cerēja Meierovics un sociāldemokrāti, sabruka jau 1922. gadā, Krievijai noslēdzot līgumu ar Vāciju un pārejot uz tiešiem sakariem ar to. Vairākas akciju bankas, kuras nodibinājās 20. gadu sākumā, cerot uz ienesīgāku Rietumu – Krievijas tirdzniecību caur Latviju, drīz vien piedzīvoja lielu vilšanos un finansiālas grūtības. Tāpat kā Igaunijā, padomju tirdznieciskā misija un padomju saimnieciskie uzņēmumi Latvijā izvairījās no nodokļu maksāšanas, taču centās palielināt to personu skaitu, kurām bija diplomātu statuss, lai to aizsegā īstenotu nesaimnieciskas funkcijas. Tāpat kā Igaunijā, Latvijā bija spēcīgas aprindas, kuras vēlējās saimniecisko sakaru paplašināšanu ar Krieviju – ne tikai LSDSP. Politikas dominante krievu pieejā tirdzniecības līgumiem bija acīmredzama pēc tam, kad viņi 1923. gadā neizrādīja nekādu interesi par Latvijas izstrādāto (autors – A. Buševics) līguma projektu, bet kļuva pielaidīgāki tieši 1925. gada rudenī, Lokarno laikā. Jau 1925. gada 3. janvārī PSRS Ārlietu Tautas Komisariāta loceklis V. Kopps bija atzinis, ka Latvijas ieinteresētība tirdznieciskajā līgumā ir jāizmanto, lai atturētu to no tuvināšanās Polijai; saimnieciskajiem jautājumiem “..ir nozīme priekš mums tikai, ja ir pilnīga skaidrība par Latvijas politisko orientāciju.”¹³⁶ Līdz pat 1927. gadam, kad kreisā M. Skujenieka valdība beidzot parakstīja tirdzniecības līgumu ar Krieviju, Maskava saistīja tirdznieciskos sakarus ar savām politiskajām interesēm, kuras bija vērstas pret Austrumu Lokarno projektiem, pret Tautu Savienību, pret Polijas eventuālo iespaidu Baltijā. **Neuzbrukšanas**, nevis tirdzniecības līgumi bija Maskavas uzmanības centrā.

1925. gadā, vēloties nepieļaut drošības sistēmas izveidi Austrumeiropā un ciešā sakarībā ar Austrumu Lokarno projektiem, Krievija sāka piedāvāt visiem saviem kaimiņiem neuzbrukšanas līgumus, kuri pēc savas būtības bija t.s. atvērtās neitralitātes līgumi. To mērķis bija izolēt vienu Austrumeiropas valsti no otras; vājināt to saistības ar Tautu Savienību; vājināt Francijas alianšu politiku Austrumeiropā. Visos līguma piedāvājumos nebija paredzēts, ka neuzbrukšanas līgums var tikt laužts, ja viena no līgumslēdzējpusēm uzbrūk trešajai valstij (neitralitātes un agresijas attiecības); nebija paredzēts, ka Krievijas partnerēm – Tautu Savienības locekļēm – eventuālajā līgumā būtu jāievēro Tautu Savienības pienākumi: neuzbrukšanas līgums ar Krieviju tika

pacelts pāri pienākumiem pret Tautu Savienību. Neuzbrukšanas līguma piedāvājumos nekas nebija teikts par to, vai līgumslēdzējpusēm ir jāievēro savas iepriekšējās saistības (piemēram, Latvijas – Igaunijas 1923. gada 1. novembra defensīvo aliansi): neuzbrukšanas līgums ar Krieviju prevalēja pāri visām iepriekšējām saistībām. Līgumi tika piedāvāti uz starptautiskajās attiecībās neparasti īsu laiku – parasti uz trim gadiem (lielākais – uz pieciem), kas liecināja par to, ka Krievijas mērķi bija taktiski: izjaukt drošības sistēmas izveidi savā pierobežā.

Pretēja bija Polijas nostāja: tā ierosināja nevis bilaterālus Krievijas un tās kaimiņu neuzbrukšanas līgumus, bet neuzbrukšanas pakta sistēmu, kurā, no vienas puses, piedalītos Krievija, no otras puses, visas Krievijas rietumu kaimiņienes vai vismaz Polija, Somija, Igaunija, Latvija. Ja Krievija pārkāptu neuzbrukšanas līgumu pret vienu no līgumslēdzējpusēm, pārējām būtu tiesības savus līgumus ar Krieviju lauzt: poļi tieši saistīja neuzbrukšanas līguma likteni ar eventuālu agresiju, ko krievi vēlējās atdalīt. Poļu priekšlikumi paredzēja arī ievērot visas saistības ar Tautu Savienību un starptautisku arbitrāžu – gadījumā, ja starp līgumslēdzējpusēm izceltos strīds vai konflikts.¹³⁷ Pietiekoši kuriozi bija tas, ka abas puses – PSRS un Polija – darbojās tukšgaitā: nedz Austrumeiropā bija iespējama kāda drošības sistēma vai Austrumu Lokarno – ko vēlējās nepieļaut Krievija, nedz pakta sistēma, kuras neoficiālais patrons būtu Polija.

Jau kopš 1925. gada rudens, pat pirms neuzbrukšanas pakta piedāvājuma Latvijai, Krievija cieši saistīja tirdzniecības līguma iespējamību ar Latvijas politiskajām koncesijām. Kad 1925. gada oktobrī Latvija izstrādāja jaunu tirdzniecības līguma projektu ar PSRS, tas paredzēja vismaz trīs krieviem pilnīgi nepieņemamus vai pat no viņu viedokļa, absurdus noteikumus: Latvija vēlējās apiet ārējās tirdzniecības monopolu Krievijā un uzsākt patstāvīgu tirdzniecisku darbību Padomju Savienībā (atverot savas noliktavas, dibinot firmas un tml.); Latvija vēlējās, lai Krievija īsteno 1920. gada 11. augusta miera līgumā solīto materiālo un garīgo vērtību reevakuāciju; Latvija vēlējās, lai krievi maksā pienācīgu muitu par savu preču un izejvielu pārdošanu Latvijā (īpaši – par sāli, petroleju un rudziem) un pieklājīgus tarifus par savu tranzītu caur Latviju. Rīgas priekšlikumos arī nebija nekādu politisku mājienu par gatavību tuvināties Maskavai. Latvijas saimniecisko aprindu delegācija, kuru vadīja Latvijas Bankas Padomes priekšsēdētājs R. Kalnings un kura veselās trīs nedēļas 1925. gada oktobrī uzturējās Maskavā, neko neparādīja: krievi izteica vēlēšanos runāt tikai par iepriekšēju (predvarītnij) tirdzniecības līgumu. Kad 1925. gada beigās Krievija ievadīja atvērta neuzbrukšanas līguma piedāvājuma sēriju (pirmais tika parakstīts līgums ar Turciju – 1925. gada 17. decembrī), tirdzniecība un politika tika saistītas pilnībā. 1926. gada 21. maijā neuzbrukšanas līgums tika oficiāli piedāvāts arī Latvijai. Sākās ilgstošas konsultācijas ar krieviem, kurās

Latvijas ārlietu ministrs K. Ulmanis izvirzīja krieviem nepieņemamas prasības: viņš pastāvēja uz šķirējtiesas klauzulas un saistību ar Tautu Savienību un Igauniju (1923. gada alianse) ievērošanu; uz kolektīvajām sarunām – kopā ar Igauniju un Somiju; uz neitralitātes un agresijas sasaisti (t.i., uz tiesībām uzteikt līgumu, ja viena no līgumslēdzējām pusēm veic agresiju pret trešo valsti). Ulmaņa nostāja sāka radīt krievos nepatiku pret viņu personiski: Krievijas pilnvarotais pārstāvis Latvijā A. Čerņih, neskatoties uz savu veselības stāvokli, paildzināja uzturēšanos Latvijā (lai gan bija iecerējis doties atpūtā uz PSRS); viņš gaidīja Ulmaņa atsaucību sakarā ar apspriežamajiem jautājumiem, taču veltīgi. Krievi secināja, ka Ulmanis ir saistījies ar Poliju, ir “..pret mums.”¹³⁸ Ar to bija slēgts ceļš arī uz tirdzniecības līgumu, kas krieviem kļuva vēl mazāk vajadzīgs pēc tam, kad Lietuva 1926. gada septembrī atstāja jau tā vājo Baltijas “vienoto fronti” un parakstīja separātu neuzbrukšanas līgumu ar Krieviju, pieņemot visas tās prasības. “Pavest” Lietuvu krieviem nebija grūti, bija jāatkārtoti tikai maģiskais vārds: Viļņa. Pēc Viļņas okupācijas un pievienošanas Polijai, naidis pret Varšavu Lietuvā ieguva patoloģisku raksturu, īpaši to vidū, kuri vēl nesen bija bijuši gandrīz vai polonofili vai bija precējušies ar polietēm. Izmantojot A. Smetonas un A. Valdemāra apsēstību ar politiku, vērstu pret poļiem, Krievijas vēstniecība Kauņā ar 1924. gadu sāka piegādāt viņiem līdzekļus pretpoļu histērijas kurināšanai nacionālistiskajā avīzēs “Tautas vairas” un “Lietuvis”; nereti dolāri tika piegādāti tieši Sofijai – Smetonas sievai, pēc tautības polietei.¹³⁹ Tā kā Smetona un Valdemārs līdz 1926. gada beigām nebija politiski ietekmīgi, uzmanība tika pievērsta arī Lietuvas sociāldemokrātiem.

Maskavas attieksme pret Lietuvu bija ciniska. Padomju pilnvarotais lietvedis Kauņā S. Aleksandrovskis 1925. gada 17. novembrī ieteica parakstīt neuzbrukšanas paktu ar Lietuvu un ar to veicināt Lietuvas ietekmīgo kristīgo demokrātu – kurus krievi uzskatīja par slēptās pro-poliskās orientācijas pārstāvjiem – iespaida mazināšanos, kā arī atbalstīt opozīciju (t.i. – sociāldemokrātus) un monopolizēt Lietuvas tirgu ar padomju precēm un piegādēm.¹⁴⁰ Taču padomju ārlietu komisāra G. Čičerina spēle tobrīd bija cita: neapmierināts ar Vācijas pro-rietumu kursu, viņš mēģināja atbildēt uz to ar taktisku tuvināšanos Polijai. Līgums ar Lietuvu tai tikai traucētu. Tikai tad, kad spēle ar Varšavu nedeļa cerētos rezultātus, Čičerins izšķīrās par līgumu ar Lietuvu, kurā 1926. gada 15. jūnijā pie varas bija nācis koalīcijas kabinets ar sociāldemokrātu piedalīšanos.*

1926. gada 28. septembrī Lietuva parakstīja neuzbrukšanas līgumu ar Krieviju, kurā nebija nedz tiesību to uzteikt, ja PSRS nonāktu konfliktā ar kādu trešo valsti, nedz arbitrāžas klauzulas, nedz Lietuvas saistību pret Tautu

* 1926. gada maijā Lietuvā notika vēlēšanas 3. Seimā; sociāldemokrāti ieguva 15 vietas no 85 (parlamenta locekļu skaits).

Savienības ievērošanu; līgumā nebija arī nekādu garantiju Lietuvas drošībai, lai arī krievu piedāvātie līgumi tika saukti par "garantijas paketēm"; Lietuvu bija "pavedusi" PSRS nota, kura bija pievienota līgumam un kurā Maskava izteica savas simpātijas pret Lietuvas teritoriālo suverenitāti 1920. gada 12. jūlija Lietuvas – Krievijas miera līgumā noteiktajās robežās. Nota bija zināmā mērā bez jēgas: 1920. gada 12. jūlijā Lietuvai piederēja ne tikai Viļņa, kuru tā zaudēja nākamajā oktobrī, bet pat Grodņa, kurai ar Lietuvu nopietnā nozīmē nekad nav bijis nekāda sakara. Ņemot vērā, ka 1921. gada 18. martā Rīgas miera līgumā ar Poliju Krievija bija to atzinusi tā brīža robežās, t.i., – ar Viļņu un pat ar Grodņu, 1926. gada 28. septembra notai būtu bijusi jebkāda jēga, ja Krievija atteiktos no 1921. gada Rīgas miera līguma ar Poliju, ko Maskava, protams, pat nedomāja darīt. Lietuva bija saņēmusi praktiski nederīgu notu, nezinot, ka krievi turklāt pirms līguma ar Lietuvu parakstīšanas bija slepeni konsultējušies ar Vāciju un apsolījuši tai, ka līgums nekādi nevar kaitēt Vācijas vēlmei atgūt Klaipēdu.

Baltijā vienotai fronteī jūkot, vēl pirms tā paspējusi nodibināties (pat Somija sākotnēji mēģināja panākt separātu neuzbrukšanas līgumu ar Krieviju). Latvija 1926. gada oktobrī izstrādāja jaunu tirdzniecības līguma projektu, nebūdamā gatava tomēr parakstīt tādu neuzbrukšanas līgumu kā Lietuva. Projekts faktiski atkārtoja 1925. gada noteikumus, kurus krievi jau bija noraidījuši, īpašu uzsvāru liekot uz Latvijas personu un īpašuma neaizskaramību Krievijā un cerot uz tirdzniecību, apejot vai vismaz ierobežojot padomju ārējās tirdzniecības monopolu. Taču 1926. gada rudenī klāt bija nācis tieši politiskais motīvs: sociāldemokrāti nepārtraukti pārmeta Ulmanim, ka saimnieciskajām attiecībām ar Krieviju netiek izrādīta pienācīga uzmanība. Latvijas ģenerālkonsuls Ļeņingradā A. Birznieks ieteikdams, vēstulē Ulmanim 1926. gada 27. oktobrī, paātrināt darbu pie tirdzniecības līguma ar Krieviju, tieši uzsvēra: tas būs politisks ieguvums "...iepreti mūsu kreisām partijām pašu mājās.." ¹⁴¹

Kreisās koalīcijas nākšana pie varas 1926. gada decembrī radikāli mainīja stāvokli. Sociāldemokrāti, kuri kontrolēja Ārlietu ministriju, bija gatavi pieņemt krievu piedāvāto neuzbrukšanas līgumu, tiesa, F. Cielēns cerēja, ka to izdosies sakabināt ar t.s. Austrumu Lokarno; ļoti īsu brīdi Cielēns pat izteicās par kopējām sarunām ar Igauniju. Ietekmīgais kreisā spārna līderis F. Menders necerēja pat uz to un piešķīra neuzbrukšanas līgumam otršķirīgu nozīmi. Viņam galvenais bija plašs, ļoti plašs tirdzniecības līgums ar PSRS. Uz Maskavu, uz neoficiālām konsultācijām par tirdzniecības līgumu devās cits Mendera grupas pārstāvis, partijas kasieris K. Lorencs, kuram Rīgā bija ļoti labi sakari ar krievu saimnieciskajiem uzņēmumiem. Cielēna un Mendera attiecībās vairs nebija nedz pietātes, nedz cieņas. Cielēns, būdams tāls no saimniecības un vēlēdamies vairāk spīdēt (tiesa – nesekmīgi) Tautu Savienības salonos Ženēvā,

pret līgumu bija samērā vēss, vismaz – ne dedzīgs. Līguma projekts – instrukcija Latvijas delegācijai (1927. gada 30. aprīlī), kuru viņš izstrādāja, lielā mērā turpināja Ulmaņa 1926. gada oktobra pieeju: tā paredzēja Latvijas uzņēmēju patstāvīgu saimniecisku aktivitāti Krievijā, apejot padomju institūcijas; tā paredzēja Latvijas konsulātu tiklu izveidi Krievijā (Maskavā, Ļeņingradā, Minskā, Harkovā, Vladivostokā), kuriem būtu jāveicina Latvijas uzņēmēju aktivitātes; tā paredzēja speciālu Latvijas komercatašeju un personālu darbības uzsākšanu Krievijā; tā paredzēja, ka krievu tirdzniecības pārstāvniecībai Latvijā un krievu saimnieciskajiem uzņēmumiem jāsamaksā vecie, nenomaksātie nodokļi un turpmāk jāmaksā jaunie. Savukārt, diplomātu tiesības (neaizskaramību) Cielēns bija ar mieru dot tikai 2 – 5 krievu tirdzniecības misijas darbiniekiem un tikai tad, ja tādas pašas tiesības Latvija saņem pretī.¹⁴² It kā ar to vēl nebūtu par maz, Cielēns iestājās tikai par pagaidu tirdzniecisko vienošanos ar krieviem. Nekas tamlīdzīgs Maskavai nebija vajadzīgs, tā varēja paļauties ne tikai uz pilnīgi patstāvīgo Menderu, kuram Cielēna instrukcijas nebija svētie raksti, bet arī uz spēcīgo Latvijas uzņēmēju lobiju, kuru tirdzniecības sarunās Maskavā 1927. gada maijā pārstāvēja R. Kalnings un barons Dž. Hāns.

Notikumi Londonā 1927. gada maijā negaidīti palielināja krievu interesi par tirdzniecības līgumu ar Latviju. Pēc ilgstoša darba britu speciālie dienesti nāca pie secinājuma, ka padomju tirdznieciskā misija un krievu saimnieciskie uzņēmumi Anglijā tiek izmantoti militārai spiegošanai; 12. maijā policija iebruka PSRS tirdzniecības misijā Londonā; divas nedēļas vēlāk sekoja diplomātisko attiecību saraušana ar Maskavu un vēsturiskā 1921. gada marta tirdzniecības līguma uzteikšana.¹⁴³ Tirdzniecības un politikas sasaiste kļuva vēl ciešāka nekā agrāk: 21. maijā padomju ārējās tirdzniecības komisārs A. Mikojans deva rīkojumu attīstīt ekonomiskos sakarus tikai ar valstīm, kurām ir normālas attiecības ar PSRS un kurās tirdznieciskās misijas darbojas netraucēti (t.i. – spiego brīvi); jau veiktie saimnieciskie pasūtījumi bija steidzīgi jāpārceļ uz “draudzīgām valstīm”.¹⁴⁴ Latvija bija tieši tāda. Neticēdami, ka briti jebkad nāktu Latvijai palīgā, ja attiecībās ar Krieviju iestātos krīze, kā arī britu arogantā, aprobežotā sūtņa Dž. Vona uzvedības sakaitināti, Latvijas sociāldemokrāti iestājās par Latvijas pilnīgu neitralitāti britu – krievu konfliktā un par tirdzniecības līguma parakstīšanu ar Krieviju (britos tas radīja neslēptu nepatiku). Maija beigās PSRS sūtis Latvijā I. Lorencs tikās ar visu LSDSP vadību un saņēma solījumu, ka Anglijas attiecības ar Maskavu neietekmēs Latvijas – PSRS attiecības.¹⁴⁵ 1927. gada 2. jūnijā PSRS – Latvijas tirdzniecības līgums tika parakstīts, Tobrīd likās, ka abu pušu intereses sakrīt; PSRS bija panākusi ne tikai neuzbrukšanas līguma parafēšanu ar Latviju (9. martā), kas bija Maskavas galvenais mērķis, bet arī ieguvusi tirdzniecības līgumu, kura nozīme pieauga tikai pēc maija notikumiem Londonā. Latvija toties bija ne

tikai parafējusi neuzbrukšanas līgumu, kuram tikai Cielēns piešķīra daudzmaz atzīstamu nozīmi, bet arī ieguvusi tirdzniecības līgumu, kuru bija vēlējusies visa partija, kreisais spārns – jo īpaši. Vilšanās tomēr gaidīja abas puses, Latviju vairāk nekā PSRS.

Neuzbrukšanas līgums ar Latviju bija šķietams Maskavas panākums; lai arī noslēgts uz pieciem, ne trim gadiem, tas neparedzēja neko, par ko tik aktīvi iestājās Polija. Līgumā nebija teikts, ka tas neierobežo Latvijas brīvu rīcību Tautu Savienības ietvaros vai Latvijas iespējas slēgt citus līgumus ar citām valstīm; tā vietā bija saistības nepiedalīties trešo valstu politiskajās vai ekonomiskajās apvienībās, kuras būtu vērstas pret vienu no līgumslēdzējpusēm (eventuāli – Latvijas iesaistīšanās Polijas vadītā “blokā”); līgums neparedzēja neitrālu arbitrāžu; netika panākta vienošanās par izlīguma komisiju.¹⁴⁶ Maskavas ieguvumi bija nelieli, tāpat arī Latvijas t.s. zaudējumi. Polijas vadītais bloks nebija iespējams arī bez Lietuvas, bet Somija bija atturīga. Austrumu Lokarno arī nebija iespējams – neatkarīgi no tā, vai Maskavai izdotos parakstīt bilaterālus neuzbrukšanas līgumus ar kaimiņvalstīm vai nē. Arī Latvija neko nebija zaudējusi: Maskavas agresija vai pat tikai uzmācīgāka rīcība tobrīd nebija iespējama vai sagaidāma ne pret vienu valsti, vienalga, vai tā bija parakstījusi bilaterālu līgumu ar PSRS un “atšķēlusies” no kaimiņienes vai nē. Reālu krievu draudu Eiropai – pēc padomju liktenīgās sakāves pie Varšavas 1920. gadā – nebija līdz pat 1939. gadam.

Tirdzniecības līgums tātad sagādāja Latvijai lielāku vilšanos nekā krieviem. Maskavas vilšanās bija politiska: tā saistījās tieši ar padomju tirdzniecības misijas graujošo darbību Latvijā. Pēc Londonas incidenta krievi īpaši rūpējās, lai līgumā ar Latviju tirdzniecības misijas eksteritoriālais statuss un tās darbinieku diplomātiskā imunitāte tiktu īpaši noteikta; pret misijas slēgtajiem līgumiem un krievu saimniecisko organizāciju īpašumiem Latvijā nevarēja tikt pielietoti tiesiski vai administratīvi soļi (ko tā bija vēlējies Cielēns, bet no tā atteicās Latvijas delegācija Maskavā). Krievijas speciālo dienestu vēstures pētnieki ir uzsvēruši, ka ar 1927. gadu padomju diplomātiskie pārstāvji esot bijuši daudz retāk iesaistīti izlūkdienestu darbībā.¹⁴⁷ Attiecībā uz Latviju tam varētu kaut cik piekrist tikai tad, ja ar diplomātisko pārstāvi mēs saprotam pašu Krievijas pilnvaroto pārstāvi (sūtņi), kurš personiski varēja arī nebūt saistīts ar illegālām aktivitātēm (bet varēja arī būt saistīts). Toties tirdzniecības misijas pārstāvji, lai arī bija saņēmuši diplomātisko imunitāti, bija visaktīvākie pret Latviju vērstās darbības īstenotāji. Kad 1928. gada 18. decembrī Kominterne nolēma organizēt Latvijā streikus, rikožums tos sākt nāca tieši no PSRS pārstāvniecības, bet to provocēšanā visrosīgākie bija padomju saimniecisko uzņēmumu Latvijā (īpaši – padomju tirdzniecības flotes plašo noliktavu) darbinieki A. Meļcevs, I. Vasjutičevs, J. Muceniks, A. Ivanovs un citi; streikam nebija panākumi, neskatoties uz PSRS sūtniecības un tirdzniecības misijas

visaktīvāko darbību.¹⁴⁸ Komunistu darbībai, lai arī uz tās pieaugumu pēc 2. jūnija līguma Maskava lika lielas cerības, ievērojamu panākumu nebija, vismaz ne tādu, kādus līguma iespaidam pierakstīja sociāldemokrātiem nelabvēlīgie pilsoniskie autori.¹⁴⁹ Kopumā LSDSP savas pozīcijas strādniecībā noturēja.

Pat 1927. gadā sociāldemokrāti nebaudīja pilnīgu krievu uzticību. Viņi arī nesaņēma materiālu atbalstu no krievu pārstāvniecības Rīgā. Krievu īstās uzticības personas sastāvēja no trīs grupām: tiešā aģentūra, kurā bija jebkuras sociālas vai politiskas piederības personas; Latvijas komunistiskā partija, kuru uzturēja Kominterne – ar savu pārstāvju vēstniecībā starpniecību; sīkā Neatkarīgo sociālistu partija, kuru 1927. gadā nodibināja galēji kreisie inteliģenti A. Kurcijs, O. Grīnbergs, A. Jablonskis. Direktīvu nodibināt partiju, lai vājinātu LSDSP ietekmi, O. Grīnbergs saņēma Maskavā, kuru viņš apmeklēja 1927. gadā. Maigais lirīķis Kurcijs Rīgā uzturēja tiešus sakarus ar PSRS pilnvaroto pārstāvi A. Sviderski, kā arī ar krievu aģentūru, kura darbojās TASS pārstāvniecības piesegā; “.. pēc manām tālākām attiecībām ar SPRS pārstāvjiem, mana darbība ir noritējusi saskaņā ar Kompartijas prasībām ..”, rakstīja A. Kurcijs¹⁵⁰. Kad 1928. gadā partiju slēdza, sociāldemokrātu iespaids vājināšanās iesaistījās K. Ulmanis un A. Bergs: viņi panāca, ka šajā gadā notiekošajās Saeimas vēlēšanās atļāva piedalīties komunistiem – Strādnieku un zemnieku frakcijas piesegā. Rezultāti bija pārdomu vērti: komunistu frakcija ieguva sešu mandātus – tikpat daudz kā Kristīgo zemnieku un katoļu frakcija un Latvijas Vācbaltiešu partija; pēc šī skaita trīs minētās frakcijas sekoja tūlīt pēc pirmo triju vietu ieguvējām: LSDSP, LZS, Nacionālajam blokam. Tā bija trīsreiz lielāka nekā paša Berga Nacionālā apvienība, kura ieguva tikai divas vietas un droši devās pret pilnīgai sakāvei Ceturtajā Saeimā, kurā komunistiem bija septiņi locekļi, Bergam neviena. Tas bija sods par 1928. gada savvērestību pret sociāldemokrātiem; lai arī komunisti atņēma balsis arī sociāldemokrātiem, LSDSP joprojām palika lielākā partija parlamentā.

Atgriežoties pie 1927. gada 2. jūnija līguma, jāatzīmē, ka krievu cerības uz tirdzniecības misijas – ar diplomātisku statusu – ievērojamām sekmēm graužošā darbībā pret Latviju bija pārspilētas. Latvija un, vispirms, LSDSP, toties, nopietni vilās līguma saimnieciskajos rezultātos. Sarunu gaitā krievi saņēma visu, ko vēlējās; Latvija nesaņēma ļoti daudz, ko gribēja. Padomju uzņēmumi baudīja lielas privilēģijas muitas jomā, ieguva dažāda veida atlaides un atvieglojumus, Latvija nesaņēma nedz atvieglojumus savu firmu darbībai Maskavā – viss bija PSRS ārējās tirdzniecības monopolu rokās, nedz spēja nodibināt kaut vienu konsulātu vai tirdzniecisko pārstāvniecību Padomju Savienībā. 1927. gada 2. jūnijā padomju tirdzniecības pārstāvniecība Rīgā iesniedza “PSRS pasūtījumu un iepirkumu Latvijā sarakstu”, paredzot no 1927. gada 1. oktobra līdz 1928. gada 30. septembrim iepirkt preces un izejvielas par 40 713 150 latiem, visvairāk – vagonus un papīru. Taču

pasūtījumu nomenklatūru PSRS realizēja tikai pirmajā gadā, kad nodeva pasūtījumus 23 preču grupām. Līgums paredzēja preču sarakstu tikai pirmajam gadam; turpmāk krievi iepirka, ko vēlējās, un iepriekš nevarēja paredzēt, ko viņi iepirks. Preču grupu skaits nepārtraukti saruka, un 1931. gadā PSRS iepirka tikai astoņu grupu preces. Līguma nosacījums, ka pasūtījums jānodod gada 1. ceturksnī, bieži tika pārkāpts, radot steigu Latvijas uzņēmumos un sadārdzinot produkcijas pašizmaksu. Maskava labprāt pasūtīja Latvijā tādas preces, kuru ražošanai bija jāieved izejvielas no citām valstīm, izlietojot valūtu; Latvijas rūpnieku peļņa bija samērā neliela. Četros līguma darbības gados Padomju Savienība nodeva pasūtījumus par 20 miljoniem latu mazāk, nekā bija paredzēts; daudzus pasūtījumus – īpaši vagonus, papīru un vilnas piegādi – Latvija nespēja izpildīt, būdama uzņēmusies pārlielas saistības. Saņemot ievērojamas muitas atlaides un pielietojot dempingu, krievi iekaroja Latvijas cukura tirgu, izspiežot poļu un čehoslovāku produkciju. Petrolejas tirgū būtiski samazinājās Polijas, ASV, Vācijas un Anglijas daļa; sāls tirgū cieta Polija un Vācija. Lielās cerības uz padomju tranzītu arī neattaisnojās – uz 1930. gadu Ventspils, Liepājas un Rīgas ostas faktiski bija zaudējušas nozīmi krievu tranzītā.¹⁵¹ Tajā pašā laikā nevar neatzīmēt, ka 1927. – 1932. gadā Latvija piegādāja Padomju Savienībai preces un izejvielas par vairāk nekā 120 miljoniem latu; tā bija ļoti nozīmīga summa, kura radīja Latvijā vēlēšanos noslēgt jaunu līgumu, par ko īpaši iestājās LSDSP.

Kādi bija LSDSP ārpolitiskie rezultāti uz 1928. gada janvāri, kad kreisā valdība bija kritusi? No trīs galvenajiem uzdevumiem, kurus partija bija izvirzījusi 1926. gada beigās, izpildīti bija tikai viens – noslēgts tirdzniecības līgums ar PSRS. Pārējie divi bija nesasnieti: ambiciozais Cielēna Austrumu Lokarno palika tikai viņa emocionālo runu līmenī; neuzbrukšanas līgumu ar Krieviju Saeima noraidīja. Daži vārdi jāsaka par vēl vienu ārpolitikas virzienu, kuram partija, vadīdama Ārlietu ministriju, pievērsa uzmanību: attiecības ar Lietuvu un Igauniju. Rezultāti bija vāji, bet nozīmīgākus nespēja nodrošināt arī pilsoniskās valdības. Attiecības ar Lietuvu neuzlabojās lietuviešu dēļ. Vienlaikus ar M. Skujenieka valdības nodibināšanos Latvijā, Lietuvā notika valsts apvērsums. Mazais, stūrgalvīgais Lietuvas diktators – ārlietu ministrs A. Valdemārs, fanātisks polonofobs, uzskatīja Skujenieku par polonofilu, kāds viņš – vismaz daļēji – arī bija; uzticības pret Latvijas valdību Valdemāram nebija. Attiecības vēl vairāk pasliktināja Lietuvas trimdinieku aktivitātes Latvijā. 1927. gada 5. – 6. novembrī Rīgā notika Lietuvas emigrantu kongress, kurā skandālu izraisīja sociāldemokrāta J. Plečkaiša aicinājums Lietuvai atjaunot diplomātiskās attiecības ar Poliju, neņemot vērā Viļņas pievienošanu Polijai. Lai arī Cielēns nebija īpaši draudzīgs Polijai, viņu maz interesēja arī agrāri atpalikusī Lietuva; Cielēnam, tāpat kā vēl lielākā mērā Menderam, bija tuva saimnieciskās ūnijas ideja ar attīstītāko Igauniju.

1927. gada 5. februārī muitas līgums ar Igauniju arī tika noslēgts, nedodot turpmāk gaidītos rezultātus. Vertikālai saimnieciskai orientācijai Baltijā bija vājš pamats; visas valstis orientējās horizontāli – uz Vāciju, Angliju, dažbrīd – pat uz PSRS, nevis – viena uz otru. 30. gados, pieaugot Igaunijas neīstenojamajai vēlmei identificēt sevi ar Somiju, muitas savienība ar Latviju pilnīgi zaudēja nozīmi, un ar 1937. gadu Igaunija piešķīra Somijai privilēģijas, kuras netika dotas Latvijai.

Lai arī kreisajā valdībā līdzās sadzīvoja LSDSP ar maziniekiem, **mazinieku** pieejā ārpolitikai bija atšķirīgi akcenti, kas, tiesa, nepadarīja shēmas par īstenojamākām. Jau pirms atdalīšanās no partijas mazinieku grupa bija daudz skeptiskāka par vairākuma attiecībām ar Krieviju. Kad Krievija 1921. gada sākumā okupēja Gruziju, nākamie mazinieki V. Salnais un R. Dukurs aicināja LSDSP to asi nosodīt, vairākums bija ļoti uzmanīgs, ne tik daudz ticot tam, ka “.. jādomā, prasība uzbrukt nav nākusi no Maskavas (B. Kalņins) un ka..” nav pierādīts, ka šai avantūrā Maskavas valdība tieši iejaukta” (F. Menders), cik nevēloties bojāt attiecības ar Krieviju, kad cerības uz “tiltu” bija pašā plaukumā.¹⁵² 1921. gadā, atdaloties no LSDSP, mazinieki paņēma sev līdzī tikpat lielu ideoloģijas un ilūziju devu: jaunā partija iestājās par vispārēju atbruņošanu, patstāvīga karaspēka likvidēšanu un tā aizvietošanu ar tautas miliciju.¹⁵³ Liela uzticība tika dāvāta Tautu Savienībai, kuras aktīvākais popularizētājs Latvijā bija mazinieks V. Salnais. Turpmāk mazinieku pieeju ārpolitikai raksturoja gandrīz tikai viena ideja – plaša Baltijas valstu savienība piecu valstu sastāvā, ar Lietuvu un Poliju; par to mazinieki iestājās pat kreisās valdības laikā.¹⁵⁴ Ideja bija nedzīva dzimusi jau kopš 1920. gada; 1927. gadā tā bija pilnīgi ārpus realitātes. Ņemot vērā, ka ārlietas kreisajā valdībā bija nedalītā Cielēna pārziņā, mazinieki nespēja ietekmēt viņa pieeju neuzbrukšanas līgumam ar PSRS: mazinieki vēlējās tikai tādu līgumu, kurā būtu atsauce uz visām Latvijas saistībām kā Tautu Savienības locekli un kurš tiktu slēgts kopā ar Igauniju.¹⁵⁵ Tirdzniecības līgumam ar Krieviju mazinieki, savukārt, piešķīra pavisam nelielu nozīmi, un jau 1928. gada vasarā, kad izrādījās, ka līguma darbības pirmā gada rezultāti ir mazāki, nekā bija cerēts, apsūdzēja Maskavu līguma nepildīšanā un ieteica pat pārdomāt līguma uzteikšanas iespēju.¹⁵⁶ (Tobrīd jau opozīcijā esošā LSDSP uzticību līgumam saglabāja līdz pat 1932. gadam.) Kopumā jāatzīmē, ka reālu alternatīvu ārpolitikā mazinieki piedāvāt nespēja; 1929. gadā partija izjuka, pāri palika tikai niecīgā, galēji nacionālistiskā Progresīvā apvienība. LSDSP attiecības ar to kļuva naidīgākas no gada uz gadu. Kad 1933. gadā nodibinājās A. Bļodnieka vadītā valdība un tajā par ārlietu ministru kļuva V. Salnais, LSDSP tā brīža kreisā vadība, īpaši F. Menders, vērsa pret Salno iznīcinošu kritiku, apsūdzot viņu provāciskumā un pat – prohitleriskumā. Kritika bija pārspilēta un personiskas atriebes pilna pret renegātu. Pēc kreisās valdības krišanas 1928. gada janvārī LSDSP pieejā ārpolitikai pieauga ideoloģijas un nereti pat demagoģijas deva.

Partijas 1930. gada programma paredzēja, ka Latvijas drošības labā nepieciešama **izvairīšanās no lielvalstu strīdiem un lielvalstu blokiem**; partijai bija jārealizē miera politika.¹⁵⁷ Tas skanēja pietiekoši pievilcīgi, bet tam bija mazs sakars ar realitāti. Lielvalstu blokos Latviju neviens nevilka, nekad, pat tad, kad 1935. gadā jau autoritārā Ulmaņa valdība mēģināja panākt savstarpējās palīdzības līgumu ar PSRS; kā bloka (alianses) partneri Latvijai nebija vērtības nevienas lielvalsts acīs. No lielvalstu strīdiem toties centās izvairīties visas Latvijas valdības, arī pilsoniskās, arī 15. maija režīms. 1933. – 1934. gadā daži redzami LSDSP darbinieki sāka meklēt jaunus ceļus Latvijas drošībai, taču bez sekmēm. Kad F. Cielēnu iecēla par sūtni Francijā (1933. gadā), viņš pievērsās idejai par aliansi ar Franciju, bet Parīze to nekad nebija vēlējusies un nevēlēsies arī nākotnē. 1934. gada sākumā partijas vadītājs F. Menders toties kļuva arvien labvēlīgāks PSRS politikas novērtējumā. Esmu pārliecināts, ka tādā gadījumā, ja nebūtu noticis 15. maija apvērsums, LSDSP aktīvi iestātos par piedalīšanos t.s. Austrumu paktā, pat bez Vācijas un Polijas līdzdalības. Menders būtu pieņēmis to Austrumu pakta ideju, kuru sākotnēji izvirzīja PSRS un pat Francija – pakts kā pretvācu aliance, nevis kolektīvā drošība ar Vāciju, par kādu 1934. gada vasarā iestājās V. Munters.

Līdz pat 1934. gadam partija turējās pie **neitralitātes** lozunga, uzskatot, ka Latvija var nosargāt savu neatkarību, tikai ievērojot neitralitātes politiku.¹⁵⁸ Taču šķiet, ka no šīs idejas partija būtu atkāpusies – Vācijas politikas novērtējuma iespaidā. Kā mēs redzēsim turpmāk, no neitralitātes idejas pilnīgi atteicās nelegālā Sociālistu partija (LSSZP), kura darbojās pagrīdē pēc apvērsuma.

Partijas politikā sāka mazināties Baltijas Savienības idejas nozīme (runa bija, kā jau rakstīju, par Mazo savienību, Latvijas, Igaunijas, Lietuvas sastāvā), tā parādījās vēl 1926. gadā¹⁵⁹, dažbrīd bija sastopama arī vēlāk, (sīkāk skat. – 3. nodaļā) bet, piekāpjoties realitātei, partija arvien vairāk novērsās no neīstenojamās politiskās un militārās savienības idejas, taču līdz pat 1932. gadam iestājās par Baltijas valstu “saimniecisku vienību”, bet arī tā bija nesasniedzama.

Līdz pat 1933. gadam partija saglabāja lozungu par **Tautu Savienības demokratizēšanu un atbrūošanas īstenošanu**; pieejā Tautu Savienībai LSDSP uzsvēra, ka Savienība nedrīkst ierobežot Latvijas suverēnās tiesības iekšpolitikā (agrārā reforma) un ārējā politikā (attiecībās ar valstīm, kuras nebija Tautu Savienības locekles – ar Krieviju).¹⁶⁰ Tā bija pietiekoši reālistiska nostāja, taču jau 1933. gadā partija nonāca pretrunā: no vienas puses, tika kāpināta trauksme, dažbrīd – pat bez mēra izjūtas – par hitleriskās Vācijas draudiem, no otras puses – joprojām runāja par “miera politiku”, nevienam īsti nesaprotot, ko tas nozīmē – un atbrūošanas.¹⁶¹

Vācijas draudu novērtējumā 1933. – 1934. gadā partijas nostājā bija liela deva demagoģijas un šaura partejiskuma. A. Bļodnieka valdība un īpaši tās

ārlietu ministrs V. Salnais tika trokšņaini apsūdzēti hitlerisma izplatīšanas veicināšanā Latvijā un pārliedzībā Vācijai¹⁶². Praksē nebija ne viena ne otra, bet bija uzmanīga politika, ko valdība realizēja, nevēlēdamās saasināt attiecības ar Vāciju – Latvijas otro nozīmīgāko tirdzniecības partneri. Nepatika pret Salno toties pārsniedza jebkuru mēru. Nenoliedzami, Salnam piemita virkne īpašību, kuras varētu uzskatīt pat par trūkumiem: viņš lietoja pārliedzību daudz alkohola un viegli nonāca Ārlietu ministrijas ģenerālsēkretāra un Ulmaņa favorīta Muntera iespaidā visos svarīgākajos jautājumos, taču Salnājam noteikti nepiemita provāciskums, nemaz nerunājot par prohitlerismu.¹⁶³

Pēc Hitlera nākšanas pie varas Vācijā LSDSP savā nostājā par labu Padomju Savienībai – iedomātam miera garantam – arī zaudēja mēra sajūtu. Jau pirms 1933. gada partijas uzmanības centrā atkal bija tirdzniecības līgums ar Maskavu, neskatoties uz 1927. gada līguma pretrunīgajiem rezultātiem un krievu rīcību 1932. gada vasarā. Tuvojoties tirdzniecības līguma piecgadīgā termiņa beigām, sociāldemokrāti iestājās ne tikai par jaunu līgumu, bet – pat par tirdzniecības sakaru paplašināšanu ar Krieviju,¹⁶⁴ lai gan bija skaidri redzams, ka Maskavai tādu nolūku nav. Lai boikotētu sarunas par jaunu tirdzniecības līgumu, krievi 1932. gada vasarā inscenēja diplomātisku incidentu – t.s. balto krievu “lietu” Latvijā. Balto krievu organizāciju skaits Latvijā bija liels, dažbrīd tās pārsniedza pat desmit; pārsvarā tās bija sīkas grupas, kuras mudžēja no G.P.U. aģentiem un bieži vien pa pusei prātu izkūkojušiem krievu monarhistiem, kuri nevarēja samierināties, ka cara Krievija nekad neatdzims. Šīs grupas bija labvēlīga augsne krievu spēcīgu aktivitātēm.

1932. gada pavasarī padomju tirdzniecības pārstāvniecības darbinieks B. Ratinskis, kura uzdevumos ietilpa balto krievu izsekošana, savervēja vienu no odiozākajiem krievu emigrantiem Rīgā – L. Noldi. Par 300 latiem mēnesī Noldem tika uzdots organizēt kādu provokāciju vai pat terora aktu pret padomju pārstāvjiem Rīgā vai – vēl labāk – pašā Padomju Savienībā. Tam bija jānotiek pirms sarunu uzsākšanas par jauno tirdzniecības līgumu. Neiedziļinoties šīs afēras detaļās, atzīmēšu tikai, ka terora akts izpalika, bet šinī sakarā padomju spēcīgs ieguva plašas liecības par balto krievu grupu un grupiņu aktivitātēm. 1932. gada 13. jūnijā PSRS pilnvarotais pārstāvis Latvijā A. Sviderskis iesniedza ministru prezidentam M. Skujeniekam notu, kurā apsūdzēja Latviju par balto krievu atbalstīšanu;¹⁶⁵ sarunas par tirdzniecības līguma atjaunošanu tika pārtrauktas. Bija grūti atrast ko nesavienojamāku kā sociāldemokrātu priekšstati par tirdzniecību un ekonomiskajiem sakariem ar Krieviju un Maskavas cinisko spēli ap tiem. Tiesa, 1933. gada decembrī Padomju Savienība noslēdza ar Latviju jaunu tirdzniecības līgumu, bet tikai tāpēc, ka ārlietu komisārs Ļitvinovs kļuva norūpējies par eventuālo Vācijas

ietekmes pieaugumu Baltijā un politisku apsvērumu dēļ nolēma slēgt ar Latviju tirdzniecības līgumu – daudz mazāk iespaidīgu nekā 1927. gada līgums. Iespējams, ka, sociāldemokrātiem esot pie varas 1933. gadā un ņemot vērā viņu nostāju pret Vāciju, Latvija būtu saņēmusi plašāku līgumu, kurš atkal tiktu sašaurināts vai pārtraukts, politiskajai situācijai mainoties.

Pēc Hitlera nākšanas pie varas LSDSP kreiso vadību pilnībā pārņēma iedoma par Maskavas liktenīgo labvēlību Baltijai; „.. Latvijas tautas nākotnes garantija ir draudzīgās attiecības ar Padomju Krieviju ..”, secināja 1934. gada janvāra ārkārtas partijas kongress.¹⁶⁶ Ar to vēl nebija gana vairākām partijas vienībām. “Darba jaunatne” – partijas jaunatnes organizācija – līdz pat 1934. gadam dzīvoja ar muļķīgo pārliecību, ka Latvijas pilsonība gatavojas “.. spēlēt ievērojamu lomu intervences sagatavošanā pret SPRS ..”¹⁶⁷, un aicināja apkarot šīs “noziedzīgās” tieksmes. Vēloties integrēt lojalitātē Latvijai krievu strādniekus – mērķis pats par sevi bija nozīmīgs un cēls – LSDSP bija izveidojusi krievu sekciju; Maskavas “forštates” un Sarkandaugavas krievi nepadevās viegli. Lielinieku Oktobra apvērsuma gadadienas tika atzīmētas sekcijā, kurā daudzi dalībnieki bija tikai šķietami sociāldemokrāti un stingri simpatizēja Padomju Savienībai.¹⁶⁸ Trīsdesmito gadu sākumā partijā sāka parādīties galīgi kreisas, nelielas, bet trokšņainas “revolucionāras opozīcijas” grupas (pat spēcīgajā Rīgas V rajonā, kurā “opozīcija” atbalstīja komunistu frakciju Saeimā un pieprasīja “.. neļaut ņirgāties par SPRS ..”¹⁶⁹; prasība liecināja, ka “ņirgāšanās” bija nereta sociāldemokrātu vidū). Tieši no šīm organizācijām un grupām, īpaši no “Darba jaunatnes”, lielā mērā komplektēsies pilnīgi prokomunistiskās un pro Maskavas nelegālā LSSZP.

Kopumā vērtējot LSDSP pieeju ārpolitikai, jāsecina:

- partijas politiskie un sociālie mērķi – demokrātijas nostiprināšana Latvijā un industriālās saimniecības attīstība – spēcīgi ietekmēja tās pieeju ārējai politikai, īpaši – attiecībā uz Krieviju. Šajā pieejā pretrunīgi savijās partejiskais, šķiriskais un valstiskais faktors. LSDSP skaidri formulēja neizbēgamu patiesību “.. mūsu (Latvijas – A.S.) attiecības pret Padomju Krieviju citādākas nekā Vakar–Eiropā ..”¹⁷⁰, ar to saprotot, ka Krievija ir Latvijas kaimiņš un neviens no Rietumiem nenāks Latvijai palīgā, ja sāksies konflikts ar Krieviju. Tajā pašā laikā partija, īpaši – tās kreisais spārns, nopietni pārspīlēja Latvijas iespējas bilaterāli īstenot līdztiesīgas un konstruktīvas attiecības ar Maskavu; kreiso politikas vērtējumi bieži bija nereālistiski. Kreisās strāvas gandrīz nedalīta uzvara partijā 30. gadu sākumā, līdz ar Hitlera uzvaru Vācijā, veicināja tālāku pro-PSRS tendenču pieaugumu partijā.
- Sociāldemokrātu ārpolitiskie uzskati demonstrēja ideoloģijas un pragmatisma sarežģītu savijumu. Simpātijas t.s. darbaļaužu solidaritātei un tās ietekmei uz starptautisko stāvokli radīja milzīgas simpātijas un nepama-

totas cerības, kad 1924. gadā Anglijā pirmo reizi nāca pie varas leiboristi, kura, kā ticēja LSDSP, „.. garantēs mieru visām tautām ..”, bet Latvijas loma Rietumu – Austrumu sakaros pieaug.¹⁷¹ Vairāk ideoloģijas, nevis pragmatisma bija arī atbalstā atbrūošanās idejai, „.. cīņai par mieru”, Tautas Savienības demokratizēšanai; ideoloģijas limeni tika pacelta pat populārā “tilta” ideja. Savukārt, Latvijā plašu rezonansi ieguva sociāldemokrātu kareivīgā iestāšanās pret ciešiem militāri politiskiem sakariem ar Poliju. Tā balstījās, no vienas puses, reālpolitiski pragmatiskā atziņā, ka Polija ir liela, bet vāja valsts, kura agri vai vēl nonāks konfliktā ar Krieviju un Vāciju un nespēs nosargāt pat savu, nerunājot par citu drošību. No otras puses, simpātijas Veimāras Vācijai un cerības uz daudzsološi labām attiecībām ar Krieviju aizēnoja sociāldemokrātu apziņā priekšstatu par Poliju kā Austrumeiropas *status quo* ģeopolitisko garantu; skaļi neizteiktā, bet viņu domāšanā pastāvošā iespēja, ka Polijai nonākot konfliktā ar Krieviju, Latvija varēs palikt neitrāla un izdzīvot, ignorēja nenovērsamo ģeopolitisko realitāti: bez brīvas Polijas nevarēja būt brīva Latvija.

- LSDSP ārpolitiskās koncepcijas nevarēja tikt realizētas dzīvē un līdz ar to nevarēja nodrošināt Latvijas demokrātijas saglabāšanas ārēji labvēlīgus apstākļus. Tā nespētu nosargāt Latvijas neatkarību arī tādā gadījumā, ja 30. gadu beigās Latvijā pastāvētu demokrācija un sociāldemokrāti būtu pie varas. Nosargāt Latvijas neatkarību gandrīz nebija iespējams – to pierādīja 30. gadu nogale, kad Ulmaņa režīms arī nespēja atrisināt valsts izdzīvošanas jautājumu. Eiropas starptautisko attiecību sistēma – Versaļas – Rīgas sistēma, kuras raksturu lielā mērā noteica divu revizionistisku valstu – Vācijas un Krievijas – tieksme pēc zaudētā atgūšanas, radīja tādus ārpolitiskos apstākļus, kurā Latvijai būtu bijusi iespēja izdzīvot ilgāk, ja pasaules saimnieciskā krīze nesagrautu Veimāras demokrātiju un nenovestu pie varas Hitleru. Veimāras Vācijai pastāvēt tālāk, Latvijai būtu bijis viens stratēģisks ienaidnieks – padomju Krievija, kura tieksmes pēc zaudētā atgūšanas būtu centusies realizēt vēlāk, nevis 1939. gadā. Visas shēmas, kuras tika radītas Baltijas valstu drošības nodrošināšanai 20.–30. gadu sākumā, un vēl vairāk – tās, kuras tika radītas apziņā pēc 1939.–1940. gada katastrofas, balstījās tādā neiespējamā labvēlīgu faktoru sakritībā, kuri nekad nav pastāvējuši realitātē: ja Polija nebūtu okupējusi Viļņu un būtu izveidojusies Baltijas valstu un Polijas savienība; ja Baltijas valstis būtu izveidojušas savstarpēju militāru savienību un tml. Faktiski gandrīz vienīgais, ko baltieši būtu varējuši darīt: bruņoties un aizsargāt paši sevi. Vēlēšanās assignēt aizsardzībai vēl vairāk līdzekļu tad, kad tik daudzi ekonomiskie un sociālie jautājumi vēl gaidīja risinājumu, Latvijā nebija pieņemama nevienam; sociāldemokrātiem tā bija pavisam nepieņemama.¹⁷² Aizstāvēt neatkarību vēlējās ļoti daudzi, bet gribas

pretoties agresoram 1940. gadā pietrūka tieši Ulmanim. Šis apstāklis gan neaizēno jautājumu par to, ka 1940. gadā gatavības pretoties agresijai nebija pietiekoši plašiem sabiedrības slāņiem un ka kolaborantu vidū bija daudzi redzami sociāldemokrāti – tālu ne vienīgie kolaboranti Latvijā.

Jauna starptautiska ekonomiska sistēma, kurai sociāldemokrāti pievērsa tik lielu uzmanību, 20. – 30. gados izveidoties nevarēja, gluži otrādi, pretēji viņu cerībām, jau 30. gadu sākumā visas valstis sāka pievērsties ekonomiskajam nacionālismam, protekcionismam un kliringam ārējā tirdzniecībā. Latvijai, tāpat kā jebkurai citai Austrumeiropas vai Centrāleiropas valstij, nebija citas iespējas, kā nonākt arvien lielākā saimnieciskā atkarībā no Vācijas; šim ceļam nebija alternatīvas; tas būtu nācis pat bez Hitlera, tikai ar Hitleru – ātrāk un rupjāk.

Latvijas diplomātija, savukārt, (ar diplomātiju saprotot ārpolitisko mērķu realizēšanu sarunu ceļā un vēstniecību darbībā) LSDSP ieguldījums bija nozīmīgs tikai 1919.–1920. gadā, kad viņi redzami piedalījās sarunās ar Krieviju, Igauniju, Vāciju. Turpmākajos gados sociāldemokrāti diplomātiskajā dienestā gandrīz nebija pārstāvēti (izņemot nenozīmīgos konsula amatus Prāgā un Vīnē). Divdesmito gadu beigās – trīsdesmito gadu sākumā, pieaugot sociāldemokrātu kreisajai kritikai pret Latvijas pilsonisko valdību ārpolitiku, no vienas puses, un, pieaugot šauru ietekmīgu grupu (t.s. brīvmūrnieku) iespaidam Ārlietu ministrijā, no otras puses, sociāldemokrātu klātbūtne diplomātija bija gandrīz neiespējama. Cielēna iecelšana par sūtni Francijā 1933. gada vasarā bija izņēmums, kurš apstiprināja likumsakarību; viņam nebija nekādas ietekmes uz Rīgas lēmumiem. Faktiskais Ārlietu ministrijas vadītājs V. Munters kļuva arvien nelabvēlīgāks Francijai – pretēji Cielēnam, kura informācijai Munters neuzticējās un neņēma to vērā¹⁷³. LSDSP istenotā trokšņainā prethitleriskās Vācijas kampaņa 1933. gadā saasināja partijas attiecības ne tikai ar Bļodnieka valdību un opozīcijā esošo Ulmani, kurš saimniecisko apsvērumu dēļ vēlējās ievērot ļoti uzmanīgu politiku attiecībās ar Berlīni, bet arī ar Salno un Munteru personīgi – īpaši pēc tam, kad 1933. gada 22. augusta speciālajā Saeimas sesijā sociāldemokrāti apsūdzēja Ārlietu ministriju hitleriskās aģitācijas veicināšanā Latvijā.

LSDSP vietu un lomu Latvijas jaunās demokrātijas izveidē un funkcionēšanā 1918.–1934. gadā nav iespējams korekti novērtēt, neņemot vērā laika faktoru. Faktiski tikai 14 mierīgas demokrātiskas attīstības gadi bija pilnīgi nepietiekoši, lai LSDSP darbību vērtētu no sociāldemokrātu teorijas istenošanas viedokļa: kapitālistiskās sabiedrības transformācija uz demokrātisko sociālismu caur demokrātisku valsti. Ja Latvijas demokrātiskā attīstība būtu nepārtraukta, ja būtu iespējams saglabāt kaut cik liberālu demokrātiju, valsts neietu bojā 1940. gadā, tad varbūt, sabiedrība varētu nonākt līdz “kapitālisma sociāldemokratizēšanai”, pie kuras nonāca – pēc tik ilgas attīstības – Skandināvija vai

Rietumeiropa. Tur šis process, ar pārrāvumiem (Vācija) aizņēma daudzus gadu desmitus – lai sadurtos ar sociālās valsts dziļu krīzi 90. gados. Ja Latvijas sociāldemokrātiem liktenis būtu devis laiku, varbūt varētu mainīties arī viņu teorētiskās un citas konstrukcijas un kapitālisma socializēšana, plašā sociālā apgāde un citas prasības varētu tikt vērtētas ne tik daudz kā soļi preti demokrātiskam sociālismam, bet kā izmaiņas kapitālisma ietvaros, kapitālisma modernizācija. Varētu tikt pārvarēts priekšstats, ka tikai strādnieku šķira ir demokrātijas pamats.

Droši vien jālieto daudz šaurāka pieeja, mēģinot atbildēt uz jautājumu: kā LSDSP spēja ietekmēt Latvijas politisko attīstību, vai partija izmantoja visas iespējas, kuras tai deva Latvijas realitāte? No vienas puses, novērtējot LSDSP darbības “sociālo apkārtējo vidi” – t.i., Latvijas ekonomiskās attīstības līmeni, sociālo struktūru, politisko kultūru, jāsecina, ka partijas iespējas tika realizētas gandrīz tuvu optimālajām. No otras puses, partijas vadītāju psiholoģiskais tips, īpaši saimnieciskās krīzes gados, daudz vairāk atbilda politiskajām cīņām, ne tik daudz – kopdarbībai. No LSDSP vadības 1918.–1934. gadā, kuru pārstāvēja Dr. P. Kalniņš, A. Buševics, A. Rudevics, Dr. F. Menders, plašāka, valstiskāka pieeja visvairāk bija raksturīga Dr. P. Kalniņam, mazākā mērā, bet 20. gadu otrajā pusē vēl pietiekoši izteikti – arī A. Rudevīcam, F. Menders un A. Buševics, kuri vadīja partiju kritiskajos pirmsapvērsuma gados, bija ļoti šķiriski, partejiski.

LSDSP darbība 1918.–1934. gadā tomēr pierādīja, ka gandrīz vai nav iespējama plašāka kreisi noskaņota valsts iedzīvotāju ieaugšana lojalitātē pret Latvijas valsti un demokrātiju citādi, kā piedaloties kreisās, sociāldemokrātiskās organizācijās vai – atrodoties to ideoloģiskā iespaidā. Tas bija LSDSP vēsturiskais nopelns, ka pie galēji kreisajiem ekstrēmistiem, komunistiem neaizgāja Latvijas strādniecības lielākā daļa. Latvijas apstākļos īpaši nozīmīga bija LSDSP loma arodbiedrību kustībā – Baltijā sociāldemokrātu partijas radās pirms arodbiedrībām, to loma strādnieku kustībā vienmēr bija lielāka nekā Rietumeiropā, kur arodbiedrību apvienībām bija nozīmīga vieta politiskajā sistēmā.¹⁷⁴

Cīņa pret komunistiem bija svarīgs LSDSP uzdevums, kura risināšanas veidā (taktikā) partija nespēja rast vienotu pieeju. Partija bija vienprātīga par nepieciešamību panākt komunistiski noskaņoto strādnieku pievēršanu sociāldemokrātijai un – kā pirmo soli – vienības panākšanu uz **sociāldemokrātiskas** platformas pamata¹⁷⁵. Bet kā to īstenot? 30. gadu ekonomiskās krīzes apstākļos LSDSP kreisā vadība uzskatīja, ka lai piesaistītu komunistiski noskaņoto strādniecību pašai LSDSP jāiet tālāk pa kreisi. Šajā nostājā bija zināma politiskās loģikas deva, jo krīzes gados radikalizējās arī LSDSP atbalstošo strādnieku masas. Viskonsekventāk šo nostāju pauda LSDSP sekretārs A. Buševics, bet viskonsekventāk tai oponenta F. Cielēns¹⁷⁶. Galu galā partija tā arī nespēja atrisināt plašāku jautājumu: kā saglabāt LSDSP sociālo

bāzi un nepieļaut komunistu ietekmes pieaugumu, t.i. – nodrošināt partijas šķirisko mērķu īstenošanu un nosargāt demokrātiju Latvijā. LSDSP kreisā valdība 1931.–1934. gadā pārspilēja LKP eventuālo ietekmes pieaugumu strādniecībā un šis pārspilējums veicināja partijas novirzīšanos no vispārdemokrātiskā uzdevuma – demokrātijas nosargāšanas – uz partejiskiem, šķiriskiem mērķiem.

Kreisā radikālisma pārvarēšanai nekas nebija tik ļoti vajadzīgs kā normāla, demokrātiska attīstība, kuru pārtrauca 15. maijs. Nav vērts salīdzināt Latviju ar Angliju – šāds salīdzinājums nevar dot korektu vērtējumu. Bet Latviju var salīdzināt ar Somiju – arī jauna valsts, gan ar dziļākām demokrātijas saknēm. Līdz pat 1939. gadam, līdz PSRS agresijai, somu kreisie strādnieki nebija aizmirsuši pilsoņu karu, viņi ar aizdomām vai pat ar naidu izturējās pret pilsoniskām organizācijām (piemēram, civilo gvardi – *Suojelaskunta* – līdzīgu Latvijas aizsargiem). Kā uzsvēra somu autori E. Jutikala un K. Pirinens, strādnieki, lietojot vārdu dzimtene, bieži lika to pēdiņās¹⁷⁵. Taču Somijā strādnieku organizācijas, Sociāldemokrātiskā partija, nekad netika aizliegta, un 1939. gadā šīs organizācijas viennozīmīgi stājās cīņā par Somijas brīvību; vecās brūces “sadzija tik pilnīgi, ka pat rēta nebija redzama ..”¹⁷⁷.

Visas Austrumu un Centrāleiropas Sociāldemokrātiskās partijas 20.–30. gados demonstrēja pārlieku uzticību teorētiskajām konstrukcijām. Lielās Vācijas sociāldemokrātu partija 1931. gada Leipcigas kongresā turpināja diskutēt par tematu – kapitālisms vai sociālisms, kad realitātē jau pastāvēja draudīga dilemma – demokrātija vai fašisms.¹⁷⁹ Latvijā LSDSP dogmatismu pastiprināja partijas vadības (30. gadu sākumā) – F. Mendera, A. Buševica – tradicionālā sholastika. Taču arī šeit bija neizbēgamības faktors, kuru varētu pārvarēt tikai laiks. Personības lomai bija milzīga nozīme ne tikai LZS, bet arī LSDSP. Tomēr LSDSP kreisums varēja tikt pārvarēts, Latvijai pakāpeniski atkāpjoties no krīzes 1934. gadā. Ja LSDSP bija ievēlējusi tik kreisu vadību, tātad tāds bija dominējošais noskaņojums sociālajos slāņos, kuru intereses partija pauda. Atzīmēsīm, ka pat Vācijas sociāldemokrātijai bija jāiziet cauri (pēckara gados) K. Šūmahera vadības laikam, kad tika uzsvērts: demokrātija un sociālisms, strādnieku šķira, ir sinonīmi, lai 1959. gadā Godesbergas programmā galīgi atmestu Marksa un Lasala dogmas.¹⁸⁰

Viens no vissvarīgākajiem sociāldemokrātu sakāves cēloņiem Eiropā bija viņu nespēja atrisināt jautājumu par **politisko varu**. Sociāldemokrātu politiskajā filozofijā, īpaši – Austrumeiropas industriāli vāji attīstītajās zemēs, politiskajai varai, īpaši priekšlaicīgi iegūtai, nebija galvenā vērtība. Ekonomikai bija neapšaubāma prioritāte. Vara pati par sevi nespēja nodrošināt sociāldemokrātu galveno mērķu – kapitālisma attīstības, strādnieku izaugsmes, politiskās kultūras nobriešanas un tml. – sasniegšanu. Politiskajai varai bija jānāk tad, kad šie priekšnoteikumi būtu vairāk vai mazāk nobrieduši. Latvijā

šo viedokli īpaši stingri aizstāvēja Dr. F. Menders. Taču ar katru gadu, pat viņš sāka aizstāvēt kapitalisma ierobežošanu, ne – attīstību. Savukārt sociāldemokrātu politiskie pretinieki – komunisti, fašisti, vienkārši – savērnieki, kuri gatavoja parastās vai autoritārās diktatūras, bija apsēsti ar politiskās varas jautājumu. Viņu galvenais mērķis bija *sagrābt varu*, ignorējot visas socioloģiskās mācības par ekonomikas determinanti. Viņu priekšstatos politiskajai varai bija milzīga autonoma vērtība, ar tās palīdzību varēja lauzt, pārveidot visu sabiedrību – ekonomiku, šķiru attiecības utt.

Pašā 20. gadu sākumā daži sociāldemokrāti mēģināja teorētiski atrisināt šo pretrunu: demokrātija – vara, piedāvājot sekojošo variantu: demokrātijas nosargāšanas labā var nākties uz īsu brīdi *sagrābt politisku varu*. Īslaicīga diktatūra par labu ilgstošākai demokrātijas saglabāšanai – F. Mendera teorētiskā konstrukcija LSDSP Rīgas organizācijas pilnsapulcē 1920. gada 19. septembrī¹⁸¹. Šāds priekšlikums, kurš tika izteikts tikai teorijas līmenī, bija pilnīgi nesavienojams ar sociāldemokrātu politisko filozofiju. Partijā tas atbalstu neguva un visu demokrātijas laiku Latvijā LSDSP pieturējās pie principa: demokrātija jānosargā ar demokrātiskiem līdzekļiem. Tas bija atbilstoši LSDSP programmai, tas bija loģiski, pareizi. Taču pareizība teorijas līmenī nenozīmēja, ka to var politiski realizēt praksē.

Tomēr, no plašākas vēsturiskās perspektīvas viedokļa raugoties, sociāldemokrātu katastrofa Eiropā, nespējot atrisināt varas problēmu, bija relatīva. Neviens antidemokrātiskais režīms, *sagrābjot varu*, savukārt nespēja stratēģiski atrisināt nevienu no iekšējās vai ārējās politikas jautājumiem. Tieši antidemokrātiskie režīmi iegrūda savas valstis ekonomiskajās deformācijās, kuras agri vai vēlu noveda pie vissmagākajām saimnieciskajām krīzēm, bet ārējā politikā – pat pie nacionālajām katastrofām.

Nākošā vēsturiskā mācība, kura kļuva skaidra, tikai no laika distances raugoties, bija tā, ka sociāldemokrātija Eiropā pierādīja savu spēju vairāk vai mazāk efektīvi darboties, risinot politiskus, ekonomiskus, sociālus jautājumus apstākļos, kad demokrātija **bija pietiekoši stabila**. Valstīs ar stiprām demokrātijas tradīcijām, kurās nepastāvēja dilemma: demokrātija – fašisms (Anglija, Skandināvija), sociāldemokrātija ne tikai izdzīvoja, bet kļuva par neaizvietojamu politiskās sistēmas sastāvdaļu. Austrumu un Centrāleiropā sociāldemokrātijas sakāve 30. gados bija lielākā vai mazākā mērā nenovēršama. Taču, atkal – no vēstures gaitas ilgāka posma rezultātiem – var secināt, ka nevienā Rietumeiropas modernā valstī demokrātija neatdzima un nespēja pastāvēt bez stiprām sociāldemokrātu partijām un arodbiedrībām.

Nākošie divi jautājumi, kurus LSDSP nespēja atrisināt un kuri nebija atrisināmi Austrumu un Centrālajā Eiropā, bija: kā savienot augošu valsts iekļaušanos ekonomikā ar demokrātiju (pat ja ne īsti liberālu demokrātiju); kā nosargāt vai pat paplašināt sociāldemokrātu ietekmi sabiedrībā, nenolai-

žoties līdz primitīvam nacionālismam. Par pirmo runājot, LSDSP domāja, ka ir iespējams gan viens, gan otrs; tas patiešām bija iespējams – Zviedrijā vai uz laiku ASV (Rūzvelta “jaunajā kursā”), t.i., valstīs ar dziļām, stabilām demokrātijas tradīcijām. Tas nebija iespējams Latvijā vai kur citur Eiropas austrumos vai vidienē. Pieprasot rūpniecības pārraudzības padomi, sociāldemokrāti to arī saņēma, pēc 15. maija – Ulmaņa diktatūrā Andreja Bērziņa Kredītbankas veidolā; pieprasot plānveidīgu lauksaimniecības kultūru pacelšanu, sociāldemokrāti to arī saņēma – Ulmaņa lauksaimniecības plānos, kuri paredzēja arī “plānveidīgu” zirga mūža ilguma pagarināšanu. Latvijā varēja būt tikai viena tendence: augoša valsts iejaukšanās saimniecībā – liberālās demokrātijas attīstība pretī neliberālai demokrātijai un tālāk, jebkuras demokrātijas bojā eja.

Vēl smagāks bija jautājums par nostāju pret nacionālismu, kurš 30. gadu sākumā sāka iegūt gan galēji rasistiskas, atbaidošas formas (“Pērkoņkrusts”), gan mazāk ekstrēmas pēc būtības, bet groteskākas un nožēlojamākas formas – tādas, ko īstenoja izglītības ministrs A. Ķeniņš, kurš vienmēr turējās laikam līdz: gan kā cara laika lojāls ierēdnis un cenzors, gan kā PSRS vēstnieka Latvijā I. Zotova draugs 30. gadu beigās, gan kā 1940. gada jūnija aktīvis, cerot uz seno paziņanos ar A. Višinski. Etniskais nacionālisms, kurš neatgriezeniski pieņēmas spēkā Latvijā, sociāldemokrātiem bija kopumā svešs: viņu kultūras, izglītības, šķirisko principu dēļ. Taču Saeimas vēlēšanās viņi zaudēja balsis ne tik daudz komunistiem, cik pilsoniskiem vai sīkpilsoniskiem nacionālistiem; Māras baznīcas histēriskajā kampaņā viņi tomēr jau bija turējušies neitrāli, lai arī Menders personīgi bija pilnīgi pret bezjēdzīgo nacionālismu. Pieņemot Mendera nostāju kā oficiālu partija neuzdrošinājās. 1932. gadā jau sekoja neliela koncesija “nacionālajai atmodai” – partijas padome šī gada septembrī izteica mērenu kritiku minoritāšu skolu autonomijai kā pārāk “buržuāziskai”.¹⁸² Tomēr, neskatoties uz atsevišķiem verbāliem nacionālisma incidentiem, partija stingri noraidīja etnisko nacionālismu – par to partija pelna patiesu atzinību; partija spēja pasargāt lielu Latvijas sabiedrības daļu no ļaunas, pat briesmīgas iedomas, ka var pastāvēt nacionālsociālisms. Taču prasība pēc augošās valsts atbalsta un intervences saimniecībā un t.s. nacionālās taisnības etniskā nacionālisma veidā Latvijā bija plaša, dziļa, neatgriezeniska; to realizēs Ulmanis 15. maijā.

Grūti definējams, bet ļoti nozīmīgs mūsu problēmas kontekstā ir jautājums par **laika izjūtu**. Sociāldemokrātu politiskajā filozofijā laiks ir lēns, nesteidzīgs, sociāldemokrāti pakļaujas laikam, nevis mēģina to pakļaut sev. Kamēr attīstīsies kapitālisms, kamēr izaugs strādnieki, kamēr būs augsta politiskā kultūra – tam visam bija vajadzīgs laiks. Taču 20.–30. gadu Eiropā laika izjūta bija cita – laiks skrēja ļoti ātri, laika nebija. Staļins, Hitlers, Musolini, Pilsudskis pakļāva sev laiku, nevis gāja tam līdz vai aiz tā. 1933.–1934. gadā Mendera

un Ulmaņa laika izjūta bija pilnīgi pretēja: Ulmanim bija noteikti jāsteidzas, līdz 5. Saeimas vēlēšanām nevarēja gaidīt; Mendera laika izjūta gandrīz nebija mainījusies: no abstraktas teorijas viedokļa Latvijā nekas nebija būtiski pārvērties, lai vajadzētu steigties – sociālisms bija tikpat tāls kā agrāk. No konkrētas politikas viedokļa Mendera laika tecējums bija atbilstošs parlamentārās demokrātijas pulkstenim – Saeimas vēlēšanām. Dažādā laika izjūta gala rezultātā atspoguļoja sociāldemokrātu priekšstatus par ekonomikas un politikas lomu sabiedrības dzīvē. 30. gados Eiropā dominēja rupja politika.

ATSAUCES UN SKAJDROJUMI

- 1 Uldis Ģērmanis. Ceļā uz Latviju. Raksti par mūsu vēsturi. – Memento, 1990. – 7.–89. lpp.
- 2 F. Menders. Trešā valsts dome un nacionālais jautājums. – Cīņa, 1911, Nr. 116.
- 3 LVA (PA), 35.f., 4.apr., 62.l., 5. lapa.
- 4 F. Mendera atmiņas. – LVVA, 3949.f., 1.apr., 6.l., 4. lp.
- 5 F. Cielēns. Laikmetu maiņā. – Stokholma, 1961. – 1. sēj. 383.–384. lpp. Cielēns kongresā bija iesniedzis rezolūciju par vietējo pašvaldību “.. ar vietējās likumdošanas tiesībām, pie kam Latvijas teritoriālā vienībā būtu jāietver Kurzeme, Dienvidus Vidzeme un Latgale – un bez tam jānodibina demokrātiskas pilsētu, miestu, lauku pagastu pašvaldības ..” – LVVA, 3949. f., 1. apr., 3.l., 14. lp.
- 6 Norman Davies. Europe. A History, p. 854.
- 7 Latvijas Valsts bibliotēka, Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa. RX/17 Mape 2. Inv. nr. 61–30334.
- 8 Latvijas Satversmes Sapulces stenogrammas. R., 1920, 792. lpp.
- 9 Cīņa. – 1917. – 28/10/ jūl.
- 10 1917. gada 21. jūnijā Nacionālo demokrātu partijas programmas projekts pieprasīja Republikānisku Latviju Krievijas republiku federācijā; politisko realitāšu valodā runājot, – šī prasība bija tirā ilūzija; nacionāldemokrātu sastāvs – inteligenti bez tautas – padarīja minēto ideju par dubultnaivu. – Par Nacionāliem demokrātiem sk.: Leo Dribins. Nacionālais jautājums Latvijā. 1850–1940. – Rīga, Mācību apgāds, 1997. – 108.–110. lpp.
- 11 F. Menders. Piezīmes pie Latvijas sociāldemokrātijas principiālās pozīcijas // Cīņa. – 1917. – 30. jūn. Vēl dažas piezīmes. – Turpat, 12. jūl; Mendera nostāju pret valsts varu krāsaini atspoguļoja arī viņa polemika ar lielinieku R. Eihī LSD V kongresā, Menderam (ar P. un B. Kalniņu atbalstu) iestājoties pret “.. blankisma metodēm .. lielākā kļūda ir tā, ka ļoti daudzi domā, ka līdz ar varas pāreju .. tiks novērsti visi ļaunumi ..”. – LVA, (PA) 1.f., 4.apr., 8.l., 12., 22., 25.–27., 42.lp.
- 12 LVVA, 3949.f., 1.apr., 9. lieta (F. Mendera arhīvs; lapas – nenumurētas).
- 13 Turpat.
- 14 Ā. Šilde. Latvijas vēsture. 1914.–1940. – Daugava, 1976, – 203.lpp.
- 15 Latviešu mazinieku internacionālistu vēstule no Rīgas. – Cīņa 1918. gada 28. janv. (Nr. 21). Vēstuli parakstīja F. Menders (Olavs), B. Kalniņš (Tangens), K. Eliass (Čipuss), P. Kalniņš (Ekteris) u.c.; F. Menders, darbi, dzīve. 1904.–1940. – J. Misiņa bibliotēka. Inv. Rk. 2214. Glab. vien. 25, 894.–897.lp.

- 16 E. Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve. – Daugava, 1978. – 114.–118.lpp.
- 17 F. Mendera atmiņas par 1918. gada 17.–18. novembri. – LVVA, 3949.f., 1.apr., 7.1., 6.lp.
- 18 Sociāldemokrāts. – 1918. – 21.nov.
- 19 Sociāldemokrāts. – 1920. – 10.janv.
- 20 L. Torbjorn Norman. "A foreign policy other than the old neutrality" – aspects of Swedish foreign policy after the first world war. – The Baltic in International Relations between the Two World Wars. – Acta Universitatis Stochholmiensis, 1988, p. 241.
- 21 LVVA, 3017.f., 1.apr., 46.1., 3.lp.
- 22 Turpat, 4.lp.
- 23 F. Menders. Domas, darbi, dzīve, 948.lp.
- 24 LSDSP CK 1920. gada augustā sēde. – LVVA, 3017.f., 1.apr., 46.1., 30.lp.
- 25 Uldis Ģermanis. Ceļā uz Latviju, 138.–141.lpp.; F. Mendera uzrakstīto lēmumu par izstāšanos no Tautas Padomes skat. – Sociāldemokrāts, 1919, Nr.1 (2.janv.)
- 26 Strādnieku Avīze. – 1919, – 1.apr.
- 27 LVA (PA), 31.f., 2.apr., 13.l., 7.lapa.
- 28 Ziņotājs, 1918. 18.dec.
- 29 Strādnieku Avīze. – 1919. – 23., 25., 30. martā; sīkāk sk.: A. Stranga. Latvijas Sociāldemokrātiskā strādnieku partija un Vācijas politika Latvijā pēc 1918. gada Novembra revolūcijas // Vācija un Baltija. Rakstu krājums. Sastādītājs P. Krupņikovs. – Rīga, "Avots", 1990. – 99/107.lpp.
- 30 F. Menders. Jaunā Vācija un Latvija // Strādnieku Avīze, 1919, 8. martā; Latvijas Tautas Padome, Rīgā, 1920, 89.lpp.
- 31 Aivars Stranga, Mārtiņš Virsis. 1919. gada. fakti un pārdomas. -Krāj.: Pretstatu cīņā. Latvija 1917. - 1950. - Rīga, "Avots", 1990. - 69. - 70. lpp.
- 32 Aivars Stranga. Latvijas sociāldemokrāti cīņā pret Bermontu // Literatūra un māksla. - 1989. - 4. nov.; Aivars Stranga. Latvijas sociāldemokrātu ārpolitiskā darbība (1919. gada septembris - 1920. gada augusts) // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstnesis (turpmāk: LZAV). - 1991, - Nr. 10. - 27. lpp; "Latvija apdraudēta" - Sociāldemokrāts, 1919., 30. aug; "Hanibāls pie vārtiem" - Turpat, 1. sept., "Vācu dumpis Jelgavā" - Strādnieku avīze, 1919, 29. aug.
- 33 "Zemi bez zemniekiem" - Sociāldemokrāts, 1919., 17. okt; K. Balodis. "Agrārais jautājums", turpat 20. okt
- 34 Šo viedokli pārstāvēja Bruno Kalniņš savā darbā "Latvijas Sociāldemokrātijas 50. gadi. (1904. - 1954.). - Memento, Stokholma, 1956; otrs izdevums - 1993, 152. lpp.
- 35 E. Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve. 194. - 195. lpp.
- 36 LSDSP CK sēde 1920. gada 19. augustā // LVVA, 3017. f., 1. apr., 46.1. 30.pl.
- 37 Sīkāk sk.: Aivars Stranga. "Vrangeliāde" Latvijā// Izglītība. - 1990. - 7. nov.; šī darba nolūks nav sīkāk aplūkot balto krievu aktivitātes Latvijā un Latvijas valdības iestāžu nostāju pret viņiem. Nav noslēpums, ka daudzie Latvijas armijas virsnieki, kuri bija pieņēmuši neatkarīgo Latviju tikai pēc tam, kad bija sabrukusi balto kustība Krievijā, jūta līdzīgu saviem bijušajiem paziņām un dienesta biedriem. Latvijas vēstniecība Varšavā 1920. gada 26. oktobrī ziņoja uz Rīgu, ka baltie krievi Polijā uzsver "...Latvijas labo izturēšanos pret krieviem, kura ieguvusi krievos lielu atzinību. Sevišķi krasi tas parādījās Judentiča armijas kritiskā momentos, kad krievu virsnieki nežēlīgi vājāti lgaunijā, bet sirsnīgi uzņemti Latvijā...". - LVVA, 3235. f. 1./2. apr., 895. 1., 183. lp.
- 38 Sociāldemokrāts. -1902. - 6. nov.

- 39 LSDSP CK 1920. gada 23. decembra sēde. - LVVA, 3017. f., 1. apr., 46.1., 2. lp.
- 40 A. Stranga. Latvijas sociāldemokrātu ārpolitiskā darbība (1919.g. septembris - 1920. g. augusts) // LZAV. - 1991. - Nr. 10. - 26. - 27. lpp.; Latvijas Tautas Padome. - R, 1920. - 345., 364. - 367. lpp.
- 41 Vēstules oriģinālu sk.: LVA (PA), 31. f., 2. apr., 27. lp.
- 42 Sociāldemokrāts, - 1920, - 18., 21. aug., 3. sept.
- 43 Latvijas Satversmes Sapulce. 771., 773., 776. lpp.
- 44 F. Cielēns. Par Padomju Krievijas politiku // Sociāldemokrāts. - 1920. - 5. sept.; Latvijas valsts drošība // Ibid, 3. nov.; Padomju Krievijas un Latvijas attiecības // IBID, 4., 5., 7. dec.
- 45 LSDSP nostāju visplašāk atspoguļoja F. Cielēna runa Tautas Padomē 1920. gada 9. jūnijā // Latvijas Satversmes Sapulce. Stenogrammas 1. burtnīca. - 1920, - 73. - 75. lpp.
- 46 F. Mendera runa Satversmes Sapulcē 1920. gada 17. jūnijā. (Runa bija plašākais LSDSP priekšstatu par ārējo politiku izklāsts) // Latvijas Satversmes Sapulce. Stenogrammas 1. burtnīca. - 1920, - 151. - 156. lpp.
- 47 LSDSP programma. R., 1930, 11. lpp.; F. Menders. Demokrātiskā Republika un pilsonības vara // Sociāldemokrāts, - 1928, - 25. martā.
- 48 H. Kelman. Teoretical approaches to social democracy // Journal of the Teoretical Politics. - 1993. - Nr. 5. p. 296.
- 49 Latvijas statistiskā gada grāmata. 1922. - R., 1923, - 245. lpp; Otrā Tautas skaitīšana. - R., 1928, - 447. lpp.
- 50 F. Menders. Koalīcijas politika un sociāldemokrātija. - R., 1923, - 19. lpp.
- 51 F. Menders. Ievads politiskā ekonomijā. - R., 1930, - 168. lpp.
- 52 F. Menders. Koalīcijas politika un sociāldemokrātija. 18. lpp.
- 53 LVVA, 3017. f., 1. apr., 3.1., 1. lp.
- 54 F. Menders. Domas, darbi, dzīve, 1167. lp.
- 55 F. Menders. Valsts politika // Strādnieku Avīze. - 1919. - 11. matrā.
- 56 Austro-markxism. Ed. by T. Bottomore and P. Goode. Clarendon Press, Oxford, 1978, p. 26 - 27; LSDSP programma, 1930, 19. lpp.
- 57 Sociāldemokrāts. - 1920. - 10. janv.
- 58 LSDSP programma, 35. lpp.
- 59 F. Menders. Krahs // Sociāldemokrāts. - 1931. Nr. 157; F. Menders. Domas, darbi, dzīve, 1581. lp.
- 60 LSDSP CK 1920. gada 4. septembra sēdes materiāli. - LVA, 3017. f., 1. apr., 46.1., 31. lp.
- 61 F. Menders. Koalīcijas politika // Sociāldemokrāts. - 1921, - 10. jūl.
- 62 E. Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve, 211. lpp.
- 63 F. Menders. Koalīcijas politika un sociāldemokrātija, 8., 14. lpp.
- 64 V. Bastjānis. Demokrātiskā Latvija. - Stokholma, 1966, - 192. - 199., 216. - 222. lpp.
- 65 B. Kalniņš. Latvijas sociāldemokrātijas 50. gadi, 156. lpp.
- 66 Nopietnākais darbs bija grāmata "Ievads politiskā ekonomijā". - Rīga, "Kultūras balss", 1930.
- 67 F. Menders. Tēzes sociāldemokrātiskai programai // Domas. - 1929. - Nr. 4. 291. - 292. lpp.
- 68 F. Cielēns. Kapitālisms un sociālisms. Partijas programmas vispārējās daļas projekts // Jaunais Laiks (žurnāls). - 1929. - Nr. 1. - 6. lpp.
- 69 Austro - marksism, p. 39, 44.

- 70 A. I. P. Taylor. The Course of German history. A Survey of the Development of Germany Since 1815. - New York, 1962. p. 193.
- 71 John Hiden. Republican and Fascist Germany. Themes and Variations in the History of Weimar and the Third Reich. 1918 - 1945. - Longman, London and New-York, 1996, p. 48.
- 72 A. Loit. Amsterdam or Moscow? The Trade Union Movement in the Baltic Countries Caught Between the Reformist and the Revolutionary Internationals in the 1920. - The Baltic in International Relations Between the Two World Wars, p. 346 - 347, 369.
- 73 S. White. British Labour and the Russian Revolution: The Labour Delegation to Russia, 1920. - Contract or Isolation? Soviet - Western Relations in the Inter War period. - Upsala, 1991, p. 235 - 236, 241.
- 74 LVVA, 1517. f., 18. apr., 823. l., 12. lp.
- 75 Turpat, 3017. f., 1. apr., 46. l., 28. lp.
- 76 Sociāldemokrāts. - 1925. - 7. apr.
- 77 F. Menders. Domas darbi, dzīve, 1668. lp.
- 78 F. Menders. Nopietnā brīdī // Sociāldemokrāts. 1921. - 22. janv.
- 79 "Viņš, Latvijas zemnieku vadonis, nespēdams vairs savus parādus kārtot, juta, ka grimst politiski un personiski un, cita ceļa vairs neatrazdams, nāca pie manis meklēt glābiņu..". - V. Bastjānis, Demokrātiskā Latvija, 217 - 222. lpp.
- 80 J. Lejiņš. 15. maija problēmas // Universitas, 1977. - Nr. 35. - 35. lpp.
- 81 F. Cielēns. Laikmeta maiņā. II sēj. - Memento, 1963, - 314. - 315. lpp.
- 82 Creating Social Democracy. A Century of the Social Democratic Labour Party in Sweden. Ed. by K. Miseglel, K. Molin, K. Amark. - The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1992, p. 340 - 341.
- 83 Latvijas Tautas Padome. - R., 1920, - 364. lpp.
- 84 F. Cielēna runa LSDSP 9. kongresā (1924. gada 17. - 18. aprīlī). - LVVA, 3017.f., 1. apr., 3. l., 164. lp.
- 85 Dženovas šķēršļi (Bez paraksta) // Sociāldemokrāts. - 1923. - 21. apr.
- 86 Par franču sociālistu nostāju. - Sk. Jean-Baptiste Duroselle. Politique éteramgère de la France. La Décadence. 1932 - 1939. - Imprimerie nationale, 1979, p. 115 - 116.
- 87 LSDSP 17. kongresa (1932) materiāli. - LVVA, 3017.f., 1. apr., 19. l., 6. lp.
- 88 F. Cielēns. Latvijas - Igaunijas Savienība / Sociāldemokrāts. - 1923. - 3. nov.
- 89 Jean-Baptiste Duroselle, Op. cit. p. 92.
- 90 Kalervo Hovi. Alliance De Revers. Stabilization of Frances Alliance Policies in East Central Europe. 1919 - 1921. - Turku, 1984, p. 19, 118 - 119
- 91 John Hiden. Republican and Fascist Germany. Themes and Variations in the History of Weimar and the Third Reich 1918 - 1945... p. 230
- 92 Henryk Bulhak. Polska - Francija. Z dziejow sojuszu 1922 - 1939. Cz I (1922 - 1932), Warszawa, 1993, s. 28 - 29; P. Lossowski. Stosunki polsko - estonski 1918 - 1939, Gdansk, 1992, s. 35 - 37.
- 93 John Hiden, Patrich Salmon. The Baltic Nations and Europe. Estonia, Latvia and Lituania in the Twentieth Century. - Longman, London and New York, 1994, p. 66
- 94 J. Celma ziņojums LSDSP CK sēdē 1920. gada 4. februārī. - LVVA, 3017. f., 1. apr., 46. l., 20. lp.
- 95 LSDSP CK vēstule Somijas, Igaunijas un Lietuvas sociāldemokrātiem (1921. gada martā) ar priekšlikumu sašaurināt sakarus ar Polijas Sociālistu partiju. - LVVA, 3017.f., 1. apr., 51. l., 158. lp.

- 96 LSDSP CC sēdes materiāli 1922. gada 30. martā. - LVVA, 3017.f., 1. apr., 46.1., 69. lp.; A. Buševics. Uz slidena ceļa // sociāldemokrāts. - 1922. - 24. martā; Latvijas Satversmes Sapulces stenogramma, 32. sēde. 1922. gada 31. martā, 1116., 1127. lpp.
- 97 LVVA, 3235 f. 1/7. apr; 384 l, 57 lpp
- 98 E. H. Carr. International Relations Between the Two World Wars (1919 - 1939). - London, Macmillan, 1693, p. 90 - 97; Henry Kissinger. Diplomacy. - Simon and Schuster, New - York, 1994, p. 274 - 295.
- 99 John Hinden. Germany and Europe. 1919 - 1939. - Longman, London, 1977, p. 115.
- 100 F. Cielēna referāta plašu atreferējumu skat.: Latvijas ārpolitika // Sociāldemokrāts - 1927, - 30. martā - aprīlī.
- 101 P. S. Wandycz. France and Her Eastern Allies. 1919 - 1915. - Greenwood Press, Westport, Connecticut, 1974, p. 314 - 315.
- 102 A. Buševics. Mūsu politikas problēma. _ R. 1927. - 48. lpp.; LSDSP 12. kongress (1927. gada 2. 3. aprīlī) rezolūcija par saimniecisko sakaru lomu ar Krieviju "Latvijas demokrātijas bāzes paplašināšanā un strādnieku šķiras izaugsmē". - LVVA, 3017.f., 1. apr., 3.1., 55. lp.
- 103 LVVA, 3017.f., 1. apr., 3.1., 42. lp.; F. Cielēns. Krievijas un Latvijas attiecības // Sociāldemokrāts. - 1920, - 4. - 5. dec.
- 104 J. Hiden. On the edge of diplomacy? Britain, the Baltic and East-West Relations Between the Wars. - in- Contact or Isolation? .., p. 312 -313.
- 105 LVVA, 3017.f., 1. apr., 2.1., 32. lp.
- 106 LSDSP programma, 1930, 21. lpp.
- 107 Latvijas Satversmes Sapulces stenogrammas. 1. burtnīca. - 1920. - 16. lpp.
- 108 LVVA, 3017.f., 2. apr., 2.1., 32. lapa.
- 109 F. Menders. Kronštatē // Sociāldemokrāts. - 1921. - 18. martā.
- 110 Sociāldemokrāts. - 1926. - 30. martā.
- 111 Sociāldemokrāts. - 1925. - 7. apr.
- 112 The Baltic and the Outbreak of the Second World War. Ed. by J. Hiden and Th. Lane. - Cambridge University Press, 1992, p. 3.
- 113 Norman Davies. Europe. A History., p. 950 - 951
- 114 F. Menders. Austrumeiropas Savienotās valstis. - R., 1926. - 19. - 23. lpp., 29. lpp.
- 115 E. Oberlarder. Trade Union Ideas for a Peace and Security System in Europe. - in - The "Quest for Stability. Problems of West European Security. 1918 - 1957. - Oxford University Press, 1993, p. 90.
- 116 F. Menders. Austrumeiropas Savienotās valstis, 241. lpp.
- 117 A. Buševics. Mūsu politikas problēmi, 36. lpp; LVA, 3Li7.f., 1. apr., 17.1., 9. lp.
- 118 LVVA, 3017.f., 3.1., 49., 264. lpp.
- 119 A. Buševics. Mūsu politiskās problēmi, 49. lpp.
- 120 LVVA, 1313.f., 1. apr., 3.1., 63. lp.
- 121 Turpat, 162.1., 435. - 445. lp.
- 122 E. Oberlarder. Op. cit., p. 95, 100.
- 123 I. B. Duroselle. The Spirit of Locarno: Illusion of Pactomania. - Foreign Affairs, Nr. 50, 1971, p. 754 - 755.
- 124 LVVA, 3017.f., 1. apr., 2.1., 32. lp; 13.3.f., 2. apr., 36.1., 239.lp.
- 125 F. Cielēns. Miers Austrumu Eiropā // Sociāldemokrāts. - 1920. - 10. janv.
- 126 LVVA, 5486.f., 1. apr., 4.1., 24. - 25.lp.

- 127 Sociāldemokrāts. - 1920. - 4. - 5. dec.
- 128 Sk. F. Cielēna izstrādātās (1927. gada 30. aprīlī) instrukcijas Latvijas delegācijai tirdzniecības līguma parakstīšanai. - Latvijas Nacionālā Bibliotēka, Letonikas nodaļa, Reto rokrakstu krātuve. - F. Mendera fonds. A III, Nr. 46.
- 129 A. Rudevica runa LSDSP Rīgas organizācijas pilnsapulcē 1920. gada 19. septembrī. - LVVA, 3017.f., 2. apr., 2.1., 33. - 34.lp.
- 130 LVVA, 3017.f., 1. apr., 53.1., 132.lp.
- 131 LSDSP Rīgas organizācijas sapulce 1921. gada aprīlī saistīja lielas cerības ar NEPU kā Krievijas ceļu uz demokrātiju. - LVVA, 3017.f., 2. apr., 2.1., 42. lp.
- 132 Turpat, 1. apr. 3.1., 8. lp.
- 133 Sk. sīkāk: Aivars Stranga. Latvian - Russian Economic Relations and Soviet Foreign Policy, 1920 - 1932 // Acta Universitatis Stockholmensis 1994. Emancipation and Interdependence. The Baltic States as New Entities in the International Economy. 1918 - 1940, p. 157 - 174
- 134 Pirmais politiskais skandāls, kurā bija iesaistīts krievu tirdznieciskās misijas pārstāvis, izcēlās jau 1920. gada rudenī, neilgi pēc miera līguma parakstīšanas, kad politiskā policija atklāja pro - komunistiskā laikraksta "Voļa" tiešu saistību ar krievu "tirdznieciskajiem" pārstāvjiem Rīgā. Лазарь Флейшман, Юрий Абизов, Борис Равдин. Русская печать в Риге. Газета "Сегодня" 1930-х годов. Кн.1 - Stanford, 1997, S.44.
- 135 A. Stranga. Krievijas un Latvijas saimnieciskās attiecības 1920.-1927. gadā // Latvijas Vēsture. - 1993, - Nr.1, - 14.-22.lpp.
- 136 Документы внешней политики СССР, Т.8. - Москва, 1963, с.101.
- 137 Historia Dyplomacyi Polskiej, tom IV, 1918 - 1939. - Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995, 1. 348 - 350.
- 138 Krievijas Ārlietu Tautas Komisariāta Kolģijas locekļa B. Stomonjakova sarunas ar Latvijas sūtni PSRS K. Ozolu 1926. gada 16. jūnijā. Документы внешней политики СССР, Т.9. - Москва, 1963, с.315.
- 139 Par Lietuvas Vēstnieka Z. Butka atklājumiem A. Smetonas un A. Valdemāra attiecībās ar krievu vēstniecību Кауңā sk: Н. Лашкевич, Литовский президент Сметона получал доллару из Москвы // Известия, 12 сент., 1995, с. 3.
- 140 Algimantas Kasparavičius. The Political Projections of the Great Powers With Respect to Eastern Europe. 1925 - 1926. - Lithuanian Historical Studies, Vol. 1, Lithuanian Institute of History, Vilnius, 1996 p. 167
- 141 LVVA, 1313.f., 1. apr., 162.1., 322. lp.
- 142 Latvijas Nacionālā Bibliotēka. Letonika. Retumu nodaļa. A III. Dr. F. Mendera fonds. Nr. 46
- 143 Martin Gilbert. A History of the Twentieth Century. Vol. One: 1990 - 1933. _ Harfer Collins Publisers, 1997, p. 722.
- 144 Документы внешней политики СССР, Т.10. - Москва, 1965, с.220 - 221.
- 145 F. Menders. Domas, darbi, dzīve, 3579. lp.
- 146 Документы внешней политики СССР, Т.10. с.76 - 78.
- 147 T. I. Uldriks. Diplomacy and Ideology. The Origins of Soviet Foreign Relations, 1917. - 1930 // University of California, 1979, p. 162.
- 148 LVVA, 3235.f., 1./22. apr., 940.1., 165. - 166. lp.; sīkāk sk.: A. Stranga. Dažas "tirdzniecības" vēstures lappuses. // Latvija - Baltijas valsts (žurnāls). - 1990. - okt. - 8. - 10. lpp.

- 149 Ā. Klīve. Latvijas neatkarības gadi. Latvijas politiskā veidošanās un augšana. - Grāmatu Draugs, 1976, - 152. - 154, lpp.
- 150 A. Kurcija iesniegums LKP CK 1940. gada 15. jūlijā; iesniegumā Kurcijs aprakstīja Sociālistu partijas nodibināšanu 1927. gadā. - LVA, (PA) 101.f., 2. apr., 17.1., 46. lp.
- 151 Sikāk sk. atsauce Nr. 121.
- 152 LSDSP Padomes sēde 1921. gada 5. - 6. martā. - LVVA, 3017.f., 1. apr., 25.1., 4, 5., 8. lp.
- 153 Latvijas strādnieku sociāldemokrātu maziņu partijas programma. - Rīga, 1921. - 9. lpp.
- 154 V. Salnāja referāts maziņu partijas kongresā 1927. gada 11. - 12. jūnijā. - LVVA, 5729.f., 1. apr., 3.1., 35. lp.
- 155 Maziņu partijas CK sēde 1927. gada 24. martā. - LVVA, 5729.f., 1. apr., 3.1., 31. lp.
- 156 V. Salnāja referāts partijas CK sēdē 1928. gada 28. jūnijā. - LVVA, 5729.f., 1. apr., 3.1., 49. lp.
- 157 LSDSP programma, 20. lpp.
- 158 F. Cielēna referāts partijas XV kongresā (1930. gada 13. - 15. jūnijā). - LVVA, 3017.f., 1. apr., 11.1., 29. lp.; F. Mendera referāts 1934. gada 21. janvāra ārkārtas kongresā. - LVVA, 3017.f., 1. apr., 22.1., 4. lp.
- 159 Latvijas, Lietuvas, Igaunijas sociāldemokrātu konference Rīgā 1926. gada 19. - 21. jūnijā rezolūcija par ārējo politiku. - LVVA, 3017.f., 1. apr., 57.1., 26. lp.
- 160 LVVA, 3017.f., 1. apr., 57.1., 34. lp.; LSDSP 12. kongresa (1927.) rezolūcija par ārējo politiku. - LVVA, 3017.f., 1. apr., 3.1., 68. lp.
- 161 Partijas 18. kongresa (1933. gada 8. - 9. aprīlī) rezolūcija. - LVVA, 3017.f., 1. apr., 21.1.
- 162 LSDSP Ārkārtas kongress 1934. gada 21. janvāra rezolūcija. - LVVA, 3017.f., 1. apr., 22.1., 35. lp.
- 163 V. Munters atzīmēja savā dienasgrāmatā 1933. gada 14. oktobrī, ka Salnājs kādā diplomātu dinejā, izdzirdot runas "...par Vācijas bīstamību..", esot tām "...no visas sirds piekritis..". - LVVA, 2630.f., 1. apr., 5.1., 52. lp.
- 164 F. Mendera referāts partijas 17. kongresā (1932. gada 2. - 3. aprīlī). - LVVA, 3017.f., 1. apr., 17.1., 5. - 6. lp.
- 165 Sk. visus šīs afēras materiālus. - LVVA, 3235.f., 1/1. apr., 411.1.; 1/22apr. 940. l.
- 166 LVVA, 3017.f., 1. apr., 22.1., 35. lp.
- 167 "Darba jaunatnes" 7. kongresa (1933. gadā) materiāli. - LVVA, 3235.f., 3. apr., 35.1., 29. lp.
- 168 Turpat, 2. lp.
- 169 Turpat, 48. l., 24. lp.
- 170 LSDSP Padomes sēde 1921. gada 5. - 6. martā. - LVVA, 3017.f., 1. apr., 25.1., 5. lp.
- 171 LSDSP 9. kongresa (1924. gada 17. - 18. aprīlī) materiāli. - LVVA, 3017.f., 1. apr., 3.1., 164. lp.
- 172 LSDSP mītiņā 1905. gada parkā 1931. gada 20. septembrī F. Menders pieprasīja "...samazināt militāros izdevumus..". - LVVA, 3235.f., 3. apr., 253.1., 15. lp.
- 173 1933. gada septembrī Cielēns izvirzīja ideju par "...draudzības līgumu ar Franciju..", kura kaitināja Munteru; "...viņam nevar uzticēties..", Munters ierakstīja savā dienasgrāmatā 1933. gada 22. novembrī. - LVVA, 2630.f., 1. apr., 5.1., 68. lp.
- 174 A. Loit. Amsterdam or Moscow. p. 344.
- 175 R. Bilmaņa runa LSDSP 13. kongresā (1928. gadā). - LVVA, 3017.f., 1. apr., 3.1., 61. lp.
- 176 Sk. asu polemiku LSDSP 17. kongresā (1932. gadā). - LVVA, 3017.f., 1. apr., 17.1., 8. - 11. lp.

- 177 H. M. Tillotson. Finland at Peace and War. 1918 - 1993. - M. Russel Publishing. Norwich, England. 1993. p. 102 - 103.
- 178 E. Jutikkala, K. Pirinen. A History of Finland. - Espoo, 1984, p. 248 - 249.
- 179 G. Lichtheim. A Short History of Socialisms. - Preager Publishers. - New -York, Washington, 1970, p. 247.
- 180 Turpat, p. 273
- 181 LVVA, 3017.f., 2. apr., 2.1., 33. lp.
- 182 F. Menders. Domas, darbi, dzīve. 1777.lp.

2. nodaļa

15. MAIJA PRIEKŠNOTEIKUMI

2. 1. Sabiedrības struktūra un liberālās demokrātijas bojā eja

Pirmais jautājumu loks, kuru ir nepieciešams aplūkot, ir tradicionāls, gandrīz vai triviāls: cik lielā mērā demokrātijas bojā eja Latvijā bija sociāli, ekonomiski, politiski, psiholoģiski determinēta, cik stiprs pamats autoritārismam bija Latvijas sabiedrībā. T. s. strukturālistiskais arguments par labu patstāvīgai strukturālai krīzei tiek apšaubīts pat pētījumos par Veimāras republikas bojā eju;¹ nav pamata to izvirzīt par vienīgo, izskaidrojot demokrātijas sabrukumu Latvijā; vēl lielāka kļūda būtu to ignorēt. Nav jābūt par nekritisku Frīdriha A. fon Hajeka (1900.–1992.) pielūdzēju, lai atzītu, ka viņa intelektuālais uzbrukums dažādiem sociālisma paveidiem – kuru viņš balstīja Dž. St. Milla liberālajās tradīcijās un kurā viņš uzstāja, ka valsts īpašuma pieaugums un valsts plānošana var veicināt lēnu, bet nenovēršamu novirzi uz dažādiem totalitārisma vai prototalitārisma paveidiem – ir pietiekoši aktuāls Latvijas demokrātijas likteņu izpētei. Līdz ar to būtu vērts ļoti īsi raksturot valsts saimniecības modeli un tajā esošos antidemokrātijas dīgļus.

Latvijā pēc 1918. gada bija iespējami divi saimniecības attīstības ceļi.

Pirmais: liberāla, tirgus saimniecība. Tās ieguvums būtu veselīga saimniecība – izdzīvotu tas, kurš spētu izdzīvot konkurencē; tas, kurš izdzīvotu, atspoguļotu atlases rezultātu. Šis attīstības ceļš būtu patiesi demokrātisks un pēc būtības – anacionāls; par tik, par cik modernas saimniecības attīstība arī ir anacionāla. Šī modeļa īstenošana, protams, radītu sociālu spriedzi, taču stratēģiski, no saimniecības veselīgas attīstības viedokļa, tā dotu ilgtermiņa ieguvumus, galu galā – arī sociālajā un politiskajā jomā. Otršķirīgs mūsu problēmas kontekstā ir jautājums, vai Latvija varēja iet šo ceļu, īpaši, agrārā jomā, pēc Stučkas, kad 20. gadu sākumā, kā plaši liecina Politiskās policijas materiāli, komunisma iespaids nebija pavisam mazs realitātē, bet vēl lielāku apjomu ieguva valdības aprindu apziņā.² Vai Latvija varēja iet šo ceļu pēc Bermonta, kad prasība par “melnā bruņinieka” galīgu iznīcināšanu izpaudās muižu ekspropriācijā un sadalīšanā, par pamatu ņemot – kopumā – nesaimnieciskos motīvus?³ Svarīgi tikai konstatēt – Latvija izvēlējās citu ceļu.

Tendences uz diktatūru pamatu veidoja šis otrais Latvijas izvēlētais saimniecības attīstības modelis. To raksturoja:

- 1) valsts īpašuma nepārtraukta vairošana;
- 2) valsts intervence saimniecībā: valsts monopolu pieaugums (ilgtermiņa kredīta, valūtas u. c.); priekšrocības valsts uzņēmumiem (apgādē ar kapitālu, nodokļu atvieglojumi, valsts pasūtījumi par augstām cenām), valsts bankas gatavība glābt neefektīvus valsts uzņēmumus, bet izvairīšanās sniegt atbalstu privātīpašniekiem (īpaši – minoritāšu uzņēmumiem);
- 3) privātā kapitāla darbības lauka sašaurināšana;
- 4) vēlēšanās uzburt nacionālu "latvisku" kapitālu, nevis ļaut tam veidoties normālā konkurences ceļā.⁴

Saimnieciskas attīstības pamatā bija deformētas motīvu attiecības. Izteikta priekšrocība tika dota neekonomiskajiem motīviem: vēsturiskās taisnības, nacionālpolitiskiem motīviem. Tas bija īpaši skaidri redzams agrārās reformas gaitā.

Latvijas agrārāis modelis demonstrēja, no vienas puses, augstu vienlīdzību zemes sadalījumā (Džini index 1935. gadā – 0,53; 10 % zemes īpašnieka rokās bija tikai 35 % no lauksaimnieciski izmantojamās zemes).^{*} No otras puses, agrārās reformas ieviestā vienlīdzība zemes sadalīšanā radīja milzīgu skaitu nelielu saimniecību (11 un 22 ha lielumā), kuras bija ekonomiski vājas un prasīja augošu valsts atbalstu. Agrārās reformas sociālās un ekonomiskās sekas bija ļoti pretrunīgas: apmierinot zemnieku prasību pēc zemes, radās ekonomiski mazefektīvs (īpaši graudkopībā) modelis⁵, kuram jau bija politiskas sekas. (Politiskās policijas priekšnieka J. Frīdrihsona 1934. gada novembrī vienkāršais secinājums bija ļoti būtisks: par 15. maiju ir sevišķi apmierinātas "tās aprindas, kuras saņem dažādas piemaksas..")⁶

Ekonomiskās dabas motīvi agrārajā reformā bija vismazāk pamatoti un ne pirmšķirīgi.⁷ Taču normālai, veselīgai saimnieciskai attīstībai par pamatu var būt tikai saimnieciskās lietderības, efektivitātes, ražīguma motīvs. Tirgus saimniecības likumi ir anacionāli, tos pilnīgi neinteresē, tie vienkārši nezina, ko "melns bruņinieks" un kam nolaupīja 13. gadsimtā. Visās trijās Baltijas valstīs tika uzskatīts, ka nacionālā valstī jābūt "nacionālai saimniecībai, t. i. – valsts saimniecībai, valsts īpašumam, kurš agrārajā sektorā agrāro reformu laikā pārsniedza 50 % no visas zemes. Jo vairāk īpašuma bija valstij, jo mazāks zemes daudzums nonāca egalitārajā sadalē.

* Gini index variē no 0 ("perfekta vienlīdzība", visas saimniecības ir vienādas pēc lieluma) līdz 1 (vislielākā nevienlīdzība, kurā mazam īpašnieku skaitam pieder gandrīz visa zeme). 30. gados Baltijā "vistaisnīgākā" valsts bija Igaunija, kurā 10 % no zemes īpašniekiem piederēja tikai 30 % no zemes. 20. gadsimta pirmajā pusē "visnetaisnīgākā" savukārt bija Bolīvija (indekss – 0,94). – Rein Taagepera. Inequality Indices for Baltic Farm Size Distribution. 1929.–1940. // Journal of Baltic Studies. – 1972, Number 1, p. 28–29.

1929. gadā Latvijā jaunsaimniecību ierīkošanai bija iedalīti tikai 1 603 515 ha zemes no 3 882 528 ha, kuri bija ieskaitīti zemes fondā; Latvijā un Lietuvā bija vislielākais siksaimniecību skaits Baltijā – 46 % no visām saimniecībām; Lietuvā – vismazākie zemes gabaliņi, vidējais jaunsaimniecību lielums bija 9 ha, pilnīgi nepietiekami kapitālistiskai saimniecībai. 50 līdz 100 ha lielu saimniecību skaits Igaunijā bija tikai 8 %, Latvijā – 4 %, Lietuvā – 2 %; pāri par 100 ha – tikai 1 % visās trijās Baltijas valstīs. Tas bija viszemākais daudzums visā Austrumu un Centrālajā Eiropā.⁸ Galējais egalitārisms zemes sadalīšanā nevis atrisināja agrārās problēmas, bet tās padziļināja. Jau 1927. gadā Latvijas lauksaimniecībā bija redzamas krīzes iezīmes: darbaspēka trūkums, ļoti zemi tīrie ienākumi: 1927.–1932. gadā tīrais ienākums bija tikai 5,09 lati no viena hektāra lauksaimniecībai derīgas zemes, bet Latgalē un Vidzemē – pat ap nulli vai pat tīrie zaudējumi.⁹ Tā bija samaksa par atteikšanos no spēcīgas kapitālistiska ražošanas veida saimniecības ar algotu darba spēku.

Jau 20. gados valsts attīstībā stingri iezīmējās tendences, kuras veidoja antidemokrātisma pamatu (tas nenozīmēja, ka demokrātijas bojā eja bija pilnīgi neizbēgama, fatāla).

- a) Latvija ļoti stipri iespaidojās no bijušās Krievijas saimnieciskās domāšanas stereotīpiem un tiesiskām normām. Turpinot Krievijas valdības tradīciju, Latvijas valsts ieviesa (ar 1919. gadu) un vairoja valsts mantu. Uz 1930. gadu valsts rokās bija aptuveni viena trešdaļa no Latvijas nacionālās bagātības: 20. gadu saimnieciskās domāšanas dominante bija valsts sektora audzēšana. Etatisms, kurš pasaulē atdzima lielās krīzes gados (1929.–1930.), Latvijā dominēja jau 20. gados.¹⁰
- b) Valsts sektora izplešanās radīja sociālas sekas: ierēdniecības milzīgais daudzums, ierēdniecības lomas sabiedrības dzīvē pieaugums. 1922. gadā Latvijā bija jau 38 437 civilie ierēdņi – viens ierēdnis uz mazāk kā 50 iedzīvotājiem, kas Latviju ierīdoja vienā no pirmajām vietām Eiropā.¹¹ “Nacionālās” birokrātijas, t. i., latviešu ierēdņu radīšana un neapturama vairošana, tika uzskatīta par nacionālās valsts neatņemamu uzdevumu, kura īstenošanai bija jākompensē latviešu sociālās struktūras – zemniecības milzīga daudzuma – nespēja piemēroties kapitālistiskai sabiedrībai. Latvijā 20.–30. gados īstenojās tas, ko jau 1848. gadā sludināja pirmais Austrum- un Centrāleiropas nacionālists ungārs F. Košuts: politiskā nacionālisma mērķis ir monopols uz birokrātiju, ierēdniecību.¹²
- c) Ierēdniecības nozīmīgā vieta sabiedrībā pastiprināja jau vēsturiski izveidojušos latviešu nepatiku pret pilsētu arodiem – tirdzniecību, rūpniecību un veicināja vēlēšanos izvēlēties ierēdņa amatu. Birokrātiskā karjera kļuva par sociālā prestiža ziņā augsti vērtētu nodarbošanos; ierēdniecības izvēlē dominēja nacionalitātes kritērijs – latvietis – ierēdnis, paverot ceļu uz ierēdniecību profesionāli mazkvalificētiem slāņiem. Ierēdņu eskalācijai

bija sava loģika – tā pieprasīja režīmu, kurš nodrošinātu nepārtrauktu, neapdraudētu, stabilu to pieaugumu. Tā bija tendence uz 15. maiju.

- d) Ar valsts monopolu un Latvijas bankas – lielā mērā kā valdības fiskālā aģenta – palīdzību birokrātijas kontrolē t. s. saimniecības latviskošana sākās jau 20. gados. Tās rezultātā sašaurinājās privātās iniciatīvas un uzņēmējdarbības lauks. Savukārt privātās iniciatīvas trūkums bija lielākais šķērslis strukturālajām pārmaiņām Latvijas saimniecībā. Valsts nevis veicināja privātās iniciatīvas attīstību, bet pati piesavinājās uzņēmēja funkcijas.
- e) Privātā sektora attīstības trūkumi kavēja pilsonisko demokrātiskā centra partiju nostiprināšanos. F. Cielēns atzīmēja, ka šo partiju vājums “kļuva par vienu no Latvijas demokrātijas bojā ejas priekšnoteikumiem.”¹³
- f) Latvijas infrastruktūras institucionālais komponents – sociālie ieradumi un aizspriedumi, šķiriskā struktūra, administratīvais aparāts, likumdošanas process utt. – nacionālā kultūra vārda plašā nozīmē – Latvijā bija ar ļoti stiprām vecās Krievijas iezīmēm (piemēram, 1919. gada 5. decembrī tika atjaunota Krievijas līdz 1917. gada 24. oktobrim pastāvošās likumdošanas darbība). Tas neveicināja Latvijas saimniecības attīstību pa liberāla, brīvā tirgus ceļu.¹⁴

Izvērtējot Latvijas saimnieciskās attīstības tendences lomu antidemokrātisma sagatavošanā, patiešām var pielietot arī F. Haijeka mācību:

- 1) tikai kapitālisma – sistēmas, kas balstīta uz brīvu konkurenci un brīvu privātā īpašuma pārvaldīšanu – ietvaros ir iespējama liberālā demokrātija;
- 2) valsts monopolu (t. sk. uz valūtas operācijām) ieviešana ir nozīmīga solis uz indivīda brīvības apspiešanu un uz totalitārismu;
- 3) ja valsts sāk kontrolēt saimniecisko dzīvi un sabiedrībā sāk gūt pārsvaru kolektīvistiski noskaņojumi, demokrātijai var pienākt beigas.¹⁵

Jau 20. gados Latvijas saimniecībā parādījās ekonomiskais nacionālisms, kuru radikāli padziļināja 15. maija režīms. Vai to varētu uzskatīt par neizbēgamu **modernizācijas** procesa sastāvdaļu?

Literatūrā atzīmēts, ka modernizācijas gaitā Baltijā 19. gs. otrajā pusē – 20. gs. sākumā latviešiem un igauņiem tomēr nespēja izveidoties plaša pilsētu vidusšķira, profesiju (nodarbošanās) izvēles iespējās viņi vēl nebija sasnieguši optimālu līmeni. A. Plakans uzsvēra, ka pat pēc 1918. gada latviešu elite palika samērā trausla, bet profesiju izvēle, dažādība, īpatsvars – zem elites līmeņa.¹⁶

Tomēr 20. gadu etatismu es nevērtētu kā normālu modernizācijas procesu. 18. novembra Latvija bija Latvijas tautas valsts, un no šī – Latvijas tautas – viedokļa tās sociālā struktūra bija pietiekoši moderna. Rūpniecības, tirdzniecības un finansu uzņēmumu īpašnieku skaita novērtējumā nacionalitātes princips būtu pretrunā ar 18. novembra Latvijas būtību.

Saimniecības attīstības rezultāti skaidri demonstrēja, ka tam, kāda ir īpašnieka nacionalitāte, nav nekādas nozīmes. Piemēram, Latvijas kokapstrāde un tirdzniecība, kura lielā mērā bija ebreju rokās, tik lielā mērā veicināja stabilas valūtas – lata – ieviešanu, ka ar to vien pietiktu, lai secinātu – ebreju uzņēmēji, darbojoties saimniecisko interešu labā, vienlaikus darbojās Latvijas valsts labā. Etatismis nebija domāts latviešu privātīpašnieku skaita vairošanai, ko varbūt varētu vērtēt kā nepabeigtas modernizācijas turpinājumu, bet lai vairotu valsts īpašumu.

Patiesa modernizācija bija iespējama tikai dabiskas konkurences ceļā, un to, ka tā bija iespējama, apstiprina klasiskie izcilo latviešu uzņēmēju R. Hirša un H. Rudziša piemēri. “Nacionālās elites” jēdziens man liekas mazderīgs demokrātiskas valsts attīstības izvērtēšanai: elite nāk no franču élite – labākais. Sabiedrības labākā daļa, vērtējot no spēju, talantu, izveicības un tml. viedokļa, ne nacionalitātes. Tā “modernizācija”, kuru īstenoja visās trijās Baltijas valstīs, bija mākslīga un forsēta pamatnācijas sociālās struktūras maiņa – “nacionālā modernizācija”, kuras galvenie rezultāti bija nacionālās ierēdniecības neapturams pieaugums, valsts īpašuma vairošana. Neviena no Baltijas valstīm, tāpat kā citas Austrumeiropas un Centrāleiropas valstis, nepieņēma modernizāciju kā civilu sabiedrību, balstītu dabiskā, brīvā tirgus attīstībā, neaizskaramā privātīpašumā un individuālistmā.

1918. gada 18. novembris – tā bija liberālās demokrātijas dominante: **Latvijas tautas** valsts. Demokrātija neapdraudēja nevienu sociālu grupu, nevienu tautību. Demokrātijas dominante nodrošinātu arī latviešu tautas pilnīgi brīvu attīstību, taču – vispārīguma līmenī – nacionalitātei vai sociālajai piederībai demokrātijā nevarēja būt izšķiroša nozīme. Demokrātija nodrošināja patiesas modernizācijas iespējas caur individuālistmu, privāto uzņēmību. 19. gs. (cara Aleksandra Otrā laikā) modernizācija bija nākusi no augšas, no Krievijas valsts; tagad bija iespēja veikt modernizāciju no apakšas. Bet šo procesu valsts nedrīkstēja kavēt. Atsevišķu sociālu grupu vai nacionalitātes prioritātes izcelšana bija draudīga demokrātijai un vienkārši normālai attīstībai, jo paredzēja mākslīgas priekšrocības nevis spējīgākajam, talantīgākajam, bet strādniekam vai zemniekam, vai latvietim, vai ierēdnim. Pat 1918. gadā bija skaidrs, ka daudzi nevēlas demokrātiju: līdztiesību likuma priekšā, konkurenci, interešu sadursmi, spējīgākā uzvaru. Drīz radās divas pretrunu grupas, kuras izauga no vilšanās demokrātijā, kura nedeļa acīmredzamas priekšrocības tiem, kuri tās gaidīja Latvijā.

Pirmā pretrunu grupa bija: **zemniecība – demokrātiskā Latvijas valsts**. Latvijas tautas valsts nozīmēja, ka tā ir valsts zemniekam, tirgotājam, rūpniekam, Kārķliņam un Hofam, nevis tikai – zemniekam, Kārķliņam. Ar to negribēja un, kā redzēsīm, nevarēja samierināties ļoti daudzi; Latvijas saimnieciskais – agrārā jomā jo īpaši – modelis šo neapmierinātību stipri

veicināja. Šādas pretrunu grupas – zemniecība – demokrātija – izdališana var izlikties uzkrītoši marksistiska (šķiriska) – laikā, kad jēdziens “šķira” tiek apstrīdēts.¹⁷ Latvijas 20.–30. gadu vēstures izpētei tā ir ne tikai pielietojama, bet bez tās būs grūti iztikt. Vispirms tāpēc, ka Latvijas realitāti 20.–30. gados dažādas sociālas grupas (šķiras) uztvēra un vērtēja atklāti šķiriski.

LZS loma demokrātijas bojā eļā bija liktenīga. Latvijā bija citas zemnieku partijas, bet neviena no tām nepieprasīja demokrātijas bojā eju. Kristīgo zemnieku un katoļu partija (J. Rancāns) bija konservatīva, bet demokrātiska; A. Bļodnieka jaunsaimnieki – antikonservatīvi un populistiski, bet arī demokrātiski. Ceturtās Saeimas “ieguvums” – Jaunā Zemnieku Savienība ar diviem mandātiem (P. Leikarts, A. Frišmans) – odioza, skandaloza un antidemokrātiska (līdz pat kontaktiem ar V. Ozola leģionāriem), taču spējīga tikai uz troksni. LZS bija stipra un konsekventa augošā naidā pret demokrātiju. Jau 1927. gadā partijas akadēmiskā sekcija izteicās par labu Satversmes reformai; tas bija tikai sākums. Ar 1928. gadu estētisku uzbrukumu parlamentārai demokrātijai uzsāka E. Virza; valodas tehnikas izsmalcinātības ziņā Virzam nebija līdzīgu Latvijā; tagad šīs spējas tika veltītas demokrātijas “deģenerācijas” krāsainam aprakstam. “Zemnieku gadagrāmatā” demokrātija saņēma tik iznīcinošu un žultainu vērtējumu – tā bija “.. briesmīgs polips .. pilns ar nikna puvuma un trūdu smaku ..” – ka bija vietā jautājums, vai mazais, fiziski pakroplais Virza neizjuta demokrātijā kādu personisku mazvērtības kompleksu. Pēc kāda laika demokrātijas iznīcināšanu atklāti pieprasīja LZS Jelgavas rajona organizācija P. Goldmaņa vadībā, bet Ulmanis vēl bija uzmanīgs: vēl nebija pienācis īstais laiks, “vēl darbs nav darāms ..”

1930. gadā E. Virza jau noteikti prasīja: Latvijai nepieciešama zemnieku virsvaldība.¹⁸ Tiklīdz bija prasība un vēlēšanās pēc grupu, nāciju, nevis likuma, demokrātisko normu virsvaldības – apvērsuma dīgļis garīgi bija sācis attīstīties. Zemnieku Savienības 1931. gada kongresā kāds delegāts P. Prikulis no Valkas organizācijas skaidri pateica: “Mūsu Satversme nav Latvijai, kā zemkopības valstij, piemērota. Latvija ir latviešu zemnieku valsts.”¹⁹ Praktiski tas nozīmēja: Latvijai derēs tikai tāda Satversme, kas nodrošinās nepārtrauktu, augošu valsts atbalstu lauksaimniecībai, latviešu ierēdniecības pieaugumu, visu politisko, saimniecisko, ideoloģisko grupu un slāņu, kuri zemniecībai šķīta naidīgi vai neērti, iegrožošanu. To varēja nodrošināt tikai valsts sociālisms un diktatūra, kuru atveda 15. maijs. “Zemnieku Savienība sen bīdīja mani uz apvērsuma izdarīšanu ar spēku ..” – 1940. gada oktobrī rakstīja Ulmanis.²⁰ 1933. gada beigās un 1934. gada sākumā LZS rindās parādījās pat simpātijas ekstrēmajam, rasistiskajam pārkoņkrustam. Kad 1933. gada 15. decembrī Saeima, īstenojot sociāldemokrātu prasību, slēdza pārkoņkrustu, deviņi no četrpadsmit Zemnieku Savienības deputātiem balsošanā atturējās, bet 1934. gada sākumā LZS satelītororganizācijas – Latvju Nacionālās jaunatnes kongresā – viens no

partijas pilāriem Hugo Celmiņš atzina, ka pārkoņkrustieši nemaz tik ļauni nav un daudzām viņu idejām var just līdzī. ²¹ Par LZS pilnā mērā varēja teikt to, ko A. I. P. Teilors sauca par gandrīz neiztrūkstošu iezīmi Centrālās un Austrumeiropas valstīm 20. gadsimta 20.–30. gados: “zemnieku demokrātijas” nevēlējās un neprata dzīvot demokrātijā, zemnieku bezprincipiālie politiķi personālās neveiksmes un personīgās intereses centās pārvērst nacionālismā un pret minoritātēm vērsta politikā; “zemnieku demokrātijas” ātri pārvērtās diktatūrās – policejiskās valstīs. ²²

Pretrunā zemnieki – demokrātijā ietilpa arī garīgā, kulturālā pretruna: lauki – pilsēta, lauki – Rīga. Rīga iemiesoja brīvību, kosmopolitisku spožumu; Rīga iemiesoja nelatviskumu un politiski – zemniekiem nepieņemamas un iznīdējamās strāvas: sociāldemokrātiju un latviešu pilsētu pilsonības intelektuālo augstprātību. Strādnieks iemiesoja parādību, no kuras baidījās – “sarkanumu”; tirgotājs un rūpnieks – kapitālu, kuru vai nu nicināja, vai apskauda. Demokrātijā pilsētu nevarēja pakļaut. E. Virza ar neslēptu nepatiku rakstīja, ka laucinieki (latvieši) ieradās Rīgā, pieprasīja “.. savu **virsvaldību** ..” (pasvītrojums mans – A. S.), bet “.. tika saņemti zobgalīgi ..”. ²³ Nepatika pret Bergu, Menderu, Zemgalu, Hiršu, Dubinu – tiem, kuri iemiesoja pilsētu, zemnieku vidū izpaudās apbrīnojami agresīvi, atsedzot patiesi totalitāras un tumsonīgas domāšanas apcirkņus. 1931. gadā Latviešu Zemnieku Savienības partijas konferencē atspoguļojās saērcināta nepatika pret pilsētu kā tādu – slaistu un bezdarbnieku iemiesojumu. Prasības bija radikālas: “.. jāpasliktina dzīves apstākļi pilsētā ..”; bezdarbu, kuru izskaidroja ar pilsētnieku noslieci uz liekēdību, ieteica atrisināt ar “.. disciplinārām darba nometnēm ..”. ²⁴ Pilsēta tracināja ar savu “nelojalitāti”. 1931. gadā ceturtais Saeimas vēlēšanās Rīgā sociāldemokrāti saņēma 56 426 balsis, Demokrātiskais centrs – 26 856, Latviešu Zemnieku Savienība – 5 769; Liepājā: sociāldemokrāti – 12 259, Latviešu Zemnieku Savienība – 1 123 balsis. ²⁵ Precīzs bija sociāldemokrāts V. Bastjānis, uzsverot: ļoti daudzi Zemnieku Savienībā un tās sociālajā vidē nevarēja samierināties ar domu, ka sociāldemokrāti var būt pat valdībā, var būt tad, kad zemnieku nav. ²⁶ Pilsēta bija jāpakļauj politiski, nacionāli, estētiski (skat. 4. nodaļā par 15. maija režīma estētiku). Demokrātijā to nevarēja, bija jānāk 15. maijam.

Aizsargi. Liktenīga Latvijas demokrātijai bija aizsargu loma sabiedrības politiskajā dzīvē. Organizācijas izveides brīdī – 1919. gadā – tai bija valstiskas funkcijas: cīņa pret lielinieku un kriminālistu bandām. Uz 20. gadu pirmo pusi ne tikai pirmais, bet arī otrais uzdevums bija pilnīgi izpildīts. Turpmāk tos varēja veikt, izmantojot tikai politisko un kriminālo policiju. Aizsargu kā paramilitāras organizācijas pieaugumam vairs nebija attaisnojuma, tam nebija arī funkcionālas lietderības. 1929. gadā 19 pulkos bija 23 962 aizsargi ²⁷; šis skaitlis bija nesamērojams ar gandrīz izzudušo nepieciešamību pēc aizsargiem

kā iekšējās drošības faktoru; ārējam faktoram – valsts neatkarības aizsargāšanai – aizsargi nekad nebija nopietni domāti. To pierādīja arī 1940. gads; viss, uz ko bija spējīgs aizsargu komandieris, ģenerālis (sic!) K. Prauls – asarām ritot, 17. jūnija rītā apkrist ap kaklu Alfrēdam Bērziņam, kurš mēģināja nomierināt izmisušo ģenerāli.²⁸ Izmisums saprotams, ja ņem vērā, ka cīņai pret okupantiem prototalitārā organizācija nekad nebija gatavota; tās “varoņdarbu” sarakstā bija tikai neaizsargātu demokrātisko organizāciju izdemolēšana 15. maija apvērsuma gaitā. Izpildījusi savus vēsturiskos uzdevumus uz 20. gadu pirmo pusi, organizācija neieauga lojalitātē pret demokrātiju, Satversmi. 1919. gada pretlielnieciskums nebija ekvivalents uzticībai demokrātijai. Ulmanis 1940. gada oktobrī rakstīja, ka aizsargi būtu piekrituši gājienam uz Rīgu – kā Musolini uz Romu 1922. gadā.²⁹ Aizsargu organizācijas loma demokrātijas iznīcināšanā Latvijā atspoguļoja gan plašāko pretrunu zemnieki – demokrātija, gan liecināja, ka Latvijas demokrātijai neizdevās atrisināt jautājumu par paramilitāro organizāciju lojalitāti Satversmei.

Otra pretrunu grupa: **nācija – demokrātiskā Latvijas valsts**. 1918. gada 18. novembra Latvijas tautas valsts nebija Latvija latviešiem. Demokrātija nepiedāvāja latviešiem ekskluzīvas tiesības, kaut arī neapšaubāmi viņi baudīja nerakstītas priekšrocības (valsts atbalsts saimniecībā, valsts dienestā). Jau 1921. – 1922. gadā sabiedrības ruīnētākajos slāņos – skrandu inteliģencē, tajos, kuri tikai savas nespējas, profesionālo iemaņu trūkuma, žūpošanas dēļ nespēja demokrātiskā sabiedrībā iegūt pienācīgu vietu (demokrātija – tā ir sacensība; nacionalitātei demokrātijā nav izšķirošas nozīmes), sāka pieprasīt sev vietu tikai nacionalitātes – latviskuma – dēļ. Šī prasība iemiesojās antisemitismā. Ebreji mācījās, tirgoja un ražoja. “Latvju nacionālā kluba” žūpas sapņoja, ienīda, apskauda, neko nedarīja un neprata darīt un prasīja: Latviju latviešiem. Latvija jāmaina, 18. novembra Latvija jānomaina ar valsti” .. no mūsu nacionālā visuma viedokļa.”³⁰ Latvija latviešiem – mazvērtības kompleksa nomākto prasība pārvarēt savus kompleksus nevis ar darbu, realitātē, bet ar politiskās sistēmas maiņu, ārēji, no augšas. Pēc būtības šajā prasībā atspoguļojās lielnieciskums – nepatika pret kapitālu un privāto biznesu, kurš varēja būt nelatviešu rokās. Karstais nacionālisms bija pietiekoši sociālistisks, egalitāristisks. Šī prasība aptvēra ne tikai Pērkonkrustu, tā parādījās plašā politiskā, sociālā, mentālā spektrā. 1925. gadā, kandidējot uz Valsts Prezidenta amatu, Ulmanis jau prasīja Latviju – latviešu valsti.³¹ Ar to Ulmaņa apziņā jau bija noticis apvērsums pret 18. novembra Latviju. Apvērsums praksē bija tikai laika un izdevības jautājums. 1930. gadā Latviešu Zemnieku Savienības kongresā skaidri skanēja atziņas, ka 1918. gada demokrātiskās Latvijas modelis ir “..nacionāli neatbilstošs ..”.³² Prasība piešķirt prioritāti nacionālajam, salīdzinot ar demokrātiju, neizbēgami veda pretī nacionālai diktatūrai. Taču no patieso valstisko un nacionālo interešu viedokļa nacionālā diktatūra bija ārkārtīgi

bīstama, jo pieļāva pretdabisku domu, ka svarīgs ir uzvārds, nacionālā piederība, nevis spējas, talants, izveicība.

Nereti ir ticis uzdots jautājums: vai 1922. gada liberālā Satversme (konstitūcija) ir bijusi vainīga pie demokrātijas likstām Latvijā. Mūsu Satversme bija divu konstitūciju – Veimāras (Vācija, 1919.) un Francijas 1875. gada konstitūcijas – lielā iespaidā. Veimāras konstitūcija pēc Hitlera nākšanas pie varas tika smagi kritizēta un pat apsūdzēta hitlerisma panākumu atvieglošanā. Lielais vācu vēsturnieks F. Maineke uzskatīja, ka Veimāras satversme cieta no daudziem trūkumiem, pat no patiesi demokrātiska viedokļa raugoties; A. I. P. Teilors, no savas puses, to sauca par tehniski visperfektāko no visām demokrātiskajām konstitūcijām, īstu mācību grāmatu politisko zinātņu profesoriem.³³ Taču ne jau pati satversme bija vainojama Veimāras republikas bojā ejā; daudzo un pretrunīgo cēloņu vidū, protams, jāatzīmē stipras, konstitucionāli un demokrātiski domājošas vidusšķiras un sīkpilsonības trūkums un lielās krīzes drausmīgais iespaids. Taču pastāv arī Francijas piemērs. 1875. gada konstitūcija bija ekstrēmi parlamentāra un egalistiska; trešās republikas režīms – gaisīgs, nestabils. Francija šīs republikas 70 gadu (1870.–1940.) laikā piedzīvoja lielas politiskas krīzes, seši valsts prezidenti bija spiesti atkāpties, divi – tika nogalināti. 1933.–1934. gadā, kad Latvijā Ulmanis gatavoja apvērsumu un baidīja valsti ar labējo ekstrēmistu draudiem, Francijā patiešām notika pat ielu cīņas, divu gadu laikā nomainījās sešas valdības³⁴, bet demokrātija izdzīvoja. Izdzīvoja, jo tā balstījās kultūrā, tradīcijās, buržuāziskā vidusšķirā, uzticīgā republikai, izglītotā elitē, kura akceptēja demokrātiju. Kā ir atzīmējis N. Deiviss, demokrātijai nav daudz pašvērtību; tā var būt laba, bet arī ļauna – atkarībā no cilvēkiem, kuri darbojas demokrātijā; liberāli un toleranti ļāvis rada liberālu un tolerantu valdību; gangsteri un kanibāli var radīt gangsteru un kanibālu valdību – kā to radīja vācieši, dodot varu Hitleram.³⁵

Latvijas Satversme nebija 15. maija cēlonis, pat – ne iegansts. Visus tās trūkumus varēja labot, bet, lai novērstu visvairāk kritizēto – sīko partiju destruktīvo lomu Saeimā – nevajadzēja pat labot Satversmi, bet tikai vēlēšanu likumu. 1922. gada Satversme nav vainojama 15. maijā. Vai Satversmes vaina bija, ka lielas ļaužu masas Latvijā nevarēja un negribēja dzīvot bez patstāvīga un augoša valsts atbalsta un prasīja tādu politisku valsts iekārtu, kas to nodrošinātu? Nekāda Satversmes reforma, pat ar visplašākām pilnvarām apveltīta prezidenta institūcijas ieviešana nepadarītu par tirgotāju un rūpnieku to, kurš tam nav spējīgs; savukārt tie, kas ir spējīgi, guva panākumus arī bez “stipras varas”. Vai Satversme bija vainīga, ka daudzi ienīda demokrātiju, bija gatavi no tās atteikties ilgi pirms 15. maija un prasīja vadoni? Vai Satversme bija vainīga, ka daudzi prasīja Latviju tikai latviešiem? Ne Satversme radīja to saimniecisko modeli, īpaši – agrārajā jomā, kurš pieprasīja valsts sociālismu; ne Satversme radīja psiholoģisku noslieci pret demokrātiju un par labu

diktatūrai; Satversme nebija vainojama, ka daudzi Latvijā nevarēja samierināties, ka Latvija nav tāda, kādu to gribētos redzēt pagasta vecim, ka tajā ir pilsētas, strādnieki, sociāldemokrāti, korporeļi, Saeima, kurā strīdās, ka tajā ir tirgotāji, finansisti utt. Atpaliecībā un tumsonībā nebija vainojama Satversme, bet tā nederēja tiem, kuri, Alfrēda Bērziņa vārdiem runājot, (LZS konferencē 1933. gada 10. decembrī), mīl ne tik daudz brīvību, cik savu vadoni.³⁶

Tieši Ulmanis bija izrādījis mazu interesi par Satversmes un vēlēšanu likumu reformu. Kad to projektu plaši pārsprieda A. Berga aprindas, kad par tiem sāka interesēties Zemnieku Savienības akadēmiskajā sekcijā, Ulmanis bija atturīgs. 1931. gadā Latvijas Zemnieku Savienības kongresā viņš izteicās pret vēlēšanu likuma grozīšanu un sīko partiju skaita samazināšanos: "... tas nāktu Zemnieku savienībai par sliktu".³⁷ Tā bija pilnīgi saprotama nostāja – sīko partiju balsis bija nepieciešamas ZS kabinetu sastādīšanai. Tad, kad Ulmaņa zvaigzne sāka rietēt un draudēja sakāve 5. Saeimas vēlēšanās, tad – ļoti vēlu – arī Ulmanis izvirzīja Satversmes reformas projektu. Nevis tādēļ, lai reformētu Satversmi, bet lai ar ažiotažu ap reformu piesegtu slepeni gatavojamo apvērsumu.

Satversmes kritika ir populārs, bet maz pārliecinošs apvērsuma apoloģētu arguments. Igaunijā 1934. gada 12. martā K. Petss veica valsts apvērsumu, kaut arī, atšķirībā no Latvijas, Igaunijas parlamentā bija pārstāvētas tikai trīs partijas (1923. gadā – 14), politiskās konsolidācijas process bija acīmredzams, valdības bija spējīgas veikt ļoti nopietnus soļus (piemēram, J. Toonissona valdība 1933. gadā pieņēma svarīgo lēmumu par kronas devalvāciju, apliecinot iespējas valdīt ar ļoti plašu pilnvaru palīdzību).³⁸ Bet apvērsums tomēr notika. Noteikti ir jāatzīmē: Latvijā pirmā savērnieku apspriede, kurā sākās apvērsuma agrīnās sagatavošanas priekšdarbi, notika 1933. gada 8. septembrī.³⁹ Nedz Zemnieku Savienība tobrīd bija izvirzījusi Satversmes reformas projektu, nedz tas bija apspriests, pieņemts vai noraidīts.

Ulmanis galīgi izšķīrās par apvērsumu 1933. gada augustā; tad arī, īsi pirms sava ārstniecības brauciena uz Vāciju, viņš lika LZS deputātam, savam visuzticamākajam balstam partijā Alfrēdam Bērziņam ievadīt publisku kampaņu par labu Satversmes reformai. Uzdevums bija negaidīts pašam Bērziņam; 22. augusta Saeimas sēdē viņš izteicās par labu tautas vēlētam prezidentam un izpildvaras funkciju pieaugumam.

Nekādu Satversmes reformas projektu tobrīd nebija ne Ulmanim, ne Bērziņam; Ulmaņa favorīts Bērziņš arī nebija piemērotākais kandidāts reformas izstrādei: Bērziņam nebija pat pabeigta augstākā akadēmiskā izglītība, nedz jebkāda pieredze konstitūciju rakstīšanā un labošanā. Taču tā nebija problēma. Reformas priekšlikumam bija tikai jāsedz apvērsuma sagatavošana, bet norakstīt no kā bija. Jau kopš 1932. gada Latvijā bija pilnīgi izstrādāti Satversmes reformas projekti; izstrādāti vidē, kura bija spējīga uz projektu

rakstīšanu, bet pilnīgi nespējīga uz to realizēšanu. 1932. gada 24. augustā korporāciju Filistru biedrību savienības valde pieņēma gandrīz pilnīgi izstrādātu Satversmes reformas projektu, kurš paredzēja valsts prezidenta pilnvaru radikālu pieaugumu, prezidenta tiesas vēlēšanss (uz pieciem vai pat septiņiem gadiem), Satversmes 50. un 51. panta atcelšanu (kas ļautu prezidentam atlaist Saeimu). Četras dienas vēlāk, 28. augustā, korporāciju virsvadībā sanāca Rīgas Latviešu biedrības Satversmes grozījumu kongress – plašākais šāda veida pasākums Latvijā. 333 delegāti un viesi apsprieda Satversmes reformas projektu, kuru bija izstrādājis neviens cits kā A. Berga norietošās Latviešu Nacionālās apvienības Akadēmiskās sekcijas priekšsēdētājs, pārkonkrustietis G. Celmiņš. Nav brīnums, ka Ulmanis, kurš gan bija Latviešu biedrības goda biedrs un biedrības protektors, kongresu pat neapmeklēja: korporāciju un latviešu pilsētu pilsonības citadele – Latviešu biedrība – nebija tā vide, kuru viņš mīlēja vai kura mīlēja viņu. A. Bergs cerēja, ka kongress ievadīs plašu kustību par labu radikālai Satversmes reformai, kura galu galā izšķirīgi mainīs Latvijas 1918. gada principu – Latviju – Latvijas tautai, pārvērtīs Latviju – latviešiem, atņemot minoritātēm tiesības ar tautas vēlēta prezidenta institūcijas palīdzību. Nekādu kustību, par plašumu nemaz nerunājot, Bergs vai odiozais Krastkalns, kurš prezidēja minētajā kongresā, ievadīt nevarēja, G. Celmiņa ieceri par Saeimas deputātu skaita radikālu samazināšanu uz pusi kongress nepieņēma (Celmiņš pats par Satversmes reformu nerefērēja, ļaujot savas idejas izklāstīt citiem bergistiem), apmierinoties tikai ar prasību nodibināt neatkarīgu, stipru prezidenta institūciju.⁴⁰ Latviešu biedrība, kā parasti, varēja piedāvāt tukšus projektus; īstenot tos viņai spēka nebija. Kad 1933. gadā Ulmanis jau bija izšķīries par apvērsumu, viņam un A. Bērziņam nevajadzēja neko citu darīt, kā pacelt apputējušo G. Celmiņa projektu tā radikālajā pamatvariantā, kuru nebija pieņēmis pat t.s. kongress Latviešu biedrībā, un to oficiāli izvirzīt Saeimā, labi zinot, ka tas nekad netiks pieņemts, kas Ulmanim arī bija vajadzīgs.

15. maija psiholoģiskās saknes. Nāciju nosliece par labu vai pret demokrātiju, protams, ir atšķirīga. Latvieši mūs interesē tieši no šī viedokļa, lai arī nacionālās psiholoģijas raksturojumā ļoti viegli krist primitīvu, virspusēju un pārlieku vispārinātu spriedumu gūstā. Svarīga ir arī avotu atlase: esmu apzināti izvēlējis galvenokārt to latviešu vērtējumus, kuriem grūti pārņemt patriotisma trūkumu, viņu mērķis nav bijis nomelnot, bet izprast.

Par kopsaucēju varētu noderēt Jāņa Lapiņa 1936. gada vārdi: "... kas ilgi sēdējis cietumā, tas daudz pēc brīvības neilgojas ..." ⁴¹ Latviešu vēsturē nekas neveicināja demokrātijas ieaugšanu tautas raksturā. U. Ģermanis redzēja latvieti "... dažādu laikmetu maiņā ar cepuri rokā, ar liku muguru ..." un pamatoti atzīmē apspiesta cilvēka īpašību kompleksu.⁴² 1917.–1920. gads demonstrēja ļoti lielu latviešu līdzdalību boļševismā – procentuāli to laikam

būs grūti samērot ar kādu citu tautu. Nav tik svarīgi, kāpēc tas notika. Te var pielietot V. (Z.) Žabotinska (revizionistiskā cionisma dibinātāja) rakstīto par ebrejiem: ja ebreji piedalījās lielinieku revolūcijā, tātad citādi nevarēja būt, tātad tā vajadzēja būt, tātad tāds bija nacionāls noskaņojums.⁴³ Ļeņins vērtēja latviešus kā revolucionārās darbības un kareivīguma piemēru. Taču, kā secināja A. Ezergailis, nedz Ļeņins bija tik izcils vadonis, nedz viss notika tā, kā viņš paredzēja. Vienā laikā un telpā bija jāsakrīt milzīgam sarežģīto un daudzveidīgo cēloņu skaitam, lai sāktos tas, kas sākās 1917. gadā.⁴⁴ Un ja latvieši aizrāvās ar lieliniecismu, ar nedemokrātiju, ar graušanu, tātad viņi to nevarēja nedarīt, tātad, iegūstot varu pār citiem, viņi pārvarēja savu nepilnvērtības kompleksu. Latvieši 1917.–1920. gadā (un vēlāk) Krievijā atstāja baigas pēdas. Sūtnis Maskavā F. Kociņš 1938. gada 7. janvārī, vērtējot represijas pret latviešiem PSRS, atzīmēja: “Ka krievu tauta latviešus nemilēja, baidījās un neieredzēja par viņu cietsirdību un nežēlību pilsoņu karā, – nebija noslēpums.”⁴⁵ P. Stučkas neveiksme 1919. gadā bija Stučkas apsēstības un dogmatisma neveiksme, ne tik daudz – latviešu demokrātisma uzvara.

Demokrātiskajā Latvijā dzīvi uzsākot, latviešiem nebija demokrātijas tradīciju un apziņas, ka demokrātija ir vērtīga lieta pati par sevi. Jaunās strāvas internacionālismu un marksismu Rainis 1893. gadā atveda no Vācijas, demokrātija 1918. gadā arī ienāca rietumu demokrātisko un liberālo normu veidā. Tā neizauga no Latvijas vidus. Latviešu psiholoģiskā portreta iezīmēšanai pievērsīsimies 20.–30. gadu darbiem. Pirmais – karstā nacionālista H. Asara īsais politiskais memorands “Mūsu spēks un nespēks” 1921. gadā. Asars atzīmēja: *Latvija – zemnieku valsts, zemniecības īpašības – liktenīgas visai valstij. Zemniecības nespēks – “... viņas tumsība”, zemnieks uzskata, ka tirdzniecība ir mazāk cienījama profesija, “... tāpēc mūsu zemnieku dēli tik lielā skaitā brauca uz Krieviju prom kā ierēdņi, skolotāji ...”* Vārdu “veikals” un “veikalnieks” “... daudzi ieskata it kā par kaut ko pazeminošu ...” Asars ļoti precīzi secināja: pat valdības pabalsti nepadarīs par uzņēmēju to, kas pats nav uzņēmēja darbību spējīgs, netiecas pēc tās, nicina to, bet ar skaudību raugās uz minoritāšu pārstāvjiem, kuri gūst sekmes. Īpaši tas bija raksturīgs arī mēnessērdzīgai t. s. inteliģencei. Tās vājo vietu Asars saskatīja pasivitātē, bailēs no varas, pūļa dievināšanā. “Mūsu inteliģencei jāatsvabinās no krieviskās dzīvošanas sevī vien, jātop eiropeiski aktīvai ... jānodibina tuvāki sakari ar mūsu saimnieciskām grupām.” Inteliģences nepatika pret tirdzniecību un rūpniecību, pret “veikalu” tuvināja to atpalikušās zemniecības apziņai. Asara secinājumi precīzi raksturoja bīstamas psiholoģiskas iezīmes: nepatiku pret modernu saimniecību, naidu pret tiem, kas dzīvo labāk, noslieci uz parazitējošām nodarbēm (ierēdniecība), krievisko pasivitāti.⁴⁶

H. Asaru 1924. gadā papildināja E. Blanks, kurš tobrīd jau bija tuvs ekstrēmo nacionālistu “Latvju nacionālajam Klubam”. Latviešu psiholoģiskajā

portretā Blanks iegleznoja, pirmkārt, noslieci uz destrukтивismu: "... visur, kur mums vajaga lauzt un ar rupju, sīkzemniecisku spēku atbrīvot ceļu, tur mēs esam taisni ģeniāli"; otrkārt, uz obstrukciju, neauglīgu sapņošanu, pat antiintelektuālismu – "latvietis nav dumjš, bet no visām gara spējām intelekts viņam ir visvājāki attīstīts." Būtiskākākais bija tas, ka Blanks pastiprināti uzsvēra liela skaita pusinteliģentu, pusskolotu ļaužu grupu nepatiku pret fizisku darbu, tirdzniecību, komerciju, bet aizraušanos ar kancelejas darbinieku un rakstvežu pārprodukciju. Tā bija ļoti būtiska iezīme⁴⁷; "... garīgi un materiāli nikuļotāju ļaužu šķira...". Blanka vārdiem runājot, bija labvēlīga augsne antidemokrātiskām, antisemitiskām un šovīnistiskām nosliecēm. Demokrātija 1918. gada un 1922. gada Satversmes formā latviešiem neder, viņiem jārada savs īpatnējs dzīves saturs, pieprasīja Blanks.

Ļoti nozīmīgs bija Dr. M. Valtera 1933. gada lielais darbs. Valters secināja: latvieti raksturo nepiemērotība, nespēja izdzīvot brīvā tirgus "peļņas saimniecības" apstākļos. Kapitālisms latvietim ir svešs, piesavināts, tam nav Latvijā izredžu. Faktiski tas bija spriedums: latvietis neder normālai saimniecībai. Kam latvietis der? Valteram likās, ka latvietis der "darba demokrātijai", tautas kopdarbam, nacionālai kooperācijai utt. Nav jāmēģina precizēt šo daudzo vārdu saturu – to nav iespējams izdarīt, jo tie nav jēdzieni, bet frāzes. Svarīgi atzīmēt galveno: latvietis der valsts saimniecībai, valsts regulēšanai, valstiskošanai. Latvietis neder brīvai saimniecībai, latvietis der sociālismam. Tas bija trāpīgs raksturojums.⁴⁸ Taču antikapitalismam neizbēgami bija jāved un tas veda uz antisemitismu; antikapitalismam – antisemitismam ir viena sakne. Antisemitisms, Bismarka vārdiem runājot, ir muļķu **sociālisms**.⁴⁹ Valtera darbs ne tikai uzstādīja diagnozi – nederība kapitālistiskai saimniecībai un tai atbilstošajai politiskajai uzbūvei – demokrātijai. Tā bija mazvērtības kompleksa diagnoze. Valters izrakstīja zāles: valstij jāpārvēršas par saimniecības vadošu un pavēlošu organismu; saimniecība jāvada centralizēti un latviski; uzņēmēji jāizšķiro labos un blēdīgos; jāierobežo "svešo kapitālu" ieplūšana latviskajā saimniecībā utt. Valters izrakstīja demokrātijas likvidēšanu, lai īstenotu šo programmu. 15. maijs to īstenoja. Valters savu tautisko sociālismu atmeta jau pēc dažiem gadiem; Ulmanis pie tā turējās līdz beigām.

Valtera darbs atsedza kādu ļoti raksturīgu mentalitātes īpašību, kas bija redzama jau Ulmaņa 20. gadu darbos: vēlēšanos vērtēt, analizēt dzīvi (saimniecību, politiku) nevis ar saprāta kategorijām, bet ar estētisku frāzi. "Pieejot pie dzīves, jābūt māksliniekam", prasīja Valters.⁵⁰ 1933. gada Latvija Valteram iemiesoja dekadenci, tā ir neglīta, tajā nav dziļu ilgu, lielu mērķu un dziņu. Bet lieli mērķi, dzīves estetizācija, kustība ir, un Valters norāda kur: protams, fašistiskajā Itālijā.⁵¹ Prasība pieiet dzīvei no mākslinieka viedokļa bija inteliģentu nepatika pret buržuāziskās sabiedrības trivialitāti, un pati šī nepatika bija triviāla, bezskaitlisku žēlabainu stāstu un romānu pamats. Ja prasība pēc

lielām ilgām aprobežotos tikai ar dzejnieku vidi, tā būtu pilnīgi nekaitīga un varētu izraisīt tikai smīnu (pats Valters diplomātiskajā darbībā 20. gados bija raksturojams ar tipiski buržuāzisku, pat skandalozu dzīves veidu). Tiklīdz tā sāka apšēst politikus, tā iemiesojās vardarbībā, kurai bija jāuzspiež sabiedrībai "latviska saimniecība", "pavēlošs organisms", "jauna gaume", "sabiedriska ideja" un tml. Estētiskās kategorijas, aicinot pārvarēt demokrātijas dekadenci un rutīnu, veda uz valsts fetišizāciju, autoritārismu, totalitārismu.

Vai visas nācijas spēj dzīvot kapitālismā, brīvā tirgū, demokrātijā? Vismaz – vai visas spēja dzīvot 20.–30. gados? 1929. gadā Lielbritānijas sūtnis Latvijā Dž. Edisons latviešus portretēja ļoti nepatīkami: dzērāji, slīņķi, skaudīgi, nespējīgi. Tas, protams, bija britu snobisma recidīvs. Bet Edisona secinājums, ka latviešu mazvērtības kompleks atsakās atzīt to, ko spēj paveikt minoritātes, un tīksminās savā nespējā, ir uzmanības vērts.⁵²

Faktori, kuri veicināja tendenci uz 15. maiju, samērā reti (izņemot A. Aizsilnieku un N. Balabkinu) ir nopietni vērtēti literatūrā. Publicistikas jomā var atzīmēt V. Klīves spriedumus. Viņam likās, ka Latvijas demokrātijas normālai funkcionēšanai trūka trīs faktori:

1) **tautas vienības apziņas**. Man liekas, ka šis t. s. faktors ir literārs tēls, nevis jēdziens, kuru var pielietot demokrātijas funkcionēšanas analīzei. Neviens nespēs definēt, ko īsti nozīmē šī vienība. Gluži otrādi, normālai, demokrātiskai sabiedrībai ir nepieciešama dažādība – politiska, sociāla, ideoloģiska, mentāla. T. s. tautas vienība parasti ir raksturīga diktatūrām;

2) **ekonomiskās stabilitātes**. Tam grūti nepiekrīst, taču jāatzīmē, ka saimnieciskās krīzes zemāko punktu Latvija sasniedza 1932. gadā un 1933. gadā sākās atveseļošanās process;

3) **demokrātijas tradīciju trūkums**. Šo faktoru, kas patiešām eksistēja, tomēr ļoti lielā mērā padziļināja atsevišķu personu izšķirīgā varaskāre.

Klīvem likās, ka Latvija 1918.–1934. gadā pārstāvēja jauno, no koloniālā jūga atbrīvojušo valstu tradīciju – nespēju dzīvot demokrātijā.⁵³ Grūti būtu piekrist secinājumam, ka demokrātijas iznīcināšana un kurss uz totalitārismu ir labākais t. s. koloniālisma pārvarēšanas veids.

Nozīmīgs darbs, kurš ir analizējis Latvijas demokrātijas bojā ejas cēloņus, ir M. Graudiņa 1984. gada nepublicētais pētījums.⁵⁴ Autora izejas pozīcija ir tuva V. Klīvem: jaunā Latvijas valsts centās izrauties no koloniālā statusa, kurā Latvija bija Krievijas impērijas sastāvā. Šis secinājums var izraisīt virkni jautājumu. Kā savienot Latvijas t. s. koloniālo statusu ar rūpnieciskā kapitāla attīstības visaugstāko līmeni impērijā (tūlīt aiz Pēterburgas rajona), augsto izglītības līmeni, citus rādītājus. Tradicionāli šāda viedokļa ietvaros tiek norādīts uz vācu zemes īpašumu apjomu. Liekas, ka šis arguments ir arhaisks.⁵⁵ Latvieši – tiesiskā statusa ziņā – 20. gs. sākumā cara impērijā netika īpaši diskriminēti kā nācija, t. i., viņi bija tikpat tiesīgi vai beztiesīgi kā visi Krievijas

pavalstnieki. Tiesiski latviešu sociālās dažādības iegūšanā nebija nekādu šķēršļu, kas būtu raksturīgs koloniālnomalei. Mēs taču nevarētu apgalvot, ka latviešiem pilsētā bija grūtāk iegūt īpašumu nekā ebrejiem. Arvien lielā mērā tas bija nevis latviešu gubernu tiesiskā statusa, bet katra latvieša atsevišķi izveicības un spēju jautājums. Kapitāla koncentrācija dažu latviešu rokās, pateicoties viņu talantam (K. Bergs) varēja būt bezprecedenta.

M. Graudiņš uzskatīja, ka demokrātijas bojā eju Latvijā noteica trīs galvenie faktori:

- 1) latviešu vidusšķiras vājums;
- 2) ar šo vājumu saistītie konflikti ar minoritāšu buržuāziju;
- 3) korupcija.

Vērtējot pirmo divu faktoru nozīmi, var atgādināt, ka latviešu sociālās mobilizēšanās nepietiekamā dažādība, ko jau atzīmēja A. Plakans, nemaz netika pārvarēta 15. maija režīmā. Ulmaņa mērķis nebija nodrošināt mākslīgu latviešu sociālo dažādību, bet vairost tikai vienu slāni – latviešu birokrātiju. M. Graudiņa secinājums, ka demokrātija Latvijā nepaspēja pietiekoši socializēties⁵⁶, ir nozīmīgs, taču atkal jāuzsver – tieši Ulmanis vardarbīgi pārtrauca šo socializēšanas procesu.

Korupcija. Šim jautājumam M. Graudiņš ir veltījis lielu uzmanību. Tā izskatīšanai ir nepieciešams vienoties par dažām pamatpremīsām.

Tieši K. Ulmaņa pagaidu valdību un pirmās valdības – pēc Satversmes sapulces vēlēšanām 1920. gadā – laikā tika likti pamati un plaši izvērsti “ieredņu republikas” celtniecība. 1920. gada decembrī valsts civilajā sektorā bija nodarbināti 36 861 ierēdņi.⁵⁷ Nav nevienas valsts, kur ierēdņu pieaugums neradītu neizbēgamu korupciju. Latvijas saimnieciskās attīstības modelis – valsts sektora nepārtraukta vairošanās un vēlēšanās “uzburt” nacionālo kapitālu – radīja labvēlīgākās iespējas korupcijai, īpaši – kad valsts sāka vairost licenču, atļauju u. c. kontroles sviras. To M. Graudiņš atzina.⁵⁸

Korupcijas apkarošana bija profašistisko kustību – pārkoņkrusta Latvijā vai Veterānu Līgas Igaunijā – ideoloģijas ļoti būtisks komponents.⁵⁹ 15. maija priekšvakarā Ulmanis privātās sarunās ar Munteru dažreiz pievērsās korupcijas tēmai. 1933. gada septembrī viņš žēlojās par “... ārkārtīgu korupciju. Visiem jāmaksā.”⁶⁰ Tātad maksāja arī pats Ulmanis. Tomēr Ulmanis korupcijas motīvu politiskajā cīņā gandrīz neizmantoja, bet tad, kad tas tika izmantots, tas netika **personificēts**, bet uzturēts, cik iespējams, augstākā abstrakcijas līmenī – “deģenerētā, korumpētā Saeima”, demokrātija – korupcija. 15. maija apvērsums nebija iecerēts, lai apkarotu korupciju; šai tēmai nebūs nekādas nopietnas vietas jaunā režīma ideoloģijā. Pēc 15. maija ekstrēmistiskā, šovinistiskā opozīcija Ulmanim pārmeta tieši to, ka neviens koruptants nav sodīts.⁶¹

Destruktīva loma Latvijas demokrātijas funkcionēšanā bija ne tik daudz korupcijai, cik partejiski trokšņainai tās apkarošanai. Te arī LSDSP darbojās

politiskās spēles ietvaros. 1967. gadā F. Menders rakstīja, ka korupcijas tēma ir ļoti nopietni pārspilēta V. Bastjāņa darbos: "...demokrātiskā Latvija nebija blēžu valsts. Neraugoties uz visu korupciju, viņa plauka. Toreizējā korupcija bija bērnu spēle, salīdzinot ar šodienu..." (domāta LPSR – A. S.).⁶²

M. Graudiņa pētījuma nozīmīgākais secinājums bija tas, ka korupcijā bija galvenokārt sapinusies Ulmaņa LZP – t.i., partija, kura visvairāk atbalstīja nacionālā kapitāla "uzburšanu".

Problēmas būtība tomēr ir plašāka. Tieši valsts iejaukšanās saimniecībā un sabiedrības antiliberālā orientācija radīja korupcijas nenovēršamību visās trijās Baltijas valstīs. ASV konsulāts Kauņā jau 20. gados atzīmēja, ka Lietuvas valdība joprojām ir "... pārkārt krieviska...", lai saprastu moderno aizdevumu un pasūtījumu būtību: lietuvieši gaida kukuļus, bet Kauņas pašpārvalde nepieņems nevienu finansiālo vienošanos, ja tā neļaus ierēdņiem nekontrolēti izlietot aizdevumu veidā ienākošo naudu.⁶³ Ne mazākā mērā tas bija raksturīgs Latvijai, kur korupcija un valsts līdzekļu izsaimniekošana uzplauka tieši valsts uzņēmumos un t. s. partiju veikalos, LZS ieņemot neapstrīdamu līdera lomu. Latvijas Zemnieku Banka (nodibināta 1923. gadā) ar 500 000 latu lielu fiktīvo kapitālu, kuru nodibināja Ulmanis un Co un kura saņēma 2 milj. lielu kredītu no Latvijas Bankas, kuru vadīja toreizējā LZS biedri un atbalstītāji R. Kalnings un A. Klīve, bija viens no odiozākajiem piemēriem. Uz 1927. gadu bankas aizdevumu operācijas bija trīspadsmit reizi lielākas par tās apšaubāmo pamatkapitālu. Tādi pat bija Zemnieku Savienības uzņēmumi "Lats", "Rīgas Uniona Banka" un citi, kuri bija izsaimniekojuši valsts aizdevumus, iegūtu ar LZS politisko atbalstu. 1928.–1930. gadā tie sabruka vai nonāca smagās grūtībās. Zemnieku Bankas aizdotie bezprocentu aizdevumi – 140 000 LZS un 30 000 personīgi Ulmanim – nekad neatgriezās bankā. Daži uzņēmumi, kuri bija izveidoti ar LZS atbalstu, kļuva skandalozī slaveni tieši apvērsuma priekšvakarā, veicinot Ulmaņa vēlēšanos ātrāk likvidēt demokrātiju un brīvu presi, kura nelika viņam mieru (1933. gada septembrī J. Benjamiņa "Jaunākās Ziņas" sāka cilāt "Cislu" lietu; tā bija firma "Ceļu izbūves un satiksmes akciju sabiedrība Latvija" kura piederēja franču avantūristam, M. Gorkija dēlam Peškovam un kurai bija sakari ar LZS⁶⁴). Ja pie varas nāktu – 1934. gada Saeimas vēlēšanu rezultātā – Ulmanim naidīga valdība, LZS līderi varētu gaidīt nopietnas nepatīkšanas. Savukārt, LZS kā partijas neveiksmīgie veikali krīzes gados, kuru uzturēšanai "visiem bija jāmaksā...", vājināja partijas finansiālās iespējas sekmīgi piedalīties nākamajās 5. Saeimas vēlēšanās.⁶⁵ Izeja bija: 15. maijs.

M. Graudiņa secinājumus, ka visdziļāk korupcija bija ieslidējuši Zemnieku Savienības pārstāvji, apstiprina ģenerāļa J. Baloža atmiņas. Balodis atzīmēja, ka 30. gadu sākumā korupcijā bija smagi sapinies: Zemnieku Savienības biedrs, Valsts kontroliera vietnieks J. Kaminskis (darījums ar Šveices firmām telefonu

aparātu piegādē Latvijas valsts vajadzībām); Valsts kancelejas direktors D. Rudzītis – viņa sieva bija Iekšlietu ministrijas Ārzemju pasu nodaļas priekšniece (“... īsta zelta bedre ... pasu nodaļas darbiniekiem izrādījās uzņemšana Latvijas pavalstniecībā”, rakstīja J. Balodis). Gan J. Kaminskis, gan – īpaši – D. Rudzītis bija Ulmaņa uzticības cilvēki (Ulmanis bija arī D. Rudziša vecākā dēla krusttēvs. Ar Ulmaņa atbalstu viņš tika iekārtots labi apmaksātā darbā Rīgas pilsētas dienestā).⁶⁶

Lielākais trūkums, kas piemīt esošajai literatūrai – avotu trūkuma vai abstraktu shēmu iespaids rezultātā – ir gandrīz pilnīga personību lomu ignorēšana. Piemēram, ASV autors V. S. Vardis uzskaita demokrātijas Baltijā bojā ejas galvenos cēloņus: parlamentārās demokrātijas vājums, iekšējie sarežģījumi, 30. gadu ekonomiskā depresija.⁶⁷ Šī shēma ir vienkāršota un neizskaidro visu. Ko tā var dot, mēģinot atbildēt uz jautājumu, kāpēc Lietuvā 1926. gadā, bez ekonomiskās krīzes, sīkā Tautininku partija spēja sagrābt varu? Maz pārliecinošs ir arī ASV autoru R. Misjūnasa un R. Taageperas apgalvojums, ka Latvijā 1933.–1934. gadā bija raksturīga ekstrēma polarizēšanās starp labējiem un kreisiem, kura iespaidojusi demokrātijas bojā eju.⁶⁸ 30. gadu sākumā Latvijā nebija notikusi neviena politiska slepkavība, asās politiskās domstarpības nepārauga ielu sadursmēs un tml. Salīdzinājumam atzīmēsim, ka tieši 20. gadu sākumu raksturoja politiski atentāti, uzbrukumi (K. Ulmanim, Dr. P. Kalniņam, A. Buševicam, F. Cielēnam), politiskā slepkavība (K. Kurzemnieks, 1920. gads), brutālās ielu sadursmes (1923. gads – starp sociāldemokrātiem un Latvju Nacionālo Klubu). Šaubu nav, Latvijas demokrātijas politiskos un sociālos trūkumus nav iespējams ignorēt, taču 15. maija izskaidrošana ar tiem vien būtu aprobežota. Bez milzīgās un sarežģītās personību lomas nekas nekļūs daudz maz skaidrs. Latvijas sabiedrībā pastāvējušās ļoti spēcīgās tendences par labu diktatūrai varēja tā arī palikt tikai tendences, ja tās nerealizētu dzīvē varaskāras personības.

2. 2. Ulmaņa personības loma

Ulmanim bija daudz kopēja ar pārējiem Austrumeiropas jauno valstu izveidotājiem: Pilsudski, Petsu, Smetonu – viņiem bija grūti iedomāties, ka valstis, kas radušās viņu pašizliedzības ietekmē, negodinās viņus mūžīgi. Visu viņu харизматiskais raksturs radīja ilūzijas par ilgstošu valdīšanu, ilūzijas, kuras sabruka jau 2 – 3 gadu laikā. Demokrātijai bieži vien bija vajadzīgi cita tipa cilvēki, ne tādi, kas derēja lūzuma brīžiem, ciņai. Samierināties ar tik ātri nākošu aizmirstību un nepateicību dižajiem dibinātājiem bija nepanesami grūti. Taču Ulmanī bija arī kas īpašs, tikai viņam raksturīgs: Ulmanim nebija nekādas citas dzīves, izņemot sabiedrisko, politisko. Viņam nebija ģimenes, draugu, viņš nedzēra, nesmēķēja, nemīlēja jautru sabiedrību, viņu neinteresēja sievietes.

Virza 1935. gadā sajūsminājās: Ulmanis ir "... salaulājies ar savu zemi, kā Venēcijas dodžs ar jūru..."⁶⁹ Šis Virzas vārdu krūzulis slēpa bīstamu, pilnīgi nepieļaujamu lietu – Ulmanis bija "salaulājies" ar politiku, tas ir – ar varu. Citas dzīves viņam nebija, ārpus varas viņš nevarēja eksistēt; tas bija nesamierināmā pretrunā ar normālu demokrātisku dzīvi. Ulmaņa tipa cilvēki neder ikdienas demokrātijas rutīnai – tas ir, dzīvei, kāda tā arī ir savā būtībā, jo lūzums vienmēr ir tikai mirklis. Ulmaņa izslavētais (pēc 15. maija) "... nacionālās idejas askētisms..."⁷⁰ bija viena no bīstamākajām politiķa īpašībām demokrātiskajā sabiedrībā.⁷¹ Krietni pirms 15. maija parādījās Ulmaņa vēlēšanās, lai viņu dievina, apbrīno, pielūdz. Demokrātija to nevarēja nodrošināt, to nevarētu nodrošināt nekāda Satversmes reforma. Ļoti nozīmīgs bija Alfrēda Bērziņa referāts LZS Akadēmiskajā sekcijā 1931. gada 19. februārī: "Vadonim – idejas veidotājam – jāliek sevi apbrīnot. Visas Latvijas, ne tikai LZS vadonis ir Kārlis Ulmanis ... Mums jācenšas cienīt, apbrīnot, pat dievināt autoritātes, vadoņus."⁷²

Ulmaņa rakstura īpašības – noslieci uz autoritārismu, varaskāri, nespēju dzīvot bez varas – Latvijā ievēroja un atzīmēja jau ļoti agri, vismaz ar 1920. gadu sākot.⁷³ 1931. gadā 4. Saeimas vēlēšanās Zemnieku Savienība zaudēja daudz balsu, bet tā bija tendence – zaudēja lielās partijas, arī sociāldemokrāti. 1934. gada vēlēšanas nesolīja tendences maiņu, taču no politiskās skatuves Zemnieku Savienība nepazustu nekad. 5. Saeimā startētu pārkoņkrusts (nav svarīgi, ar kāda nosaukuma sarakstu): M. Skujenieks paredzēja, ka pārkoņkrusts iegūs aptuveni astoņas vietas – uz Zemnieku Savienības un citu pilsonisko partiju rēķina⁷⁴ (šķiet, ka tas bija pārspilējums). Iespējams, ka Zemnieku Savienība pat nebūtu galvenā zaudētāja – pārkoņkrusta atbalsts auga tomēr vispirms pilsētās; ciestu arī sociāldemokrāti. Toties pašam K. Ulmanim 1934. gada vēlēšanas varētu būt politiskās dzīves beigas. 1931. gads liecināja, ka Ulmaņa zvaigzne sāk strauji rietēt.⁷⁵ 1934. gadā noriets draudēja izvērsties sāpīgā kaunā. Par to bija gatavi parūpēties pārkoņkrustieši. Viņu aģitācija bija rupja, ciniska, dažbrīd – neķītra, viņu vidū – daudz akadēmiskas jaunatnes, labu rakstītāju un runātāju. Par ko pārkoņkrusts uzbruka Ulmanim, bija zināms jau 1934. gadā⁷⁶; to viņi darīja zināmu arī 1935. gadā no pagrīdes: Zemnieku Savienības neveiksmīgie veikali, Ulmaņa loma tajos, korupcija un pats psiholoģiski nepatīkamākais – Ulmaņa privātā dzīve, attiecības ar Munteru un viss, kas vijās ap Munteru – brīvmūrniecība, skandāls ap Munteru it kā esošajiem sakariem ar vācbaltu pro-nacistisko biedrību "Baltische Bruderschaft"⁷⁷, Ulmaņa protežētā karjera Ārlietu ministrijā utt.⁷⁸ Ja Ulmanis gribēja palikt politikā – vienīgajā dzīvē, kas viņam bija, un nepiedzīvot 1934. gada vēlēšanu skandālus, bija jānotiek 15. maijam un pārkoņkrustiešiem jānonāk aiz restēm.⁷⁹

Mums jāpievērš uzmanība arī Ulmaņa saimnieciskajiem uzskatiem. Latviešiem par nedraudzīgu uzskatītais britu lietvedis Rīgā D. Mekilops

1940. gada 26. jūlijā rakstīja: "Ulmaņa gan politiskos, gan arī saimnieciskos konceptus iedvesmoja 19. gadsimta romantiskas vidusšķiras nacionālisma jūtas..."⁸⁰ Mekilops trāpīgi norādīja Ulmaņa raksturīgo pieeju saimniecībai: patriarhāls romantisms tirgus saimniecības aukstās loģikas vietā. Nevienā saimniecības nozarē praktiski Ulmanis nebija nekad darbojies. Lauksaimniecību viņš pārzināja kā piensaimniecības popularizētājs, jeb – kā rakstīja pēc 15. maija – "piensaimniecības ideologs". Vienīgais uzņēmums – pienotava Hjūstonā, Teksasā, bankrotēja: "... vajadzīgas arī zināšanas veikalvedībā, un to, acīmredzot, Ulmanim nebija."⁸¹ Tirdzniecību un rūpniecību viņš nepārzināja un nemīlēja. Pirmais skandāls, kuru Ulmanis pārdzīvoja kā pagaidu valdības galva 1920. gada novembrī, bija saimniecisko afēru jomā (J. Kleina, Kutiskera, Norvēģijas siļķu, H. A. Fortingtona u. c. lietas): "Valdības nesaimnieciskajā rīcībā Ulmanis nebija bez vainas, gan ne aiz ļaunprātības, bet aiz nemākulības. Viņa vaina bija, ka viņš savā lielajā pašpārliecībā savu nemākulību neapzinājās..." rakstīja Dunsdorfs.⁸²

Ulmaņa pieeju saimniecībai precīzi raksturoja viņa runa Saeimā 1925. gada 29. aprīlī. Tā atklāja vismaz divas būtiskas iezīmes: etatisku domāšanu (valsts iejaukšanās saimniecībā, garantējot lētus kreditus lauksaimniecībai, protekcionisms un tml.); nacionālu frazeoloģiju (lauksaimniecība – "... mūsu nacionālā darba nozare...") brīvā tirgus saimniecības vietā.⁸³ Ulmaņa pieeja saimniecībai bija līdzīga sociāldemokrātiem: tā bija partejiska. Ulmanis pieprasīja valsts subsidijas lauksaimniecībai, sociāldemokrāti – rūpniecībai⁸⁴; neviena puse neaplūkoja saimniecību kopumā un tikai no saimniecības attīstības iekšējās loģikas viedokļa. Bet šī loģika bija nepartejiska un anacionāla.

Ulmaņa saimnieciskie uzskati vispilnīgāk atklājas 482 lappušu biežajā 1929. gada sacerējumā "Kā pacelt lauksaimniecību un padarīt ienesīgu mūsu lauksaimniecību". Lai iegūtu skaidrāku priekšstatu par šo nogurdinošo lasāmvielu, izdalīsim vairākus būtiskus pieturas punktus.

1. Ulmaņa saimnieciskās domāšanas veids. Ulmanis domāja patriarhāli estētiskās un ētiskās, ne saimnieciskās kategorijās. Lauki Ulmanim bija vieta, kur dvēsele izpleš spārnus. Ja Ulmanis būtu nākošo "Straumēnu" autors, šādā domāšanas veidā nebūtu nekā peļama – tas ir māksliniekam raksturīgs. Politikis un tautsaimnieks, kurš domāja estētiskās kategorijās, sadūrās ar ekonomikas realitāti, kura tām neatbilda, un centās pakļaut realitāti savām iedomām.

2. Ulmanis nedomāja saimnieciskās kategorijās, tas ir, vienīgajās, kādās reālpolitiski var domāt. Ulmanim lauki bija ne kapitālistiski, socialistiski, bet viņa iedomu tēls. Laukos nedrīkst būt kailam kapitālisma garam, bet jābūt "... lauksaimniecībai lauksaimniecības dēļ."

3. Patriarhālais romantisms praktisko rekomendāciju jomā izpaudās faktiski sociālistiskā kursā. Ulmanis pieprasīja subsidētas cenas lauksaimniecības produktiem un protekcionismu. Savā argumentācijā Ulmanis atsaucās

uz Vācijas sociāldemokrātiju. Dažas citas Ulmaņa rekomendācijas tikai apliecināja viņa 19. gadsimta apgaismības inerci: Ulmanis ieteica lauksaimniecības pacelšanai izstrādāt parauga darba plānus, radīt paraugsaimniecības, izvērst lekciju darbu un tml.⁸⁵ Ulmanis bija un palika, vispirms, ideologs un tautisks darbinieks, ne kapitalistisks tautsaimnieks.

4. Ulmanis neslēpa nepatiku pret pilsētu, tirdzniecību un rūpniecību. Tā viņam bija "... stūra veikals, katlu darbnīca ..." – neglīta, neestētiska, tur dvēselei nebija kur izplest spārnus.

Vērtējot pēdējo lielāko Ulmaņa darbu "Kas jādara un kā saimnieciskās rosības atdzīvināšanai un valsts budžeta sabalansēšanai (1932.–1933.)", E. Dunsdorfs secināja, ka Ulmaņa sniegtā saimnieciskās depresijas diagnoze bija kļūdaina, ārstēšanas līdzekļi – tāpat. Ulmaņa ieteiktie valsts pabalsti lauksaimniecībai, bezprocentu aizdevumi tikai turpināja viņa iepriekšējo gadu etatismu; naudas mehānisma lomu starptautiskajos maksājumos (piemēram, lata kursa pazemināšanos) Ulmanis neizprata.⁸⁶ Ulmaņa mērķi bija nevis saimnieciski – lauksaimniecības produktivitātes celšana, bet sociāli – neefektīvās saimniekošanas apzināta uzturēšana sociāli-politisku interešu labā.

Ulmaņa saimnieciskie uzskati bija arhaiski, estetizēti, antiliberāli, modernai, kapitālistiskai tirgus saimniecībai neatbilstoši. Ulmaņa antikapitālisms neizbēgami radīja nepatiku pret latviešu privātiem lieluzņēmumiem un, labākajā gadījumā, dziļas aizdomas pret ebrejiem. Tipiska ir šajā ziņā viņa nostāja pret plaukstošo latvieša R. Hirša "Rīgas Audumu". 1934. gada 5. martā viņš paziņoja Munteram, ka "Rīgas Audums" jau "... ir žīdu rokās..."⁸⁷ Tā bija ļoti zīmīga Ulmaņa mentalitātes iezīme: viņu nopietni uztrauca tas, kā rokās nonāk vai nenonāk **privāts** uzņēmums. Te – Ulmaņa valstisks sociālisms, gatavība jaukties saimniecībā. Kā rokās nonāks Hirša uzņēmums – tā bija tikai paša Hirša lieta, par ko politiķiem nav jāraizējas. Savukārt izteiciens "... nonāk žīdu rokās..." liecināja par vismaz latentu antisemitisku ievirzi: kā rokās nonāks tas vai cits uzņēmums, pilnīgi nebija saistīts ar **nacionalitāti**, bet ar naudu, peļņu, konkurenci, tas bija **anacionāls**. Ulmaņa interese (un ne tikai Hirša gadījumā), vai kāds uzņēmums nenonāk "žīdu rokās...", sakņojās pavisam nelāgā priekšstatā, ka ar īpašnieka maiņu notiks kas ļauns un nepieļaujams. Bet tas, ka Ulmanis jau pāris dienas vēlāk – 8. martā, atkal atgriezās pie jautājuma "Hiršs – žīdi!"⁸⁸ (Ulmanis: "Hiršu finansē Izraelit un Epštein..."*), liecināja, ka tā jau bija zināma mānija, kas arī veda uz 15. maiju un saimniecības "latviskošanu". Tas bija viens no apvērsuma otrā plāna cēloņiem – vēlēšanās īstenot "latviskošanu", kura praksē nozīmēja minoritāšu ierobežošanu

* Liepājas vairumtirdzniecības firma, kura piederēja S. Izraelitam un R. Epšteinam; firma sekmīgi izplatīja Latvijā R. Hirša uzņēmumu produkciju. Pēc apvērsuma Ulmanis mēģināja nacionalizēt "Rīgas Audumu", arī tāpēc, ka Hiršs "...pinoties ar žīdiem..." – R. Hiršs. Rīgas Audums. – Daugava, 1965, 106. lpp.

ekonomikā, nacionalizāciju, arī – latviešu privātā kapitāla izspiešanu un pats galvenais – valsts sektora lecieņveidīgu pieaugumu. Faktiski apvērsuma nolūks bija īstenot Ulmaņa **antikapitālismu** – mākslīgi izveidot latvisku pēc formas, bet – valstisku pēc satura rūpniecību un finanses Latvijā. Tomēr jāatzīmē sekojošais: īsi pirms apvērsuma, 1934. gada 5. maijā, Ulmanis izskaidroja nākamajam finansu ministram, tobrīd – ārlietu ministrijas augstam ierēdnim L. Ēķim savas ieceres par valsts iejaukšanos saimniecībā, īpaši – ārējā tirdzniecībā: “Tautas tiesa par saimniecisko nodevību. Konfiskācija. Tiesību zaudēšana.”⁸⁹ Jēdziens “saimnieciskā nodevība” atspoguļoja Ulmaņa antikapitālismu un pro-totalitārismu, taču, kā redzēsim grāmatas 4. nodaļā, īstenot visas savas ekstrēmās ieceres saimniecībā viņš nespēs pat diktatūras laikā.

Īpaša uzmanība jāveltī arī ārējiem iespaidiem. Latvija – maza valsts, bez demokrātiskām tradīcijām, ar smagu sociālu, saimniecisku, psiholoģisku noslieci par labu antidemokrātismam, bīstamā ģeopolitiskā telpā – 1933.–1934. gadā nonāca pilnīgā autoritārisma un totalitārisma ārējā ieskāvienā. PSRS, Polija, Lietuva, Vācija, beidzot arī Igaunija. Bet – ne tikai kaimiņi. Jau kopš 20. gadu sākuma kādu dīvainu vīlinājumu izstaroja fašistiskā Itālija, solot šķiru miera laimīgo valstību, vienību; jo īpaši vilinošs tas šķita krīzes ruinētiem slāņiem.⁹⁰ Fašisms ļoti patika Ulmanim.

Nebija kādas vienas valsts, kādas vienas ideoloģijas izšķirošs iespajds. Bet 1933. gada rudenī nāca izšķirošs grūdiens; laikā, kad Ulmanis jau iekšēji bija nobriedis apvērsumam. Tas bija **Ulmaņa brauciens uz Vāciju**. Jautājums, vai Ulmanis ir bijis Vācijā, kurš vēl tika diskutēts E. Dunsdorfa lielajā Ulmaņa biogrāfijā⁹¹, ir pilnīgi lieks: arhīvu materiāli (Muntera dienasgrāmatas, Ulmaņa vēstules Munteram no Vācijas u. c.) sniedz plašas liecības par šo braucieni. Īsi pirms izbraukšanas Rīgas otrajā pilsētas slimnīcā Ulmanim tika izdarīta operācija, kurā profesors J. Alksnis un viņa dēls Arveds izoperēja viņam hemoroju; “... operācija nebija viegla, bet viss noritēja gludi,” vēlāk rakstīja Arveds Alksnis; savukārt Ulmaņa piezīme, ka viņam nākamajos gados ir jābūt pie labas veselības, bija patiešām zīmīga.⁹² Kāpēc Ulmanis bija izvēlējis tieši Alksņa kliniku un bija uztraucies, lai ziņas par operāciju neizplatītos sabiedrībā, jo īpaši – korporāciju aprindās, atbildi uz šo jautājumu glabā J. Alksņa liecības Huvera institūtā (ASV), kuru atklātības laiks vēl nav pienācis.

Pēc operācijas Ulmanis patiešām devās uz Vāciju turpināt atveseļošanos; viņš bija oficiālā atvaļinājumā no 1933. gada 8. septembra līdz 25. oktobrim. E. Andersons vismaz divreiz pievērsās Ulmaņa braucienam uz Vāciju 1933. gada rudenī motīviem un sagatavošanai. Sociāldemokrātu “Brīvībai” paredzētajā rakstā viņš uzsvēra “... Ulmaņa slepenos sakarus ar hitleriešiem...”; Latvijas ārpolitikas vēsturē minēja Ulmaņa “... ļoti slepenās sarunas...” ar Vācijas sūtni Dr. G. Martiusu, I. G. Farbenindustriju direktoru Dr. I. Ilgneru un Vācijas nacistu partijas neoficiālo pārstāvi Latvijā E. Muncingeru 1933. gada augustā –

septembra sākumā. E. Andersons Ulmaņa braucienu vērtēja "... kā studiju ceļojumu..."⁹³, kurš oficiāli bija nokārtots ārstēšanās nolūkos. Te ir nepieciešama precizēšana. Vispirms, Ulmaņa braucienā tika apskatīti **saimniecisko attiecību jautājumi**.

Muntera dienas grāmata liecina, ka laikā no 18. līdz 25. augustam Latvijā patiešām uzturējās Dr. Ilgners un citi I. G. Farbenindustrie⁹⁴ pārstāvji; sarunās ar viņiem, kā arī ar Martiusu, tika pārspriesti Latvijas – Vācijas saimniecisko attiecību jautājumi, vācu iespējamā piedalīšanās Daugavas spēkstacijas būvē (tobrīd tas bija aktuāls jautājums⁹⁵). Sarunās ar Martiusu un Ilgneru tika aplūkota arī Vācijas kaitinošā Latvijas sociāldemokrātu antihitleriskā kampaņa; Ilgners 21. augustā izteica savu nepatiku par lielo ebreju daudzumu 20. augusta sociāldemokrātu demonstrācijā, kuru viņš bija vērojis Rīgā.⁹⁶ Pašreiz mūsu rīcībā esošais materiāls ļauj secināt, ka Martiuss un citi Ulmaņa sarunu partneri izturējās pret viņu kopumā labvēlīgi, īpaši – pretstatā Latvijā augošajam pretvācu noskaņojumam ne tikai sociāldemokrātu, bet arī pilsoniskās aprindās.⁹⁷ Ulmanis tika vērtēts kā politiķis, kura nākšana pie varas nozīmētu Vācijai labvēlīgāku politiku Latvijā.

Nav īsti skaidrs sīkākas dabas jautājums: vai Ulmanis izšķīrās par braucienu uz Vāciju tikai pēc kontaktiem ar vāciešiem. Tā tas varētu likties, jo Munteram par nolūku braukt uz Vāciju viņš paziņoja 1. septembrī. Šķiet, ka septembra sākumā Ulmanis pats ar Martiusu vairs nebija ticis, bet izmantojis Muntera starpniecību. 4. septembrī Munteris informēja Martiusu par gaidāmo Ulmaņa braucienu uz Nauheimu. Spriežot pēc Martiusa atbildes, iepriekš bija paredzēts, ka Ulmanis Vācijā tiksies ar Ārlietu ministrijas IV departamenta direktoru R. Meijeru, taču Meijera kāzu dēļ (Martiusa interpretējumā) tikšanās nenotiks. Martiuss tomēr solīja, ka kāds Ārlietu ministrijas pārstāvis apmeklēs Ulmani Nauheimā.⁹⁸ 5. septembrī Martiuss par Ulmaņa gaidāmo braucienu ziņoja Vācijas Ārlietu ministrijai, uzsverot, ka Ulmanis Vācijā grib ievākt informāciju par iekšpolitisko attīstību; Ulmanis esot kļuvis ļoti antiparlamentārs, secināja Martiuss.⁹⁹ Sūtnis uzsvēra, ka Ulmanis vēlas pārrunāt Latvijas – Vācijas saimniecisko sadarbību un ieteica radīt Ulmani sajūtu, ka Vācija izrādīs saimniecisku pretimnākšanu, ja Zemnieku Savienība ieņems tai labvēlīgu nostāju.

7. septembrī Martiuss informēja Munteru, ka Ulmani Berlīnē pieņems Ārlietu ministrijas Ekonomiskā departamenta vicedirektors Dr. Ulrihs. Šajā pat dienā Ulmanis izbrauca uz Berlīni, ar tālāku mērķi – Nauheimu.¹⁰⁰ Nav šaubu, ka viņš brauca ārstēties un ārstējās Nauheimā un Nebeslingenā.¹⁰¹ Taču šī brauciena laikā viņš pārrunāja Latvijas – Vācijas saimniecisko attiecību jautājumus (taču ne 14. oktobrī ar Vācijas Ārlietu ministrijas saimnieciskā departamenta direktoru Dr. K. Ritteru, kā uzskatīja E. Andersons¹⁰²; Ulmanis Rīgā atgriezās 19. oktobrī. Ar Dr. Ritteru viņš tikās 18. oktobrī Berlīnē) un –

ļoti svarīgi – nopietni iepazīnās ar nacionālsociālismu. Nekādi nevarētu ignorēt arī tos iespaidus, kurus Ženēvā un Berlīnē 1933. gada septembrī – oktobrī guva V. Munters. 25. septembrī Ženēvā Ritters sarunā ar Munteru "... slāvēja Ulmani." 30. septembrī Munters ar R. Meijeru pārrunāja Latvijas sviesta eksporta uz Vāciju jautājumus; 10. oktobrī Ritters izklāstīja Munteram Vācijas valdošo saimniecisko ideoloģiju – plānsaimniecību. "... visur jāregulē, to nevar demokrātija." To Munters iegaumēja; Ritters atkal atkārtoja, ka tikšanās ar Ulmani Berlīnē būtu noderīgas. 13. oktobrī Berlīnē Vācijas lauksaimniecības ministrs V. Darre skaidri pateica Munteram, ka Latvijas lauksaimniecības produktu eksportam uz Vāciju "... jārada laba atmosfēra..."¹⁰³, t. i., Latvijas politikai pret Vāciju jābūt draudzīgākai un vācu preču boikota kustība jāpārtrauc.

Jāsecina, ka Ulmaņa un Muntera braucieniem uz Vāciju (Muntera – arī uz Ženēvu) bija vismaz divas konsekvences. Pirmkārt, abi viņi varēja pārliecināties, ka Vācijā Ulmanim tika izrādīta labvēlība, kura gan bija no vācu puses nesaistoša, taču tās nolūks bija radīt Ulmani pārliecību: Latvijas – Vācijas saimniecības attiecības – ļoti svarīgs faktors – uzlabosies, ja Latvijā tiks radīta "laba atmosfēra" nostājā pret Vāciju. Kā tas ietekmēja Ulmani, Munters pateica vēlāk, 1936. gada maijā: **sociāldemokrāti** bijuši galvenie vaininieki, kuri traucējuši izveidot labas attiecības ar nacistisko Vāciju.¹⁰⁴ Taisnība sociāldemokrātam K. Lorencam, kurš atzīmēja, ka Martiuss Latvijā "... sāka uzbrukuma kampaņu pret sociāldemokrātiem."¹⁰⁵ Ulmanis un Munters ņēma vērā Martiusa nostāju. Otrkārt, ļoti nopietnu iespaidu uz Ulmani atstāja iepazīšanās ar nacionālsociālismu. Ulmanis atgriezās Rīgā 19. oktobra vakarā; trīs stundas viņi ar Munteru pārrunāja Vācijas brauciena iespaidu. Hitlerismu Ulmanis vērtēja pozitīvi, secināja Munters; divainākais bija tas, ka Ulmanis sarunā ar Munteru Vācijas izstāšanos no Tautu Savienības (14. oktobrī) uzskatīja par "... prātīgu soli..."¹⁰⁶ Šis solis faktiski veda uz pasaules karu. Ulmanim nebija nodoma pilnīgi kopēt nacismu, taču savu patiku par vairākām tā iezīmēm viņš neslēpa. Nozīmīga bija Ulmaņa runa lauksaimniecības centrālbiedrībā Rīgā 1933. gada 9. novembrī. Ulmaņa lielajā runā jāizdala vairāki jautājumi.

1. Vācijas ārējās politikas vērtējums. Ulmanis iestājās pret Vācijas agresijas draudu pārspīlēšanu: kara nebūs! Taktiski – 1933. gadā un tuvākajā laikā – tas bija pareizs spriedums, kurš atšķīrās no tā brīža Latvijas valdības, arī personīgi ministru prezidenta A. Bļodnieka un ārlietu ministra V. Salnā nostājas. Ministrs 13. oktobrī Berlīnē sarunā ar Munteru norādīja uz Vācijas bīstamību. Muntera 3. novembra saruna ar Bļodnieku liecināja, ka ministru prezidents "... baidās no Vācijas agresijas"; Munters centās viņu pārliecināt par pretējo un Bļodnieks "... drusku noticēja maniem pretējiem apgalvojumiem..."¹⁰⁷

2. Vācijas – Latvijas attiecības. Ulmanis uzsvēra aktuālo saimniecisko sakaru jautājumu, atzīmējot, ka Vācija pērk no tām valstīm, kuras ir tai draudzīgas. Šādu viedokli viņš patiešām bija dzirdējis Berlīnē. Ulmaņa

secinājumiem bija divējāda nozīme. Pirmkārt, tie bija vērsti pret tiem politiskiem spēkiem Latvijā, kuri izvērta pretvācu propagandu – vispirms sociāldemokrātiem, bet arī pret pilsoniskām aprindām (piemēram, demokrātisko centru, no kura pretvāciski aktīvs bija kļuvis G. Zemgals. Viņa pretvācu intervijas Latvijas presē radīja Vācijas sūtniecības nepatiku un sagādāja nepatīkšanas Munteram¹⁰⁸). Otrkārt: ar gudru un draudzīgu politiku pret Vāciju var panākt Latvijas lauksaimniecības produkcijas eksporta pieaugumu. Šādu politiku varēs īstenot viņš pats Ulmanis, ja nonāks pie varas.

3. Nacionālsociālisma vērtējums. Ulmanis nedomāja tieši un pilnā apjomā kopēt nacismu. Taču vairākas nacionālsociālisma politikas, ideoloģijas, masu mobilizācijas iezīmes viņš raksturoja vai nu pozitīvi vai vismaz neitrāli, bet – ne kritiski.

Pozitīvi Ulmanis vērtēja nacionālsociālisma **ideoloģiju**: “Vācijas valstī atsevišķs cilvēks nav itin nekas, bet tam vajag strādāt priekš tautas.” Burtiski šos vārdus viņš atkārtoja nākošajā dienā, 10. novembrī Saeimā. T. s. tautas interešu pārkāpuma sludināšana pār individu, liberālisma noliegums vienmēr un visur piesedz diktatūru. Īpaši viņam patika **vadonisms**. Vācijā viens vadonis – visi citi – viņa padotie. “Mums ir viens likums – mūsu vadoņa griba,” raksturoja vadonību Vācijā Ulmanis. Vadonisma ideja Latvijas krita auglīgā augsnē. Ulmaņa 9. novembra runu “Brīvā Zeme” publicēja kā “Latvijas Zemnieku vadoņa” runu. Tobrīd – vēl tikai zemnieku vadoņa, bet – ar mērķi kļūt par Latvijas vadoni. Sauklis – “Likums – vadoņa griba” – Latvijā pēc 15. maija tika īstenots burtiski. Nacionāl-sociālismam raksturīgo aktīvismu, masu mobilizāciju Ulmanis bija ļoti precīzi uztvēris un pamatoti augsti novērtēja. Visā Vācijā valda: “... sajūsma un elektrizēšanas vilnis...”, visa Vācija “... dzīvo no svinībām, sapulcēm, runām un avižu rakstiem, ir aizmirsts trūkums un dienišķas rūpes...” Nacionālsociālisma radītais masu uzbudinātais stāvoklis un tieksme to noturēt – tā bija ļoti svarīga hitleriskās Vācijas iezīme, kuru Ulmanis ievēroja un kuru centās īstenot arī Latvijā pēc 15. maija.

Izglītība, māksla Vācijā. Ulmanis atzīmēja, ka Vācijas skolās māca tikai nacionālsociālistisko pasaules uzskatu, bet mākslu vada valsts. Ulmaņa nostāja pret to bija labvēlīga. Ulmanis informēja arī par Vācijā īstenoto t. s. ārizāciju*

* 1933. gada 7. aprīlī nacistiskās Vācijas valdība pieņēma lēmumu atbrīvot no darba visus civilos ierēdņus, kuri bija “... ne-āriešu izcelsmes”; tā kā skolotāji un augstskolu pasniedzēji Vācijā bija civilie ierēdņi, viņiem bija jāatstāj darbs. 1933. gada 22. septembrī ebreji tika padzīti no Vācijas kultūras iestādēm un preses; šīs jomas, nacistu priekšstatā, ebreji bija īpaši “saindējuši”. Ebreju sociālo atdalīšanu no vāciešiem nacisti īstenoja ar administratīvām un juridiskām metodēm un šī politika, atšķirībā no citiem pret-ebreju pasākumiem, tika īstenota nekavējotī pēc Hitlera nākšanas pie varas. – Daniel Jonah Goldhaden. Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust. – London: Abacus, 1997. – p. 137.

– ebreju izspiešanu no valsts, kultūras, mākslas iestādēm.¹⁰⁹ Ulmanim neatradās neviens kritisks vārds par to. Ebreji viņam bija tikai "... zināmās rases pārstāvji...", pret kuru vajāšanu tik nevietā un Latvijas – Vācijas attiecībām apgrūtināši protestēja Latvijas sociāldemokrāti un ebreju kopienas pārstāvji.

K. Ulmaņa redzējumi Vācijā bija daudzveidīgi. Jaunajam pārkoņkrustietim Ā. Šildem, kurš bija klausītāju vidū Ulmaņa priekšlasījumā Baznīcas ielā 4, palika iespaids, ka Ulmanim visvairāk ir patikusi vadonības iekārta Vācijā un kopējā antidemokrātiskā nosliece.¹¹⁰ B. Kalniņš liecināja, ka Ulmanis atgriezies no Vācijas "... ar materiālu un propagandas žūksni, ar kuru viņš pat Saeimas sēžu laikā pie sava galda nodarbojās..."¹¹¹ Katrs, kurš redzēja un dzirdēja Ulmani pēc Vācijas brauciena, varēja secināt: nacionālsociālistiskā Vācija bija uz viņu atstājusi lielu iespaidu. Ārējam novērotājam palika slēptas Ulmaņa un Muntera diplomātiskās aktivitātes Vācijā un Rīgā – sarunās ar Martiusu, kuru rezultātā Ulmanis guva pārliecību, ka viņa nākšana pie varas Vācijā tiks uzņemta labvēlīgi un viņš spēs uzlabot Latvijas – Vācijas attiecības.¹¹² Munters izvērsa diplomātiskos kontaktus ar Vācijas vēstniecību, kuri jau bija vairāk Ulmaņa un viņa, nevis valdības politikas atspoguļojums. Manā rībībā pašlaik nav liecību par labu tam, ka vācieši būtu informēti vai – vēl jo vairāk – saistīti ar apvērsuma tehnisko sagatavošanu. Sociāldemokrāti jau kopš 1933. gada marta pievērsa uzmanību Ulmaņa kontaktiem ar "...Hitlera valsts diplomātiem..."¹¹³ Šie kontakti tomēr nebija saistīti ar apvērsuma iecerēm, bet ar Latvijas – Vācijas attiecību konkrētajiem jautājumiem.

Ārējie iespaidi visspēcīgāk bija jūtami arī Ulmaņa runā Saeimā 10. novembrī, kura bija viena no viņa visgarākajām un pratnieciskākajām. Tās galvenās tēzes bija:

1. Latvijā valda pagrimums, virsroku ņem materiālas dabas tieksmes un neierobežots individuālisms, trūkst lielu un cēlu ideju. Te Ulmanis bija saskaņā ar M. Valtera rakstīto. Šis ētiskais antikapitālisms un antiliberalisms, kurš noliedza normālu pilsonisku sabiedrību, nebija domāts tikai prātošanai. Ulmanis pieprasīja zemnieku virsvaldību Latvijā, personīgās brīvības ierobežošanu. Šis antidemokrātiskās prasības savā konsekvencē bija tālu pāri Satversmes reformai (sīkāk skat. turpmāk).

2. Ulmanis raksturoja 20. gadsimta iezīmes: "... visur novērojama instinktīva pretestība demokrātijas pārvērtībām, parlamentārisma diktatūrai..." "Visur" – PSRS, Itālijā, Vācijā; tās Ulmanis tieši nosauca kā piemēru. Atsaucoties uz šīm valstīm, Ulmanis definēja savu ieceru mērķi: samierināt šķiru pretešķības, nolīdzināt attiecības starp indivīdiem, nodrošināt iekšēju mieru, apkarot individuālismu. Patētiskā retorika bija aizgūta no Itālijas un Vācijas: mērķis nav "... atsevišķa indivīda laime un labklājība, ... bet visas valsts un visas tautas labvēlīgākas dzīves pastāvēšanas apstākļi..."¹¹⁴ Ulmaņa

prasības bija klasiskas prasības pēc diktatūras: jebkurš uzsvars uz personas brīvības un individuālisma iegrožošanu un apkarošānu, uzsvars uz kolektīvismu – "... kopības ideju" un mītisku visas tautas labklājību ir demokrātijas iznīcināšanas argumentācija.

Vai Ulmanis pats ticēja tam, ko viņš stāstīja par "... visas tautas labklājību"? Varētu pieļaut, ka personiskās diktatūras gatavošana tika uzskatīta par līdzekli šo antidemokrātisklo, antiliberālo ideju īstenošanai. Taču tas, ka Munters bija 10. novembra runas līdzautors¹¹⁵, padara Ulmaņa teikto par vispārējās labklājības valsti par cinisku liekulības piemēru. Munters iemiesoja visu to, ko Ulmanis noliedza: "dekadenci" un materiālās dabas tieksmes. Visa Muntera dzīve bija nepārtraukta pielāgošanās, oportūnisms, tieksme pēc spēcīgiem labvēļiem; lielu ilgu tajā nebija, bet bija karjerisms, dzīves baudīšana, krietna deva alkohola un parādi Natālijai Sūnai. Pēc rakstura tipa Munters bija tieši individuālists – tas, ko apkaroja Ulmaņa 10. novembra runa. Pateicoties Ulmanim, viņš bija kļuvis 1933. gadā par Ārlietu ministrijas ģenerālsekretāru un turpmākās karjeras dēļ, kura bija iespējama tikai Ulmaņa panākumu gadījumā, bija gatavs sacerēt jebkuru pamfletu pret "... demokrātijas pārmērībām..." Cilvēkus Munters "šķīroja noderīgos un nenoderīgos".¹¹⁶ Ulmanis viņam bija noderīgs; vispirms, savā labā viņš darbojās pret demokrātiju. Trīs cilvēku ambīcijas – Ulmaņa, Alfrēda Bērziņa, Vilhelma Muntera – izšķīrīgi ietekmēja Latvijas demokrātijas likteņus 1933.–1934. gadā. 10. novembra runas ētiskais antikapitalistiskais patoss bija balstīts uz pilnīgi neētisku liekulību un personīgo varas kāri.

1933. gada 10. decembrī, runājot LZS konferencē, Ulmanis savukārt uzsvēra: "No 18 valstīm Eiropā parlaments savās pilnās tiesībās darbojas tikai kādās 5 valstīs. Citur, ja nav pavisam apklusuši, tad viņu darbība lielā mērā apklusināta. Mums vajaga tikai pieminēt lielās valstis – Itāliju, Vāciju un mazāku valsti Austriju un Lietuvu. Nekur parlaments vairs nestrādā. ... Parlamentāriskā iekārta nespēj tautu un valsti saturēt kopā un nodrošināt..."¹¹⁷

2. 3. Apvērsuma sagatavošana

Pirmais solis, kas bija nepieciešams sekmīgam apvērsumam – A. Bļodnieka valdības gāšana un Ulmaņa kļūšana par ministru prezidentu. J. Balodis savās atmiņās liecināja, ka jau 1933. gada jūlija beigās Ulmanis divreiz sarunās ar viņu pievērsies jautājumam par iespējamu apvērsumu. "Vai to izdarīt būtu viegli?", vaicājis Ulmanis. Balodim licies, ka – viegli. Baloža atmiņas ir ticamas, jo V. Muntera dienas grāmatas neapstrīdami liecina, ka Ulmanis bija sācis domāt par apvērsumu 1933. gada vasarā; par Bļodnieka gāšanu – jau 1933. gada augustā, Saeimas ārkārtējās sesijas laikā. 21. augusta sarunā ar Munteru viņš tomēr secināja, ka "... valdības krīze – pāragra".¹¹⁸ Ulmanis

uzskatīja, ka jāuzstāda pareiza “diagnoze par Latvijas stāvokli...”¹¹⁹ Diagnoze bija nepieciešama gan taktiskam mērķim – lai noskaidrotu valdības gāšanas iespējas, gan stratēģiskam mērķim – antidemokrātiskiem pārkārtojumiem Latvijā. 2. septembrī Ulmanis paziņoja Munteram, ka nepieciešams izgudrot jaunas kustības programmu.¹²⁰ Tas liecināja, ka Ulmanis bija stiprā Vācijas un Itālijas ietekmē un domāja par antidemokrātiskās rīcības idejiskajiem pamatiem. Ulmaņa apziņā nebija iecerēta vienkārša, konservatīva diktatūra, kurai nav nepieciešama jauna kustība un jauna programma. Ulmanis mērķēja uz diktatūru ar totalitārisma iezīmēm.

Sazvērestības agrīnajā posmā tajā bija iesaistīts ļoti neliels cilvēku skaits. Galvenās figūras bija Ulmaņa draugs Munters, kura loma neaprobežojās tikai ar “... teorētisko pusi...” (kā 1940. gada oktobrī rakstīja Ulmanis¹²¹) un Alfrēds Bērziņš. Izbraucis 7. septembrī uz Vāciju, Ulmanis atstāja lietas Muntera rokās: 8. septembrī pirmo reizi notika apspriede “Lokā”.¹²² Tā Munters apzīmēja sazvērnieku grupu.¹²³ 19. oktobra ieraksts Muntera dienasgrāmatā liecina, ka lietā jau bija iesaistīts Alfrēds Bērziņš, 24. oktobrī – Satiksmes ministrijas Dzelzceļu virsvaldes ekspluatācijas direktors R. Garsels un Pasta un telegrāfa direktors B. Einbergs. Ar sazvērniekiem cieši saistīts bija Iekšlietu ministrijas Administratīvā departamenta direktors V. Ludiņš.¹²⁴ Sazvērnieku saites veidojās no privātiem kontaktiem – Garsels bija Muntera paziņa un iedzeršanas partneris, Ludiņš – gatavojās un iestājās brīvmūrniekos. Saistes veidojās arī no ierēdņu dienestu kontaktiem: viņi bija augstākie ierēdņi, bet – ne ministri. Ministriju faktisko lietu kārtošanā tomēr tieši viņi stājās savstarpējos kontaktos, un veidojās ierēdņu tuvība. Politiski viņi bija pavisam nenozīmīgi, bet viņu piedalīšanās “lokā” bija ļoti nozīmīga; viņi labi pārzināja stāvokli savos resoros (labāk, nekā politiskie ministri), viņi varēja veikt faktisko uzdevumu: gatavot kompromitējošus materiālus par A. Bļodnieku un vervēt noderīgus cilvēkus sazvērestībai. Kādi bija viņu darbības motīvi? Pērkoņkrusta nelegālā lapiņa 1934. gada beigās atzīmēja, ka sazvērestības gatavošanā lielākā loma piederēja Munteram “... kopā ar nelielu viņam tuvu stāvošu ierēdņu grupu...”¹²⁵ Ierēdņu sazvērestības motīvus pērkoņkrustieši saredzēja Muntera varaskārē, Einberga karjerismā, L. Eķa – Ārlietu ministrijas Rietumu nodaļas vadītāja – parādos.¹²⁶ Te bija patiesības deva. Tie, kas tehniski gatavoja 15. maiju, rīkojās triviāli – savtīgu interešu labā.

Pēc Ulmaņa atgriešanās 19. oktobrī no Vācijas sazvērestības gatavošana ieguva lielāku dinamiku. 29. oktobrī un 2. novembrī Ulmanis ar Munteru pārrunāja tās gaitu; 2. novembrī tika nolemts, ka nelegālās sanāksmes notiks katru ceturtdienu plkst. 17.30; katrs “loka” dalībnieks sniegs 15–20 minūšu garu ziņojumu par stāvokli savā resorā.¹²⁷ Sazvērnieku darbības galvenie virzieni 1933. gada septembrī – decembrī bija sekojoši. Pirmkārt, tā bija A. Bļodnieka kompromitācija. Tai tika izmantoti vismaz divi galvenie motīvi.

Pirmais – V. Ludiņa (kura pārziņā Iekšlietu ministrijā atradās ārzemnieki, emigrācija) pakalpīgi pakalpīgi piegādātās ziņas, ka Bļodnieks sekmējot ebreju emigrantu ieplūšanu Latvijā. 2. septembrī sarunā ar Munteru Ulmanis atzina šo motīvu par derīgu.¹²⁸ 23. septembrī Nauheimā (Vācijā) viņš minēja Munteram kāda ebreju uzņēmēja Bacalkina lietu. Viņu nolēma piesaistīt Bļodnieka kompromitēšanai, veidojot triviālu apmelošanas konstrukciju: “Bļodnieks – žīdi – korupcija”. Otrais: Bļodnieka pagātnē Krievijā, revolūcijā un pilsoņu karā. 2. novembrī tika nolemts kompromitēt Bļodnieku par viņa it kā bijušajiem sakariem ar čeku.¹²⁹ Tas arī bija triviāls paņēmieni. Likteņa ironija tomēr būs tajā apstākļi, ka “Bļodnieks – čekists” sabiedrības apziņā neiegulsies, toties sazvērnieka Muntera – čekista tēma kļūs sabiedrību visuaptveroša, izraisot naidu pret Munteru un nepatiku pret viņa vareno draugu – Ulmani. Bļodnieka kompromitēšanai nevarēja izmantot “Brīvo Zemi” – tas varētu atsegt Ulmaņa plānus. Muntera dienasgrāmata liecina, ka sazvērniekiem bija sakari ar “Latvja” redaktoru A. Avotu. 8. novembrī “Latvī” sākās uzbrukumi Bļodniekam, izmantojot sazvērnieku lokā izstrādātos motīvus: Bļodnieks – čekists, Bļodnieks – Bacalkins – “... Tēviju pārdod žīdiem”.¹³⁰ Nevienam sazvērestību negatavo tīrām rokām. Antisemitisko motīvu izmantošana caur antisemitisko “Latvī” iezīmēja 15. maija rītausmā pretīgu grimasi. 10. novembrī Ulmanis ar gandarijumu konstatēja, ka ir sācies “... karš starp “Latvī” un Bļodnieku”.¹³¹ Tomēr Bļodnieka kompromitēšana bija mazrezultatīva. 2. novembrī Ulmanis secināja, ka valdību vēl nevar gāzt; 13. decembrī viņš bija jau īgns: “neviens negrib valdību gāzt, arī frakcija (LZS frakcija Saeimā. – A. S.) atslābusi.”¹³²

Otrās darbības virziens bija ļoti svarīgs, ja ne – izšķirošs: armijas atbalsta nodrošinājums. 1933. gada rudenī sazvērnieku ieguvumi armijā bija ļoti pieticīgi. 24. oktobrī bija nolemts aicināt sazvērestībā Jelgavas 3. kājnieku pulka komandieri pulkvedi H. Rozenšteinu. M. Hartmaņa, nākamā armijas štāba priekšnieka, kandidatūra tika noraidīta, motivējot to ar viņa lielo vieglprātību attiecībā ar sievietēm.¹³³ Tas patiešām varēja kaitēt slepenībai. 1933. gada beigās sazvērnieku rindas vēl nepapildināja kāds cits armijas pārstāvis.

Treškārt, sazvērniekus interesēja Ulmaņa attiecības ar pilsētu labējo pilsonību un to uzlabošanas iespējas. 1. novembrī Munters pārrunāja šo jautājumu ar L. Ēķi, seloni, kurš atzina, ka pret Ulmani ir ļoti negatīvi noskaņotas korporācijas.¹³⁴ Turpmāk tika pievērsta liela uzmanība korporāciju nostājai: tai bija jābūt vismaz neitrālai. Sarunās ar Munteru A. Avots uzsvēra, ka būtu svarīgi, lai Ulmanis censtos panākt izlīgumu ar latviešu labējo pilsonības lideri A. Bergu.¹³⁵ Ulmanis to ņēma vērā un patiešām to panāca 1934. gada martā.

Kad apvērsuma gatavošana jau bija kļuvusi aktīvāka – pēc Ulmaņa atgriešanās no Vācijas, tika pilnā mērā ievadīta trokšņainā Satversmes reformas

kampaņa, Ulmaņa inscenējums puča piesegšanai. Satversmes reformas jautājumā ir jāizšķir divas atšķirīgas pieejas. Pirmā bija Zemnieku Savienības kā partijas pieeja. Ulmanim vēl Vācijā esot, LZS Saeimas frakcijas sēdē 17. oktobrī, kuru vadīja H. Celmiņš, tika nolemts iesniegt Saeimai likumprojektu par Satversmes grozījumiem, "...paredzot vienotas centrālās varas izveidošanu un Saeimas locekļu skaita un pilnvaru grozīšanu..."¹³⁶ Nedz H. Celmiņš, nedz frakcijas absolūtais vairākums nezināja, ka ir jau sākusies slepena darbība apvērsuma gatavošanai. 17. oktobra lēmums bija patiešām par Satversmes grozīšanu. Otrā bija savērnieku pieeja reformai. Ulmanim, Alfrēdam Bērziņam un ēnā esošajam Munteram tā bija tikai izrāde. Turpmāk šīs divas pieejas nesavienojās, vieniem vēloties likumīgu reformu, citiem, runājot par to atklāti, bet slepeni gatavojot 15. maiju. 29. oktobrī Ulmanis pārrunāja ar Munteru Satversmes grozījumu lietu; šajā pat sarunā tika apspriesti arī apvērsuma sagatavošanas agrīnie, organizatoriskie pasākumi.¹³⁷ 2. novembrī notika jau minētā svarīgā savērnieku sanāksme¹³⁸, bet 3. novembrī LZS iesniedza Saeimas prezidijam Satversmes grozījumu projektu.¹³⁹ No tiem, kas bija parakstījuši grozījumu projektu, tikai K. Ulmanis un A. Bērziņš bija iesaistījušies apvērsuma gatavošanā.

LZS iesniegtais Satversmes projekts paredzēja grozīt deviņpadsmit Satversmes pantus (5., 8., 10., 29., 35., 36., 39., 43., 44., 48., 50., 51., 52., 59., 62., 71., 75., 81., 84.). LZS projekts bija komplekss: tas paredzēja radikālu un demokrātiju ierobežojošu visas Latvijas politiskās sistēmas pārkārtošanu. Tās galvenā būtība bija: Saeimas pilnvaru būtiska ierobežošana; vēlētajū korpusa sadalīšana divās daļās – Saeimas vēlētajos (no 21 gada) un Valsts prezidenta vēlētajos (no 25 gadiem); Valsts prezidenta tiesību ļoti liels pieaugums. LZS deklarēja, ka projekta pati galvenā vērtība ir 48. panta izmaiņa, dodot Valsts prezidentam tiesības atlaist Saeimu pirms tās pilnvaru termiņa beigām; Ministru kabineta pakļaušana valsts prezidentam; pilsoņu brīvību ierobežošanas pieļaušana (62. p.). Ja šie labojumi tiktu realizēti, Latvijā parlamentārā republika tiktu nomainīta ar autoritāru prezidentūru. Lai cik radikāli arī būtu Satversmes labojumi, to liktenis K. Ulmani interesēja maz, viņš gatavoja valsts apvērsumu. Savukārt virkne LZS darbinieku, piemēram, E. Laimiņš, patiešām ticēja, ka tiek gatavota radikāla Satversmes reforma, un aktīvi to propagandēja.¹⁴⁰ Toties Ulmanis pat atklātajā partijas konferencē 1933. gada 10. decembrī vairāk runāja par "... jauno laikmetu", kura durvju priekšā ir Latvija; Satversmes reforma esot tikai pirmais solis uz to.¹⁴¹ "Jaunajam laikmetam", par ko viņš domāja, bija maz kā kopīgs ar pagrimstošās latviešu pilsētu vecpilsonības vidū radušos Satversmes reformas projektu, no kura Alfrēds Bērziņš bija nokompilējis savu. LZS konferencē Ulmanis ļāvās sapņojumam par nākamajiem 15 gadiem, kurā Latvijai jāiet jaunie ceļi "... ir ārpolitikā, ir iekšpolitikā, ir mūsu kulturālā un saimnieciskā dzīvē..." Šos gadus viņš saistīja ar sevi un ar to režīmu, kuru atnesis 15. maijs.

1933. gads tomēr noslēdzās vēl bez nopietniem panākumiem apvērsuma sagatavošanā. Tiesa gan, Ulmani neviens nopietni nekavēja: novembrī parādījušās baumas par M. Skujenieka savvērestības plāniem bija bez pamata. 8. novembrī V. Salnājs raksturoja Munteram Skujenieku kā flegmātiķi, kurš nav gatavs uz tik izšķirošu rīcību.¹⁴² Tas bija precīzs secinājums. Konkurentu savvērestības gatavošanā Ulmanim nebija.

 ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

- 1 John Hiden. *Republican and Fascist Germany. Themes and Variations in the History of Weimar and the Third Reich. 1918–1945.* – Long man, London and New York, 1996.
- 2 "Vispārējs iespaids ir tāds, ka komunisti ir stipri organizēti un izturīgi un cīņai ar viņiem jābūt neatlaidīgai" – Politiskās apsardzības priekšnieka 1922.gada augusta vērtējums. – LVVA, 3235.f., 1/2.apr., 894.l., 68.lp.
- 3 A. Aizsilnieks. *Latvijas saimniecības vēsture. 1914.–1945.* – Daugava, 1968, 233.–235.lpp.
- 4 Sīkāku un izvērstu, zinātnisku saimnieciskās politikas analīzi līdz šim snieguši tikai A. Aizsilnieks un N. Balabkins. – A. Aizsilnieks. *Latvijas saimniecības vēsture, 1914.–1945.* – Daugava, 1968; N. Balabkins. *A. Aizsilnieks. Entrepreneur in a small country. A case study against the background of the Latvian economy. 1919.–1940.* – Hicksville, New York, 1975.
A. Aizsilnieka kritiķi J. Labsvīrs, O. Krastiņš, A. Boruks u. c. apstrīd Aizsilnieku, nevis balstoties uz ekonomiskiem argumentiem, ekonomikas zinātnes tehnoloģiju, jēdzieniem, bet izmanto pilnīgi ārpus saimniecības esošu argumentāciju un literāru, ne zinātnisku, frazeoloģiju: "nacionālais taisnīgums", "tautas kopējais mērķis" un tml. Šo iemeslu dēļ Aizsilnieka kritiku nevar uzskatīt par zinātnisku, jo tā izmanto nezinātnisku terminoloģiju. Piemēram, kurā tautsaimniecības enciklopēdijā vai teorijas pētījumā varētu atrast jēdzienu (formulu) – "tautas kopējais mērķis". – Sk. O. Krastiņa publikācijas. – Valsts un uzņēmumi Latvijas Republikā 1930.–1940. gadā: attiecības, problēmas. – LZAV, 1993, 9.nr.–12.nr.
- 5 N. Balabkins. *A. Aizsilnieks. Entrepreneur in a small country.* – pp. 49–51.
- 6 LVVA, 3235.f., 1/22.apr., 921.l., 77.lp.
- 7 Sk. arī – 1920.gada agrārā reforma. I. Gravas sagatavotā dokumentu publikācija. – Latvijas Vēstures institūta žurnāls, 1992., 3.nr., 153.–155.lpp.
- 8 Latviešu Zemnieku Savienības (LZS) informācija Starptautiskās Agrārās Internacionāles birojam Prāgā, 1929.gada 13.aprīlī. – LVVA, 3282.f., 1.apr., 171.l., 37.lp.; Juhan Kahk, Enn Tarvel, Op. cit., p. 108–109.
- 9 A. Boruks. Agrārā politika neatkarīgās Latvijas valstī 1918.–1940.gadā. Problēmas un risinājumi. – LZAV. A. 1995, Nr.7/8, 47.–48.lpp.
- 10 N. Balabkins. *Indigenization and economic development. The Nigerian experience Contemporary studies in economic and financial analysis. Vol 33.* – Greenwich, Connecticut, London, 1982, p. 9.
- 11 N. Balabkins. *A. Aizsilnieks. Entrepreneur in a small country,* pp. 36–39.
- 12 A. I. P. Taylor. *The Habsburg Monarchy 1809–1918.* – Penguin Books, 1990, p. 59.

- 13 F. Cielēns. Laikmetu maiņā. Atmiņas un atziņas. II sēj., Memento, 1963, 494.lpp.
- 14 N. Balabkins. A. Aizsilnieks. Entrepreneur in a small country, pp. 27–32, 130.
- 15 F. A. Haijek. Doroga k rabstvu. Moskva, Ekonomika, 1992, s.59, 75.
- 16 A. Plakans. Modernization and the Latvians in nineteenth century Balticum. Baltic History, Columbus, Ohio, 1974, p. 124; T.U. Raun. Modernization and the Estonians, 1860–1914. Ibid., p. 137.
- 17 Plašu pārskatu par tradicionāla modeļa – sociālo pārmaiņu un konfliktu izskaidrošana ar šķiras interesēm – izmantošanu pētniecībā un uzbrukumiem tam. Sk. D. Cannadine. Cutting Classes. – The New York Review of Books, December 17, 1992, pp. 52–57.
- 18 Ā. Šilde. Latvijas vēsture. 1914.–1940., 51.lpp.; U. Šmits. IV Saeima jeb pirmskara parlamentārisma beigu cēliens. – Lauku Avīze, 1995, 26.sept.
- 19 LVVA, 3282.f., 1.apr., 85.l., 9.lp.
- 20 Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1993, Nr. 4, 155.lpp.
- 21 H. Biezais. Gustava Celmiņa pārkoņkrusts dokumentu gaismā. – LZAV, 1992, Nr. 2, 41.lpp.; A. Stranga. Ebreji un diktatūras, 49.lpp.
- 22 A. I. P. Taylor. The Habsburg Monarchy, p. 276.
- 23 E. Virza. Pa atmiņu pēdām. – Literatūra un Māksla, 1993, 17.nov.
- 24 LVVA, 3282.f., 1.apr., 85.l., 7.lp.; 44.lp.
- 25 I. Skrūzmane. Latviešu Zemnieku Savienības darbība 1929.–1934. Diplomdarbs. Latvijas Universitāte, 1993, 56., 59.lpp.
- 26 V. Bastjānis. Gala sākums. Vērojumi un vērtējumi. Memento, 1964, 18.lpp.
- 27 Latvju enciklopēdija. A. Švābes redakcijā. 1.grāmata. Stokholma, 1955, 30.–31.lpp.
- 28 A. Bērziņš. Labie gadi. – Grāmatu Draugs, 1963, 290.–291.lpp.
- 29 Kārlis Ulmanis. Manas piezīmes. 156.lpp.
- 30 E. Blanks. Nācija un valsts. – Rīga, 1924, 26.lpp.
- 31 E. Dunsdorf. Kārļa Ulmaņa dzīve, 221.lpp.
- 32 I. Skrūzmane. Latviešu zemnieku savienības darbība 1929.–1934. 65.lpp.
- 33 F. Menecke. The German catastrophe. – Boston, 1966, p. 32; A. I. Taylor. The Course of German History. A Survey of the Development of Germany Since 1815. – New York, 1962, p. 186.
- 34 Maurice Agulhon. La République De Jules Ferry à Francois Mitterand. 1880 À Nos Jours. – Hachette, 1990, p. 16.
- 35 Norman Davies. Europe. A History, p. 969.
- 36 LVVA, 3282.f., 1.apr., 88.l., 16.lp.
- 37 LVVA, 3282.f., 1.apr., 25.l., 3.lp.; Alfrēds Bērziņš visvairāk kritizēja tieši sīkās partijas un to destruktīvo darbību kā Latvijas demokrātijas vājo vietu (A. Bērziņš. Labie gadi. Pirms un pēc 15.maija. – Grāmatu Draugs, 1963, 124.–125.lpp.). Tomēr A. Bērziņš nav atzinis, ka tieši Zemnieku Savienība bija kūtra vēlēšanu likuma grozīšanā, Bērziņa atmiņas radīja arī apzināti priekšskatu, ka vēlēšanu likums un Satversme ir viens un tas pats, identificējot patiešām pārāk liberālo vēlēšanu likumu, kas pastāvēja ārpus Satversmes, ar konstitūciju – Satversmi. Šis apzinātās maldināšanas nolūks bija novērst uzmanību no jau 1933.–1934. gadā plaši diskutētā priekšlikuma mainīt vēlēšanu likumu, kas tūlīt pat stabilizētu Saeimu. Bet tad atkristu lielā daļa no apsūdzībām demokrātijai kā tādai. Satversmei. Tieši tāpēc Ulmani arī neinteresēja vēlēšanu likuma grozīšana.
- 38 I. Lipping. The Emergence of Estonian Authoritarianism – Baltic history. Columbus, Ohio, 1974, p. 210.

- 39 Ieraksts Muntera dienasgrāmātā. – LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 32.lp.
- 40 LVVA, 2798.f., 1.apr., 67.l., 248.–250.lp.; Satversme jāgroza. – *Latvis*, 1932, 26.aug.; A. Bergs. Iespaidi kongresā. – *Latvis*, 1932, 30.aug.
- 41 J. Lapiņš. Baltu tautu vēsture un vienība. – *Sējējs*, 1936, Nr. 1, 28.lp.
- 42 Kāpēc esam tādi kā esam. – *Roro*. Žurnāls globālai latviešu kultūrai, 1991, Nr.1, 15.lpp.
- 43 V. (Z.) Žabotinskij. Evreiskaja revolucija. – *Vestnik evreiskoi kulturi (VEK)*, 1990, N. 4(7), s. 9.
- 44 A. Ezergailis. The Latvian Impact on the Bolshevik Revolution. – Columbia University Press, New York, 1983, p. 177–243.
- 45 LVVA, 2575.f., 15.apr., 111.l., 8.lp.
- 46 Partijas un tauta. A. Berga bezpartejiskā nacionālā centra izdevums. – Rīga, 1921, 4.–9.lpp.
- 47 E. Blanks. Nācija un valsts. – Rīga, 1924, 18., 25., 27.–28.lpp.
- 48 Dr. M. Valters. No sabrukuma uz plānveidīgu saimniecību. Latvijas atjaunošanas problēmas. Latvijas nākotne. – Rīga, 1933, 385.lpp.
- 49 J. Aihenvald. Revolucija i evrei. – *VEK*, 1990, N.4(7), s.4.
- 50 M. Valters. No sabrukuma uz plānveidīgu saimniecību. Latvijas atjaunošanas problēmas. Latvijas nākotne. – Rīga, 1933, 368.lpp.
- 51 Turpat, 384.–385.lpp.
- 52 E. Andersons. Latvijas vēsture, 1920.–1940. Ārpolitika, I d. – Daugava, 1982, 326.lpp.
- 53 V. Klīve. Uz 15.maiju atskatoties. – *Laiks*, 1984., 12.maijs.
- 54 M. Gaudins. Post-colonial Authoritarianism. Ethnic Relations, Economics and the Decline of Liberal Democracy in Latvia. 1918–1939. – Chicago, 1984.
- 55 Sk., piem., vēsturnieka O. Niedres secinājumu, ka pēc 1905.–1907.gada Latvijas zemnieku saimniecību stiprākā daļa apsteidza muižu, rēķinot saražoto proču produkciju uz lauksaimnieciski derīgās zemes vienību. Tas nebūtu iespējams koloniālā zemē. – O. Niedre. Sociālā struktūra krestjanstva pribaltikī (v pervinge desjatiletija XX veka). – Rīga, 1986, s.133.
- 56 M. Gaudins. Post-colonial authoritarianism, – p. 8.
- 57 N. Balabkins. A. Aizsilnieks. Entrepreneur in Small country.
- 58 M. Gaudins. Post-colonial authoritarianism, – p. 11.
- 59 A. Kasekamp. The Estonian Veteran's League: a Fascism Movement? – *Journal of Baltic Studies*, 1993, vol. XXIV, N 3, p. 267.
- 60 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 28.lp.
- 61 Antiulmaniskās grupas "Brīvības cīnītāji" lapiņa "Trauksme" 1935.gada marts. – LVVA, 3235.f., 3.apr., 310.l., 4.lp.
- 62 Valsts bibliotēka. Reto grāmatu nodaļa. F. Mendera fonds, A. III. Nr.24, 1.lpp.
- 63 Gary Hartman. Dollars, Diplomacy and Dignity: United States Economic Involvement in Lithuania. – *Journal of Baltic Studies*, 1997, No. 2, p. 165.
- 64 1933.gada 23.septembrī sarunā ar V. Munteru Vācijā, Nauheimā, Ulmanis bijis uztraucies, ka "Jaunākās Ziņas" grib viņu pazudināt, ceļot gaismā senus neveiksmīgus Zemnieku Savienības veikalus. – LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 41.lp.
- 65 M. Gaudins. Post-colonial Authoritarianism..., p. 26; sk. arī L. Latkovskis. Vēsturiskajam nūžigumam 50 gadu. – *Latgolas Bolss (Denvera)*, 1984, 28.marts.
- 66 Ģenerāļa Baloža atmiņu burtņīcas. – *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 1997, 14.jūnijs.
- 67 V. Stanley Vardys. Democracy in the Baltic States, 1918–1934: the Stage and the Actors. – *Journal of Baltic Studies*, 1979, No. 4, p. 333.

- 68 R. I. Misiunas, R. Taagepera. *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980.* – University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1983, p. 11.
- 69 E. Virza. Kārlis Ulmanis. – Rīga, 1935, 245.lpp.
- 70 E. Virza. Vadonis. – Brīvā Zeme, 1934, 19.maijs.
- 71 Zīmīga ir Alfrēda Bērziņa liecība par Ulmaņa reakciju uz ziņu, ka Bērziņš precas (1932.gadā): “Ja Jūs man būtu vaizājis pēc padoma agrāk, es būtu mēģinājis jūs atrunāt. Vienam jums būs jāpaliek neuzticīgam – sievai vai politikai. Bet jūs esat radīts politikai.” – A. Bērziņš. *Labie gadi. Pirms un pēc 15.maija.* 118.–119.lpp.
- 72 LVVA, 3282.f., 1.apr., 85.l., 8.lp.
- 73 B. Kalniņš bija atzīmējis Ulmaņa noslieci uz autoritāru domāšanu jau 1919.gada nogalē. Ulmanis nav cietis, ka viņam kāds iebilst. Kad 1919.gada oktobrī Tautas Padomes loceklis S. Kambala ir iebildis pret pulkveža P. Radziņa iecelšanu par virspavēlnieka štāba priekšnieku, Ulmanis nav spējis valdīt dusmu uzplūdumu. Tas nepalika neievērots Tautas Padomē. – B. Kalniņš. *No cita viedokļa raugoties.* – Laiks, 1977, 17.sept.
- 74 B. Kalniņš. Sagrozītie Latvijas neatkarības fakti Ādolfa Klīves politiskās atmiņās. – Brīvība, 1977, 1.nr., 4.lpp.
- 75 E. Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve, 263.lpp.
- 76 Par pārkoņkrusta aģitāciju pret “karali Apaļo” – Ulmani 1933.–1934.gada sākumā. Sk. LVVA, 3235.f., 1/22 apr., 921.l., 3.–6.lp.
- 77 Sk. A. Stranga. Brīvmūmieki un “Jāņuguns loža” Rīgā. – Latvijas Vēsture, 1991, 3.nr., 75.–76.lpp.
- 78 Ko pārkoņkrustieši būtu sludinājuši 1934.gada vēlēšanās, viņi izklāstīja pēc apvērsuma nelegālajā lapiņā “15.maija patiesais saturs”. – LVVA, 2630.f., 1.apr., 16.l., 1.–3.lp.
- 79 Pārkoņkrusta aģitācijas apkarošanā ļoti svarīgs motīvs bija tas, ka pārkoņkrustieši par ulmani “... izplata visneķītrākās baumas.” – Politpārvaldes 1934.gada jūlijā ziņas. – LVVA, 3235.f., 1/22. apr., 921.l., 44.lp.
- 80 Cit no: V. Skultāns. Viņa majestātes triju amatpersonu spriedums. Ziņojumi un vērtējumi Londonā un rīgā pēc krievu ienākšanas. – Universitāte, 1972, 32.nr., 36.lpp.
- 81 E. Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve. – Daugava, 1978, 75.lpp.
- 82 Turpat, 207.lpp.
- 83 Latvijas Republikas Saeimas VIII sesijas 5.sēde 1925.gada 29.aprīlī. 191.–194.lpp.
- 84 Sk. B. Kalniņa secinājumu: “Attiecības ar sociāldemokrātiem saasinājās arī Ulmaņa saimnieciskās politikas dēļ. Viņš bija spilgtākais un noteiktākais zemnieku šķiras saimniecisko un sociālo interešu paudējs... Tas padarīja viņu par galveno pretinieku LSDSP kā toreizējai strādnieku šķiras partijai.” – B. Kalniņš. *No cita viedokļa raugoties.* – Laiks, 1977, 17.sept.
- 85 K. Ulmanis. Kā pacelt lauksaimniecību. – Rīga, 1929, 394.–398.lpp.
- 86 E. Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve... 271.–273.lpp.
- 87 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 106.lp.
- 88 Turpat, 109.lp.
- 89 Turpat, 128.lp.
- 90 M. Einaudi. “Fascism” – *International Encyclopedia of the Social Sciences.* Vol. 5. – N–York, 1968, p. 335.
- 91 E. Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve... 275.lpp.
- 92 Profesors Jēkabs Alksnis. – 1970, 205.lpp.
- 93 Brīvība, 1967, 2.nr.; E. Andersons. Ārpolitika. 1.d., 400.lpp.

- 94 Saimnieciskā depresija bija smagi skārusi IG Farbenindustrie, kuras padomes priekšsēdētājs K. Duisbergs īpaši uzsvēra nepieciešamību meklēt jaunus tirgus. – D. E. Kaiser. *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War: Germany, Britain, France and Eastern Europe, 1930–1939*. – Princeton, NY, 1980, p. 70–71.
- 95 Muntera sarunas ar Martiusu 18.augustā; ar Dr. Ilgneru – 21.–25.augustā. – LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 23.–27.lp.
- 96 Turpat, 24.lp.
- 97 Zīmīga ir Martiusa 1933.gada 18.augusta saruna ar Munteru, kurā sūtnis norādīja uz izglītības ministra A. Kēniņa uzbrukumiem vācu minoritātes skolām. – LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 23.lp.
- 98 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 29.lp.
- 99 E. Andersons. Latvijas nesenās vēstures drumslas. – Brīvība, 1967, 2.nr. (176.). Andersons parakstīja rakstu ar R. S.; E. Andersons. *Ārpolitika*, 1.d., 400.lpp.
- 100 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 31.lp.
- 101 Vēstule V. Munteram no Nebeslingenas 1933.gada 11.oktobrī liecināja, ka Ulmanis ir mēģinājis arī atbrīvoties no liekā svara (“...daudz staigāju un zaudēju pamazām taukus...”). – LVVA, 2630.f., 1.apr., 13.l., 2.lp.
- 102 E. Andersons. Latvijas vēsture. *Ārpolitika*, 1.d., 400.lpp.
- 103 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 44., 50.–51.lp.
- 104 LVVA, 1313.f., 1.apr., 141.l., 40.lp.; Munters 1936.gadā neatzīmēja otru partiju, kura 1933.–1934.gada sākumā sagādāja raizes Ulmanim un viņam: tā bija Demokrātiskā centra ļoti asā pretvācu nostāja.
- 105 LVVA, 4020.f., 1.apr., 6.l., 13.lp.
- 106 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 55.lp.
- 107 Turpat, 52., 61.lp.
- 108 1933.gada 13.septembrī laikrakstā “Segodņa” Zemgals paziņoja: “Latvijai jāiet kopā ar Franciju un Padomju Krieviju pret Vāciju...” Zemgala intervija izraisīja Martiusa dusmas un Munters Vācijas sūtņa iespaidā centās panākt no Zemgala viņa teiktā atsaukšanu. Zemgals to kategoriski noraidīja, paziņojot, ka “... 50 % no latvju tautas pievienosies viņa domām...” – LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 35.lp. Sociāldemokrāti septembrī sāka izplatīt uzsaukumus “Boikotēsim Hitlera Vāciju”, “Nepirksim fašistiskās Vācijas preses”, kuri tracināja Vācijas sūtniecību. – LVVA, 3235.f., 3.apr., 137.l., 79.lp.
- 109 K. Ulmaņa teikto par iespaidiem Vācijā pilnībā publicēja “Brīvā zeme” 1933.gada 10.novembrī – “Ko tagad redz Vācijā”.
- 110 Ā. Šilde. Latvijas vēsture. 1914.–1940., 606.lpp.
- 111 B. Kalniņš. 1934.gada apvērsums neatkarīgajā Latvijā. – *Jaunā Gaita*, 1974, 101.nr., 24.lp.
- 112 Zīmīgas ir Muntera biežās tikšanās ar Martiusu. Tajās galvenokārt tika aplūkoti divi jautājumi: saimnieciskās attiecības (īpaši – sviesta eksports); sociāldemokrātu un ebreju organizāciju izvērsta prethitleriskā kampaņa (pārrunāta ar Martiusu 17., 23.augustā, 2.septembrī un citās reizēs). – LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 27., 32., 79. u.c. lp.
- 113 Sociāldemokrāts, 1933, 22.marts.
- 114 Latvijas Republikas IV Saeimas stenogrammas. Ārkārtējā un VII sesija. 1933.gads. Latvijas Republikas Saeimas izdevums, 402.–406.lpp.
- 115 1933.gada 5.novembra vakarā no pulksten pusdesmitiem līdz pusvieniem Ulmanis kopā ar Munteru sagatavoja Ulmaņa lielo runu par Satversmes grozījumiem Saeimas 10.novembra sēdei. – LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 61.lp.

- 116 A. Bērziņš. Labie gadi. 182.lpp.
117 LVVA, 3282.f., 1.apr., 88.l., 17.lp.
118 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 24.lp.; J. Baloža atmiņas. 10.burtnīca. – Neatkarīgā Rīta Avīze, 1997. – 7. jūn.
119 Turpat.
120 Turpat.
121 Kārlis Ulmanis. Manas piezīmes. 1940.gada oktobris. Latvijas Vēstures institūta žurnāls, 1993, 4.nr., 156.lp.
122 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 54.lp.
123 Par "Loka" aktivitātēm ir rakstījis M. Virsis: Apvērsuma priekšvakarā. – Krāj.: Pretstatu cīņā. – Rīga, 1990, 180.–181.lpp.
124 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 56.lp.
125 Turpat, 16.l., 1.lp.
126 Turpat.
127 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 29., 59., 60.lp.
128 Turpat.
129 Turpat.
130 A. Avots. Mēs neklusēsīm. – Latvīvis, 1933, 8.nov.; Ulmanim "Latvja" uzbrukumi Bļodniekam bija izdevīgi, jo novirzīja laikrakstu, pateicoties Avotam, no asajiem uzbrukumiem LZS, kurus piekopa A. Bergs (sk. A. Berga "Atbilde zemnieku savienībai". – Latvīvis, 1933, 15.oktobrī).
131 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 63.lp.
132 Turpat, 76.lp.
133 Turpat, 56.lp.
134 Turpat, 59, 63.lp.
135 Turpat.
136 LVVA, 3282.f., 1.apr., 89.l., 55.lp.
137 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 59.lp.
138 Turpat, 60.lp.
139 Sīkāk par projektu: E. Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve, 279.–280.lpp.
140 E. Laimiņš sniedza lielu referātu par Satversmes grozīšanu LZS 1933.gada 10.decembra konferencē. – LVVA, 3282.f., 1.apr., 88.l., 21.–26.lp.
141 Turpat, 20.lp.
142 LVVA, 2630.f., 1.apr., 5.l., 62.lp.

3. nodaļa

15. MAIJA APVĒRSUMS

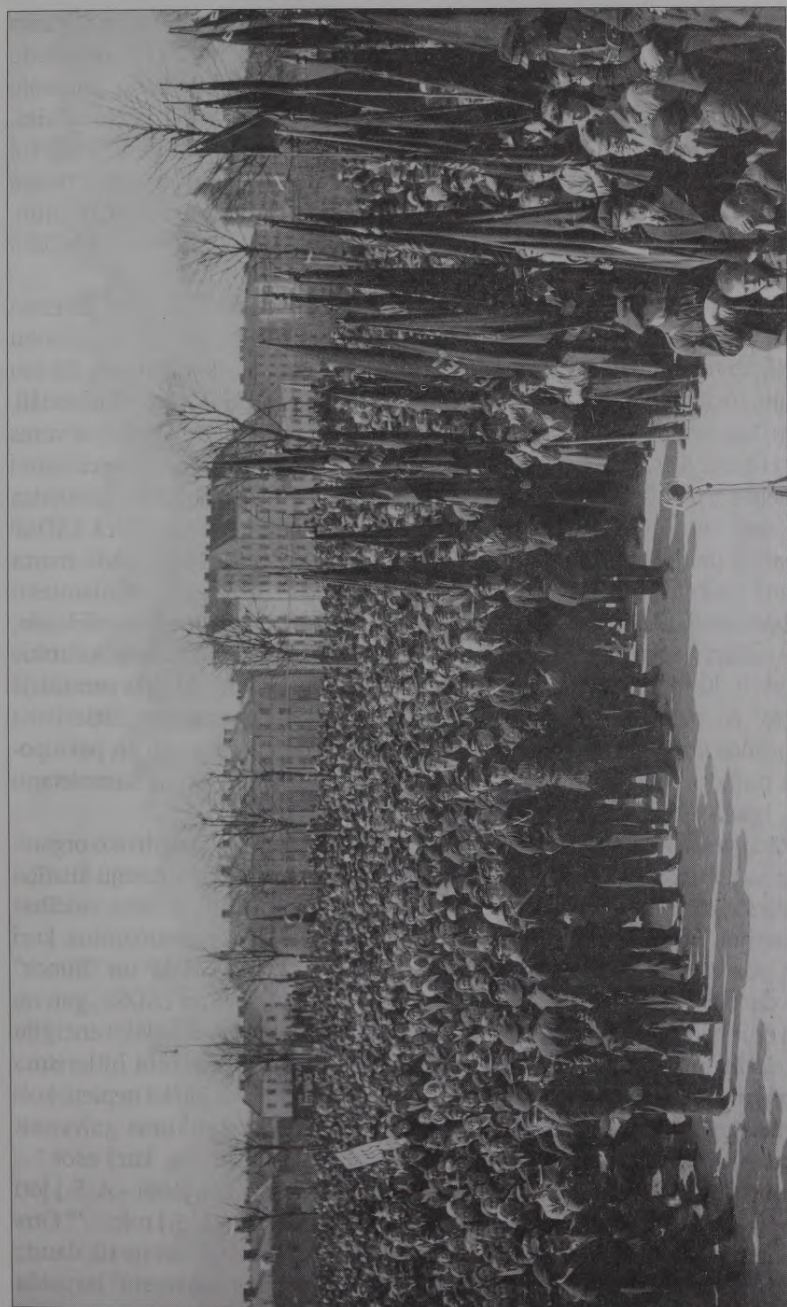
3.1. LSDSP pirms valsts apvērsuma (1933.–1934. gada maijs)

Parlamentārās republikas laikā LSDSP bija lielākā partija parlamentā un otra lielākā pēc biedru skaita vispār (atpaliekot no LZS, kuru tā savukārt apsteidza Saeimas deputātu skaitā): 1934. gada 1. janvārī tās 181 nodaļā bija 8802 biedri; partijas jaunatnes organizācijā “Darba jaunatne” – 2812; ebreju darbaļaužu organizācijā “Bunds”¹ (partijas autonomā sastāvdaļā) – 475; kopā – 12 089. Sociāldemokrātiskās Latvijas Strādnieku sporta biedrību savienības (kas apvienoja 5 biedrības) 142 nodaļās bija 6730 biedru.² Pēdējās Saeimas vēlēšanās 1931. gada rudenī par sociāldemokrātiem balsoja 190 562 vēlētāji. Partijas popularitāte tomēr visos demokrātiskās Latvijas pastāvēšanas gados (ja par atskaites punktu ņemam 1920. gada Satversmes Sapulces vēlēšanas) bija mazinājusies, tāpat kā LZS popularitāte.

Politisko spēku izmaiņas ceturtnajā Saeimā pastiprināja iekšējas domstarpības partijā. Sociāldemokrāti bija zaudējuši balsis, tai skaitā laukos, ne tik daudz komunistiem, cik sīkpilsoniskiem nacionālistiem Skujeniekam un Bļodniekam. Abu minēto relatīvos panākumus iemiesoja divas valdības, kuras 1931.–1934. gadā viņi vadīja. Skujenieks bija ievadījis arī uzbudinātā nacionālisma kampaņu, kuru pat Ā. Šilde savā 1976. gada “Latvijas vēsturē” novērtēja kā “... visai ekstrēmu...”³ Skujenieka augšupeja nedeva mieru Cielēnam, kurš aktivizējās par labu “nacionālai” politikai un virzījās pretī sīkpilsoniskam centram. Cielēna iespaids bija jūtams partijās frakcijā Saeimā un žurnālā “Domas”, veicinot rīvēšanos ar partijas kreiso Centrālo komiteju Mendera vadībā. Cielēna iespējas tomēr nebija lielas; neradis sev pienācīgu gandarījumu partijā, viņš 1933. gada vasarā devās par sūtni uz Parīzi. Daži no Cielēna domubiedriem, īpaši J. Celms, N. Kalniņš, mazākā mērā – V. Bastjānis, sāka palēnām apdomāt, vai nenāktos dibināt kādu mērenāku, propilsoniskāku sociāldemokrātisku partiju. Skujenieka piemērs tomēr bija biedējošs: no 1921. gada maziniekiem nekas nebija palicis pāri; Skujenieks bija kļuvis par radikālu nacionālistu; tik tālu neviens no t. s. labējiem sociāldemokrātiem nebija gatavs iet. Apvērsuma priekšvakarā neskaidrās ieceres par jaunu partiju vēl nebija pārtapušas kaut cik skaidros plānos.

Partijas vairākumu nodarbināja problēmas pa kreisi. Nozīmīga komunistu iespaids pieauguma Latvijā nebija; kopumā partijai izdevās noturēt savā iespaidā pat radikalizējušās bezdarbnieku masas, taču nosargāt partijas pozīcijas nebija viegli. Krīzes gados komunisti sāka iespieties pat partijas izlases vienībās – Strādnieku Sporta Savienībā (SSS)⁴; vairākkārt bija jāslēdz dažas SSS provinces organizācijas, kurās ieperinājās komunisti. 1933. gada sākumā LKP sāka gatavoties SSS lielās Liepājas nodaļas iekarošanai, taču tas viņiem neizdevās.⁵ Cīņā par komunistiski noskaņoto strādnieku balsīm LSDSP pati sliecās vēl tālāk pa kreisi. Taču bija viena joma, kur abi nosacītie pretpoli – Cielēns un Menders – satikās un vienojās: tas bija atbalsts valsts tālākai intervencei saimniecībā un privātās iniciatīvas ierobežošanai; tieši tā ierobežošanai, kas ir krīžu pārvarēšanas dzinējspēks; par labu intervencei savas ievērojamās oratora dotības veltīja arī Cielēns.⁶ Pēc apvērsuma Ulmanis to enerģiski īsteno; tiesa, sociāldemokrāti vēlējās gan demokrātiju, gan intervenci saimniecībā. Ulmanis dos tikai intervenci, atgādinot sociāldemokrātiem, ka nevar vēlēties visu; žēloties, ka Ulmanis neko no LSDSP programmas nav ņēmis vērā, viņiem nebūs pamata. Krīzes gadi atsedza sociāldemokrātu un Ulmaņa saimniecisko uzskatu atšķirību otršķirīgos jautājumos, vienotību – principos. Sociāldemokrāti prasīja valsts monopolu tālāku vairošanu un tiešo nodokļu pieaugumu turīgajiem pilsoņiem, bet ne jaunas valsts piemaksas lauksaimniekiem un muitas tarifu pieaugumu; Ulmanis – to pašu monopolu izvēršanu un neapturamas piemaksas lauksaimniecībai. Principi bija vienādi – antiliberāli, pret privāto uzņēmību un brīvo tirgu vērsti.

1933. gadā LSDSP rīcība demonstrēja lielu pretrunu starp partijas mērķiem – nosargāt demokrātiju, un taktiku to realizēšanai. Loti bieži partija nesaprata, ka šī pretruna pastāv un tiek padziļināta. 1933. gads sākās ar vienu no garākajām valdības krīzēm parlamentārās Latvijas vēsturē: Skujenieka valdība krita 4. februārī, Bļodnieka kabinets tika sastādīts tikai 22. martā. Ilgstošā krīze veicināja noskaņojuma pieaugumu, ka valstī pastāv parlamentārisma krīze, lai gan 1933. gadā sākās citi, daudz nozīmīgāki procesi, kuri liecināja tieši par pretējo: Latvija sāka lēnām pārvarēt saimniecisko krīzi, kuras smaguma punkts bija jau pagātnē (1932. gadā). LSDSP ar savu nostāju tieši veicināja priekšstatu izplatīšanos par politisku krīzi; par partijas uzbrukumu galveno avotu kļuva A. Bļodnieks, kurš nekādu apvērsumu negatavoja un bija demokrāts. Politikas jomā partijā parādījās dogmātiski lozungi par “... savienību ar darba zemniecību uz stipra proletāriskā kodola pamatiem...”. Ekonomikā galējību sasniedza Buševics, 1933. gada aprīlī partijas 18. kongresā pieprasot izvirzīt “... jautājumu par lielsaimnieku zemju dališanu...”.⁷ Lai gan kongress noraidīja lielniecisko priekšlikumu, tā izvirzīšana jau bija skaidri iezīmējusi Buševica, bijušā partijas priekšsēža, un, tobrīd, partijas vicepriekšsēdētāja un viņa atbalstītāju tuvināšanos, pietiekoši paradoksāli, gan

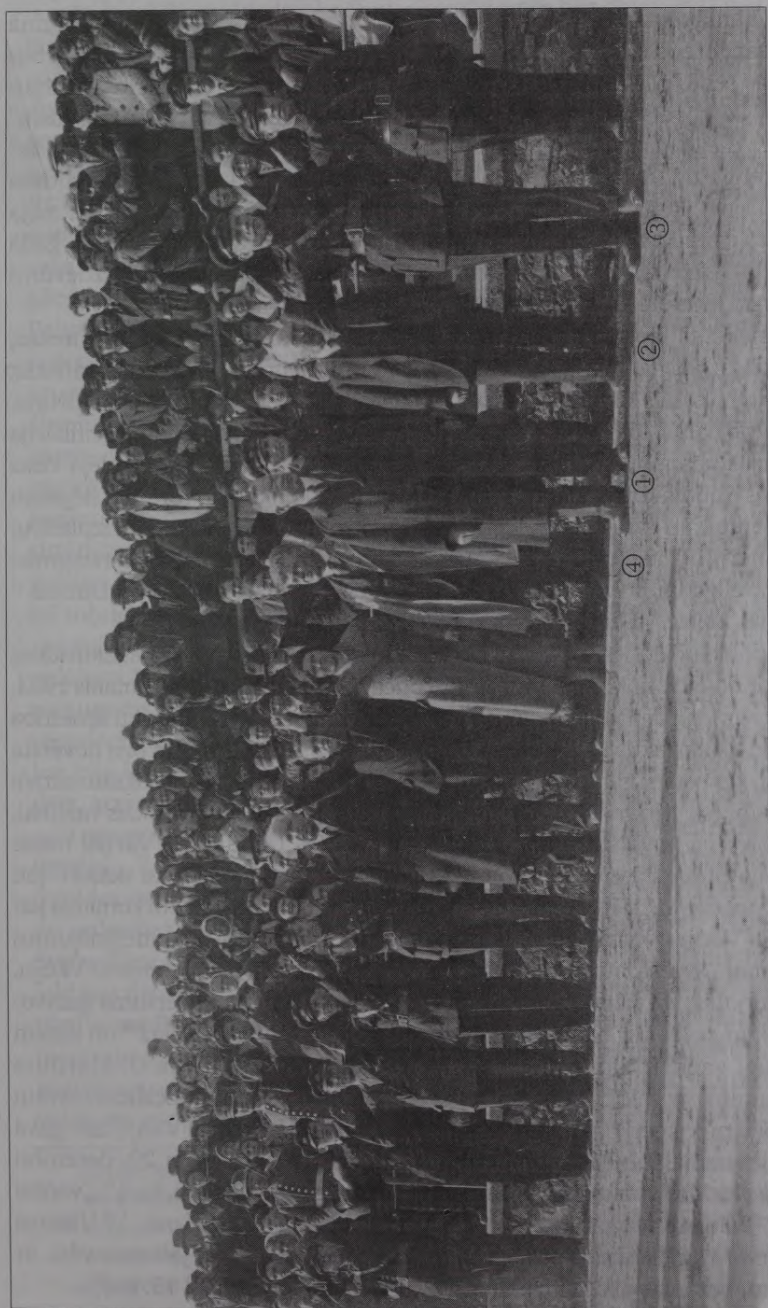

LSDSP un "Bunda" mītiņš Grīziņkalnā, Rīgā, 1933. gada 1. maijā

Ulmaņa autoritārismam, gan komunismam. Tieši Ulmanis 1939. gadā sāks plānot otro agrāro reformu (sk. sīkāk 4. nodaļā) un lielsaimniecību piespiedu sadalīšanu; ieceri, kuru Ulmanis nepaspēs īstenot, galējā veidā īsteno padomju Latvijā pēc 1940. gada okupācijas, kuras izveidē Buševics aktīvi piedalīsies. Neauglīgai politiskajai demagoģijai jāpieskaita arī 1933. gadā izvērstā kampaņa par labu "lētai maizei"; maize bija dārga tieši tāpēc, ka valsts bija jau sen novirzījies no liberālās saimniecības un veicinājusi protekcionismu, tiklab kā neracionālo sīksaimniecību izveidi; sociāldemokrāti šī saimnieciskā modeļa izveidē bija sirsnīgi piedalījušies.

Visnīknākā un vistrokšņainākā kampaņa pret Bļodnieku tika izvērta sakarā ar t. s. fašisma apkarošanu Latvijā; tā īpaši vērsās pret Vācijas pilsoņu Latvijā apvienību (valstsvācu pilsoņu biedrību) un "Pērkoņkrustu". Kā jau rakstīju, sociāldemokrāti cieta politiskus zaudējumus tāpēc, ka bija tikai sociāli, bet ne "nacionāli". Iespēja atgūt zaudēto viņiem iekrita rokās: Vācijā pie varas nāca Hitlers. Tas, ka viņi kategoriski noraidīja rasistisko nacionālsociālismu un Vācijas ārpolitiku, ir nenoliedzams; taču tas, kādu retorikas līmeni sasniedza viņu aktivitātes 1933. gadā, nav pilnīgi izprotams, ja neņem vērā LSDSP vēlēšanos demonstrēt sevi arī kā nacionālu partiju. Kad 1933. gada marta sākumā vairāk kā trīs simti vietējo valstsvāciešu – Vācijas pavalstnieku demonstratīvi devās uz Prūsiju, uz Tiltziti, lai tur nobalsotu pēdējās vēlēšanās, kuras notika Vācijā (jau pēc Hitlera nākšanas pie varas), sociāldemokrātiskie jaunieši B. Kalniņa vadībā izraisīja nekartības un sadursmes Rīgas centrālajā stacijā.⁸ Ar to LSDSP ievadīja ļoti uzbudinātu kampaņu pret hitlerisma iespiešanos Latvijā, kura savu kulmināciju sasniedza vācu preču un pakalpojumu boikota kustībā un izraisīja Saeimas ārkārtējās sesijas sasaukšanu 1933. gada 22. augustā.

Vācu preču boikotā piedalījās trīs organizācijas: ebreju sabiedrisko organizāciju radītā izpildkomiteja; LSDSP; "Bunds". Ja ebreju organizāciju kustība bija vērta tikai pret Vāciju un tā visādi atturējās no A. Bļodnieka valdības kritikas, pat otrādi – tā centās palīdzēt Latvijai kompensēt zaudējumus, kuri radās pēc Vācijas atbildes reakcijas ("sviesta karš"), tad LSDSP un "Bunds" (kurš darbojās ļoti autonomi un lielā mērā neatkarīgi gan no LSDSP, gan no citām ebreju organizācijām) vērsās ne tikai pret Vāciju. Ar vēl lielāku enerģiju viņi vērsās pret Bļodnieka valdību, kura tika smagi apsūdzēta hitlerisma veicināšanā ("Bunds" pie tam vēl apsūdzēja arī ebreju pilsonību kā nepietiekoši pretvācisku). 22. augustā Saeimā sociāldemokrātu uzbrukuma galvenais objekts bija ne tik daudz Hitlers, cik ārlietu ministrs Salnais, kurš esot "... Londonā [Tautu Savienības ekonomiskās konferences laikā, jūlijā – A. S.] ļoti padevīgi noskūpstījis fon Neirāta [Vācijas ārlietu ministrs – A. S.] roku..." Otrs sociāldemokrātu mērķis minētajā sesijā bija "Pērkoņkrusts"; arī ne tik daudz pati kustība, cik Bļodnieka nevarība tās apkarošanā; "Pērkoņkrusta" iespaids

Bezspēcīgais kaujinieciskums: LSDSP mītiņš, 1933. gada 1. maijs, Rīgā.
1. Dr. F. Melders; 2. Ansis Buševičs; 3. Brūno Kalniņš; 4. Andrejs Veckalns.

novērtējumā sociāldemokrāti bija uzbudināti bez mēra: "... stāvoklis šinī ziņā ir pavisam brēcošs..."¹⁰ (Bruno Kalniņš, galvenais "Pērkoņkrusta" apsūdzētājs Saeimas sēdē, pat mēģināja diskreditēt antisemitisko G. Celmiņu ar "argumentu", kurš pats saturēja sevī mērenu antisemitisma devu: "Pērkoņkrustu" vada "... diezgan tukls kungs ar židisku izskatu..."). Par to, ka "Pērkoņkrusts" bija pretīga un noziedzīga kustība, šaubu nav, tiklab kā par to, ka Hitlera nākšana pie varas iedvesmoja vietējos nacistus Latvijā un strauji sekmēja vācbaltu nacifikāciju. Jautājums ir par citu: vai LSDSP aktivitātes 1933. gadā veicināja demokrātijas nosargāšanu Latvijā, – tāds bija šo aktivitāšu uzdevums viņu pašu interpretējumā. Atbilde, manuprāt, ir negatīva.

Hitlerisma izplatību LSDSP apturēt nespēja; to nespēja apturēt nekas; nacionālsociālisms bija vācu tautas brīva izvēle; Hitleris – visdemokrātiskāk pie varas nākušais kanclers, par kuru bija brīvi balsojusi gandrīz puse vēlētāju. Vietējo vācbaltu Latvijā (ne tikai – nelielās valsts vāciešu kopienas) nacifikācija turpinājās neapturami, līdz 1938. gada rudenī viņi pilnībā kontrolēja visas galvenās "tautas kopas" organizācijas Latvijā. "Pērkoņkrusta" formālu slēgšanu sociāldemokrāti gan panāca, taču nespēja apturēt tā rasistisko ideju izplatību; "Pērkoņkrustu" neizrāvēs pat Ulmaņa režīma represijas; "... viņi ir neapmierināti inteliģenti, kuriem nav ko darīt...", secināja ortodoksālais M. Dubins.¹¹ Neapmierināto inteliģentu pārprodukcija bija Latvijas nelaime.

Sociāldemokrātiem pat prātā nevarēja ienākt, ka viņu trokšņainās aktivitātes nevis stiprinās demokrātiju, bet veicinās puču, kā tas bija istenībā. Ulmanis 1933. gada vasarā jau bija galīgi izšķīries par apvērsumu; sociāldemokrātu apsēstība ar Bļodnieka kritiku viņam nāca tikai par labu. LSDSP uzmanība bija novērsta no tiem, kas patiesi gatavoja puču; Bļodnieka krišana ar sociāldemokrātu aktīvu piekrišanu (sk. turpmāk) pavēra ceļu Ulmaņa pēdējai demokrātiskais valdībai, kuras piesegā apvērsums gatavojās daudz raitāk. Uzbrukumi Vācijai toties mudināja Ulmani pasteigties ar apvērsumu; sociāldemokrātu (tai skaitā – ļoti aktīvās nelielās LSDSP vācu sekcijas¹²), "Bunda" un Ebreju boikota komiteja ļoti kaitināja Vācijas vēstniecību¹³ un apdraudēja Ulmaņa privātos mēģinājumus nodrošināt Latvijas lauksaimniecības produktu eksporta pieaugumu uz Vāciju. Vēl kaitinošāki šie uzbrukumi bija V. Munteram, aktīvam apvērsuma gatavotājam, kurš personīgi bija sociāldemokrātu indīgās kritikas objekts¹⁴ un kuram personīgi gandrīz katru dienu nācās uzklaut Vācijas sūtņa G. Martiusa pārmetumus par valdības nespēju apturēt sociāldemokrātus.¹⁵ Sociāldemokrātu pārspilējumi par pērkoņkrusta ietekmi, toties, un tā sakariem ar Vāciju tūlīt guva atsaucīgu uzmanību Padomju Savienībā; Litvinovs 1933. gada 29. decembrī paziņoja, ka Maskava uzmanīgi seko iekšējiem procesiem Baltijā, kuri "... varētu sekmēt [Baltijas] neatkarības zaudēšanu vai neatkarības vājināšanu..."¹⁶ Ulmaņa un Muntera priekšstats attiecības ar Vāciju un PSRS bija jāisteno vēsi, ar aprēķinu, bez iekšpolitiskā trokšņa. To varēja nodrošināt tikai 15. maijs.

Ja nostājā pret Bļodnieka "hitlerismu" partija bija daudz maz vienota, tad tā nebija tāda nostājā pret citu jautājumu: vai Vācijas draudu, kurus viņi tobrīd pārspilēja, iespaidam ir jāveicina Baltijas valstu tuvināšanās. Šis jautājums atsedza ne tikai tradicionālas pretrunas starp Menderu un Cielēnu; tās atsedza partijas vadības intriģējošās attiecības ar PSRS vēstniecību Rīgā. Mendera nostāja bija sterila, dogmātiska: nav nekādu Latvijas nacionālo interešu, ir tikai strādnieku šķiras intereses un to priekšstatā nacistiskā Vācija un Pilsudska Polija ir vienlīdz bīstamas Latvijai. Bija grūti iedomāties kļūdaināku spiedumu, kurš sajauca Pilsudska aroganci, lai cik nepatīkamu, ar Hitlera maniākālo tieksmi pēc pasaules kundzības, Eiropas iekarošanas, kuras ceļā, galu galā, bija tieši Polija. Taču tāds bija Mendera secinājums un nenovēršamā nostāja: Igaunija ir pro-poliska; tātad Baltijas Savienība, pateicoties Igaunijai, būs solis preti savienībai ar Poliju; tāpēc Baltijas Savienība jānoraida un glābiņš jāmeklē absolūtā neitralitātē.¹⁷ Tieši tāds tobrīd bija PSRS viedoklis. Citāda bija Cielēna pieeja. 1933. gada 8. aprīlī Rīgā, sarunā ar padomju sūtni A. Sviderski, viņš ieteica sasaukt Polijas, Latvijas, Igaunijas, Lietuvas un PSRS ārlietu ministru konferenci (bez Somijas – tās provācu kursa dēļ) un vienoties par drošības sistēmas izveidi pret Vāciju: ar PSRS un Polijas līdzdalību, turklāt visām trim Baltijas valstīm uzsākot savstarpējo sadarbību.¹⁸ Tas, savukārt, bija tieši tas, ko tobrīd Maskava nevēlējās: * 1933. gada pavasarī tā vēl joprojām cerēja turpināt Rapallo kursu ar Vāciju un izlīgt pat ar Hitleru; Polija joprojām tika aplūkota kā Maskavas galvenais sāncensis Baltijā un tās iespaids eventuāls pieaugums tika vērtēts kā apkarojams ļaunums. "Cīņā" pret Cielēnu PSRS vēstniecība Rīgā varēja paļauties uz Buševicu un Menderu. Partijas kongresā, kas bija sanācis tieši šajās dienās, Cielēnu atbalstīja tikai S. Staprāns. Menders, atzīstot domstarpības partijā, pieprasīja Baltijas valstu savienības idejas – kā pro-poliskas – noraidījumu un turēšanos pie "... neitralitātes līdz pēdējai iespējai..."¹⁹ Vēl tālāk gāja Buševics: viņš piedraudēja, ka Baltijas Savienības izveides gadījumā LSDSP vedīs strādniekus cīņā pret neitralitātes laužējiem un paļausies uz tiešu PSRS atbalstu. Tas bija par daudz pat uzmanīgajam Sviderskim: Maskava nemaz nevēlējās radīt priekšstatu, ka tā iejauksies Latvijas iekšējās diskusijās vai pat pārkāps Latvijas neatkarību; Buševica runas varēja tikai vairot Polijas vai Vācijas iespaidu, kuru krievi nevēlējās pieļaut. Sviderskis pieprasīja no Mendera, lai viņš kā partijas priekšsēdis nepieļauj Buševica runas burtisku atferējumu "Sociāldemokrātā".²⁰ Tur tas parādījās tikai dažas dienas vēlāk, un par Padomju Savienību bija teikts tikai, ka Maskava atbalsta Latvijas

* Zīmīgi, ka jau 1932. gada martā, kad Cielēns bija izteicies par Baltijas valstu politisku un militāru trejsavienību (sk. Ievadā), viņam uzbruka latviešu komunistu prese PSRS, kura, protams, atspoguļoja Maskavas negatīvu nostāju pret Baltijas valstu tuvināšanos, pat bez Polijas ("Latvijas sociālfāšisti dedzīgi aģitē par Baltijas valstu militāru savienību". – Krievijas Cīņa. – 1932. – 24. martā.).

neitralitāti.²¹ Sviderskis saņēma instrukcijas no PSRS Ārlietu Tautas Komisariāta veicināt sociāldemokrātu nostāju pret Baltijas Savienību*, bet nepieļaut Buševica tipa pārmērības. Tas nebija grūti; pat Menders neatbalstīja Buševica sapņus par PSRS tiešu iejaukšanos Latvijas politikā; toties nostājā pret Baltijas valstu tuvināšanos Menders darbojās ne tik daudz sava senā paziņas no pirmskara trimdas laikiem, Sviderska, cik savu dogmu iespaidā. Viņaprāt, Eiropā bija divas imperiālistu noietnes: vienu vadīja Vācija, otru – Francija; abas bija ļaunas. Latvijai bija jāpretojas Polijas un Igaunijas iespaidam, jāturas tālāk no Baltijas Savienības – un jābūt sterili neitrālai.²² Turpmākie starptautiskie notikumi bija pārbaudījums sociāldemokrātu dogmatismam un apliecinājums, ka PSRS spēlē viņi bija tikai nevarīgi bandinieki. Maskavas negatīvā nostāja pret Baltijas valstu tuvināšanos nemainījās; jaunais PSRS pilnvarotais lietvedis Latvijā S. Brodovskis 1933. gada oktobra beigās paziņoja, ka Baltijas Savienība Maskavai būtu pieņemama tikai tad, ja tajā ietilptu pati Padomju Savienība²³, kas, protams, bija blēņas: nedz PSRS jebkad bija vēlējusies iestāties Baltijas Savienībā, nedz Savienība ar PSRS dalību būtu iespējama. LSDSP sekoja krievu līnijai. Taču, kad 1933. gada beigās, nesekmīgi izklaudzinājusi pie Hitlera durvīm un nepanākusi atsaucību, Maskava strauji pievērsās Varšavai – ar Baltijas valstu neatkarības garantiju piedāvājumu, Menders un Buševics bija, ne pirmo reizi, neērtā stāvoklī.

Tieši pretpoliskais Menders bija spiests mazināt troksni ap Pilsudska “...fašisma draudiem...”; par vienīgo ienaidnieku tika apzīmogota Vācija, par vienīgo draugu – tikai Maskava (“... jāmeklē ciešāki politiskas draudzības ceļi ar Padomju Krieviju...”); nostāja pret Baltijas tuvināšanos joprojām palika negatīva.²⁴ Vācu – poļu 1934. gada 26. janvāra neuzbrukšanas pakts, tik ļoti nepatīkams krieviem, atgriezta arī Menderu ierastajā kārtībā: Latvijai atkal bija divi ienaidnieki, divi fašisti – Hitleris un Pilsudskis un, viennozīmīgi skaidri, tikai viens draugs: “...tikai jaunā, topošā Krievijā, ir arī nacionālās pašnolemšanas garantija Austrum-Eiropā...”²⁵

1934. gada sākumā vistuvāk krievu viedoklim nokļuva tieši Cielēns; lai arī Maskava nekad aktīvi neiestājās par labu Baltijas Savienībai, tā kļuva vismaz neitrāla pret Baltijas Antantes izveides procesu. Tieši vācu – poļu izlīgums un Maskavas neveiksme tā izjaukšanā²⁶ lika Padomju Savienībai izšķirties par Austrumu Pakta ideju (ar Poliju un Franciju pret Vāciju); tas bija pat vairāk, nekā Cielēna iecere par diplomātiskas konferences sasaukšanu. Vistālāk, toties, no krieviem, sev negaidot, izrādījās visiem visdraudzīgākais Buševics. Maskava sāka izrādīt šķietamu draudzību pret Latviju, nevis draudēja ar tiešu

* Baltijas Savienības (alianses) izveide faktiski nebija iespējama, pašu Baltijas valstu pretrunu dēļ; runa 1933.–1934. gadā gāja par Baltijas Antanti par konsultatīvu, diplomātisku paktu. Diskusijās sabiedrībā, presē, tomēr tika lietots tieši Baltijas Savienības jēdziens.

iejaukšanos, līdz kurai bija aizsapņojies Buševics. Ja nebūtu nācis 15. maijs, kārtējā metamorfoze būtu jāpārdzīvo, – un viņš noteikti pārdzīvotu, – Menderam: būtu bijis jāsāk slavēt Austrumu Paktu ar viņam tik netikamo Polijas piedalīšanos – krievi mēģināja nesekmīgi pierunāt Varšavu pievienoties nedzīvi dzimušajam paktam līdz pat 1935. gada pavasarim. Taču neviens no sociāldemokrātu līderiem neizprata, cik ciniska bija krievu nostāja pret viņiem Maskavas lielās politikas spēlēs; tāda tā arī paliks līdz pat 1940. gada liktenīgai vasarai.

Atgriežoties pie jautājuma par demokrātijas nosargāšanu Latvijā 1933.–1934. gadā, jāatzīmē: ceļot pārspilētu troksni ap profašistiskajām organizācijām Latvijā (īpaši, pārkoņkrustu), LSDSP tajā pašā laikā secināja, ka tām nav reālu iespēju iekarot varu. 1933. gadā žurnāls “Domas” publicēja Mendera rakstu “Fašisms un sociālisms Latvijā”. Tajā bija pamatoti secināts, ka hitleriskā veida fašismam nav izredžu Latvijā kļūt par tādu masu kustību, kā tas noticis Vācijā. Te F. Menders bija domājis profašistiskās un pronacistiskās organizācijas (G. Celmiņa “Pārkoņkrustu”, J. Štelmahera nacistus). F. Menders paredzēja iespējamu uzvaru citā ceļā: “caur pastāvošām konservatīvām vai sīkpilsoniskām partijām ... stipras “fašisma” tendences aug lielzemniecībā.” F. Menders ar fašismu saprata “tieksmes pēc demokrātijas ierobežošanas, pēc stipras varas, kas stāvētu pari Saeimai...” un te viņa norāde uz Zemnieku Savienību bija precīza. F. Mendera rakstā klusināti, bet tomēr bija jūtamas bažas, ja neteiktu – nolemtība par “fašisma” uzvaras iespējamību Latvijā. F. Menders secināja: ja būtu darišana tikai ar iekšējām fašisma tieksmēm, sociāldemokrāti ar tām tiktu viegli galā (!), bet lietu dramatisku padarot ārējais iespaids (arī – finansiālais –!). Strādnieku kustībai var nākties “uz laiku zaudēt”.²⁷ Uzskats par ārējā faktora tiešu lomu “fašisma” uzvarā Latvijā bija vienkāršots, tas vairāk varēja būt domāts, lai attaisnotu LSDSP nespēju nopietni pretoties antidemokrātiskām tieksmēm Latvijas politiskajā dzīvē. Turpmāk viss arī notika tā, kā Menders bija teicis: īstie “fašisti” pie varas netika; no tā viņam bija mazs mierinājums, kad 1934. gada 16. maija rītā viņu uz Rīgas Centrālcietumu veda nevis pārkoņkrustieši, bet Ulmaņa valdības politiskās policijas ierēdņi.

1933. gada beigās – 1934. gada sākumā LSDSP uzmanības centrā bija LZS piedāvāta Satversmes reforma. LSDSP nenoraidīja Satversmes reformu kā tādu, bet noraidīja LZS piedāvāto reformas apjomu. 10. novembrī F. Menders Saeimā uzsvēra, ka 1) ZS projekta politiskais saturs slēpj sevī diktatūras iespējamību; 2) projekta pamatā ir ZS nespēja turpināt un paplašināt lauksaimniecības dotāciju politiku demokrātijas apstākļos. Tas bija ļoti precīzs vērtējums. Tie, kuri visu laiku baroti ar piemaksām, prasa diktatūru, “... kas valsti padarītu par viņu valsti...”; 3) sabiedrības ļaunuma sakni F. Menders redzēja nevis Satversmē, bet Latvijas kapitālistiskajā iekārtā. F. Mendera vērtējums bija, kā parasti, marksistiski sterils; 4) Menders noraidīja Ulmaņa

runāšanu par tautas vienotību, visas tautas interesēm: “Vai Jūs domājat, ka latviešu tauta ir tik viengabalaina?” Menders uzskatīja, ka izeja no Latvijas sociālajām grūtībām ir **sociālais valsts** celtniecība.²⁸ Menders nezināja, ka LZS Satversmes reformas projekts tikai slēpj apvērsuma gatavošanu, taču pamatots bija Mendera secinājums, ka prezidentūras – ar ārkārtīgi plašu pilnvaru loku – ieviešana neko nespēs dot Latvijas iekšpolitisko problēmu atrisināšanai. Krīzes cēloņi nebija meklējami varas augstākajā līmenī, bet Latvijas saimnieciskajā modelī, kura izveidē LSDSP loma bija liela, sociālajās attiecībās, mentalitātē. Mendera pieeja Satversmes reformai liecināja, cik tālu no realitātes bija atrāvušies sociāldemokrāti; kamēr viņi diskutēja par sociālu valsti, t.i. – par valsts intervences saimniecībā pieaugumu (citas izpratnes par sociālu valsti viņiem nebija) un izšķieda laiku Satversmes reformas projekta apspriešanai, vai pat sava kontroprojekta gatavošanai, Ulmanis vēsi un aukstasinīgi gatavoja apvērsumu. Tieši loģika un uzticība parlamentārisma pievīla Menderu: LZS projekts, ja tiktu pieņemts parlamentārā ceļā, vairotu antidemokrātiskās tendences Latvijā, un LSDP centās to parlamentāri nepieļaut. Parlamentārā cīņā vairs neinteresēja Ulmani.

1934. gads Latvijas politiskā dzīvē sākās ļoti aktīvi. Arī LSDSP bija darbīga; šī darbība, visbiežāk, bija tukša, ārišķīga, bez ietekmes uz notikumu gaitu Latvijā. 1. janvārī “Sociāldemokrāts” sāka drukāt F. Mendera lielo rakstu “Latvijas fašisma idejiskie ceļi”. Četros laikraksta numuros iespiests raksts maz ko varēja dot praktiski, tā lielākā daļa bija veltīta bijušā sociāldemokrāta M. Skujenieka kritikai un mēģinājumiem pierādīt, ka viņš atrodas hitlerisma iespaidā²⁹. Visasāko kritiku partija vērsa pret V. Salnāju³⁰. Pārmēti viņam par prohitlerisku politiku bija bez pamata, taču liecināja par būtisku iezīmi LSDSP valdības politikā: objektīvu vērtējumu vietā nāca ass naidis pret renegātu V. Salnāju, ārkārtīga neiecietība pret atšķirīgiem politiskiem uzskatiem, ideoloģiski – politisks sektantisms, tas izpaudās arī attiecībās pret savas partijas biedriem, kuri bija nemierā ar partijas vadības kreiso kursu³¹. F. Menders pārvaldīja partiju ar sev raksturīgu diktatorismu, ne veltī Zemnieku Savienības darbinieks Jānis Lejiņš savās atmiņās rakstīja: “Starp Kārli Ulmani un Frici Menderi pastāvēja īpatnējā draudzība, viņi abi bija diktatoriski savās partijās, un laikam tas viņus tuvināja”³². Šī ideoloģiskā neiecietība nevarēja neko praktisku dot cīņā par Satversmes nosargāšanu. Partijas ārkārtas kongress 1934. gada 21. janvārī gan bija plašākais visā LSDSP vēsturē, taču arī tas lielā mērā noritēja ideoloģiskā tukšgaitā. Kongress patiešām mobilizēja visas lielās partijas iespējas par labu gaidāmajai tautas nobalsošanai par nodrošināšanu vecuma, darba nespējas un bezdarba gadījumos. Blakus tam kongress gan F. Mendera referātā “Politiskais stāvoklis”, gan speciālā rezolūcijā par ārējo politiku savu uzmanību atkal vērsa visupirms uz A. Bļodnieka valdības “prohitlerisko” politiku, kura veicinot hitlerisma spiešanos uz Latviju³³. F.

Menders savā referātā atkārtoja jau agrāk teiktās atziņas par K. Ulmaņa apvērsuma plāniem, kuriem viņš tā īsti arī neticēja, un M. Skujenieka "hitlerismu"³⁴. Apgrūtināt apvērsuma sagatavošanu tās nespēja. LSDSP patiešām izvērsa neredzēti lielu masu sapulču kampaņu (to varētu salīdzināt vienīgi ar 1920. gada Satversmes Sapulces vēlēšanu laika un 1920. gada vasaras lielajām sapulcēm par labu agrārai reformai). 1934. gada 28. janvārī vien bija paredzētas 39 sapulces visās Latvijas malās, bet 11. februārī – pat tuvu pie simta. 28. janvārī, runādams 1. Strādnieku pionieru kongresā (tas bija slēgtās SSS organizācijas pionieru sekcijas turpinājums), B. Kalniņš uzsvēra, ka 1934. gadā pionieru pulciņos galvenie uzdevumi ir: 1) sistemātiski izskaidrot demokrātiskās Satversmes grāvēju reakcionāros nolūkus, 2) neatlaidīgi apgaismot pārkoņkrustiešu un vācu hitleriešu fašistiskos centienus³⁵. Nedz pārkoņkrustieši, nedz hitleriskā Vācija tobrīd nebija Latvijas demokrātijas reālākie un tiešākie apdraudētāji. 11. februārī B. Kalniņš solīja, ka strādnieki esot gatavi ķerties pie ieročiem demokrātijas nosargāšanai³⁶. Par to varēja nopietni šaubīties.

Austrijas strādnieku varonīgā cīņa pret reakciju izraisīja LSDSP patiesu līdzjutību un solidaritātes kampaņu, kuru partija mēģināja arī izmantot, lai aicinātu Latvijas iedzīvotājus nepieļaut antidemokrātisku apvērsumu. 16. februārī Rīgā ieradās 15 austriešu sociāldemokrātisko sportistu, kuru sagaidīšanai Rīgas – 1 stacijā LSDSP savāca vairāk nekā 500 cilvēku. 17. februārī partija organizēja piecminūšu streiku solidaritātes apliecināšanai Austrijas strādniekiem. Streiks izvērsās tikai dažos Rīgas uzņēmumos. Operas laukumā šajā pašā dienā LSDSP sarīkoja solidaritātes demonstrāciju (piedalījās 200 cilvēku), kuru vadīja A. Veckalns, A. Rudevics un partijas vācu sekcijas vadītājs Maksis Šics³⁷. 18. februārī LSDSP noorganizēja ļoti lielu (vairāk nekā 700 cilvēku) sapulci Lielā Maskavas ielā 140, bet 20. februārī kino "Junona" telpās "Bunds" savāca ap 400 cilvēku mītiņā solidaritātes apliecināšanai austriešu strādniecībai. 21. februārī J. Samodurovs krievu sekcijas mītiņā solīja: sociāldemokrāti ar ieročiem rokās cīnīšoties pret "fašismu". Zīmīgi, ka zālē atskanēja saucieni: "Bet vai tas nebūs tikai uz papīra"³⁸. Ierindas sociāldemokrāti instinktīvi jūta šo solījumu iluzorismu.

1934. gada 24. – 25. februārī notikusi tautas nobalsošana par strādnieku nodrošināšanas likumu nostiprināja LSDSP priekšstatu (vismaz – vārdiski deklarēto) par masu gatavību sekot partijas lozungiem. Vēlētāju aktivitāte patiešām bija diezgan augsta – nobalsošanā piedalījās 42,5% no 1931. gada Saeimas vēlēšanu balsotāju kopskaita, tas bija krietni vairāk nekā nobalsošanā par Māras baznīcas likteni 1931. gadā (piedalījās 32%)³⁹. Par LSDSP ierosināto likumu nobalsoja 385 453 vēlētāji no 414 903 balsošanas dalībniekiem. Lai arī ierosinājumā pieņemšanai pietrūka 72 500 balsu, tas bija relatīvs LSDSP panākums. Taču tas neliecināja par gatavību citos apstākļos uz ģenerālstreiku

vai vēl jo vairāk – uz bruņotu pretošanos “fašismam”. Vismaz viena partijas daļa jau pirms 15. maija domāja par to, ka, iespējams, nāksies aiziet pagrīdē. Šo jautājumu pārsprieda Rīgas organizācijas V rajona komitejā 6. marta sēdē, kur par nelegālās darbības iespējamību referēja pilsētas komitejas locekle, “Darba Jaunatnes” vadītāja E. Ozoliņa⁴⁰. Tomēr nozīmīga praktiska darbība nelegālās kustības nodrošināšanai tobrīd netika izvēsta.

LSDSP martā vēl varēja apgrūtināt apvērsuma gatavošanu. 2. martā ar sociāldemokrātu līdzdalību krita A.Īļodnieka valdība, tā bija “nepiedzīvoti skandalozi beigusi savu mūžu”, priedāmajies rakstīja “Sociāldemokrāts”⁴¹. E. Dunsdorfs atzīmēja: “Faktiski sociāldemokrāti balsoja kopā ar zemnieku savienību, tā paverot ceļu Ulmaņa pēdējai demokrātiskai valdībai un netieši arī tai sekojošai diktatūrai”⁴². Jaunās valdības izveidē LSDSP vadība vēlreiz demonstrēja savu sektantismu, vēl stiprāku kā 1933. gadā pēc Skujenieka kabineta krišanas. 3. martā Valsts prezidents A. Kviesis aicināja Saeimas sociāldemokrātu frakcijas prezidiju noskaidrot, vai sociāldemokrātiem kā lielākai frakcijai (21 deputāts) būtu iespējams dabūt parlamentā vairākumu jaunai valdībai. Šajā pašā dienā partijas CK un frakcijas prezidijs kopējā sēdē apsprieda darbības programmu, uz kuras pamata sociāldemokrāti būtu ar mieru uzņemties valdības sastādīšanu. Tika izvirzīti 14 (!) galvenie noteikumi (tātad – vēl varēja sagaidīt lielu daudzumu mazāk svarīgu), to vidū gan izplūduši un nekonkrēti (piemēram – 12. punkts – “noteiktu cīņu pret fašismu”), gan pilnīgi nerealizējami (pat tad, ja LSDSP izdotos izveidot kabinetu) un pilsoņiem nepieņemami (piemērām, “... sagādāt darbu visiem bezdarbniekiem...”) ⁴³. LSDSP vadība, partijas priekšsēdis F. Menders, sens koalīcijas valdības pretinieks izvirzīja tādus noteikumus, kurus pilsoņi nevarēja pieņemt. 5. martā LSDSP griezās pie pilsoņu partiju frakcijām, izņemot lielāko – Zemnieku Savienību (14 deputāti), kā arī Latvijas vācu – baltiešu frakciju (6 deputāti) un Pareizticīgo un vecticībnieku vēlētāju un apvienoto krievu organizācijas frakciju (1 deputāts, pareizticīgo arhibīskaps J. Pommers), ar priekšlikumu izveidot koalīcijas valdību. Acīmredzama bija LSDSP tieksme valdību izveidot vienīgi uz savu noteikumu pamata. Šāda nostāja bija lemta neveiksmei. Šajā pašā laikā (3. – 4. martā) noris Latviesu Zemnieku Savienības kongress, kurš uzstājās par valdības sastādīšanu uz līdzšinējās, pilsoniski nacionālās bāzes ar K. Ulmani kā ministru prezidentu un pieprasīja turpināt veco saimniecisko politiku – lielās piemaksas zemniekiem. 5. martā Demokrātiskais centrs un bezpartisko sabiedrisko darbinieku frakcija (6 deputāti) noraidīja sociāldemokrātu programmu, jo īpaši – prasības par nodrošināšanu bezdarba gadījumā, kara dienesta saīsināšanu līdz 6 mēnešiem un minoritāšu iesaistīšanu valdībā. 6. martā noraidījums nāca no M. Skujenieka Progresīvās apvienības (3 deputāti), kura arī negribēja pieļaut karadienesta laika saīsināšanu un minoritāšu uzaicināšanu valdībā un pamatoti norādīja, ka

LSDSP nav izstrādātas saimnieciskas programmas (tās vietā bija populistiskas, tobrīd praktiski nerealizējamas prasības). Kristīgo zemnieku un katoļu frakcija (8 deputāti), noraididama LSDSP programmu “visā visumā”, speciāli uzsvēra nepieņemamās prasības par 40 stundu darba dienu pilsētā un darba laika normēšanu laukos, pārāk plašo pensiju likumprojektu, kā arī karadienesta samazināšanu. Kristīgā darba bloka (6 deputāti) vārdā Kārlis Beldavs LSDSP priekšlikumu noraidīja, nepaskaidrot atteikuma iemeslus. Neskaidra bija Latvijas jaunsaimnieku un sikgruntnieku partijas (A. Bļodnieks, 8 deputāti.) nostāja. Piekrišanu izteica tikai Latgales zemnieku progresīvā apvienība (t.s. Rubuļa – Dzeņa grupa, 3 deputāti), taču arī tā iebilda pret vairākiem punktiem. Bez iebildumiem piekrita tikai Progresīvā zemnieku frakcija (J. Trasūns, V. Barkāns) un daži minoritāšu pārstāvji⁴⁴. Ar to bija stipri par maz. LSDSP vadība gandrīz vai priecājās par šo “neveiksmi”, jo varēja turpināt savu šķiriski nevainojamo kuršu. Dr. F. Menders bija vairākkārt uzsvēris, ka sociāldemokrāti nekādi nedrīkst sajaukties vienā “nacionālā” vai “demokrātiskā” frontē (pēdiņas lika F. Menders) ar pilsoniskām partijām un kapitālistiski pilsonisko sabiedrību⁴⁵. Berga “Latvis” ļoti reti kad bija kaut cik objektīvs attiecībā pret LSDSP, taču tobrīd tam bija taisnība, rakstot: izvirzot neizpildāmas prasības sociāldemokrāti “...savu masu priekšā nodeklarēj savu lielo gādību par šo masu prasībām, lai pēc tam varētu dižoties, ka vainīgi pie neveiksmes ne viens cits, kā pilsoņi...”⁴⁶. Ja partija patiešām būtu vēlējusies apgrūtināt apvērsuma sagatavošanu, tad vara (valdība) būtu burtiski jāgrābj par katru cenu; partija palika uzticīga dogmām. Ar lielām grūtībām jauno valdību izdevās izveidot K. Ulmanim. Tas atvieglāja apvērsuma sagatavošanu.

15.–16. aprīlī notika sociāldemokrātisko arodbiedrību (LACB) 12. kongress. F. Mendera referāts par cīņu pret fašismu liecināja par patiesā stāvokļa neizpratni. Pareizi paredzēdams, ka legālā ceļā Satversmi visu Zemnieku Savienības prasību apjomā grozīt nevarēs, Menders secināja: “Otrais ceļš ir nelegālais – apvērsuma ceļš. Bet arī šī varbūtība kļūst mazāka pie strādnieku šķiras aktivitātes...”⁴⁷. Šīs aktivitātes apjoms un reālā iespēja pretdarboties apvērsuma gatavošanai tika pārspīlēta, aicinājums domāt par ģenerālstreika organizēšanu neatbilda strādnieku istenajam noskaņojumam. Domājams, ka LSDSP lideri to juta, bet atklāti neizteica. Aprīlī LSDSP mēģināja panākt kompromisu ar K. Ulmani. K. Lorencs rakstīja: “Tika noturēta slēgta partijas CK sēde, kur nopietni pārrunāja iespējamās Satversmes grozījumus: dot lielākas pilnvaras valsts izpildu varai, novēršot likumdošanas iestādes traucējošo iejaukšanos pēdējās praktiskajā darbā, ierobežot sīko grupu koruptīvo darbību un iespaidu Saeimā un vietējās pašvaldībās...” CK sēde izraudzīja A. Rudevicu un K. Lorencu pārrunām ar Zemnieku Savienību, saruna notikusi aprīlī, valdības namā, K. Ulmaņa kabinetā. LSDSP bija gatava uz kompromisu⁴⁸, bet K. Ulmanis izteicis: “Nezinu, vai zemniecības aprindas, kas seko man, izpratis šīs politikas

linijas (kompromisi ar LSDSP Satversmes reformas jomā – A.S.) un nāks man līdzī, būs gatavas tās atbalstīt. Domāju, ka nē ...”. K. Ulmanis gatavoja apvērsumu, grozījumi Satversmē viņam faktiski nebija vajadzīgi, tie varētu tikai viņu kavēt. Atbildība par nenotikušo kompromisu gūlās uz Ulmaņa pleciem. Tajā laikā notika arī privātā Mendera un Ulmaņa saruna, Menderam meklējot konfidenciālus kompromisa variantus⁴⁹. Ulmanis esot izteicies, ka viņš vēlās radikālu Satversmes reformu un esot zaudējis ticību privātajam kapitālismam; to jānomaina ar valsts saimniecību; kā redzam, Ulmaņa antikapitālisms bruģēja ceļu uz valsts apvērsumu.

Sociāldemokrāti arī bija zaudējuši ticību kapitālismam, bet ne tik lielā mērā kā Ulmanis; galvenais, ko viņi uzskatīja, nemainīgi, nelokāmi, ka visas problēmas var atrisināt demokrātijas (ja arī – ne gluži liberālās demokrātijas) ietvaros. Kompromiss ar Ulmani izpalika.

1934. gada 1. maijā LSDSP, kā parasti, rīkoja plašas manifestācijas. Demonstrācija 1905. gada parkā gan bija liela, tomēr mazāka nekā iepriekšējos gados. Partijas priekšsēža vietnieks A. Rudevics atkārtoja brīdinājumu par ģenerālstreika izvēšanu gadījumā, ja “fašisms” rausies pie varas⁵⁰. Daudz mazāk nekā parasti manifestantu bija strādnieku pilsētā Liepājā⁵¹. Trauksmes ziņas turpināja pienākt. Maija sākumā M. Skujenieks sarunā ar B. Kalniņu “izteica savu nožēlošanu, ka es (B. Kalniņš – A.S.) un citi soc.-dem. aizstāvēt valsts Satversmi negrozītā veidā, kas novedīsot pie dažu pilsonisko grupu bruņotas sacelšanās pret pastāvošo valsts iekārtu, un ka viņš, Skujenieks, varot derēt uz lielu naudas summu, ka tāds apvērsums 1934. gadā katrā ziņā notikšot”.⁵² Par Satversmes “negrozīto veidu” M. Skujenieks, iespējams, nebija lietas kursā. Neizpaužot to skaļi, LSDSP bija gatava uz dažiem grozījumiem, bet brīdinājums bija vietā.

Tomēr LSDSP, kā arī citu partiju vairākums neticēja apvērsuma iespējai. LSDSP vadība partijas 19. kongresā 5.–6. maijā kārtējo reizi demonstrēja teorijas uzvaru par dzīves patiesību. Ne velti igauņu sociālistu līderis A. Reijs pamatoti uzskatīja Dr. F. Menderu un A. Buševicu par krievu sociālista Jūlija Martova (Cederbauma) skolniekiem, “īsteniem talmudistiem, kuriem burts svarīgāks nekā dzīves realitātes”⁵³. F. Menderam bija taisnība, kad viņš kongresā paziņoja, ka fašisma kā deklasētu, krīzes apmulsinātu sīkpilsonisku un proletārisku masu kustības Latvijā nav, krīzes punkts Latvijai jau garām⁵⁴. Tā tas bija, ja runa būtu par īstu fašismu. Bet Latvijā gatavoja apvērsumu, kuram ar F. Mendera teorētiski pareizajiem spriedumiem par fašisma masu dabu nebija nekā kopīga. Tieši kongresa laikā B. Kalniņš saņēma no A. Čaka ziņu (tā bija nākusi no vēlākā policijas inspektora Jāņa Ķisela, 15. maija dalībnieka) par gaidāmo apvērsumu⁵⁵. Kongresa sēžu starplaikā F. Menders un B. Kalniņš izgāja Tautas nama pagalmā, F. Menders vaicājis: “Vai tiešām Ulmanis mūs bāzīs cietumā, lauzīs Satversmi?” un izteicies, ka viņš tam neticot⁵⁶. Acīmredzot LSDSP vadība uzskatīja, ka

Ulmanis joprojām pūlēsies Saeimā panākt Satversmes grozīšanu. 8. maijā Saeima patiešām pieņēma Satversmes grozījumus 2. lasījumā (lai arī noraidīdama Zemnieku Savienības prasību dot prezidentam tiesības atlaist Saeimu pirms tās pilnvaru izbeigšanās). Tam vairs nebija nekādas nozīmes. E. Dunsdorfs uzsvēra, ka visa Satversmes grozījumu lieta bija tikai politiska komēdija un nemaz nopietni nebija domāta, bet E. Andersons norādīja, ka Ulmani Satversmes grozījumi neinteresēja un viņa apvērsums iznīcināja iespēju likumīgi uzlabot Latvijas Valsts parlamentāro iekārtu⁵⁷.

Drūmas priekšnojautas uzbangoja "Anšmita lietas" laikā. 8. maijā J. Anšmitu, augstu Iekšlietu ministrijas ierēdni, kurš Vērmanes parka restorānā bija iedzēris un izplāpājies par iespējamu apvērsumu, Saeima atcēla no amata. Sociāldemokrāti savāca 46 balsis par atcelšanu, 42 bija pret. Bet tad LZS, īpaši Alfrēds Bērziņš, Anšmita radnieks un aktīvs apvērsuma gatavotājs, sāka vākt balsis 8. maija lēmuma pārbalsošanai. Nu nemierīgs kļuva arī Menders; viņa iniciatīvu rezultātā notika viņa paša konfidenciālas sarunas ar Skujenieku (Progresīvā apvienība, 3 deputāti), Zemgalu un Juraševski (Demokrātiskā centra frakcija, 6 deputāti) un Pabērzu (Latgales Zemnieku progresīvā apvienība, 5 deputāti) par jaunas valdības sastādīšanu, kurai būtu jāvēršas pret aizsargu apvērsuma plāniem un "jāiztīra" armija no eventuālajiem pučistiem (pirmkārt, no ģenerāļa Berķa).⁵⁸ Tas viss bija par vēlu: neviens no Mendera konfidenciālo sarunu partneriem nebija gatavs valdībai kopā ar sociāldemokrātiem un nopietnai rīcībai pret aizsargu un dažu armijas komandieru pučismu. 11. maijā Saeima atjaunoja amatā Anšmitu: 53 balsis par, 34 – pret; tas liecināja par Saeimas centra partiju svārstīgumu un gatavību pakļauties LZS spiedienam; centra grupas nebija demokrātiju stiprinošs faktors.

Uz pienākošajām trauksmes ziņām LSDSP CK mēģināja reaģēt, noturēdama pēc 19. kongresa, dažas dienas pirms 15. maija, slēgtu CK sēdi. CK uzdeva B. Kalniņam noteikt sevišķu modrību Strādnieku sportistiem, kā arī pārsprieda jautājumu, vai neradīt nelegālu centrālo komiteju. Šo domu realizēt neizdevās⁵⁹, kopumā LSDSP vadība apvērsumam tomēr neticēja.

Bažās par apvērsumu LSDSP vadība garantijas demokrātijas saglabāšanai meklēja arī ārpus Latvijas. Nepamatotas bija LSDSP cerības uz PSRS atbalstu. Dogmatisko priekšstatu iespaidā LSDSP nepārtraukti atkārtoja, ka PSRS nepieļaus "fašisma" uzvaru sev kaimiņos un hitleriskās Vācijas iespiešanos Baltijā. To PSRS patiešām negribētu, bet realitātē 1934. gadā tas arī nevarēja notikt. Padomju Savienība acimredzot bija informēta, ka apvērsums Latvijā hitlerismam ceļu nepavērs, gluži otrādi – vērsīsies pret pronacistiskām organizācijām. LSDSP vadības labvēlīgā nostāja pret PSRS un labās attiecības ar padomju sūtniecību Rīgā radīja ilūzijas, kuras izpauzās arī partijas CK locekļa un kasiera K. Lorenca sarunās ar PSRS sūtni Rīgā S. Brodovski. Brodovskis bijis reti iecietīgs pret Latvijū, vērtīgi uzmanīgi noskaņots valstsvīrs, ar lielu inteliģenci

un politisku taktu, plaša vēriena cilvēks, rakstīja K. Lorencs⁶⁰. Iespējams, ka Brodovskis (privāti) tāds arī varēja būt vai, visticamāk, izlikās par tādu, bet viņš tomēr visupirms bija PSRS sūtnis. K. Lorencs LSDSP vārdā lūdzis: "Pietiktu viens, diplomātiskā valodā pieklājīgi pateikts Padomju Savienības vārds, ka viņa nevar būt vienaldzīga vērotāja lomā pie visa tā, kas te noris un tiek gatavots. Pietiktu šis vienīgais brīdinājums, lai mūsmāju pučistu galvas atvēsinātos ...". Brodovskis atbildējis, ka PSRS nevarot iejaukties Latvijas lietās. PSRS politikā, secināja K. Lorencs, "tālās perspektīvās bija iekalkulēti un ietverti citi mērķi"⁶¹. Šī piebilde pauž tradicionālo pēckara gadu sociāldemokrātu uzskatu, ka 15. maija apvērsums bijis izdevīgs Staļina ieprojektētajai Latvijas okupācijai. 1933. gada 29. decembrī M. Ļitvinovs patiešām publiski brīdināja Latviju nepieļaut tādus "... iekšpolitiskus procesus", kuri var vājināt tās neatkarību⁶². Tas bija brīdinājums neorientēties uz Vāciju vai Poliju. To Ulmanis arī ņēma vērā. Demokrātijas likteņi Latvijā PSRS uztrauca maz. Neveiksmīgas bija arī LSDSP aktivitātes citās valstīs. 1934. gada februārī F. Menders apmeklēja Stokholmu, kur tikās ar Zviedrijas premjerministru P. A. Hansonu un ārlietu ministru R. Sandleru, "...abiem teicu, ka tagad nav izslēgts, ka pie latviešiem sāk rīkoties kāds Dolfuss⁶³. Vai viņi arī nevar pie laika griezt dažu lielvalstu vērību uz stāvokli Baltijā", 1967. gadā rakstīja F. Menders. Zviedru vadītāju atbilde bijusi izvairīga, "apstākļi gatavojas tādi, ka labi, ja mēs, zviedri, saglabāsim savu neitralitāti". LSDSP griezās arī pie angļu leiboristiem, "mēs saņēmām atbildi: naša hata s krāju (krievu paruna – A. S.), it īpaši, pēc – Vīnes". Divreiz LSDSP griezās arī pie franču sociālistiem. L. Blūms, sociālistu līderis, gan esot aprunājies ar Francijas ministru prezidentu (laikam ar Gastonu Dumergu, ministru prezidentu kopš 1934. g. 9. februāra – A. S.), kurš licis instruēt Z. Tripjē, Francijas sūtnis Latvijā, ka "Francija raugās negatīvi uz dēkām, bet turpat Blūmam teicis, viņš domājot, ka Vācijas ietekme esot stiprāka". F. Menders liecināja, ka LSDSP ir griezies arī pie citām sev draudzīgām un ietekmīgām sociāldemokrātu partijām un visur "mēs saņēmām noraidījumu"⁶⁴.

Vai LSDSP varēja novērst apvērsumu?

LSDSP bija legāla masu partija, kura darbojās pilnīgi atbilstoši parlamentārās demokrātijas noteikumiem. Tās spēks bija spējā kļūt par lielāko frakciju parlamentā. Legāla masu partija nebija domāta nelegālai darbībai, tā arī nebija domāta slepena, dziļi konspirētu apvērsumu novēršanai. Legālas un nelegālas darbības loģika ir pilnīgi pretēja. LSDSP nenovērsa 15. maiju, bet 15. maija režīms nekad neuzdrošinājās izsludināt jebkādas vēlēšanas, lai pārbaudītu savu popularitāti.

SSS – partijas sporta organizācija – bija domāta komunistu un pārkoņkrustiēšu huligānisma apkarošanai; SSS nebija domāta un nevarēja pretdarboties militāram apvērsumam. Pat Austrijas nesalīdzināmi labāk bruņotie strādnieku sargi nespēja noturēties pret regulāro armiju; Latvijā SSS rīcībā ieroču nebija.

LSDSP tomēr neizlietoja visas savas iespējas demokrātijas nosargāšanai. Tā galvenais cēlonis bija partijas darbības mērķu, īpaši – 30. gadu sākumā – novirzīšanās tikai uz sociālajiem (šķiriskiem), pat – partejiskajiem mērķiem. F. Cielēns uzskatīja, ka LSDSP nepildīja plašāku uzdevumu: “... vienot un vadīt visus iespējamus spēkus demokrātiskās iekārtas nosargāšanai ...”⁶⁵. Šis secinājums bija pārspilēts, bet konkrētajā pielietojumā tas tomēr bija redzams 1934. gada martā, pieejā kabineta sastādīšanai: LSDSP darbojās tikai konsekventu šķirisku un partejisku mērķu labā. Ja LSDSP uzskatīja, ka galvenie draudi demokrātijai ir LZS un Ulmanis, tad vajadzēja vismaz darīt visu, lai nepieļautu viņu valdības sastādīšanu. Šķiriskā – demokrātiskā attiecības bija deformētas par labu šķiriskajam. 1934. gadā galvenajam mērķim, kurš stratēģiski garantētu arī LSDSP kā partijas interešu istenošanu, bija jābūt **demokrātijai nosargāšana**, pat uz piekāpšanās partejisku interešu jomā rēķina. LSDSP kreisā valdība tam nebija gatava. Demokrātijai – šķira: šo pretrunu nespēja atrisināt abas lielākās Latvijas partijas LZS un LSDSP. Partiju šaursirdība tomēr lielā mērā bija vēsturiski determinēta.

Taktikā LSDSP vadība izvēlējās kopumā kļūdainu kursu: atklātībā paust optimismu, nepadzīļinot jau tā drūmās priekšnojautas⁶⁶. Šī taktika lielā mērā dezorganizēja sociāldemokrātus. Savukārt, ārējā iespaids lielā nozīme izpaudās ne tikai ietekmē uz Ulmani, bet arī uz sociāldemokrātu noskaņojumu. Auga pesimisms un neticība demokrātijas nosargāšanas iespējai. Arī 15. maijs pierādīja to, cik būtisks Latvijas vēsturē ir t.s. ārējais faktors.

Ļoti svarīgi tomēr uzsvērt to, ka 1934. gadā, apvērsuma priekšvakarā, LSDSP nostājā iezīmējās pavērsiens, kurš, ja Ulmanis būtu patiesi vēlējis reformēt Satversmi un panākt kompromisus, varētu izvest Latviju no krīzes. Tas sākās jau ar sociāldemokrātu frakcijas Rīgas domē un Rīgas domes priekšsēdētāja K. Dēķena arvien stingrāku nostāju pret sikajām, destruktīvajām grupām domē. LSDSP bija gatava, kā rakstīja K. Lorencs, uz stingru, ne šauri šķirisku, politiku Rīgas domē, kopā ar demokrātiskiem pilsoņiem. Pats nopietnākais pasākums, kura mērķis bija panākt “disciplinētu demokrātiju” un Satversmes reformu, bija jau pieminētā un līdzšinējā literatūrā pilnīgi ignorētā vai nezināmā K. Lorenca, A. Buševica un K. Ulmaņa tikšanās 1934. gada aprīlī. “Mēs atklāti un skaidri pateicām, kas būtu darāms, lai pasargātu Latvijas demokrātiju no draudošiem satricinājumiem, pie kam deklarējām arī, kādus upurus strādniecība gatava nest, uz kādiem kompromisiem un piekāpšanos tā varētu iet”, rakstīja K. Lorencs⁶⁷. Tā bija būtiska LSDSP nostājas maiņa par labu vispārdemokrātiskiem mērķiem, un, ja šie kompromisi netika sasniegti, tad te bija tikai Ulmaņa vaina. Tas pats sakāms par Mendera un Ulmaņa tikšanos.

Var piekrist J. Peniķim, ka, racionāli vērtējot, plaši izplatītā frāze “parlamentārisma krīze” ir terminoloģiska kļūda. Ir ļoti grūti norādīt uz

patiesām krīzes izpausmēm, gluži otrādi, Latvijā ir jāatzīmē tādas Eiropā retas parādības kā saimnieciskās krīzes pārvarēšana demokrātijas apstākļos bez ārkārtējiem politiskiem soļiem, bez dziļākiem sociāliem satricinājumiem (Latvija nepārdzīvoja nevienu liela mēroga streiku, nemaz nerunājot par ģenerālstreikiem un tml.). Saeima un ministru kabineti turpināja darboties bez kādām īpašām nestabilitātes pazīmēm. M. Skujenieka vadītais ministru kabinets, kas sāka darbību saimnieciski ārkārtīgi grūtajā 1931. gadā, kā arī A. Bļodnieka kabinets, noturējās amatā ilgāk nekā vairākas valdības saimnieciskā uzplaukuma laikā 20. gados⁶⁸.

Taču jāatzīst, ka plašā sabiedrības apziņā radās **priekšstati par krīzi**. Par to liecināja arī LSDSP gatavība panākt kompromisu ar Ulmani 1934. gada aprīlī par Satversmes labojumu apjomu. Ļoti negatīva loma priekšstata par krīzi radīšanā bija daļai no Latvijas inteliģences un pusinteliģences, kura kārtējo reizi demonstrēja rakstura un kultūras trūkumu, krita antideмократiskā histērijā un nacionalistiskā ekstāzē (Demokrātiskā centra kongress 1934. gada martā pieņēma šovinistisku rezolūciju, pieprasot varu tikai latviešiem un vērstoties pret pāriešanu "... vācu un žīdu kalpībā..."⁶⁹; A. Ķēniņš, E. Blanks, M. Skujenieks, A. Plensners, pat K. Skalbe un daudzi citi veicināja antidemokrātisku apsēstību). Lai arī kādi trūkumi nepiemita LSDSP, kopumā tā palika uzticīga demokrātijai, 1918. gada novembra un 1922. gada Satversmes garam. Vismazāk to skāra nacionālisms, nemaz nerunājot par šovinismu; tā centās pasargāt no šīs sērgas arī savu lielo elektorātu. Tas nav nedz aizmirstams, nedz to var izlaist, rakstot mūsu apziņā īso Latvijas demokrātijas vēsturi.

3.2. Pučs

1934. gada pirmajos divos mēnešos it kā nekas būtisks puča sagatavošanā nenotika, taču Ulmanis rūpīgi apsvēra iespēju gāzt Bļodnieka valdību. 1. martā viņš izšķīrās: Bļodnieks ne tikai jāgāž, Bļodnieku jau var gāzt⁷⁰: nākošā dienā valdība krita. Savukārt, dienu vēlāk – 3. martā – sanāca LZS 19. kongress, pēdējais kongress. Partija kā tāda, visa partija, protams, negatavoja puču; pučus neīsteno partijas, tos īsteno savērnieki. Taču LZS kongress atsedza plašas un dziļas zemnieku alkas pēc demokrātijas bojā ejas un autoritārisma; tās izjutīs katrs, kurš ieskatisies kongresa protokolos. Kongresa uzmanības centrā bija Latvijas saimniecības problēmas: "...saimnieciskā dzīvē lietas pēdējā laikā nav gājušas tā, kā vajadzētu iet", paziņoja Ulmanis.⁷¹ Kāpēc?

Gandrīz katrs kongresa delegāts pievērsās ekonomikas jautājumiem, taču svarīgākās tomēr bija Ulmaņa, zemkopības un izglītības ministra V. Gulbja un Saeimas budžeta komisijas priekšsēdētāja J. Birznieka runas. Viņu priekšstatā Latvijas saimniecības smagākās problēmas bija šādas:

1. Lauksaimniecības nespēja izdzīvot bez augošām valsts subsīdijām. Lauksaimniecības produkcijas ļoti augstā pašizmaksa padarīja to par konkurēt nespējīgu. V. Gulbis atzina, ka bekona eksporta nodrošināšanas piemaksām 1934. gada budžetā trūkst 1 miljons latu; sviesta pašizmaksas pieaugums rada sarežģījumus sviesta tirgū, sviesta eksporta piemaksas – sarežģījumus budžetā.

2. Tirgus šaurība. Latvijas lauksaimniecība sadūrās ar augošām grūtībām lauksaimniecības produktu noietam, Latvijas tirgus bija šaurš. Ārvalstu tirgus paplašināšanu traucēja gan apstākļi, kuri bija no Latvijas neatkarīgi (attiecības ar Vāciju, Berlīnes piekoptā Latvijai neizdevīgā kliringa politika, protēkcionisma pieaugums pat Anglijā u.c.), bet arī jau minētā Latvijas lauksaimniecības produkcijas dārdzība. V. Gulbis atzina, ka valsts jau ir izlietojusi 16 milj. latu labības valsts iepirkumam, 1934. Gada rudenī krājumos vēl būs 70 000 tonnu pagājušā gada ražas un vairāk līdzekļu valstij labības iepirkumiem nav.

3. Darbaspēka jautājums lauksaimniecībā: "... jautājums par darba spēku būs atkal akūts.". Jau agrārās reformas iesāktā Latvijas lauksaimniecības ekstensīvā attīstība radīja akūtu darbaspēka problēmu stiprajās saimniecībās, kurām bija nepieciešams algots darbaspēks. 1925. gadā, kā jau rakstīju, pēc Ulmaņa iniciatīvas šo problēmu sāka risināt paliatīvi, taktiski, ne pēc būtības, t.i., sākot ieviest lēto lietuviešu, vēlāk – poļu darbaspēku. Stratēģiski tas palielināja Latvijas lauksaimniecības neatrisināmās problēmas. Neiebraucot vai ie braucot nepietiekamam skaitam ārvalstu laukstrādnieku, tūlīt radās neatrisināma darbaspēka problēma. Ekstensīvajā siksaimniecību lauksaimniecībā brīvu roku faktiski nebija. Ekstremāla situācija uzreiz izveidojās 1939.–1940. gadā, kad pārtrūka laukstrādnieku ieplūšana no okupētas Polijas.

Tagad ir vērts pievērsties citam jautājumam – kādus risinājumus LZS piedāvāja šīm problēmām. Risinājumi bija šādi:

1. Valsts subsīdiju pieaugums lauksaimniecībā uz valsts budžeta taupības rēķina. Savukārt, taupība bija jāpanāk, likvidējot 5 milj. latu lielo bezdarba apkarošanas fondu, kurš tikai "...sagandē un revolucionarizē cilvēkus".

2. Nepieciešamība pieņemt sējumu platības ierobežojošu likumu.

3. Pasākumu komplekss, kuru varētu apzīmēt par "kuņģa palielināšanu" – iekšēja patēriņa pieaugumu (vairāk ēst lauksaimniecības produktus).

4. Visradikālāko pieeju piedāvāja K. Ulmanis – Latvijas saimniecības autarkiju, ierobežojoties tikai savā šaurajā tirgū: "jāgatavojas ražot tikai tik daudz, cik var patērēt iekšzemē".

5. Labi apzinoties, ka minētais drastiskais līdzeklis, autarkija, nav praktiski īstenojams, K. Ulmanis nonāca pretrunā ar sevi un piedāvāja pretēju līdzekli – eksporta palielināšanu par katru cenu.

6. Rūpniecības sašaurināšana.⁷²

Neviena no šīm receptēm nebija atrisinājums; katra no tām radīja jaunas problēmas. "Lauksaimniecībā jāpanāk tāds stāvoklis, lai zemnieks savā sētā

pie visiem apstākļiem justos drošs. Nākotnē lauksaimniecības aizsardzība vēl vairāk jāpaplašina”, aicināja Gulbis. Demokrātiskā iekārtā tas tālāk vairs nebija iespējams; kongress dedzīgi sveica prasību pēc autoritārisma. Kongresa delegāts J. Vītiņš no Cēsīm uzsvēra: Kārlis Ulmanis “...ir mūsu vienīgais ideologs, ne tikai mūsu partijas, bet arī visai mūsu tautai”; delegāts Dakša no Grīvas toties visu nelaimju cēloni saskatīja “...tajā apstākli, ka mums nav noteikta saimnieka...” Himnu autoritārisma, politisku un estētisku himnu, nodziedāja dzejnieks E. Virza. Tautām ir divi ceļi: pirmais, sastingušais brīvības ceļš, “...kaš nes tautām bojā eju ... brīvības tiesības sākušas tautām apnikt un nācījas sākušas meklēt citus ceļus...” Šis otrais ceļš bija tieši autoritārisms, spoža nākotne, kurā, Virzas vārdiem runājot, uzgavilēs nacionālisms un kolektīvisms un pagrims “...tautas kārdināšana ar materiālajiem labumiem...” Virzas poētisko himnu autoritārisma “...kongress uzņēma ar ārkārtīgi jūsmīgiem aplausiem...”⁷³

Nevienu vārdu kongresā Ulmanis neteica par ārpolitiskajiem draudiem Latvijai – draudu nebija; “draudi” parādīsies 16. maijā, kad sāksies apvērsuma attaisnojums. Taču daži teikumi, kurus Ulmanis veltīja ārpolitikai, ir zīmīgi un daudzko izskaidrojoši: “Tiek noslēgti draudzības līgumi starp valstīm, kas iepriekš skaitījās kā ļoti naidīgas. Mūsu ārējai politikai jābūt isti vijīgai un uzmanīgai. Kā mazs iepriecinājums ir tas, ka Lietuva sāk vairāk pieslieties Baltijas valstīm, nekā tas bija līdz šim...”⁷⁴ Tas, par ko Ulmanis runāja un kas viņā bija radījis zināmas bažas patiesībā nebija draudzības līgums; tā viņš nosauca Polijas – Vācijas 1934. gada 26. janvāra paktu, kas tiešām daudziem nāca kā negaidīts pārsteigums, radot aizdomas, vai tam nav slepens pielikums un vai no tā necelsies draudi Baltijai. Pielikuma nebija, tieši draudi neizcēlās, taču Ulmanis bija skaidri izlēmis: tikai viņš un Munters, bez Saeimas, partiju domstarpībām un preses trokšņa, spēš nodrošināt “...uzmanību un vijību...”. Ulmaņa priekšstats, ka demokrātija tam traucē, nenozīmēja, ka valstij patiešām bija draudi, kurus varētu novērst apvērsums.

Blodnieka valdība, kā jau zinām, tika gāzta 2. martā; uz jaunu kabinetu bija jāgaida vēl divas nedēļas. Pa to brīdi – naktī uz 13. martu – iedvesmojošs piemērs notika kaimiņos – K. Petsa un J. Laidonera apvērsums, kuram patiešām, vismaz daļēji, bija preventīvs raksturs – tas novērsa radikālo šovinistu vabsu ietekmes tālāku pieaugumu. Rīgā, kamēr vēl notika jaunas valdības sastādīšana, Ulmanis nezaudēja laiku. Nekam un nevienam nebija jākavē apvērsuma sagatavošana; pat Arvedam Bergam. Berga ietekme sabiedrībā kritās strauji un neatgriezeniski; nopietns šķērslis Ulmaņa ceļā viņš nebija. Taču Bergam joprojām bija liela ietekme korporācijās un “Latvī”. Kāpēc nepiekrāpt Bergu, ja tas bija tik viegli? Bergam bija trīs apsēstības: antisemitisms, naidis pret sociāldemokrātiem un naidis pret pastāvošo parlamentāro demokrātiju. Tajā pašā laikā viņš nelaida garām iespēju “uzbraukt” korumpētajai Zemnieku

Savienībai un personīgi Ulmanim. Nebaidoties no Berga, Ulmanis tomēr nolēma viņu neitralizēt. 11. martā Berga pusdzīvās Latviešu Nacionālās Apvienības kongress vēleiz paziņoja, ka parlamentāra iekārta ir nederīga, partijas ir "...jānobīda no teikšanas...", jāaizvieto ar autoritāru, visas tautas vēleiz prezidentu un apcirtu, tiešā un pārnestā nozīmē (uz 50 deputātiem), nevarīgu parlamentu.⁷⁵ Neinformējot Bergu par apvērsuma gatavošanu, (kāpēc tas būtu jādara?) Ulmanis "paveda" viņu tieši ar solījumu par Satversmes radikālu, antidemokrātisku reformu, kuru Ulmanis īstenotu, ja nāktu pie varas. Ar A. Avota starpniecību 14. martā tika panākts izlīgums starp Ulmani un Bergu, kuru nostiprināja divas stundas garā sarunā starp Ulmani un Bergu 21. martā, jau pēc Ulmaņa valdības sastādīšanas.⁷⁶ Tūlīt mainījās arī "Latvja" tonis; LZS un Ulmaņa kritika pazuda, paliekot Berga nepārejamajām vērtībām: antisemitismam ("žīdi jau draud arī Latvijai ar boikotu"), uzbrukumiem sociķiem, klāt nākot vēl, pēc sarunas ar Ulmani, kritušās Bļodnieka valdības nomelnošanai kā korupcijas perēklim.⁷⁷ Ar to Bergs gatavoja 15. maija apvērsuma apoloģētiku, savā iedomībā un tukšumā nenoujausot, ka Ulmaņa rokās pat viņš ir tikai marionete. Bergs bija iežūzots ar Satversmes reformas solījumiem. Naktī uz 17. martu, trijos no rītā tika nodibināta Ulmaņa valdība, pēdējā demokrātiski izveidotā valdība Latvijā. Tas bija būtiskākais sazvērnieku ieguvums. Tomēr 19. martā Munters atzina, ka par tālāko rīcību sazvērniekiem "...nav lielas skaidrības...", bet Alfrēds Bērziņš uzstāja: "...jābūt dinamikai".⁷⁸ Dinamika sāks rasties aprīlī; puča sagatavošanas izšķirošais cēliens būs īss, nervozs, saspringts.

10. aprīļa vakara Muntera sarunā ar Ulmani vēl nav nekā precīzāka par apvērsuma eventuālu datumu, veidu⁷⁹. Ļoti būtisks lēmums tiek pieņemts 12. aprīlī – tiek atvaļināts Vidzemes divīzijas komandieris un Rīgas garnizona priekšnieks, konservatīvais, bet karavīra pienākumam un Satversmei uzticamais K. Goppers (pēc 15. maija viņš izteicās, ka, gadījumā, ja būtu palicis par divīzijas komandieri, nepieļautu apvērsumu)⁸⁰. Viņu nomaina K. Berķis. 13. aprīlī Rīgā jau klaiņo baumas par apvērsumu, par tām Munteram stāsta britu sūtnis H. M. Nečbuls-Hjudžesens. Ir jāsāk steigties: temps rodas aprīļa otrā pusē, sazvērnieki apspriežas 19., 27. aprīlī⁸¹. Šajā laikā jau ir izvesēļojies jaunais Rīgas garnizona priekšnieks un Vidzemes divīzijas komandieris K. Berķis, kura slimība kavēja apvērsuma gatavošanu. Jau ir aprīļa beigas, bet būtiskākais jautājums – armija – vēl nav pilnīgi atrisināts. 26. aprīlī sazvērnieki secināja, ka Balodis ir pārāk neizlēmīgs un galvenais uzsvars jāliek uz ģenerāli K. Berķi. Tā ir ļoti svarīga izvēle, kura faktiski nodrošina apvērsuma izdošanos. 26. aprīļa "loka" sēdē, vērtējot Berķi, tiek minēta arī sabiedrībā izplatīta doma, ka Berķim "...nav galvas..."⁸², t.i., viņš ir neizglītots, aprobežots, primitīvs. Tas ir precīzs vērtējums, bet 15. maijam vajadzēja paklausību, lojalitāti, nevis "galvu". Berķis to nodrošināja, taču bez Baloža arī nevarēja

iztik: viņš bija populārs simbols; 26. aprīlī tiek nolemts, ka Berķim un Balodim beidzot "...jāizrunājas...", t.i. – jārod sapratne. Pa īstam tā neradās ne līdz 15. maijam, ne, vēl vairāk, pēc tam.

Sagatavojot apvērsumu, bija vēlams iegūt arī iekšlietu ministrijas politiskās (slepenās) policijas atbalstu. Tas notika 20. aprīlī, pēc A. Bērziņa un A. Karčevska iniciatīvas. Karčevskis Rīgas apgabala tiesas prokurors, protams, nebija ietekmīgākā persona K. Ulmaņa tuvumā. Viņš arī nepiedalījās apvērsuma organizēšanā, taču sava redzama vieta A. Karčevskim bija, it īpaši – pēc 15. maija apvērsuma. K. Ulmanis bija ievērojis A. Karčevski LZS akadēmiskajā sekcijā kā labu runātāju, kurš parasti glaimoja K. Ulmanim. Savukārt tas, kādā amatā K. Ulmanis centās iekārtot A. Karčevski jau 1933. gada beigās, liecināja par Ulmaņa iecerēm. Vēl A. Bļodniekam esot par Ministru prezidentu, K. Ulmanis centās panākt A. Karčevska iecelšanu par Rīgas apgabaltiesas prokuroru, lai pēc apvērsuma viņš īstenotu iecerētos tiesas procesus. Sākotnēji šai iecerei pretojās prezidents A. Kviesis, kurš bija jurists un letonis. A. Kviesis protežēja juristus letoņus un nevēlējās pieļaut pilnīgi bezprincipiālu karjeristu iecelšanu atbildīgos amatos. A. Kvieša iebildumi, kā parasti, nebija konsekventi, 1934. gada sākumā K. Ulmanis panāca vēlamo. A. Karčevskis kļuva par Rīgas apgabaltiesas prokuroru un attaisnoja savu iecelšanu jau 1934. gada vasarā, organizējot inscenētu tiesas procesu pret A. Bļodnieka valdības finanšu ministru J. Annusu. 1934. gadā A. Karčevskim vēl bija labas attiecības ar A. Bērziņu un viņi abi ieteica K. Ulmanim iecelt par politiskās policijas priekšnieku J. Frīdrihsonu, kurš tobrīd bija politiskās policijas Rīgas rajona priekšnieks, bet nebija LZS biedrs. 1934. gada 20. aprīlī J. Frīdrihsons kļuva par politiskās policijas vadītāju, nomainot ilggadējo politiskās policijas priekšnieku, demokrātiskajam centram tuvu V. Ozoliņu. Tas bija nozīmīgs, lai arī ne izšķirīgs amats apvērsuma sagatavošanas gaitā. Tā bija A. Bērziņa un A. Karčevska izvēle.⁸³

Sakarus ar armiju arī uzturēja Alfrēds Bērziņš⁸⁴, Munters armijā nebaudīja uzticību, lai arī 1934. gadā viņu vēl neienīda tā, kā 1935. – 1939. gadā. Sazvērestības militāri – operatīvo plānu izstrādāja pulkvedis H. Rozenšteins⁸⁵. 7. maijā sazvērneiki beidzot pierunāja iekšlietu ministru V. Gulbi (visa ministrija jau bija sazvērneiku rokās), bet Balodis joprojām nevarēja izšķirties un "...noraida visu plānu..."⁸⁶. 13. maijā V. Munters jau sāka rakstīt manifestu, kuru izsludinās pēc apvērsuma.

Pienāca liktenīgā 15. maija diena; pulksten 19.52 beidzās Latvijas Republikas IV Saeimas 9. sesijas devītā sēde – demokrātiski ievēlētā valsts parlamenta pēdējā sēde. Turpmāk, diktatūras gados, Ulmanis nesasauks nekādu, pat viltus, parlamentu, ar to kļūstot unikāls pat diktatoru nometnē. Īsi pirms sēdes beigām A. Buševics un F. Menders izsaucās: "Kad nu, Ulmaņa kungs, Jūs to savu apvērsumu taisīsiet, tad gan, lūdzami, ar mums tā saudzīgāk

apejaties”, uz ko nākamais diktators atbildēja: “Protams, cik vien manos spēkos stāvēs...” Šī izmestā frāze liecināja, ka baumas par apvērsumu bija kļuvušas tik plašas, ka jau ieguva triviālu piegaršu, pašiem to autoriem neticot puča iespējai. Pēc Saeimas sēdes sociāldemokrātu vadītāji mierīgi devās uz mājām: B. Kalniņš uz Mežaparku, lai turpinātu darbu pie Vēlēšanu likuma izmaiņu projekta, kuru viņš gatavojās iesniegt Saeimai, ar nolūku mazināt sīkpartiju skaitu, Buševics un Rudevics – kopā uz saviem dzīvokļiem pilsētas centrā. Izejot pa Jēkaba ielu uz Lielo Smilšu ielu, abi ievēroja dažus aizsargus; abi nodomāja, ka Ulmanis pastiprina aizsargu klātbūtni Rīgā sakarā ar draudošo pārkoņkrustiešu vai leģionāru aktivitāti. Sociāldemokrāti paši bija tik daudz un tik uzbudināti runājuši par “fašistu” draudiem, ka bija sākuši jau tiem ticēt – pretrunā ar pašu loģiskajām konstrukcijām “Domu” slejās, ka ekstrēmisti pie varas nenāks. Ulmanis ar gandarījumu un veiklību ekspluatēja “labējo draudu” motīvu.

15. maija vakars sazvērnieku mītnē – valdības namā – bija nervozs; Munters atzīmēja savā dienasgrāmatā, ka Balodis vēl arvien ir neizlēmīgs, “...atkal pretojas...”⁸⁷ Pulksten 23.00 armija beidzot izgāja no kazarmām, pučs sākās; pusvienos naktī tika atslēgti valsts iestāžu telefoni; bez sakariem palika arī prezidenta A. Kvieša pils. Pēdējais, ko pučisti ātrumā savervēja, atraujot no kāršu partijas Jahtklubā, bija M. Skujenieks – Ulmanis vēlējās piešķirt apvērsumam cik vien iespējams plaša atbalsta pieskaņu. Sešus gadus agrāk Skujenieks bija teicis Saeimā: “Katru diktatūru es uzskatu par nekulturālu, jo diktatūra var pastāvēt tikai uz ļoti zema kultūras līmeņa stāvošās valstis, kā, piemēram, Krievijā, Itālijā, Spānijā, Balkānu zemēs un citās vietās, kur tautas izglītības līmenis ļoti zems, un kur tauta ir politiski nepieaugusi.”⁸⁸ Viens no pirmajiem viņš bija modinājis latviešus patstāvīgai politiskai aktivitātei; 20. gadus izstaigāja ceļus no sociāldemokrāta līdz primitīvam pilsoniskam nacionālistam; 30. gadu sākumā jau sāka uzbrukt liberālai demokrātijai kā tādai, vēloties tomēr saglabāt demokrātijas paliekas. Saņēmis Ulmaņa solījumu, ka viņam tiks uzticēta Satversmes Reformas īstenošana, Skujenieks tagad pievienojās sazvērniekiem, lai piedzīvotu vilšanos, ne tik ātru un dziļu kā Bergs, bet tomēr vilšanos, redzot 15. maijā vienkāršu vadoņa diktatūru.

Pa to laiku, kamēr armija un aizsargi ieņēma pilsētas stratēģiskās vietas un okupēja sociāldemokrātu mītnes, Vecpilsētas klusuma ieskaustajā Rīgas pili pie prezidenta A. Kvieša notika tradicionālā kāršu partija.

Tika spēlēta zolīte, iedzerta tēja un vīns. Šajā vakarā spēles partneru vidū bija arī bijušais Valsts prezidents G. Zemgals⁸⁹. Prezidents A. Kviesis agrāk par citiem devās pie miera, pārējie turpināja spēli. Ap pulksten diviem naktī A. Kviesi uzmodināja negaidīts viesis – K. Ulmanis.⁹⁰ K. Ulmanis informēja A. Kviesi par notikušo apvērsumu, un A. Kviesis notikušo visai nelabprāt akceptēja. Valsts prezidents bija lauzis svinīgo zvērestu, kurš lika viņam visiem

spēkiem aizstāvēt Latvijas Satversmi, Latvijas demokrātiju. Vai A. Kviesis varēja rīkoties citādi? Reālu iespēju aizkavēt jau faktiski notikušo apvērsumu A. Kvieša rīcībā bija ļoti maz, gribas kaut ko darīt – nemaz. Telefoni bija atslēgti, tie sāka darboties tikai 16. maijā plkst. 8 no rīta. Telefoniski A. Kviesis ne ar vienu karaspēka daļu sazināties nevarēja, bet nebūtu arī to darījis, ja varētu.

Taču arī nekāds ziņnesis netika sūtīts pie armijas komandiera M. Peniņa un štāba priekšnieka M. Hartmaņa. Pat Rīgas pili kāršu spēlē iegrīmušie draugi netika informēti par K. Ulmaņa vizīti. Jau gaismai austot G. Zemgals devās mājup, neko nenojaušot par naktī notikušo un Ulmaņa vizīti pili. Pat ar G. Zemgalu A. Kviesis varētu sūtīt kādu zīmi ār pasaulei, ja gribētu, bet – negribēja. G. Zemgalu aizveda mājās A. Kvieša mašīnā vienu. Turpmāk A. Kviesis apgalvoja, ka K. Ulmanis pie viņa ieradies no rīta, atvainojies, ka neesot vēlējies prezidentu traucēt naktī, un informēt par notikušo. A. Kviesim nekas cits neatlicis kā saraukt pieri un sankcionēt apvērsumu. Tā bija A. Kvieša leģenda. Pa to laiku kamēr pili ritēja kāršu spēle, politiskās policijas ierēdņi apcietināja LSDSP priekšsēdētāju Dr. F. Menderu; pat apcietināšanas brīdī viņš domāja, vai tik viņa dzīvoklī nelaužas pārkonkrustieši vai leģionāri – tik daudz bija kliegts par viņu draudiem. Bruno Kalniņa aizturēšanas brīdī Mežaparkā, viņa tēva mājā, Kalniņš demonstratīvi izšāva ar revolveri gaisā. Tas bija vienīgais šāviens apvērsuma laikā, simbolisks; LSDSP bija pilnīgi ieaugusi parlamentārā demokrātijā; parlamentārā cīņa bija vienīgā, kurai tā bija gatava un kurā tai bija nodrošināti panākumi.

1934. gada 16. maijs bija saulaina, bet vēsa diena. Nekur Rīgā nemanīja nedz spontānu sajūsmu par notikušo, nedz aktīvu protestu pret to. 16. maijs pienāca ar lielu vienaldzību un nogurumu. Ieraksts V. Muntera dienasgrāmatā atspoguļo šo vienkāršo cilvēku atsvešinātību: “Caurmēra cilvēks – sliktāks par to, kas bijis, jau nebūs...”⁹¹ 16. maijā notika arī pēdējā LZS frakcijas sēde. Tā jau bija lieka formalitāte. K. Ulmanis sniedza īsu informāciju par apvērsumu. Neviens no frakcijas locekļiem neizteica nekādus iebildumus pret demokrātiskās, parlamentārās Latvijas, kuras izveidē LZS bija tik liela vēsturiska nozīme, bojā eju. Tikai E. Laimiņš ieteica ļaut Saeimai sanākt kopā pēdējā sēdē. Vēlāk E. Laimiņš bija vienīgais, par kuru K. Ulmanis uzzināja, ka viņš privātās sarunās ir apšaubījis apvērsuma legalitāti.

Četri LZS frakcijas locekļi – Kārlis Ulmanis, Jānis Balodis, Vilis Gulbis un Alfrēds Bērziņš – bija gatavojuši un realizējuši apvērsumu. Viens no frakcijas locekļiem – Saeimas priekšsēdētāja biedrs K. Pauļuks – bija devis parakstu, ka neatstās savu dzīvesvietu Jelgavā. Protams, nekāds reāls pretinieks Pauļuks nebija. Daži frakcijas locekļi pēdējā sēdē sirsnīgi atbalstīja apvērsumu, citi bija daudz savaldīgāki, norūpējušies, vai K. Ulmanis spēš apvaldīt savu varaskāri. “Bet par mūsu izjūtām vairs nevienam nebija intereses, jo sēdē nebija sirsnības un uzticības. Tā izbeidzās Zemnieku savienība,” savā dienasgrāmatā rezignēti

atzīmēja nu jau bijušais LZS deputāts Jānis Lejiņš.⁹² Jā, partija kā masveidīga politiska organizācija bija beigusi savu mūžu, astoņpadsmitajā gadā izejot. Taču daudzi bijušie zemsavieši turpināja darbību K. Ulmaņa autoritārā režīma gados, tikai nu jau kā K. Ulmaņa gribas izpildītāji. 17. maijā Ulmanis īsi un precīzi, ar atvieglojumu, izteica apvērsuma būtību: "...cik labi, ka mums vairs nav jādebatē..."⁹³. Patiešām, visu izlems Ulmanis viens pats, kā gribēs ...

15. maija apvērsums pierādīja, ka Latvijā, pat vairāk nekā citās jaunajās Austrumeiropas valstīs, autoritāras personības harizmātisms bija nozīmīgāks nekā doktrīna. Ulmanis nebija vienīgais, kurš Latvijā domāja par apvērsumu, taču viņš bija vienīgais, kurš spēja to īstenot. Tas liecināja, cik liela atbildība jaunajā valstī gulstas uz tās dibinātājiem. Ulmanis šo atbildību nespēja izturēt, personiskai varaskārei upurējot valsts intereses. Jau 1919. gadā Menders bija rakstījis: Latvija var būt brīva tikai kā demokrātiska valsts. 15. maijs atviegloja neatkarības zaudēšanu 1940. gadā.

Apvērsuma apoloģētika. 15. maijs – preventīvs apvērsums? Vai bija ekstrēmistisko grupu – leģionāru, pārkoņkrustiešu apvērsuma draudi, kā to paziņoja pēc 15. maija?⁹⁴ Te ir skaidri jāatbild: labējo ekstrēmistu vardarbīgu akciju draudu **nebija**. Latvijas politiskās policijas rokās bija pilnīgas ziņas gan par leģionāru, gan pārkoņkrustiešu aktivitātēm. Katrs objektīvs autors šodien var iepazīties ar arhīva materiāliem un secināt, ka visas mazskaitlisko ekstrēmistu kustības atradās policijas pilnīgā pārraudzībā⁹⁵. Pārkoņkrustieši vispār neorientējās uz bruņotu cīņu, viņi gatavojās 5. Saeimas vēlēšanām: "...ka "pārkoņkrustam" būtu kāds slepens plāns un nopietns nolūks ... izvest bruņotu apvērsumu pret pastāvošo valsts iekārtu, nekādu ziņu nav..."⁹⁶

Leģionāri 1934. gada februārī patiešām sāka sapņot par bruņotām akcijām, tomēr viņu t. s. kaujas grupas bija mazskaitliskas (aptuveni 200 cilvēki) un praktiski neapbruņotas. Svarīgi atzīmēt, ka leģionāros gan bija daži pazīstami atvaļināti virsnieki (bez V. Ozola jāmin A. Jansons), taču viņiem bija lielas grūtības ar aktīvā dienestā esošo vervēšanu. Ulmaņa rīcībā bija neapstrīdamas ziņas, ka leģionāru mēģinājumi nodibināt sakarus ar 4. Valmieras un 6. Rīgas kājnieku pulku nav devuši kaut cik nopietnus rezultātus⁹⁷, bet bez armijas atbalsta apvērsums nevarēja notikt. Taču 15. maija apvērsums patiešām tika gatavots ļoti profesionāli un šī profesionālisma neatņemama sastāvdaļa bija baumu izplatīšana un nervozitātes uzkurināšana ap it kā gaidāmo leģionāru puču. Šīs taktikas ietvaros par īpaši veiksmīgu jāuzskata politiskās policijas īstenotā V. Ozola izvilināšana no Tallinas, kurā viņš uzturējās kopš 14. aprīļa. 6. maijā V. Ozols ieradās Igaunijas Valkā, bet vilcinājās pāriet robežas punktu – pieredzējušo konspiratoru māca drūmas priekšnojautas. 11.20 Ozols tomēr robežu pārgāja un 11.40 tika apcietināts⁹⁸. Ozola apcietināšana Ulmanim bija ļoti izdevīga – to ekspluatēja, lai radītu iespaidu, ka leģionāri gatavoja puču un Ozols tā vadīšanai bija ieradies Latvijā. Ieraksts V. Muntera dienasgrāmatā

5. maijā liecina, ka baumas par leģionāru sacelšanos bija aptvērušas visu Rīgu un ieguvušas pat komisku pieskaņu – par operdziedātāju M. Vētru runāja, ka viņš gatavojas triecienā ieņemt LETU⁹⁹. Kā parasti, baumas bija iracionālas, nenodarbinot sevi ar jautājumu, vai operdziedātāji ir labākie trieciennieki un kāpēc viņiem būtu vajadzīgs pučš; tas taču nespētu līdzēt Vētram pārvarēt grūtības balss augšējā reģistrā. Arī sociāldemokrāti, kā jau rakstīju, bija pakļāvušies šai labi režisētajai trauksmei par leģionāru puču.

“Ārējo draudu” motīvs. Pilnīgi jānoraida arguments, ka Latvijai kā valstij 1934. gadā bija radušies ārējie draudi, kurus novērsis 15. maijs¹⁰⁰. Visplašākais pārskats par Latvijas ārpolitisko stāvokli atrodams V. Muntera 28. februāra un 21. marta analizēs. Munters secināja, ka Latvijas drošībai nav radušies jauni draudi. Vērtējot divu galveno lielvalstu, kuru politika ietekmēja Latvijas drošību – PSRS un Vācijas – nostāju, V. Munters secināja:

- a) Vācijas potenciālās agresijas virziens būs Viduseiropā, nevis Austrumeiropā; uz *Baltijas* reģionu Vācijas agresivitāte nav “... arī tik viegli pārceļama”;
- b) PSRS politika tika novērtēta pavisam labvēlīgi: Padomju Savienība “... ir drošākais miera uzturēšanas faktors Austrumeiropā ...”¹⁰¹. Ļoti svarīgi atzīmēt, ka Ulmaņa un Muntera Latvijas starptautiskā stāvokļa novērtējumos jāizmanto autentiski 1934. gada avoti, nevis čekas ieslodzījumā – pēc 1940. gada – sniegtās liecības. K. Ulmanis 1940. gada oktobrī rakstīja, ka apvērsums “... zināmā veidā bija vērstš pret Padomju Savienību ...”¹⁰². Tas ir pilnīgi aplams vērtējums, kurš bija radies čekas izmeklētāja iespaidā.

1934. gada pavasarī Latvijas – PSRS attiecības piedzīvoja pat uzlabošanas; 20. martā PSRS piedāvāja pagarināt uz 10 gadiem 1932. gada neuzbrukšanas līgumu. Ļoti ātrā laikā tas tika izdarīts – jau 4. aprīlī. 28. martā PSRS piedāvāja Vācijai vienoties par *Baltijas* valstu neatkarības garantijām. Tie patiešām varēja būt draudi Latvijas drošībai. Bet – Latvijai bija plašas ziņas, ka Vācija piedāvājumu noraidīja. K. Ulmaņa sarunas ar Vācijas sūtni Dr. G. Martiusu 23. aprīlī un V. Muntera – šajā pat dienā – ar PSRS sūtni S. Brodovski, kuras bija veltītas PSRS priekšlikumam, nerādīja nedz Ulmanī, nedz Munterā priekšstatus, ka ir radušies jauni draudi Latvijai. Par to neapstrīdami liecina Muntera pieraksti (“akcija pabeigta...”, pēc sarunas ar Brodovski atzīmēja Munters; t.i. – padomju piedāvājums ir izgāzies)¹⁰³. Būtiski arī piezīmēt – pat, ja Ulmanim būtu radies priekšstats, ka Latvijas neatkarība ir apdraudēta, 15. maijs to nekādi nevarētu novērst. Politiskais režīms Latvijā neietekmēja PSRS vai Vācijas politiku – to pierādīja 1939. gada 23. augusts.

Latvijas politiskās policijas arhīvi par 1934. gadu ir saglabājušies pilnīgi; tajos nav arī atrodamas nekādas liecības, ka tobrīd Latvijā būtu pieaugusi komunistu kustība, kuru savās interesēs izmantotu PSRS (šādu versiju Ulmanis

uzturēja 1940. gada oktobrī¹⁰⁴). Politiskās policijas pārskatos 1934. gada sākumā komunistu aktivitātes vispār nav pieminētas – jo kaut cik nopietnā apjomā to nebija¹⁰⁵. LKP 1934. gadā vairs nebaudīja Maskavas uzticību – tuvu jau bija “trockistu” lietas. Daudz svarīgāk ir kas cits – PSRS akcijas Baltijā nekad nebija un nevarēja būt saistītas ar vietējo komunistu stiprumu vai vājumu. PSRS darbība bija atkarīga no starptautiskā stāvokļa – plašākā Eiropas mērogā un no vienošanās ar Vāciju, par Baltijas valstu neatkarības iznīcināšanu. 1939. – 1940. gadā, pieņemot lēmumu okupēt Baltiju, PSRS pilnīgi neinteresēja vietējo komunistu iespējas.

V. Munters 28. februāra un 21. marta pārskatā par Latvijas ārpolitikas galvenajiem uzdevumiem uzstādīja:

Pirmkārt, aktīvās drošības jomā – “... Baltijas savienības idejas veicināšanu ...” (vēlreiz jāatkārto – ar Baltijas Savienību tika izprasta Baltijas Antantes, kas, pēc būtības, nebija Savienība). Tiesa, LSDSP vadītāji Menders un Buševics bija iestājušies pret Savienības izveidi, bet, mainoties PSRS nostājai, 1934. gadā būtu mainījies arī viņu nostāja. Demokrātija Latvijā nebija Baltijas Savienības (Antantes) neveiksmes, līdz 1934. gadam, cēlonis. Cēlonis bija Lietuvas negatīvā nostāja, kurai nebija nekā kopīga ar politiskā režīma formu Latvijā.

Otrkārt, “pasīvās drošības jomā” – neiesaistīties pārāgri lielvalstu kombinācijās (t.s. balansēšanas teorija – balansēt starp lielvalstīm, nenoliecoties par daudz ne uz vienu)¹⁰⁶. Lai to realizētu, demokrātija nebija jāiznīcina.

Analizējot 1934. gada dokumentus, var secināt, ka t. s. ārējie draudi neietekmēja Ulmaņa lēmumu par apvērsumu un nebija tā cēlonis. To ietekmēja Muntera (tobrīd jau – ārlietu ministrs *de facto*) nevēlēšanās realizēt ārpolitiku, rēķinoties ar Saeimu, politiskajām partijām, presi. 28. februārī viņš secināja, ka Latvijas ārpolitikai daudz lielākā mērā, nekā agrāk, jārēķinās ar “...sabišķiskās domas prasībām ...”¹⁰⁷. Tas bija pretrunā gan ar viņa, gan ar Ulmaņa raksturu. Munters vēlējās īstenot ārējo politiku ar autoritārām metodēm tā, kā viņš to vēlējās. Tāpēc bija nepieciešams 15. maijs. Taču šai vēlmei nebija nekā kopīga ar reālu draudu Latvijas drošībai pastāvēšanu vai Muntera spēju tos novērst. Ārpolitiskais faktors, kas patiešām ietekmēja Ulmaņa vēlēšanos ātrāk īstenot puču, bija – kopš 1934. gada aprīļa – Eiropā plašu uzmanību gūstošais Austruma pakta jautājums.

“Dīvainu iespaidu rada arī tā vieta Latvijas valdības paziņojumā (domāts manifest par apvērsumu – A. S.), kurā teikts, ka valdība uzskata par svarīgu miera veicināšanu Austrumeiropā un tāpēc tai jāspēj balstīties uz vienprātīgu tautu...”, 17. maijā rakstīja somu sociāldemokrātu prese.¹⁰⁸ Kā reizi, no Ulmaņa viedokļa, nekā dīvainā nebija. Kas uztrauca Ulmani un Munteru, bija tas, ka Latvijas sabiedrībā bija plašs un dziļš pret Vāciju vērsts noskaņojums; par to viņi abi bija jau nepatīkami pārliecinājušies 1933. gada rudenī, kad Saeimas Ārlietu komisijā ne tikai sociāldemokrāti, bet pat bijušais prezidents

G. Zemgals aicināja iet kopā ar Franciju un PSRS pret Vāciju (sk. 2. nodala, atsaucē Nr.108). Tagad, Austrumu Pakta idejai attīstoties, sociāldemokrāti kļuva vēl pretvāciskāki: 1934. gada 2. maija Saeimas Ārlietu komisijas sēde bija šīs nostājas spilgta izpausme.¹⁰⁹ Ulmanis un Munters, savukārt, līdz pat 1934. gada nogalei bija gatavi, negribīgi, pievienoties tikai tādām Austrumu Paktam, kurš būtu kolektīvās drošības pakts – nevis pret Vāciju, bet – ar Vāciju, t.i., tādām paktam, kurš nebija iespējams. Viņi nevēlējās, lai kāds Latvijā oponē viņiem un turpina sarežģīt attiecības ar Vāciju; tas bija 15. maija ārpolitiskais fons, bet tie nebija draudi Latvijai.

Tagad salīdzināsim K. Petsa 1934. gada 12. marta apvērsuma cēloņus un motivāciju ar 15. maiju. Igaunu autors I. Lippings atzīmēja piecus K. Petsa apvērsuma cēloņus:

- 1) ekonomiskā krīze;
- 2) demokrātijas vājums;
- 3) labējo ekstrēmistu (Igaunijas Brīvības Kara Veterānu Līga – *Eesti Vabadussõjalaste Liit*) aktivitātes;
- 4) Petsa un J. Laidonera personīgās ambīcijas;
- 5) armijas un biznesa aprindu spiediens¹¹⁰.

Latvijā pirmais faktors 1934. gadā jau vairs nebija akūts – krīzes smagākais gads – 1932. – bija jau garām¹¹¹. Otrais faktors gan Igaunijā, gan Latvijā tika apzināti pārspīlēti un no latentā pārvērtās aktīvā tikai ceturtā faktora – personisko ambīciju – kontekstā. Trešais faktors Igaunijā bija nesalīdzināmi spēcīgāks, nekā Latvijā. Piektais, īpaši – armija – Latvijā faktiski nepastāvēja.

Lai arī Latvijā nebija reālas alternatīvas – demokrātija vai labējo ekstrēmistu apvērsums, Ulmanis pārņēma no Igaunijas šo motivāciju. 1934. gada 13. martā Latvijas sūtnis Tallinā R. Liepiņš informēja V. Munteru, ka Petsa “... oficiālā motivācija – *vabside terror*”¹¹². Latvijā tas ieguva leģionāru – pārkoņkrustiešu draudu motīvu. Otrais motīvs, kuru pārņēma no Igaunijas (Petsa – Laidonera 12. manifesta) – ārējie draudi valsts neatkarībai. Nedz Igaunijā, nedz Latvijā to nebija. Vēlreiz jāatzīmē: nedrīkst sajaukt ārējos **iespaidus** ar ārējiem draudiem. M. Skujenieks radiatorunā 23. maijā atzina, ka apvērsuma cēloņi “... nav meklējami vienīgi mūsu vietējos apstākļos, bet tie skar arī parādības, kas izaugušas visā civilizētā pasaulē”? Ko Skujeniekam (Ulmanim) nozīmēja “civilizētā pasaule”? Tās bija – Itālija, Ungārija, Balkānu zemes, Lietuva, Polija, Vācija, Austrija, Igaunija¹¹³. Šīs “civilizētās” valstis patiešām ietekmēja Ulmani kā piemērs. Tas liecināja arī par viņa izpratni par “civilizāciju”.

Nobeigumā ir īsumā jāsniedz atbilde uz samērā vienkāršu jautājumu: ko nepieļāva Ulmaņa apvērsums? 1934. gada maijā pastāvēja reāla iespēja nodrošināt tālāku Latvijas demokrātijas attīstību, pārvarot egalitārās demokrātiskās pārmērības. 16. maijā Saeimas publisko tiesību komisijai bija jāapspriež vēlēšanu likuma grozīšana, priekšlikumus gatavoja B. Kalniņš.

LSDSP piedāvāja piecu deputātu minimumu – partijas, kuras saņemtu mazāk balsu, Saeimā netiktu. Vienkāršots aprēķins varētu būt sekojošs: 4. Saeimā bija 21 partija vai grupa; 5. Saeimā, pieņemot šādu grozījumu būtu 9¹¹⁴. Vēlēšanu likuma izmaiņa ne tikai samazinātu sīko grupu skaftu, tā nopietni ietekmētu arī lielo un vidējo partiju stratēģiju, parlamentārās spēles noteikumus, nostāju pret koalīcijas valdībām utt. Politologs J. Peniķis ir atzīmējis būtisku momentu: 1922. – 1934. gadā, četrus Saeimu laikā, nestabilāko valdību rekords piederēja tieši K. Ulmanim. Tajā pašā laikā, pastāvot saskaldītajai Saeimai, citi politiķi bija spējūši vadīt pietiekoši stabilas valdības – H. Celmiņš (27 mēneši un 26 dienas), Z. Meierovics (19 mēneši un 8 dienas), M. Skujenieks (15 mēneši un 17 dienas). Tā ir liecība par labu tam, ka vaina bija ne tik daudz Saeimā, cik paša Ulmaņa nespēja efektīvi darboties sarežģītos daudzpartiju demokrātijas apstākļos. LSDSP uzskatīja, ka pēc vēlēšanu likuma grozīšanas V Saeimas vēlēšanu rezultātā koalīcijas jautājums, F. Mendera vārdiem runājot, “... būtu pacēlies nopietnāk un konkrētāk ...”¹¹⁵. Savukārt, kad 5. Saeima būtu ievēlēta uz jaunā vēlēšanu likuma pamata, būdama stabilāka, tā varētu nopietnāk, ja būtu nepieciešamība, vēlreiz pievērsties pašas Satversmes grozījumiem. Visu to nepieļāva 15. maijs.

15. maijs apliecināja, cik liela nozīme demokrātijas saglabāšanā vai bojā ejā ir armijas un militarizēto organizāciju lojalitātei demokrātijai. Latvijas demokrātija šeit pieļāva vairākas kļūdas. Latvijai bija ātri un konsekventi jāatbrīvojas no vecajiem cara laika virsniekiem – Latvijas armijas ģenerāļiem un pulkvežiem. Latvijas nacionālajai drošībai no viņiem nebija nekādas jēgas – Balodis un Berķis iemiesoja cara virsnieku atpalcību, neizglītotību, modernas militāras domas neizpratni. Latvijas parlamentam bija jāpievērš daudz lielāka uzmanība armijas lietām – jaunu, Satversmei uzticīgu virsnieku audzināšanai. Liktenīgi demokrātijai bija tas, ka politisko partiju spektrs gandrīz neatspoguļojās armijā un aizsargos, tie atradās LZS lielā iespaidā, pat gadījumā, ja formāli varēja būt arī bezpartejiski. LSDSP ietekmes armijā un aizsargos praktiski nebija. Partijas programma gan paredzēja kontroles paplašināšanu pār armiju, virsnieku sastāva demokratizēšanu un aizliegumu izmantot armiju iekšējā politikā¹¹⁶, bet nodrošināt šo prasību izpildi LSDSP nespēja.

15. maija “tiesiskā” leģitimizācija. Tiesiski nopamatot apvērsumu nebija iespējams. Tāpēc tieslietu ministrs H. Apsītis izmantoja triviālu diktatūru argumentu: fakts rada tiesības. 1946. gadā, trimdā, prezidenta J. Čakstes dēls Mintauts Čakste pamatoti norādīja – šāda tēze ir ļoti izdevīga arī Latvijas okupantiem, Padomju Savienībai, nacistiskajai Vācijai, eventuāli – jebkuram: “... katrs okupants būtu ieguvis tiesības uz Latvijas suverenitāti”¹¹⁷. Vienīgais loģiski sakarīgais (bet ne patiesais) apvērsuma nopamatojums bija profesora K. Dišlera “*negotiorum gestio*” teorija. Tās uzstādīšanas ceļoņi varēja būt diezgan pretrunīgi. Jurists N. Valters rakstīja, ka Dišlers tomēr ir mēģinājis

nodibināt kaut kādu Ulmaņa atbildību, jo arī bezpilnvaras lietvedim ir jādod pārskats un norēķins mantas īpašniekam, kad tas to pieprasa (eventuāli – kādreiz nākotnē kāda vēlētā iestāde varētu prasīt Ulmaņa “norēķinu”). N. Valters pamatoti uzsvēra, ka “*negotiorum gestio*” pielietošana paredz, ka laupītājs, padarot savu upuri par rīcības nespējīgu, var likumīgi pārvaldīt viņa mantu. Šādas konsekvences Latvijas valstij ir ļoti bīstamas, īpaši starptautiskajā jomā¹¹⁸. Dišlera dēls I. Dišlers 1994. gada 2. februārī sarunā ar mani liecināja, ka tēvs esot negribīgi pielietojis “*negotiorum gestio*”, lai pasargātu Universitātes Tautsaimniecības un tiesības zinātņu fakultāti no represijām: Ulmanis atklāti draudējis veikt plašāku “tīrīšanu”, turot aizdomās studentus un pasniedzējus neloyalitātē sev un simpātijās labējiem šovinistiem (Bergam, pārkoņkrustam).

Nespējot atrast 15. maijam tiesisku attaisnojumu, apvērsums tika “leģitimēts” ar mistiku un blēņām: tautai pašai esot raksturīgas “... autoritātes slāpes”, režīma taisnīgumu tauta jūtot instinktīvi, izmantojot “jūtziņu”; tautas suverenitāte izpaužoties Ulmaņa godināšanā un “goda vārtu” celšanā¹¹⁹. Tā bija 15. maija “tiesiskā” apziņa.

3.3. Represijas pret LSDSP. LSSZP izveide

Sociāldemokrātu partija kļuva par vienu no galvenajiem K. Ulmaņa apvērsuma trieciena objektiem. Tika okupēts Tautas nams Bruņinieku ielā 29, kur atradās partijas CK un citas iestādes, partijas tipogrāfija “Nākotne”, visas strādnieku organizāciju mītnes. Tautas nama okupācijai bija divējāda nozīme. Pirmā – Alfrēda Bērziņa un citu aizsargu “vadoņu” personiskās iekāres apmierināšana. Aizsargi nevarēja samierināties, ka Rīgā paceļas tik ievērojams strādnieku nams. Tas radīja naidu un skaudību. Tautas nama pārvēršana par aizsargu namu apmierināja Alfrēda Bērziņa varas kāri¹²⁰. Otrā, plašākā. Tautas nama okupācija vardarbīgi atrisināja pretrunu: demokrātiskā Rīga – antideokrātiskā lauku tumsonība. Rīga bija jāpakļauj pat simboliski – sagrabjot “sarkano” Tautas namu.

Pēc apvērsuma visā Latvijā tika apcietināti aptuveni 2000 sociāldemokrātu, 369 no viņiem tika ieslodzīti maija beigās izveidotajā Liepājas nometnē.

Zaudējumi bija smagi, bet jau nākošajā dienā, 16. maija rītā, sākās darbs, lai izveidotu nelegālu partiju. Divi partijas pēdējā, 1934. gada maija sākumā notikušā, 19. kongresa ievēlētie CK locekļi – partijas saimniecības vadītājs K. Lorencs un partijas sekretārs (arī Rīgas komitejas loceklis) A. Bušēvics, kuri 16. maija naktī atradās Jūrmalā, tobrīd netika arestēti. 16. maija rītā viņi devās uz Rīgu, kur sāka rīkoties grupa brīvībā palikušo sociāldemokrātu aktivistu ar CK un Rīgas komitejas locekli Elzu Ozoliņu priekšgalā. Ap plkst. 12 tipogrāfijas “Nākotne” darbinieka Gaušes dzīvoklī notika pirmā nelegālā apspriede¹²¹.

Karstasinīgie SSS jaunieši pieprasīja nekavējoties viņus apbruņot, lai varētu sākt bruņotu cīņu pret apvērsumu. Jaunieši vēlējās ar savu darbību pierādīt uzticību demokrātijai, arī uzticību savai programmai. ("Sargu rokasgrāmatas" 5. nodaļas – "Fašisms un cīņa pret to" – 16. punktā bija prasīts: "Ja buržuāzija tomēr ķertos pie varas līdzekļiem un kontrrevolūcijas ceļā gāztu demokrātisko valsts iekārtu, tad strādnieku šķirai nāksies pilsoņu kara ceļā salauzt buržuāzijas pretošanos un iekarot sev valsts varu.")¹²² Apspriede nolēma, ka arodbiedrību pārstāvji, SSS biedri, Rīgas komitejas locekļi dienas laikā noskaidros, cik lielā mērā aresti skāruši partiju, kāds ir strādnieku noskaņojums, kādas pretošanās iespējas. Elzai Ozoliņai tika uzdots satikties ar Rīgas pilsētas amatnieku skolas galdnieku darbnīcas vadītāju Robertu Hermani (Sēli) un inženieri Kārli Buševicu un sarīkot vakarā jaunu apspriedi darbnīcas telpās. 16. maija vakarā darbnīcas telpās pie Gaisa tilta notika diezgan reprezentatīva sociāldemokrātu apspriede, kurā piedalījās CK loceklis A. Bušēvics, K. Lorencs, E. Ozoliņa, LSDSP Rīgas komitejas locekļu grupa, vairāki SSS pārstāvji (dienā bija notikusi arī dažu SSS biedru apspriede), arodbiedrību darbinieki F. Balodis. Noklausoties ziņojumu par stāvokli pilsētā, sapulces dalībnieki secināja, ka organizēt ģenerālstreiku neizdosies, strādnieku masu vairākums to neatbalstīs¹²³. Tas bija reālistisks vērtējums. Vēlāk, kad sociāldemokrāti no LKP saņēma pārmetumus par to, ka neesot organizējuši ģenerālstreiku, sociālistu nelegālais izdevums "Revolucionārais Sociālists" 1934. g. novembrī rakstīja: "... Ja ģenerālstreiks tomēr nenotika, tad acimredzot cēloņi nav tik vienkārši izskaidrojami ar soc. – dem. nodevību, tie meklējami ārpus soc. – dem., ne komunisti vairs grozīt nevarēja. Bezdarbs un saimnieciskā krīze, cīņas savā starpā, vienaldzība pret demokrātiju bija radījušas tādu cīņas nespēku Latvijas strādniekos, ka pēc ģenerālstreika neveiksmes februāra dienās Austrijā jau iepriekš vajadzēja būt skaidram, ka daudz vājākā un mazāk organizētā strādnieku šķira Latvijā ģenerālstreiku vajadzīgos apmēros nespēs izvest. Arī jauniešu prasība pēc bruņotās pretošanās pamatoti tika noraidīta¹²⁴.

16. maija vakarā jau bija zināms, ka nelielie vieglo ieroču krājumi, kas piederēja sociāldemokrātiem, ir konfiscēti¹²⁵. Vairākiem apspriedes dalībniekiem cerības uz bruņotas pretošanās iespēju saistījās ar dažu armijas vienību it kā iespējamo pret darbību apvērsumam. "Revolucionārais Sociālists" 1934. gada novembrī rakstīja, ka bijušas dzirdamas valodas par sacelšanos dažās armijas daļās, nākšanu uz Rīgu. Cerības, galvenokārt, bija uz Zemgales divīziju un tās komandieri, Daugavpils garnizona priekšnieku ģenerāli R. Bangerski, kurš no 1926. gada 18. decembra līdz 1928. gada 23. janvārim bija kara ministrs M. Skujenieka valdībā (tajā iegāja sociāldemokrāti) un tobrīd šķīta samērā demokrātiski noskaņots. Savukārt, 4. Valmieras kājnieku pulka 1. rotā B. Kalniņš kā rezerves virsnieks bija dienējis 1929. – 1930. gadā un sakarus ar

pulku uzturēja arī vēlāk. Viņam bija draudzīgas attiecības ar bijušo pulka komandieri ģenerāli R. Kļaviņu; pulks bija pazīstams ar demokrātisku stāju¹²⁶. Cerības uz armijas pretsparu apvērsumam pamatojās uz to, ka B. Kalniņš pēdējos divos partijas kongresos esot izteicis pārliecību: armija būšot kopā ar demokrātiju un nepieļaušot antikonstitucionālu rīcību¹²⁷. Šie apgalvojumi bija bezatbildīgi.

Apspriede nolēma dibināt nelegālu partiju, kuru K. Lorencs ierosināja nosaukt par Latvijas Sociālistisko strādnieku un Zemnieku partiju. Pret šo nosaukumu bija arī iebildumi: tas atgādināja Saeimas komunistiskās (strādnieku – zemnieku) frakcijas nosaukumu. Tomēr nosaukumu pieņēma. Nolēma dibināt arī vienotu fronti ar LKP cīņai pret K. Ulmaņa diktatūru¹²⁸. Lai arī LSDSP biedru nelielā daļā bija pastāvējušas prokomunistiskas tendences, tas bija aplams lēmums. Tomēr šāds lēmums nebūtu pieņemts, ja nebūtu 15. maija. Apvērsums tuvināja komunistiem arī tos, kuri demokrātijā nebūtu kļuvuši par LKP sabiedrotiem. Partijas tuvākiem cīņas mērķiem par pamatu nolēma likt sociāldemokrātu 1930. gada programmu, izdarot tajā dažus labojumus, atbilstoši jaunajiem darbības apstākļiem. Jaunā partija bija iecerēta kā sociāldemokrātijas turpinājums nelegālā veidā¹²⁹. Praktiski tas nebija iespējams: legālas masu un nelegālas, sīkas partijas darbības loģika ir pilnīgi pretēja un nesavienojama.

Partijas tālākā izveide turpinājās maija otrajā pusē, kad pēc LSDSP vadības arestēšanas nelegālo darbību vadīja E. Ozoliņa, A. Miezišs, M. Ozoliņš, A. Bokmelderis, K. Balodis, J. Jansons, u.c. Jau 19. maijā politiskā policija konstatēja pirmo skrejlapu ar parakstu “Latvijas sociālistiskā jaunatne”. Tūlīt pēc apvērsuma nodibinājās arī nelegālā SSS. 6. jūnijā politiskā policija konstatēja, ka ir nodibināts nelegālais SSS štābs; 7. jūnijā notika 10 SSS biedru apspriede kāda Tomsona dzīvoklī. SSS minēta arī politiskā policijas ziņojumā par stāvokli 1934. gada augustā, norādot gan, ka tā esot mazskaitlīga un nekādu praktisko darbību neesot izvērsusi. Politiskā policija uzskatīja, ka SSS atjaunošana notikusi ar LKP līdzdalību, SSS vadītāju vidū 1934. gada jūnijā minēts K. Kurmis, bijušās biedrības “Strādnieku vienība” valdes loceklis¹³⁰.

Jau pirmajās dienās pēc apvērsuma atjaunojās ebreju organizācijas “Bunds” nelegālā darbība. Pirmās “Bunda” izdotās skrejlapas parādījās jūlijā; Polijā 19. augustā ebreju laikrakstā “*Folkscaitung*” tika nodrukāts “Bunda” CK uzsaukums, kurš aicināja cīnīties par Ulmaņa režīma gāšanu un par proletariāta diktatūru, neizslēdzot bruņoto sacelšanos. Tie bija tikai ļoti kreisi vārdi, neko tamlīdzīgu nespēja organizēt nedz “Bunds”, nedz visa LSSZP. “Bunda” uzsaukums kategoriskā formā nosodīja cionismu un ebreju ortodoksālo buržuāziju (“... Dubina varzu (melnsimtniekus)”). 1934. gada 25. augustā “*Folkscaitung*” publicēja “Bunda” izstrādāto vienotās frontes platformu, kurā bija paredzēta arī kopīga cīņa “pret kara sagatavošanu un, pirmkārt, par

Padomju Savienības aizstāvēšanu” (8. p.). Visi kreisie dzīvoja iluzorā pasaulē, uzskatot, ka PSRS ir pret kādu jāaizstāv, nevis otrādi. Pirmajos mēnešos pēc apvērsuma daļa bundistu vēl nebija atradusi sakarus ar jauno, nelegālo partijas vadību. Liepājā – 12, Latgalē – ne mazāk kā 10 bundisti iestājās vietējās komjaunatnes organizācijās. Uzzinājuši par nelegālā “Bunda” izveidošanos, viņi, kā tika teikts LKP Ārzemju biroja (ĀB) sēdē 1934. gada 2. decembrī, “pēdējā laikā skatās atpakaļ uz “Bundu””. Sakarā ar sektantismu, kas šajā laikā uzplauka LKP, šī partija “Bunda” atjaunošanos vērtēja negatīvi. Te atspoguļojās kopīgā nostāja pret sociālistiem. 1934. gada jūlijā rakstā “Mūsu svarīgākais uzdevums” F. Deklavs (Krauze) uzsvēra, ka “ar lielāko nesaudzību jācīnās pret katru mēģinājumu atjaunot illegāli z-d partijas un jaunatnes darbību¹³¹. Kā tika atzīts ĀB 1935. gada 4. maijā, tieši KP sektantisms ļāva “Bundam” veikt lielu darbu savu rindu saliedēšanai. 1934. gada augustā LSSZP ebreju strādnieku kustības vadīšanai nodibināja speciālu komiteju, kurā ietilpa “Bunda” un “Perec kluba” biedri. Komitejas locekļi L. Berzs, H. Slominskis, A. Meierovičs un citi aktīvi piedalījās LSSZP orgāna “Revolucionārais Sociālists” 1. un 2. numura izdošanā. Arī “Bunda” radikalizēšanos bija veicinājis tieši 15. maijs.

Sākumā LSSZP pagaidu CK ļoti kreisi noskaņotā vadība negribēja dot “Bundam” autonomiju partijas ietvaros. (“Bunds” 1925. gadā apvienojās ar LSDSP, saglabādams autonomiju iekšējo jautājumu risināšanā). Šeit izpaudās LKP vadītāju negatīvā ietekme. F. Pauzers LKP ĀB biroja paplašinātājā apspriedē 1935. gada 3. maijā paziņoja, ka tad, kad sociālisti apsprieduši ar LKP jautājumu par “Bundu”, komunisti darījuši zināmu: “... Mēs sakām, lai viņi nedotu autonomiju”. Tomēr LSSZP 1. kongress 1935. gada jūlijā pieņēma lēmumu – saskaņā ar partijas pagaidu statūtu 24. punktu ebreju sociālistiskā organizācija “Bunds” iegāja partijā kā tās sastāvdaļa ar autonomijas tiesībām. “Bunda” darba lauks bija visa Latvija, savā darbībā tas pamatojās uz LSSZP statūtiem, bet iekšējā darbā un nacionālajā jautājumā – uz “Bunda” programmu un statūtiem. “Bunda” aktīvāko darbinieku vidū 1934. gada vasarā un rudenī jāmin G. Meiksins¹³².

15. maija sagrāves rezultātā LSSZP parādījās pat sapņi par teroru, kuri, protams, atspoguļoja gan jaunās partijas vājumu, gan dusmas par iepriekšējiem “oportunistiskajiem” legalitātes grēkiem. Jau 1934. gada maijā nāca zināms, ka LSSZP vadībā (E. Ozoliņa, E. Vītols) ir iecerējuši veidot partijas šūnas (pēc komunistu parauga) no 15 cilvēkiem: tām būs jāveic arī terora akti. 5. jūnijā politiskajai policijai kļuva zināms, ka daži sociālisti pārspriež iespējas “... pielietot teroru pret aizsargiem, nodedzinot rudenī aizsargu komandējošā sastāva un aktīvāko aizsargu nekustamos īpašumus ...”¹³³.

LSSZP jau pašā izveides brīdī uzņēma sakarus ar LKP un komunisti bija arī sociālistu organizācijās. LKP vadība tobrīd terora plānus (par tiem sociālisti

tikai sapņoja, līdzīgi pārkoņkrustiešiem) neatbalstīja. LKP CK loceklis, Rīgas organizācijas (1934. g.) vadītājs F. Pauzers 1935. gada 19. jūnijā ziņoja Kominternes Izpildu Komitejai: 1934. gada vasarā komunistiem nācies "... ar milzīgu uzmanību cīnīties pret sportistu (SSS biedri – A.S.) un jauniešu grupu pučistiskiem mēģinājumiem". Sociālisti esot paziņojuši komunistiem par "...savu plānu sagrābt ārzemju sūtniecības, no turienes pasludinot konstitūcijas atjaunošanu, ieņemot tur aizsardzības pozīcijas līdz ārvalstu iejaukšanās. Mēs ar lielām grūtībām atrunājām ...". F. Pauzers, viens no LKP viskreisākajiem sektantiem, bija reālistiskāks pat daži sociālistiem. F. Pauzers informēja Kominterni, ka LSSZP jauniešu grupa no Inčukalna atsūtījusi komunistiem savu darbības programmu, noliedzot masu darbu un izsakoties tikai par bruņotu cīņu. 1934. gada oktobrī LKP Rīgas organizācijas 13.(3.) rajons ziņoja Kominternes Latsekcijai, ka komunistiem esot radies jautājums: "... kā izturēties pret S. – d. locekļu piedāvājumu ar ieročiem rokā nostāties pret pastāvošo valsts iekārtu. Tika aizrādīts, ka šādi izlēcieni atsauksies kā pakalpojumi fašismam, terora ieviešanai pret revolucionāro strādniecību ..."¹³⁴. Mazajā un ar plašāku sabiedrību nesaistītajā LSSZP ļoti īsu brīdi patiešām pastāvēja galēji ekstrēmi uzskati. Tas bija neizbēgami pēc 15. maija apvērsuma. Tieši apvērsums radikalizēja kreiso daļu.

LSSZP liktenis jau bija izlemts no tās dzimšanas dienas: tai bija jāklūst, vispirms, par LKP satelītu, bet vēlāk, neizbēgami, par pilnīgu marioneti komunistu rokās, tik ilgi, cik viņi vēlējās marioneti izmantot. Sociālisti ignorēja kādu pieredzi, par kuru sociāldemokrātu vidē bija tik daudz spriests: Skujenieku mazinieku likteni. Latvijas politiskajā spektrā nebija vietas otrai sociāldemokrātiskai partijai pa labi no LSDSP, tuvāk pilsoņiem; mazinieku nožēlojamais liktenis to apliecināja. Taču Latvijā nebija arī vietas patstāvīgai sociālistiskai partijai, pa kreisi no LSDSP, bet ne gluži komunistiskai. Tajā spārnā vieta bija tikai LKP; saskarē ar komunistiem uzvara bija nodrošināta primitīvākajam un rupjākajam partnerim – kompartijai.

Liepājas nometnē. Nekādu pretestību apvērsuma īstenotājiem Latvijā neviens neizrādīja. Sociāldemokrāti tomēr nonāca vispirms Rīgas centrālcietumā, kur komunisti priedējās par nīsto "sociķu" ieslodzīšanu. Tā bija LKP patiesā nostāja pret sociāldemokrātiem. Tālāk sociāldemokrātu ceļš veda uz Liepājas koncentrācijas nometni¹³⁵. Tajā bija ieslodzīti arī leģionāri, pārkoņkrustieši, Ā. Bļodnieka jaunsaimnieki un daudzi citi, pat no reālās politikas tālu stāvoši cilvēki, kuri neiederējās "atdzimušajā Latvijā". Nometnē nodibinājās savstarpējās palīdzības komiteja K. Lorenca (dibināšanas iniciators), A. Buševica un R. Dukura vadībā. Tā rūpējās par sociāldemokrātiem, kam bija smagi materiālie apstākļi un kas nesaņēma piegādes no ārienes, kā arī, cik tas bija iespējams, par viņu ģimenēm.

Liepājas nometnē vēl vairāk padziļinājās vecās domstarpības LSDSP vadībā. Pat telpu izvēlē dominēja ideoloģisks princips: kreisā partijas vadība

– F. Menders, A. Buševics, E. Vītols, O. Briškis – dzīvoja vienā istabā, kurā savukārt nav vēlējies apmesties V. Bastjānis. 1934. gada 11. augustā politiskās pārvaldes aģentūras nodaļas vadītāja R. Štiglics secināja, ka starp kreiso spārnū (Menders, Buševics, Lorencs u.c.) un mēreno (Bastjānis, Dukurs, R. Bīlmanis, Jagars u.c.) pastāv asas attiecības, īpaši – jautājumā par LSDSP nākotni. Kreisie iestājās par nelegālu darbību. Kopumā tieši viņi noteica toni nometnē. 22. jūnijā istabā, kurā dzīvoja F. Menders un A. Buševics, notika apspriede par nelegālas darbības īstenošanu pēc atbrīvošanas no nometnes¹³⁶.

Dzīves apstākļi nometnē bija ciešami un režīmu nevarēja nosaukt par ļoti bargu. Taču tas nedrīkst mūs novirzīt no principiāla vērtējuma. Protams, ja salīdzināsim Liepāju ar Gulagu, tad tā būs kūrorts. Nometnes režīma raksturs nav mazsvarīgs, taču – otršķirīgs jautājums. Lieta ir principā: Latvijā tika radīta koncentrācijas nometne, kurā turēja nevainīgus cilvēkus. Nometnes režīma relatīvo maigumu noteica ne tik daudz Ulmaņa humānisms, cik bažas par Eiropas demokrātisko lielvalstu nostāju. Ieslodzītie mēģināja uzturēt sakarus (vismaz – sniegt informāciju) ar ārzemēm. Bijušais LSDSP priekšsēdētāja biedrs J. Višņa 4. jūlijā nosūtīja uz Parīzi Francijas Vispārējās darba konfederācijas un Amsterdamas arodinternacionāles līderim Leonam Žūo vēstuli ar lūgumu organizēt Latvijas eksporta boikotu ar prasībām atbrīvot ieslodzītos sociāldemokrātus Latvijā.

Nometne pastāvēja līdz 1935. g. pavasarim, bet vadošo LSDSP darbinieku atbrīvošana sākās jau 1934. gada septembrī. Visilgāk noturēja LSDSP kreiso vadību – LSDSP bijušo priekšsēdi F. Menderu un sekretāru A. Buševicu atbrīvoja 15. martā, priekšsēdētāja biedru A. Rudevicu – 29. martā. Viņi bija pēdējie. Iespējams, ka LSDSP vadība tiktu paturēta Liepājā arī vēl ilgāk, bet K. Ulmanis tomēr rēķinājās ar Rietumu demokrātijas zemēs esošajiem noskaņojumiem. Par F. Mendera un A. Buševica atbrīvošanu izteicās Latvijas sūtnim Parīzē Dr. O. Grosvaldam bijušais Francijas ministru prezidents E. Errio¹³⁷.

1934. gada novembrī politiskās policijas priekšnieks J. Frīdrihsons izsauca pie sevis dažus atbrīvotos sociāldemokrātus (viņu vidū – arī V. Grēviņu) un ieteica viņiem “... neapmeklēt teātru pirmizrādes, nesēdēt kafējnīcās, vispār izvairīties no parādīšanās visur tur, kur pulcējās ļaudis”¹³⁸. Tāda sociāldemokrātus sagaidīja “vienotā Latvija”, kuras iekārta izsauca nepatiku pasaules tobrīd nedaudzajās demokrātiskajās valstīs. Kā izsmiekls skaņēja “Brīvās Zemes” vārdi: “Mums jāvingrinās draudzībā un sadarbībā ar otru latvieti, lai latvietis jau tāpēc vien mums kļūst mīļš un labs, ka viņš ir mūsu tautas piederīgs. ...lai katru dienu domājam par to lielo brīvību, kāda tagad dota katram īstam latvietim un viņa darbam”¹³⁹. Šo “brīvību” sociāldemokrāti izjuta arī odiozajā tiesas prāvā, kura apkaunoja Latvijas vārdu demokrātiskajā pasaulē.

Represijas pret sociāldemokrātiem bija ne tikai bez jebkāda juridiska pamata, bet tās par pārmērīgām jāvērtē pat no 15. maija režīma viedokļa. Tika

apcietināts ne tikai likumīgās Saeimas priekšsēdis Dr. P. Kalniņš, bet Mežaparkā, Jahtkluba ielā 5, internēta viņa sieva Klāra Kalniņa, viņas māsa, Br. Kalniņa sieva kopā ar dažus mēnešus veco dēlu Ingvaru, viņas māsa un māte. Šīs sievietes ne ar ko nevarēja apdraudēt "vienoto Latviju", bet tagad viņas atradās vairāku policijas ierēdņu uzraudzībā. Saeimas priekšsēdētāja Dr. P. Kalniņa arests notika ļoti rupji: vairāki aizsargi sagrāba viņu aiz apkakles un burtiski izrāva no dzīvokļa. P. Kalniņš to vērtēja kā visbrutālāko apcietināšanu, kādu viņam jebkad bija nācies piedzīvot. Apcietināmo sociāldemokrātu sarakstu tieši sastādīja K. Berķis, Alfrēds Bērziņš un iekšlietu ministrijas administratīvā departamenta direktors J. Anšmits, saraksti tika nodoti J. Frīdrihsonam izpildīšanai¹⁴⁰. Arestējot Saeimas deputātus, tika rupji pārkāpti Satversmes 29. – 30. panti. Civilpersonu aresti un neaizsargātu telpu ieņemšana – uz to aizsargu un armijas vadība bija spējīga. Armijas modernizācijai un kaut vai simboliskai pretošanās agresoram 1940. gada jūnijā – tam antidemokrātiskie aizsargu vadītāji un vecie, neizglītotie cara laika virsnieki nebija spējīgi.

Represijas bija smags psiholoģisks pārdzīvojums arī tāpēc, ka attiecības ar K. Ulmani privāti vairākiem sociāldemokrātiem bija draudzīgas, senas. "Man bija jāpiedzīvo, ka mans skolas biedrs Kārlis Ulmanis ieslodzīja cietumā manu vīru un dēlu un viņus tiesāja kara tiesā uz nepatiesu apmelojumu pamata," rakstīja savās atmiņās K. Kalniņa¹⁴¹. Klāt nāca netīra kampaņa presē. "Pēdējā Brīdī" 3. jūnijā publicēja tenku rakstu par K. Kalniņu un citu internēto sieviešu dzīvi policijas uzraudzībā Mežaparkā. Sakautā politiskā pretinieka noķengāšana neliecināja uzvarētājiem par labu; tas bija Latvijas zemās politiskās kultūras atspoguļojums. Raksts "Pēdējā Brīdī" ir bijis nepatīkams pat V. Munteram, kurš savā dienasgrāmatā 5. jūnijā to raksturoja kā nejēdzību¹⁴². Pārsteidzoši brutālas bija represijas pret Andreja Veckalna ģimeni. Apcietinājumā nonāca ne tikai viņš pats, bet Rīgas Termiņcietumā atradās arī viņa slimā sieva Ķersta Veckalne. Mājās bez uzraudzības palika trīs bērni – 16 gadus vecā Mirdza, 13 gadus vecā Guna un 11 gadus vecā Laima. 15. jūnijā Mirdza bija spiesta lūgt J. Frīdrihsonu atbrīvot māti: "...vistuvākā laikā man draud izlikšana no dzīvokļa, jo īri samaksāt es nespēju. Esmu pilnīgā izmisumā un nezinu nekā ko iesākt." 20. jūnijā Ķ. Veckalna tika atbrīvota¹⁴³. Attieksme pret K. Ulmaņa režīma represijām pret politiskajiem pretiniekiem ir zināmā mērā demokrātiskas pārlicības rādītājs. Ja uzmanība tiek veltīta nevis pašam nepieņemamajam represiju faktam, bet to salīdzinājumam ar teroru PSRS, Vācijā, izceļot Latvijā notikušo represiju relatīvo maigumu, tas rada pamatotas bažas par to, vai šādas nostājas paudēji ir patiesi demokrāti, vai tikai antikomunisti (pie tam – vairāk vārdos, nekā pēc būtības). Pilnīgi korekts nebija pat E. Andersons, rakstot, ka pēc 15. maija esot apcietināti gan pārliecināti demokrāti un patrioti, gan kreisā virziena dogmātiķi¹⁴⁴. Kreisais dogmatisms ir nelāga lieta, taču nevar būt par pamatu ieslodzīšanai cietumā.

Politiskajā policijā jau bija gatavotas un vairumā nodrukātas lapiņas ar trafaretu uzrakstu – “sastāvējis un aktīvi darbojies organizācijās, kuru darbība kaitē valsts interesēm”. Tajās J. Frīdrihsons tikai ierakstīja “kaitnieku” vārdu un uzvārdu un nosūtīja attiecīgajai iestādei ar prasību atbrīvot no darba. “Tīrīšana” notika plaši. V. Munters 1934. gada 25. maijā dienasgrāmatā ierakstīja: “Sociāldemokrāti skolotāji. Tos taisni vajag sēdināt laukā”¹⁴⁵. Lielākā LSDSP daļa, pilnīgi ieaugusi legalitātē, neticēja, ka var notikt kas 15. maijam līdzīgs un represijām nebija psiholoģiski gatavoti. Carisma un vācu okupācijas laiks jau likās aizmirsts. Kad 16. maijā apcietināja V. Grēviņu, “Dienas Lapas” galveno redaktoru un “Pen kluba” sekretāru Latvijā, tas viņam smalkajam dzejniekam un satīriķim Dr. Orientācijam bija smags trieciens un viņš lūdza valdību nesūtīt viņu uz Liepāju, solīja neko nedarīt pret jauno režīmu. Liepājas nometnē viņš tomēr nonāca. Bijušais valsts kontrolieris R. Ivanovs pats pieteicās atstāt Rīgu un doties uz savu dzimto Bēnes pagastu. J. Celms un Dr. P. Kalniņš jūnijā lūdza atbrīvot viņus no cietuma; Saeimas priekšsēdis gan “ar īgnumu un spītu”¹⁴⁶. (Pašcieņas pilna stāja Dr. P. Kalniņu raksturoja visu diktatūras laiku.)

Bez gaidāmās Dr. P. Kalniņa, Br. Kalniņa, P. Ulpes un J. Celma tiesas bija iecerēts process arī pret LSDSP kreiso vadību par “nacionālo nodevību”, sadarbību ar komunistiem, Kominterni, PSRS. Apvērsumam bija jārod attaisnojums t.s. ārējiem draudiem, no kuriem Ulmanis “paglābis” valsti. Jau 17. maijā “Brīvā Zeme” pasludināja, ka ir uzmanīgi jāseko “... ārējā ienaidnieka soļiem ...”; dabiski – arī “ienaidnieka aģentūrai” Latvijā. Šādā sakarībā 1934. gada jūlijā presē sākās līdz tam neredzēta sociāldemokrātu apmelošana. 6. jūlijā valdības oficiozs “Brīvā Zeme” pasludināja, ka bijušo politisko partiju “...laiks ir pagājis un viņiem no sabiedriskās domas un kopdarbības ir jāpazūd” 10. jūlijā tieši galvenais K. Ulmaņa preses orgāns – “Brīvā Zeme” sāka publicēt J. Pošeikas (H. Bogomolova) dēku gabalu par sociāldemokrātu sadarbību ar LKP, Kominterni un PSRS ar nolūku graut Latviju. Liepājas nometnē ieslodzītie sociāldemokrāti, lasot “Brīvo Zemi”, ne bez pamata bažījās, vai pret LSDSP vadību negatavo tiesu, kā pret ārvalstu aģentiem. Sacerējuma oficiālais autors J. Pošeika bija meklējis pie F. Mendera kā zvērīnāta advokāta juridisku palīdzību 1928. gada aprīlī: Pošeika bija sodīts par zirgu zādzību. Sadarbojoties ar politisko policiju, Pošeika bija publicējies arī “Jaunākajās Ziņās” (iespējams, ka “rakstniecībā” viņam palīdzēja Jūlijs Lācis. 1940. Gadā, pēc okupācijas, J. Frīdrihsons atzina, ka Pošeika ir bijis politiskās policijas informators¹⁴⁷). Tagad šis kriminālais tips bija “eksperts” sociāldemokrātu lietās. J. Pošeikas rakstu sērija turpinājās līdz 24. augustam, kad pēkšņi pārtrūka ... Pēdējā fragmentā autors piedzejoja sociāldemokrātu un viņu aģentūras konspiratīvu tikšanos Maskavā pat ar J. Daniševski, I. Smilgu, J. Rudzutaku. Tas nu bija par daudz. 1937. – 1938. gadā šādas “ziņas” PSRS presē drukātu ar prieku,

bet vēl bija tikai 1934. gads un latviešu lielinieki, īpaši J. Rudzutaks, bija PSRS oligarhijā diezgan augstos amatos. F. Menders liecināja, ka, iznākot no Liepājas nomietnes, viņš apmeklēja Latvijas demokrātijai draudzīgo Čehoslovākijas sūtni J. Lipu un tur satīcis S. Brodovski. Padomju sūtnis stāstījis, ka pēc tam, kad J. Pošeika bija ķēries pie PSRS augstā ranga vadības krievu sūtniecībā Rīgā no Maskavas saņemta direktīva protestēt, un J. Pošeikas publikācija tika apturēta!¹⁴⁸

Šis sacerējums nedaudz vēlāk kā “autora izdevums” (nav šaubu, ar valdības svētību) – “Latvijas grāvēji (Latvijas sociāldemokrātu vadoņu slepenā sadarbība ar komunistiem)” – iznāca atsevišķā brošūrā. Atšķirībā no seriāla “Brīvajā Zeme”, PSRS vadītāji tur vairs netika minēti; viņus kaitināt nebija gudri. Toties K. Ulmaņa režīma ideoloģiskās ekspansijas garā klāt tika pierakstīta jauna nodaļa “Kāpēc bija nepieciešami 15. maija nakts notikumi”. J. Pošeika neslēpa, ka mērķis ir propagandēt “...vēsturiskās 15. maija nakts notikumu nozīmi”. Klāt nāca arī neiztrūkstošā K. Ulmaņa slavināšana: publikācijās “Brīvajā Zemē” valdības norādījumi par “vadoņa” cildināšanu vēl nebija iestrādāti (1934. gada 5. jūnija vakarā, tiekoties ar preses pārstāvjiem, Alfrēds Bērziņš bija noteicis jaunā režīma propagandas virzienus, to vidū arī vadoņa kultu. Pat V. Munters dienasgrāmatā 7. jūnijā atzīmēja: “A. Bērziņš ar presi runā par daudz nediplomātiski par “vadoni”. Bet ieraksts 29. jūnijā liecināja, ka Alfrēds Bērziņš jau mērķēja uz totālu informācijas valstiskošanu un ideoloģizāciju un nacisma pieredzes pārņemšanu: “Bērziņš prasa Goebels uzbūvi ...”¹⁴⁹.) Brošūrā bija arī dažas topošā “nacionālā” valsts sociālisma ideoloģijas tēzes: antisemitiskais apgalvojums, ka sociāldemokrātu arodbiedrību līderis A. Veckalns esot nodevis strādniekus “žīdu un citu kapitālistu kalpībā”¹⁵⁰.

15. maija apoloģētikai kalpoja arī teiktais, ka pēc apvērsuma “... nevienā fabrikā, nedz strādnieku kvartālos, nedz arī kur citur neparādījās ne mazākās strādnieku simpātijas viņiem (sociāldemokrātiem – A.S.)”. Šaubu nav, sociāldemokrātu ietekme strādniecībā bija sākusi mazināties, bet pat šis apgalvojums bija vienpusīgs. A. Avots “Latvī” 16. jūlijā secināja: “Strādnieks uzņēma 15. maija notikumus vienaldzīgi, bez lielas sajūsmas ...”. Represijas pret sociāldemokrātiem neizraisīja viennozīmīgu pozitīvu nostāju pat laukos, kur ulmaniskās ideoloģijas ietekme bija daudz stiprāka un 15. maija apsveicēju – daudz vairāk. Kad 1934. gada vasarā sākās K. Ulmaņa tā saucamie goda vārtu braucieni, “vadoņa” runās sastopama arī sociāldemokrātijas aizliegšanas tēma. 17. jūnijā Madlienā, kā liecina ieraksts V. Muntera dienasgrāmatā, K. Ulmanis teicis: “Soc. dem. slēgta. Beigas.”, bet klātesošo reakcija, kā atzīmē V. Munters, bijusi: “Ne visai aplaudēja.” Savukārt, ieraksts dienasgrāmatā 1934. gada 11. decembrī, sakarā ar sociāldemokrātu Tautas nama nodošanu aizsargiem, ir šāds: “Strādnieki kurn: no viņu grašiem celts un aizsargi nolaupījuši”¹⁵¹. Varam minēt arī liepājnieka K. Siljakova, kuru nevar apvainot

simpātījās sociāldemokrātiem, liecību. Viņš ir atzīmējis pat strādnieku (Liepājā) augošo nemieru ar K. Ulmaņa valsts sociālisma ekonomisko politiku¹⁵². Neiztīrējot šo jautājumu sīkāk, atzīmēšu tikai, ka J. Pošeikas publikācijā strādnieku sajūsma par 15. maiju bija ļoti stipri pārspīlēta.

Sakarā ar to, ka tika gatavota tiesa pret Dr. P. Kalniņu, Br. Kalniņu, P. Ulpi, J. Celmu un, iespējams, bija arī iecerēta pret F. Menderu, tad visa Pošeikas aprakstītā centrā kā komunistu draugi un Kominternes aģenti tika izvirzīti viņi. Apvainojumi Dr. P. Kalniņam, ka viņš Kominternes uzdevumā esot grasījies vai izzagt Latvijas "... armijas mobilizācijas plānus", ir smieklīgi. P. Kalniņš pārstāvēja sociāldemokrātu labējo virzienu, kurš negribēja dzirdēt ne par kādu sadarbību ar Komunistisko partiju vai Kominterni. Tie bija patiešām gebelsiski meli par likumīgi ievēlēto parlamenta priekšsēdi un valsts prezidenta vietnieku.

Šo melu sakarā atzīmēsim tikai sekojošo:

1. Maskava patiešām izmantoja, kā jau rakstīju, LSDSP kreisi-dogmatiskos priekšstatus par starptautisko stāvokli (īpaši – nepatiku pret Poliju) savā labā; taču tā nebija sociāldemokrātu krišana līdz pat aģentu līmenim. Nevienā gadījumā 20. – 30. gadu sākumā politiskā policija neievadīja lietas par sociāldemokrātu sakariem ar Krieviju. Nevienš no 20. – 30. gadu skandāliem, kuri bija cēlušies no Krievijas graujošās darbības Latvijā, nebija saistīti ar LSDSP. Daudzās publikācijās¹⁵³ esmu pieskāries padomju subversīvai darbībai un gribu tikai atzīmēt, ka vissmagākais skandāls – PSRS militārā atašeja vietnieka K. Langes lieta 1928. gadā – pierādīja, ka padomju speciālie dienesti sekmīgi darbojās pat tādā vidē, kurā neviena sociāldemokrāta nebija – visaugstākajās armijas aprindās¹⁵⁴. Tā nebija sociāldemokrātu, bet pilsoniskā P. Juraševska valdība, kura pēc skandāla ar K. Langi kļuva daudz tolerantāka pret krievu izlūkdienestu; PSRS vēstniecības regulāra novērošana tika būtiski sašaurināta.¹⁵⁵
2. Iznācis no Liepājas nometnes, Dr. F. Menders apmeklēja Senātu un ierosināja virsprokuroram A. Kaņepītim ievadīt pret sevi prāvu par valsts nodevību. Menders bija gatavs procesam. A. Kaņepītis atmetis ar roku un pat nav runājis par tādām blēņām¹⁵⁶. Tiesu aprindas bija ļoti konservatīvas, sociāldemokrātu draugu tur bija maz, taču daudzi juristi pat Ulmaņa laikā nezaudēja profesionālo ētiku un goda izjūtu. Ievadīt prāvu pret F. Menderu režims tā arī neiedrošinājās.
3. Politiskā policija, pēc 15. maija fabricējot apmelojumus par bijušo politisko partiju darbību, nebūt nebija nesavtīga. Lai arī bija nodibināta "autoritāra vienības valsts", politiskās policijas darbība nepārtraukti tika paplašināta, kas taču nebūtu raksturīgi "vienotai" valstij. 1934. gada 3. oktobrī politiskajā policijā strādāja 146 darbinieki (štātā), no viņiem Rīgā – 71 darbinieks. Aģentūras vajadzībām viņi lietoja Ls 5300. J. Frīdrihsons 1934. gada oktobrī lūdza palielināt līdzekļus aģentūrai par Ls 2000¹⁵⁷. Šāda prasība bija jāmotivē un tika sacerētas "liecības" par bijušo politisko partiju "graujošo darbību".

4. Neviena apmelotais sociāldemokrāts neieguva visplašāko sabiedrības aprindu acīs tādu nodevēja veidolu, kāds bija 15. maija istenotājām, Ulmaņa favorītam V. Munteram. Ne par vienu sociāldemokrātu nevarētu teikt, ka neuzticība un aizdomas pret viņiem sasniegtu "... vai tūri fantastiskus apmērus", kā tas bija Muntera gadījumā¹⁵⁸. Nevienam sociāldemokrātu izdevums, līdz 1934. gada 15. maijam, tā neapjūsvoja PSRS un Staļinu, kā ulmaniešu prese pēc 1939. gada 5. oktobra un Ulmanis, Munters – paši. Grūti iedomāties sociāldemokrātus apdziedot pat šarlatāna T. Lisenko mācību¹⁵⁹. Pielāgošanās krieviem tieši 15. maija režīma norietā ieguva fantasmagoriskas formas.

Jautājums par sociāldemokrātiem kā PSRS aģentiem nav nopietnas uzmanības vērts; tie bija 15. maija režīma izdomājumi. Blēņu stāsti par 15. maiju kā glābiņu no sociāldemokrātu savvērestības, kopā ar Maskavu, bija īpaši izplatīti Latvijā 1990.–1992. gados; dzejnieks A. Pēlecis bija viens no aktīvākajiem to stāstītājiem.¹⁶⁰ Deviņdesmito gadu beigās šī literatūra ir krietni devalvējusies, bet ne viens viens "labējais" tagad ir pievērsies "kreisumam". Šī nožēlojamā metamarfoza nav grūti izskaidrojama: pirmajā brīdī pēc neatkarības atjaunošanas jaundzimušie "labējie" iedomājās, ka var būt gan primitīvs "labējiskums" un nacionālisms, gan lēta dzīve un sociālisms ekonomikā. Samaksa par šiem māņiem pienāca drīz: normālā, kapitālistiskā dārdzībā un liberālā brīvībā ir tiesības būt arī nacionālismam un "labējam", ja ir vēlšanās un ja ir iespēja par to būt.

Patiesu interesi patiešām var izraisīt LSDSP un 15. maija režīma ārpolitisko doktrīnu salīdzināšana. 1936. gadā V. Munters formulēja režīma ārpolitiskos mērķus:

- 1) miera nedalāmības uzturēšana Eiropā. Burtiski to pašu vēlējās LSDSP.
- 2) sadarbība ar Igauniju un Lietuvu. LSDSP divdesmitajos gados bija par Baltijas Savienību, bez Polijas; 30. gadu sākumā – pret savienību pat bez Polijas, uzskatot, ka tā tik un tā nonāks Polijas iespaidā – Igaunijas pro-vāciskuma dēļ. Tā bija cīņa ar vēdzirnavām: Baltijas Savienība (alianse) nebija iespējama nekādā veidolā. Pret Baltijas Antanti – bezzobainu konsultatīvu pakto kura radās 1934. gada septembrī, LSDSP nebūtu iebildusi. Nekādus panākumus Baltijas politikā neguva arī 15. maija režīms: attiecības ar Lietuvu un Igauniju ieguva vai nu pilnīgi formālu, vai pat – nereti – atklātas nepatikas pilnu raksturu. Tā cēlonis bija arī K. Ulmaņa režīmā un – īpaši – V. Muntera personiskajās ambīcijās. Antidemokrātiskie režīmi Baltijā tikai padziļināja vēsturisko atsvešinātību starp Baltijas tautām, bet Baltijas Antantes 1934. gada līgums bija tikai mazvērtīgs papīra gabals.
- 3) izvairīšanās no ārējām ietekmēm un atkarības. Tie bija tikai tukši vārdi. Sociāldemokrāti ārpolitikā arī nereti nodarbojās ar frāžu producēšanu.

Ļoti zīmīgs ir Muntera atzinums par 15. maija nostāju pret PSRS. Kā redzējām, LSDSP tika apsūdzēta kā PSRS aģentūra. Pat 90. gados Latvijā varēja

sastapt diletantiskus spriedelējumus, ka 15. maija apvērsums bijis vērstis pret PSRS. Munters atzina skaidri: apvērsums nācis, lai **uzlabotu** attiecības ar PSRS¹⁶¹. Munters norādīja, ka apvērsums bijis nepieciešams, lai pilnībā tiktu aplklusināta labējā pilsoniskā opozīcija, kura uzbrukusi PSRS un lai valdība varētu pilnīgi brīvi darboties par labu attiecību izkopšanai ar Padomju Savienību. Munters atklāti atzina vienu no 15. maija cēloņiem – politiskās partijas esot kritizējušas Ārlietu ministriju un grāvuši tās autoritāti¹⁶². Tas ir – Munters nevēlējās un neprata strādāt demokrātiskas kontroles apstākļos. 1933. gadā, kļuvis pa Ārlietu ministrijas ģenerālsekretāru, viņš vēlējās autoritāri vadīt ārlietas. Tam bija nepieciešams 15. maijs.

Var secināt, ka Ulmaņa režīms nepiedāvāja un nespēja piedāvāt jaunu ārpolitisku doktrīnu. Nevienu Latvijas drošības jautājumu tas neatrisināja. Tieši tajā jautājumā, kur sociāldemokrātiem tika veltīti vislielākie apvainojumi – attiecībās ar PSRS – Ulmaņa režīms tālu apsteidza LSDSP pretimnākšanā Padomju Savienībai. LSDSP vienmēr naivi atzina, ka drošība jāmeklē kopā ar PSRS. 1934. gada 21. janvārī, partijas ārkārtas kongresā, F. Menders izteicās par aktīvāku Latvijas nostāju attiecībās ar PSPS – kā eventuālu pretsparu Vācijai¹⁶³. Stipri jāšaubās, vai tā bija derīga rekomendācija, taču tā bija skaidri izteikta. Ulmanis – Munters veselu gadu – līdz 1935. gada jūlijam – svārstījās, vilcinājās, cerot uz pilnīgi neiespējamo: kolektīvu drošību Eiropā, kurā būtu saistīta gan PSRS, gan Vācija, gan Polija. Tas liecināja par Muntera kā analitiķa vājumu. Kad laiks bija zaudēts, visi kolektīvās drošības varianti sabrukuši, Latvija 1935. gada 10. jūlijā piedāvāja Padomju Savienībai noslēgt **bilaterālu** Latvijas – PSRS savstarpējās palīdzības līgumu¹⁶⁴. Krieviem tas jau vairs nebija vajadzīgs, Latvija nedabūja savai drošībai neko, ne kolektīvi, ne bilaterāli.

Atšķirībā no LSDSP Ulmaņa režīms ārējo politiku saistīja ar izdomātiem iekšpolitiskiem panākumiem. Formula bija sekojoša: viss, ko Latvija iegūs starptautiskajā jomā, būs nācis tikai pateicoties 15. maija režīmam, demokrātija to nespētu dot. Līdz ar to režīms bija nolemts ilūziju radišanai, bija jāizdomā panākumi. K. Ulmaņa runa Ministru kabineta sēdē 1936. gada 13. oktobrī liecināja, ka 15. maija režīmam ir divi “... ārkārtīgi sasniegumi ...”, kuri nebūtu bijuši bez 15. maija: Latvijas ievēlēšana Tautu Savienības padomē un Baltijas Antante¹⁶⁵. Abi tie bija formāli akti, bez jebkādas nozīmes Latvijas drošībai un būtu notikuši arī bez 15. maija; ievēlēšana par Tautas Savienības padomes nepatstāvīgo locekli, toties, nāca, kad Tautas Savienība jau bija dziļā un neapturamā krīzē. Ulmaņa režīms radīja mazai, neaizsargātai valstij nepieļaujamu un bīstamu pieeju ārējai politikai – režīma iekšpolitisko, prestiža interešu iespaidu uz ārpolitiskā stāvokļa vērtējumiem, analīzi, ārpolitisko lēmumu pieņemšanu.

Tiesa. Gaidāmajam sociāldemokrātu tiesas procesam bija jāleģitimē 15. maija apvērsums un jārod kāds apstiprinājums oficiozajam viedoklim, ka

K. Ulmanis ir glābis valsti no iespējamajiem kreiso un labējo (pērkoņkrusts, leģionāri) ekstrēmistu pučiem. Taču, kā pamatoti atgādināja Ā. Šilde, “kas īsti valsts iekārtu ir apdraudējuši, tas netika minēts pat K. Ulmaņa vēsturiskajā 18. maija runā, kur viņš deva vispārēju izskaidrojumu notikušajām politiskajām pārmaiņām”. Nopietns skaidrojums netika rasts arī vēlāk, tā vienkārši nebija. Taču jau pirms sociāldemokrātu prāvas notika process, kam bija jādiskreditē demokrātija, bijusi parlamentārā iekārta un “partiju laiki” kā korupcijas un visu pārējo nelaimju cēlonis. (2. jūnijā “Pēdējā Brīdī” pat solija: “Saeimas darbību pārtraucot, valsts ietaupīs 1 mlj. latu gadā”. K. Ulmaņa režīma augošā birokrātija īstenībā patērēja vairāk valsts līdzekļu nekā Saeima.) 1934. gada 2. augustā sāka iztiesāt bijušā finansu ministra Jāņa Annusa lietu. Viņš ar Kauņas M. Bernšteina firmas starpniecību bija iepircis padomju graudu cukuru, it kā nodarījis ļaunu Latvijas saimniecībai un personiski iedzīvojis. Faktiski tiesas smaile bija vērsta pret bijušo ministru prezidentu A. Bļodnieku un “nеспējīgo” Saeimu; negaidot tiesas spriedumu, oficiozā prese jau pasludināja A. Bļodnieku par vainīgu Ls 50 000 liela kukuļa saņemšanā¹⁶⁶. Apsūdzību uzturēja K. Ulmaņa uzticības persona – Rīgas apgabaltiesas prokurors A. O. Karčevskis. J. Frīdrihsona liecības čekā 1940. gadā atklāj procesa safabricēto dabu¹⁶⁷.

Annusa prāvai bija vismaz *divi* mērķi. Pirmais – “deģenerētā parlamenta” un “korupcijas” atmakošana. Šo mērķi prāva nesasniedza. “Deģenerētās Saeimas” tēls neiegauva stereotipa vietu masu apziņā. 15. maija režīms arī neparādīja tādu priekšstatu izveidošanos, kuri režīmu identificētu ar korupcijas izskaušanu. Gluži otrādi: režīma būtība – saimnieciskās dzīves nonākšana augošā valsts birokrātijas kontrolē, nepastāvot brīvai presei, parlamentam un citiem demokrātiskiem korupcijas ierobežojumiem – radīja korupcijai ideālus apstākļus. Tieši Ulmaņa režīma pirmais finansu ministrs L. Ēķis kļuva par cilvēku, kurš plašā sabiedrības apziņā (arī anekdošu veidā; jāatzīmē, ka neviens demokrātijas laika koruptants nebija kļuvis par anekdošu objektu) asociējās ar korupciju. Tuvu viņam bija arī Kredītbankas direktors Andrejs Bērziņš. Otrais mērķis bija brīdinājums minoritāšu saimnieciskajām aprindām, īpaši – ebrejiem. Annusa prāva bija signāls gaidāmajai minoritāšu saimnieciskajai ierobežošanai.

Otrā politiskā prāva bija četru sociāldemokrātu tiesa. Tās nozīme bija daudz lielāka. J. Annusa prāvai bija jādiskreditē “deģenerētā demokrātija”, sociāldemokrātu tiesai – jāpierāda, ka 15. maijā priekšvakarā pastāvēja pilsoņu kara draudi, sociāldemokrāti gatavojuši bruņotu puču un tml. 15. maijam bija jāiegūst sabiedrības glābēja veidols. Gatavojoties šai tiesai, Ulmaņa režīms pieļāva vismaz dažas nopietnas kļūdas. Pirmā bija taktiska kļūda – režīms pārvērtēja tiesas gatavību piespriedot jebkuru spriedumu, kuru Ulmanis gribēja, un nenovērtēja četru apsūdzēto – Dr. P. Kalniņa, B. Kalniņa, J. Celma un

P. Ulpes – nopietno gatavošanos prāvai. Latvijas kara un iekšlietu ministri 1934. gada 23. oktobrī nodeva lietu Kara tiesai, kura 25. oktobrī piekrita to iztiesāt pēc kara laika likumiem. Taisnība Ā. Šildem, kurš norādīja: “Pretēji parastajiem krimināltiesību principiem bija paredzēta sodāmības iespēja arī par nodarījumiem, kas bija izdarīti pirms kara stāvokļa izsludināšanas”. 26. oktobrī Kara tiesa nolēma lietu iztiesāt atklātā, publiskā tiesas sēdē. Taču 22. novembrī kara ministrs J. Balodis pieņēma lēmumu “... minēto lietu iztirzāt pie slēgtām durvīm”, motivējot to gan ar nepieciešamību “... nodrošināt pareizu un objektīvu tiesas darbību”, gan ar bažām, ka “... atklāta iztiesāšana varētu traucēt sabiedrisko mieru un kārtību”¹⁶⁸. Atklāta iztiesāšana nekādi nevarētu traucēt “pareizai, objektīvai” tiesas darbībai, gluži otrādi. Režims tomēr baidījās no atklātas prāvas, kas kompromitētu, galvenokārt, 15. maija apvērsuma rīkotājus. Laikraksts “Rīts” 27. novembrī atzinās: sociāldemokrāti atklātā procesā pūlētos “... diskreditēt Latvijas valsti un šis valsts iekārtu”. No tā nebūtu ko būties, ja “iekārta” būtu radusies likumīgi.

27. oktobrī B. Kalniņš nodeva Rīgas Centrālcietuma priekšniecībai 24 liela formāta, sīki aprakstītas lapas, pieprasot uzaicināt uz prāvu 40 papildu lieciniekus (procesa organizētāji bija iecerējuši aicināt 16 lieciniekus – no viņiem 14 politiskās policijas ierēdņus un policistus, kuri, protams, liecinātu pret sociāldemokrātiem). Viņu vidū – bijušais prezidents G. Zemgals, bijušie ministru prezidenti P. Juraševskis un M. Skujenieks, bijušais politiskās policijas priekšnieks V. Ozoliņš, ģenerālis J. Francis un citi. J. Celms prasīja uzaicināt 10, P. Ulpe – 7 lieciniekus. B. Kalniņa lūgums arī šodien ir interesants vēstures avots, bet tobrīd tas bija sliktis vēstnesis procesa organizētājiem. B. Kalniņš aicināja par liecinieku R. Ivanovu, kurš varētu liecināt, ka “... es, Br. Kalniņš, ministru prezidenta Ulmaņa un apsardzības ministra Zāliša uzdevumā 1919. gada 28. maijā ar vadu savas rotas kareivju izbraucu uz Rīgu ģen. Baloža (neprecizitāte, J. Balodis tobrīd bija pulkvedis. – A.S.) rīcībā un šeit ar saviem kareivjiem no vācu iestādēm apslēpti ieņēmu Tūtera spiestuvi, iespiedu un izplatīju Tautas Padomē ietilpstošo partiju uzsaukumus Rīgas un Vidzemes iedzīvotājiem”. Vairāki liecinieki, kā rakstīja B. Kalniņš, varētu apstiprināt, ka viņš bija “... dežurējošais virsnieks Baloža brigādes jaunformējamā spēkā tanī 1919. gada jūnija naktī, kad vāci atstāja Rīgu un ka es toreiz faktiski kārtoju iestāžu un vietu ieņemšanu no nacionālās armijas vienībām”. B. Kalniņš arī atgādināja, ka viņš ir kaujinieciskā pret Bermontu vērsta uzsaukuma “Pie ieročiem!” autors un ka no 1919. gada 7. oktobra līdz 11. decembrim bija darbojies Armijas virspavēlnieka štāba operatīvās daļas izlūkošanas nodaļā, piedalījās kaujās pret Bermontu (1929. gada 11. novembrī Valsts prezidents G. Zemgals pavēlēja armijai un flotei Nr.480 bija piešķīris B. Kalniņam leitnanta pakāpi “... par nopelniem Latvijas atbrīvošanā ...”¹⁶⁹.) Savukārt, apsūdzētais

J. Celms 1918. gada decembra beigās, būdams Rīgas pilsētas valdes loceklis, tika ievēlēts arī Rīgas apsardzības komitejā, vēlāk, Bermonta laikā, viņš atstāja Berlīni, kur uzturējās valdības uzdevumā, brīvprātīgi iestājās Latvijas Armijā. 1919. gada 7. novembrī, kaujā aiz Bolderājas ar savu varonīgo rīcību "... sacēla paniku ienaidnieka aizmugurē un lielā mērā kā Tautas Padomes loceklis paceldams garastāvokli mūsējos". J. Celms bija Lāčplēša III šķiras ordeņa kavalieris, bet P. Ulpe 1929. gada 18. oktobrī par nopelniem Latvijas atbrīvošanā bija saņēmis Atbrīvošanas cīņu 10 gadu jubilejas medaļu¹⁷⁰. Vai procesa iecerētājiem būtu patīkami atklātā sēdē dzirdēt par sociāldemokrātu, kurus apvainoja nelojalitātē pret Latvijas valsti, lomu tās izveidē? Jāsecina, ka režīms bija pieļāvis kļūdu arī apsūdzēto izvēlē. Dr. P. Kalniņš un J. Celms bija ļoti mērenu sociāldemokrātisku uzskatu pārstāvji. Viņu reputācija 1918.–1934. gadā bija nevainojama. Ulmaņa režīms ignorēja to būtisko apstākli, ka izvirzīto apsūdzību ticamības pakāpi noteiks iedzīvotāju priekšstati par Dr. P. Kalniņa kā Saeimas priekšsēdi un J. Celmu kā Latvijas bankas padomes priekšsēdi. Jo smagākas apsūdzības viņiem tika izvirzītas, jo tās izraisīja lielāku neticamības pakāpi, konfrontējoties ar ilgažos gados radušos stabilo priekšstatu par abiem sociāldemokrātiem kā Latvijas valsts patriotiem. B. Kalniņš un P. Ulpe bija daudz kreisāki, bet arī viņi nebija radījuši par sevi priekšstatus kā par komunistu draugiem un potenciāliem pučistiem.

LSDSP vadītāji gan bija aizstāvējuši komunistisko strādnieku un zemnieku frakciju 1933. gada novembrī, kad tai atņēma deputāta neaizskaramību un nodeva tiesai. Bet tas bija demokrātisko principu jautājums. Taisnība E. Dunsdorfam, kurš uzsvēra: "Nav šaubu, ka viņi tāpat būtu pretojušies kāda labā spārna nogrupējuma izslēgšanai". B. Kalniņš, vērtējot Strādnieku un zemnieku frakcijas slēgšanu, izteicās: "... mēs neesam nekādi draugi komunistiem, tomēr mēs nedrīkstam pieļaut, ka šīs frakcijas vēlēto balsis min ar kājām"¹⁷¹. Sociāldemokrātu uzaicinātie liecinieki tiesā, to vidū – G. Zemgals, J. Rancāns, P. Juraševskis un citi, noraidīja apsūdzību par LSDSP sadarbību ar komunistiem. Publicists P. Klāns (Kovaļevskis) to ir nosaucis par "...apsūdzības neglītāko punktu ..."¹⁷².

Nākošā režīma kļūda attiecās uz nepieciešamību pierādīt, ka sociāldemokrāti gatavojušies pretlikumīgām bruņotām akcijām. Tiesa apsūdzēja sociāldemokrātus "... neatļautā ieroču glabāšanā smagu noziegumu sagatavošanai". Nelieli vieglo ieroču krājumi sociāldemokrātu rīcībā sāka parādīties 20. gadu sākumā, kad partijas pārstāvji vairākkārt bija kļuvuši par labējo ekstrēmistu uzbrukuma objektiem (K. Kurzemieku 1920. gadā pat nogalināja). 1923. gada maijā B. Kalniņš no Hamburgas atveda pirmo revolveru partiju. Sociāldemokrātu attiecības ar labējiem ekstrēmistiem, īpaši ar Latvju Nacionālo Klubu, turpināja saasināties. Īpaši dramatisks bija 1925. gada sākums: 18. janvārī Nacionālā Kluba biedri P. Raupe un E. Leimanis lielā

bumbu sabiedrības "Nākotne" tipogrāfijā, kurā drukāja "Sociāldemokrātu", 23. janvārī P. Raupe, E. Leimanis, K. Apiņš un P. Tavars iemeta rokas granātu sinagogā Dzirnau ielā Nr.124, 31. janvārī K. Apiņš un N. Pūliņš iebruka sociāldemokrātu telpās Matīsa ielā Nr.11/13, 4. februārī Nacionālā Kluba dauzoņas apšaudīja strādnieku sportistu Pārdaugavas nodaļu Ventspils ielā Nr.5, februāra sākumā pudele ar indīgām vielām tika iemesta Strādnieku Sporta Savienības ebreju "Perec" nodaļas telpās Dzirnau ielā Nr.96. Un tad pienāca 15. februāris, kad Nacionālā Kluba "tautietis" E. Leimanis nogalināja strādnieku sportistu Aleksandru Masaku. Līdz ar to saprotama kļūst sociāldemokrātu vēlēšanās iegūt nelielus vieglo ieroču krājumus aizsardzības mērķiem. 1927. gadā, t.s. kreisās valdības laikā, kad bija notikuši arī pirmie labējo puču (P. Oliņš, Ikše) mēģinājumi, kā arī mēģinājums uzspridzināt "Sociāldemokrāta" redakciju un spiestuvi, ar ministru prezidenta M. Skujenieka ziņu sociāldemokrāti legāli iegādājās nedaudz vairāk par 150 vieglajiem ieročiem. Iespējams, ka kāds ieroču daudzums tobrīd tika nopirkts arī bez atļaujas Lukstiņa ieroču veikalā Tērbatas ielā Nr.47. Tomēr nebija tādu gadījumu, kad sociāldemokrāti būtu lietojuši vai domājuši par ieroču lietošanu pret demokrātisko iekārtu Latvijā. Par "neatļautu ieroču glabāšanu" pēc soda likuma draudēja 100 latu naudas sods vai 1 mēnesis cietumā. Pēc 15. maija, kad tika izplatītas baumas par it kā milzīgajiem sociāldemokrātu ieroču krājumiem, iekšlietu ministrs V. Gulbis piesolīja 2000 latu lielu godalgu tam, kurš uzrādīs slepenās ieroču noliktavas un "kaltuves". Nekas netika atrasts. Jau 1934. gada vasarā izmeklēšana sadūrās ar politiski nepatīkamām grūtībām. V. Munters 12. jūlijā ierakstīja dienasgrāmatā: "Ieroči met ēnu uz Skujenieku". Ļoti nepatīkamas procesa īstenotājiem ir bijušas F. Cielēna liecības, kuras viņš nosūtīja gan izmeklēšanas tiesnesim M. Krēsliņam, gan kara tiesnesim pulkvedim – leitnantam J. Palkavniekam. F. Cielēns liecināja, ka ieroči iegādāti ne tikai ar M. Skujenieka, tātad, ar 15. maija dalībnieka un K. Ulmaņa formālā vietnieka ziņu, bet arī ar viņa izsniegtajiem līdzekļiem no ministru kabineta rezerves fonda. V. Munters par F. Cielēna vēstuli kara prokuratūrai 1934. gada 1. novembrī atzīmēja: "Gāž iekšā Skujenieku".

1934. gada augustā Rīgu apmeklēja Zviedrijas parlamenta deputāts sociāldemokrāts R. Lindstrēms. Viņš tikās ar M. Skujenieku un iekšlietu viceministru A. Bērziņu. Apstākļos, kad Latvijā un ārpus tās bija radušās bažas par iespējamiem nāves sodiem sociāldemokrātiem, R. Lindstrēms gan guva nomierinošu iespaidu, taču nesamierinājās ar demokrātijas iznīcināšanu. 2. septembrī Stokholmā viņš rakstīja, ka ar sociāldemokrātu nelielajiem vieglo ieroču krājumiem "nevar taisīt revolūciju! Sociāldemokrātisko deputātu tiesāšana jāapzīmē par komēdiju, kas nav civilizētas valsts cienīga"¹⁷³.

Tiesājot sociāldemokrātus, K. Ulmaņa režīms sadūrās ar problēmām pat konservatīvajā kara tiesā un tas, acīmredzot, ir bijis režīmam negaidīti.

V. Munters savā dienasgrāmatā 1934. gada 11. decembrī ierakstīja: “Nekārtības kara tiesā: Graupners: 15. maijs nelikumīgs. Kūlmanis: baidījies no soc. – dem., tāpēc sūtīja Ozolu par prokuru”. Minētie virsnieki bija kara prokurora palīgs pulkvedis – leitnants Kārlis Graupners, kara prokurors pulkvedis – leitnants Jānis Kūlmanis un kara prokurora palīgs pulkvedis – leitnants Paulis Ozols. Kara tiesa izjuta valdības spiedienu (arī procesos pret pārkonkrustiešiem). Lai gan B. Kalniņš, P. Ulpi un J. Celmu notiesāja, Dr. P. Kalniņš tika attaisnots. Pulkvedis Nikolajs Skriņņikovs, kara virstiesas loceklis, 1951. gadā Augsburgā liecināja Ā. Šildem, ka K. Ulmanis esot bijis neapmierināts ar P. Kalniņa attaisnošanu, un izteicies: “Kaut vienu dienu vajadzēja piespriest”. Valdībai nepatiku izraisīja arī apsūdzēto aizstāvji, pieredzējušie advokāti P. Bergis, J. Vāgners, V. Holcmanis un A. Petrevics. Spriežot pēc V. Muntera dienasgrāmatas, īpaši nepatīkams valdībai ir bijis J. Vāgners, Finanšu ministrijas Muitas departamenta juriskonsults, plaši pazīstams kreisais advokāts, kuru Zemnieku Savienības darbinieks Jānis Lejiņš uzskatīja par “godīgu ideālistu”. Kad jau 1934. gada 25. maijā V. Munters apsprieda ar Br. Pavasaru, aktīvu apvērsuma gatavotāju, Finanšu ministrijas Tirdzniecības un rūpniecības departamenta direktoru, “tīrīšanu” ministrijā, tad tika nolemts atstāt darbā sociāldemokrātu V. Ganšovu, Muitas departamenta kontrabandas nodaļas vadītāju, un arī J. Vāgneru (iespējams, arī tāpēc, ka viņš kopš 1932. gada vairs nebija LSDSP biedrs). Bet nu, pēc tiesas procesa, V. Munters 1935. gada 22. februārī dienasgrāmatā ir ierakstījis: “Advokātu Vāgneru: Br. Kalniņa aizstāvis ... Jālikvidē”. Te runa nav, protams, par fizisku iznīcināšanu, bet no darba Finanšu ministrijā J. Vāgneru atlaida 1935. gada 12. aprīlī. (1940. gada jūnijā J. Vagners, bijušais jaunstrādnieks, nonāca marionešu “Tautas Saeimā”. Varbūt pēc K. Ulmaņa autoritārā režīma viņam patiešām bija kādas ilūzijas 1940. gadā?)¹⁷⁴

Apvainojumi sociāldemokrātiem – apvērsuma gatavošana un sadarbība ar komunistiem – nav nopietnas uzmanības vērti, tie bija melīgi. Te ir vērts atzīmēt tikai sekojošo:

Pirmkārt, apvērsumiem sociāldemokrātu politiskajā filozofijā nebija nekādas vērtības, nav zināma neviena valsts, kurā viņi to būtu īstenojuši. Apvērsuma bezvērtība bija saistīta ar sociāldemokrātu priekšstatiem par politisko varu – apvērsums nespētu atrisināt nevienu no sociāldemokrātu sociālajām, ekonomiskajām pamatproblēmām – apvērsums nespētu radīt augsti attīstītu kapitālistisku sabiedrību kā priekšnoteikumu pārejai uz sociālismu.

Otrkārt, sadarbība ar komunistiem – līdz apvērsuma – nevarēja pastāvēt pamatvērtību nesavienojamības dēļ. 1926. gadā Dr. F. Menders sniedza vienu no visprecīzākajiem komunisma Latvijā vērtējumiem – pēc 1919. gada komunisms “... varbūt varētu noturēties tikai kā nepārtraukta **militāra okupācija**”¹⁷⁵ (pasvītrojums mans. – A. S.). Šādā okupācijā arī LSDSP nebūtu

vietas un nav iedomājams, ka sociāldemokrāti vēlējās padomju militāro okupāciju. Partijas 12.kongresā (1926. gada 27. – 28. martā) LSDSP priekšsēdētājs A. Rudevics uzsvēra, ka “nevar ņemt nopietni komunistu runas par vienotu fronti” 1928. gada 20. martā A. Rudevics rakstīja, ka “komunisti ir konsekventi tai ziņā, ka viņi neatzīst demokrātijas principus netikai valstī un sabiedrībā, bet arī savā partijā un strādnieku organizācijā”. Pilnīgi pamatots bija A. Rudevica secinājums 13.kongresā (1928. gada 31. marts – 1. aprīlis), ka “komunistu cīņas metodes fašismu rada, bet negarantē viņa pārvarēšanu”. Tas sasaucās ar gadu iepriekš, 12. kongresā, F. Cielēna teikto: “Komunisms var izaudzināt fašismu, kā tas notika jau Itālijā”¹⁷⁶.

Cita režīma kļūda, saistīta ar sociāldemokrātu tiesu, bija plašākas politiskas dabas un līdz ar to daudz nopietnāka. Tā bija saistīta ar 15. maija režīmu tipu, kura sīkāk tiks vērtēta nākošajā nodaļā. Lai arī 15. maijs nāca ar propagandu par nacionālo vienotību, šķiru konfliktu pārvarēšanu un tml., t.i., ar tādu ideoloģiju, kura ļoti lielā mērā ir raksturīga fašismam (nacionālā integritāte, vienība)¹⁷⁷, Ulmaņa režīms – vismaz tā pirmajos gados – vairāk bija **vienkārša, vienpersoniska** diktatūra, kura kļuva par autoritāru, bet – ne totalitāru diktatūru. Šāda tipa diktatūras, parasti, nesalīdzināmi vairāk kā fašistiskas, totalitāras diktatūras, orientējas uz vienkāršu politisku teroru, apspiešanu, aizliegšanu. Sociāldemokrātu prāva liecināja, ka režīms ir vairāk norūpējies par 15. maija apvērsuma attaisnošanu, nevis par sabiedrības integrēšanu ap režīmu. Tiesāja četrus sociāldemokrātus, taču faktiski tā bija tiesa par 200 000 vēlētājiem, kuri bija balsojuši par LSDSP – tiesa par lielāko vēlētāju korpusu Latvijā. Notiesājot četrus, režīms atgrūda no sevis desmitiem tūkstošus. Tas liecināja par 15. maija aprobežotību. Vienkāršās, vienpersoniskās diktatūras daudz vairāk paļaujas uz primitīviem, policejiskiem soļiem diktatūru uzturēšanai, nekā fašistiskās un totalitārās diktatūras.

3.4. 15. maija starptautiskā rezonanse

Politiskā režīma maiņa nevarēja nopietni ietekmēt Latvijas starptautisko stāvokli: to noteica Versaļas – Rīgas sistēmas saturs un lielvalstu intereses. Divas no lielvalstīm – Anglija un Francija – bija demokrātiskas un *status quo* valstis; Baltijas valstu liktenis tās interesēja maz; režīmu daba – vēl mazāk, lai arī autoritārie režīmi izraisīja nepatiku, pat – riebumu, un stiprināja britu priekšstatu, ka Ziemeļaustrumu Eiropā ir tikai viena dzīvotspējīga valsts – demokrātiskā Somija. Polija bija *status quo* valsts, bet – antidemokrātiska; sākotnēji tā demokrātijas bojā eju Latvijā apsveica, taču stratēģiski neko nevarēja darīt Latvijas ārpolitiskajā stāvokļa stiprināšanā, ja – ne otrādi. PSRS bija revizionistiska un totalitāra, Vācija – tāpat; abas viņas vēlējās iznīcināt Versaļas – Rīgas sistēmu; spēku līdzsvars neatvairāmi mainījās par labu revizionismam.

Nopietni, ilgtermiņa ziņā, 15. maijs nespēja nopietni uzlabot attiecības ne ar vienu lielvalsti. Padomju Savienībā¹⁷⁸ represijas pret sociāldemokrātiem nekādu līdzjūtību neizraisīja un attiecības abu valstu vidū neskāra. Taču Ulmaņa režīmu, kurš, kā 1936. gadā rakstīja V. Munters, vēlējās uzlabot attiecības ar PSRS, krievi uzņēma ar neslēptām aizdomām. M. Ļitvinovs vēstulē sūtnim Romā V. Potjomkinam 1934. gada 27. jūnijā secināja, ka ir jārēķinās ar Latvijas noslieci uz Vāciju¹⁷⁹. Pats J. Staļins 1936. gada 1. martā, sarunā ar ASV izdevēju R. Hovardu, atklāti izteica mājienu, ka Latvija var "aizdot" savu teritoriju "uz kredīta" Vācijai – iebrukumam PSRS¹⁸⁰. Tie, protams, bija izdomājumi, taču vēlreiz jāuzsver: 15. maija mērķi – vienpersonisku lēmumu ceļā uzlabot attiecības ar PSRS – režīms nespēja veikt. Taču bīstamākais bija sekojošais: gan attiecībās ar PSRS, gan ar jebkuru citu valsti, lēmumu pieņemšana bija pilnīgi tikai Ulmaņa vai – arvien vairāk – tikai Muntera ziņā. Kas vienam ienāca prātā, tas tika izdarīts. Mazai valstij bīstamā ģeopolitiskā telpā tik vajadzīgā dažādu viedokļu, alternatīvu analīze, meklējot pareizāko lēmumu, tika aizvietota ar vienpersonisku diktātu. Attiecības ar PSRS to ļoti spilgti izgaismoja Ulmaņa saruna ar Munteru 1934. gada 22. oktobrī. Ulmanim likās, ka varbūt var izveidoties PSRS – Polijas – Vācijas ass, kura var nopietni apdraudēt Latvijas drošību¹⁸¹. Šis Ulmaņa vērtējums, kurš bija pilnīgi neadekvāts, tomēr tika likts pamatā Latvijas pakāpeniskai orientācijai uz PSRS – Francijas topošo aliansi, lai pretdarbotos pirmajai, "– ass", iespējai. Šī piemēra jēga ir tā, ka šādi diktatoru vērtējumi, kurus nevarēja apstrīdēt vai ierobežot Saeimas ārlietu komisija, brīva prese, Ārlietu ministrijas padome, pastiprināja nejausības lomu Latvijas ārpolitikas veidošanā. Mazā Latvija to nevarēja atļauties. Savukārt, kad Ulmanis un Munters 1935. gada jūlijā iedomājās panākt bilaterālu PSRS – Latvijas aliansi – kā soli pretī kaut kādam reģionālam paktam – viņus sagaidīja Maskavas, abiem par pārsteigumu, neatsaucība.

Vācijā Ulmaņa apvērsums sākotnēji radīja atturīgi labvēlīgu novērtējumu. LSDSP un ebreju sociālistisko organizāciju slēgšanu Vācija uzņēma pozitīvi, īpaši to, ka tika aizliegtas vācu preču boikotu propagandējošās sabiedriskās organizācijas¹⁸². Taču tieši Ulmaņa režīma spaidi pret vācbaltiešiem attiecības ar Vāciju uz brīdi, 1936. gada sākumā, saasināja līdz tādai pakāpei, kura bija neiedomājama demokrātijas laikā. 1936. gada 31. janvāra sarunā ar Vācijas sūtni E. Šaku Munters jau atzina, ka attiecību saasināšanās var likt pastiprināti apsargāt abu valstu sūtniecības Rīgā un Berlīnē, bailēs no incidentiem¹⁸³.

Galvenā Vācijas interese bija, lai Latvija nepiedalītos nekādos drošības risinājumos (Austrumu pakts), kuri varētu iegrožot nākamo Vācijas agresiju; Ulmaņa režīma galvenā interese, savukārt, bija neuzbrukšanas līgums ar Vāciju. Austrumu Pakts izjuka no Latvijas un tā režīma neatkarīgu apstākļu dēļ; neuzbrukšanas līgumu Latvijai Vācija deva tikai 1939. gada 7. jūnijā, lai diplomātiski izolētu Poliju un pat ar šī līguma palīdzību gatavotu galu Polijai –

Latvijas drošības ģeopolitiskajam garantam. 7. jūnija līgums izraisīja pretrunas pat pašā 15. maija režīmā (ģenerālis J. Balodis bija pret to); demokrātijas apstākļos šis līgums, kurš neko nedeva Latvijas drošībai, varētu arī tikt noraidīts.

Polija apsveica vēl vienu klātpienācēju autoritārisma saimē, taču 15. maija politika pret minoritātēm izsauca saspilējumu 1935. gadā, kad poļu skolu un organizāciju slēgšana sakrita ar Latvijas un Polijas attiecību īslaicīgu krīzi – Polijas atklāti negatīvās nostājas pret Latvijas vēlēšanos parakstīt bilaterālu militāri politisku aliansi ar PSRS dēļ (Latvijas 1935. gada 10. jūlija neveiksmīgais priekšlikums)¹⁸⁴. Vēlāk gan Latvijas – Polijas attiecības, vārdos, ieguva pat draudzīgu raksturu, taču neko neatnesa Latvijas drošībai.

Anglija un Francija rutīnas veidā uzmanīgi sekoja Latvijas iekšpolitikai, taču nevēlējās uzņemties nekādas drošības saistības Baltijā. Francijas sūtnis Latvijā F. Tripjē 1934. gada 2. janvārī bija ziņojis savas valsts ārlietu ministrijai, ka Latvija, Vācijas iespaidā, virzīsies uz diktatūru (“*vers une forme de gouvernement dictature*”); jau pēc apvērsuma, 1935. gada 14. maija ziņojumā sūtnis raksturoja Ulmani kā Latvijas “*der Führer*”¹⁸⁵. Francijas nepatika pret Ulmaņa režīmu bija nelabojama; Francijas interese par Latvijas drošību – minimāla. Attiecības ar Parīzi, vismaz – franču vēstniecību Rīgā, pasliktināja tieši Muntera klaji paustā nepatika pret Franciju: “...politiski tika arī tūdaļ novērota kāda akla, gandrīz zemapziņas dziņa uz naidību pret Franciju ... notika pamazām tas, ka Munters drīz vien nāca nedraudzībā ar frančiem, par ko esmu dzirdējis daudz tuvākas lietas no aprindām, kas ir tuvu franču un citu pārstāvniecībām Rīgā. Sevišķi par viņa izturēšanos pret Francijas pārstāvjiem Rīgā esmu dzirdējis daudz smagu vārdu ... Vispār pazīstamais fakts paliek, ka franči, Francijas valdība, kur vien viņa vārdu dzird, Munteru neieredz...”¹⁸⁶. Britiem Latvijas politisko režīmu forma bija vienaldzīga un vienīgās intereses Latvijā bija tirdzniecība; demokrātijas bojā eja Baltijā pastiprināja britu priekšstatu, ka mazās Baltijas valstis nav lielas uzmanības vērtas.

Nespēdams piedāvāt nevienu ārpolitisku lēmumu, kurš apstiprinātu režīma propagandu par ārpolitisko krīzi, kura valdījusi Latvijā pirms 15. maija un no kuras atrasta efektīva izeja, 15. maijs tomēr nāca – Muntera personā – ar bīstamu konceptuālu pieeju ārlietām. Tas ir – ar atziņu, ka koncepcijām gandrīz nav vietas mazu valstu ārpolitikā. Nav laika un vajadzības nodarboties “... ar savas rīcības vēlāku diplomātisku analīzi un iztulkošanu...”, uzsvars jāliek uz “... nemaldīgu instinktu...”¹⁸⁷. Latvija kā valsts nevarēja atļauties paļauties uz Muntera “... nemaldīgu instinktu...”.

Mazai valstij, nesalīdzināmi vairāk kā lielvalstīm, jāņem vērā savas reputācijas faktors starptautiskajās attiecībās¹⁸⁸. Protams, ka pat valsts ar nevainojamu reputāciju nespētu sevi glābt 30. gadu starptautiskajā situācijā. Tomēr jautājums ir pietiekoši būtisks, vai mazai valstij ir vēlams vēl pasliktināt savu stāvokli, radot par sevi nepatīkamu priekšstatu un atvieglojot rīcību tiem,

kas ir vai nu naidīgi, vai vienaldzīgi. Kad 1940. gadā Baltijas valstis gāja bojā, tad to vietējo režīmu starptautiskā reputācija bija tik zema, ka vēl palikušajās demokrātijas zemēs pat nejuta platonisku līdzjūtību. Aplūkosiem nedaudz sīkāk jautājumu: kādi priekšstati par Latviju radās pasaulē 15. maija un represiju pret sociāldemokrātiem rezultātā.

Sociālistiskās Internacionāles, starptautisko sociāldemokrātisko organizāciju nostāja. K. Ulmaņa apvērsums radīja ļoti nelabvēlīgu priekšstatu par Latviju, sāka nostiprināties viedoklis par mūsu valsti kā fašismam tuvu zemi. Pirmais, kurš, sāka darboties pret K. Ulmaņa režīmu, bija ievērojamākais Socinterne vadītājs E. Vandervele. Jau 31. maijā V. Munterš ierakstīja dienasgrāmatā, ka E. Vandervele aicinājis Beļģijas parlamenta priekšsēdi K. Heismansu darboties, lai panāktu arī Anglijas un Francijas valdību demaršu apcietināto sociāldemokrātu lietā. Ieraksts V. Muntera dienasgrāmatā: "Cielēns – Heismanss – Vandervele" varētu arī liecināt, ka protestu organizēšanā jau tobrīd ir iesaistījies F. Cielēns, kurš vēl bija Latvijas sūtnis Parīzē¹⁸⁹. 1934. gada augustā F. Cielēns aicināja P. Renodelu¹⁹⁰, Francijas sociālistu deputātu, uzstāties gaidāmajā starpparlamentārās ūnijas konferencē Stambulā un nosodīt K. Ulmaņa diktatūru. 1934. gada septembrī Socinterne publicēja Eiropas sociāldemokrātiskajā presē aicinājumu nepieļaut tiesu uz melīgu apvainojumu pamata¹⁹¹, Internacionāles sekretārs F. Adlers, kurš personīgi ļoti aktīvi iestājās par sociāldemokrātu atbrīvošanu, nodeva memorandu Tautas Savienības pilnsapulcei un presei. Starpparlamentārās ūnijas konference Stambulā 1934. gada septembrī vienbalsīgi nolēma prasīt Dr. P. Kalniņa atbrīvošanu. Sociālistiskās Internacionāles Izpildu komitejas sēde 1934. gada 16. septembrī, pēc K. Heismansa ierosinājuma, nolēma piešķirt līdzekļus apcietināto sociāldemokrātu aizstāvju honorāriem un nosūtīja K. Ulmanim protesta telegrammu pret gaidāmo kara tiesu (to parakstīja E. Vandervele un Francijas Arodbiedrību Savienības prezidents L. Žuo). 1934. gada 15. oktobrī Arodbiedrību kongresa ģenerālpadomē F. Cielēns apsūdzēja Ulmaņa režīmu represijās pret sociāldemokrātiem un arodbiedrībām. Lai arī praktiskas sankcijas netika pielietotas, priekšstats par Latviju pasaulē turpināja pasliktināties. Asi kara tiesu nosodīja Sociālistiskās Internacionāles biļetens Cīrihē. Savukārt K. Heismanss (viņš jau 1905. gada jūnijā bija parakstījis Socinterne uzsaukumu ar aicinājumu sniegt pabalstu apcietinātajiem sociāldemokrātiem Krievijā un vēlāk – 1910. – 1914. gadā bija parakstījis "Cīņu" kā izdevējs) vēstulē Dr. P. Kalniņam 1937. gada 1. martā rakstīja: "...es bēdājos par to, ka pat zināmas mazās tautas ir aizskārtas no tā trakuma, ko sauc par varmācību. Kas varēja domāt, ka politiskās partijas, kas carisma laikā pie Jums cīnījās, griezīsies pret saviem ieroču brāļiem, kuri kopā ar viņiem ir nodibinājuši Jūsu neatkarīgo republiku"¹⁹².

15. maija apvērsums izraisīja, protams, negatīvu reakciju Zviedrijā un Somijā. Zviedrijas interese par Baltiju nebija liela, nedz politiski, nedz

saimnieciski: visas trīs Baltijas valstis sastādīja mazāk par vienu procentu no Zviedrijas ārējās tirdzniecības apjoma. Zviedrijas vēstniecības Rīgā un Tallinā nereti bija kritiski noskaņotas pret abu valstu nestabilo partiju sistēmu un īslaicīgām valdībām. Pat pirms valsts apvērsumiem zviedru sociāldemokrātiem bija vāji kontakti ar saviem partijas biedriem Baltijā; visvājākie tie bija ar lietuviešiem, spēcīgākie – ar latviešiem. No desmit kongresiem, uz kuriem LSDSP bija uzaicinājusi zviedru sociāldemokrātus, piecus viņi arī apmeklēja. Zviedru Arodbiedrību kongresa – Landsorganisationen – delegāti piedalījās sociāldemokrātisko arodbiedrību kongresos Igaunijā un Latvijā.¹⁹³

Demokrātijas bojā eja 1934. gadā Igaunijā un Latvijā stiprināja Zviedriju jau kopš divdesmitajiem gadiem augošās šaubas par Baltijas valstu spēju nosargāt savu neatkarību. Jau 1934. gada 17. maijā V. Munters savā dienasgrāmatā ierakstīja: “Sociāldemokrāti. Zviedrija naidīgi. Somija naidīgi”¹⁹⁴. E. Andersons uzsvēra: “Zviedriem ļoti nepatika visu triju Baltijas valstu pārvēršana pusfašistiskās diktatūrās”¹⁹⁵. Pirmajās dienās pēc apvērsuma zviedru presē gan parādījās raksti ar pilnīgi sagrozītu informāciju par notikumiem Latvijā. Rodas gan iespaids, ka Zviedrijas sūtnis Latvijā P. Reitersvērds un Somijas sūtnis E. Palins personiski maz jutuši līdzīgs represētajiem sociāldemokrātiem. Abus viņus diezgan bargi vērtēja F. Menders. Raksturojot zviedru sūtni, viņš norādīja: “... no tīri demokrātiskā viedokļa būtu bijis jāvēlās, lai personu izvēle būtu bijusi cita. Neviens no viņiem nemeklēja ciešākus sakarus ar oficiālajām sociāldemokrātiskajām aprindām” (Šāds vērtējums, vismaz attiecībā uz sūtniem U. Undēnu un P. Reitersvērdu, jāatzīst par precīzu.). P. Reitersvērds, kā šķita F. Menderam, “... labprāt pulcināja ap sevi dažādas latviešu kafijas tantes”. Acīmredzot, P. Reitersvērda attiecības ar Zviedrijas ārlietu ministru R. Sandleru arī nav bijušas labas. 1934. gada 17. decembrī viņš sūdzējās V. Munteram, ka sarunā ar sūtni Sandleru “... bija ļoti apvainojošs”. Savukārt E. Palins, F. Mendera vērtējumā, “... nemaz neslēpa savas simpātijas profašistiskai (K. Ulmaņa – A. S.) politikai ...”. Tā droši vien bija, jo E. Palīnu ļoti draudzīgi ir raksturojis Alfrēds Bērziņš¹⁹⁶.

Sociāldemokrātu vajāšanu dēļ R. Sandleris 1934. gada 28. septembrī atteicās pieņemt ielūgumu apciemot Latviju; arī savā runā Upsalā 1934. gada decembrī viņš pievērsās represijām mūsu valstī. Kad 1936. gada novembrī Br. Kalniņš tika atbrīvots no ieslodzījuma, LDJS CK orgāns “Jaunatnes Fronte” informēja, ka Br. Kalniņa pirmstermiņa atbrīvošanu panākusi Zviedrija, Dānija un Norvēģija, “... kuras atteikušās balsot par Muntera kandidatūru uz Tautas Savienības padomi, ja turēšot nevainīgus parlamentāriešus cietumā”. Kad R. Sandleris beidzot apmeklēja Baltijas valstis 1937. gada jūnijā, viņš nevarēja apslēpt nepatiku pret šeit valdošajām jaunajām politiskajām sistēmām. V. Munters, sarunā ar Sandleru 1937. gada jūnijā, skaidroja viņam, ka Latvijā neesot “... doktrinārais fašisms ...” (tātad – **nedoktrinārais fašisms**)¹⁹⁷. Te

SUOMEN

SOSIALIDEMOKRAATTI

SUOMEN SOSIALIDEMOKRAATTISEN PUOLUEEN PÄÄÄÄNENKANNATAJA

Toimittaja Toimittajan 17 p. vuosi

1934

REDAKTORI: Antti A. Rönkä, Helsinki, Aleks. Kivik. katu 10, 10. krt.		TOIMITUS: Helsinki, Aleks. Kivik. katu 10, 10. krt.		SIKSTIKKURIT: Toimittaja Antti A. Rönkä, Helsinki, Aleks. Kivik. katu 10, 10. krt.		SIKSTIKKURIT: Toimittaja Antti A. Rönkä, Helsinki, Aleks. Kivik. katu 10, 10. krt.	
REDAKTORIN APURI: Antti A. Rönkä, Helsinki, Aleks. Kivik. katu 10, 10. krt.	REDAKTORIN APURI: Antti A. Rönkä, Helsinki, Aleks. Kivik. katu 10, 10. krt.	REDAKTORIN APURI: Antti A. Rönkä, Helsinki, Aleks. Kivik. katu 10, 10. krt.	REDAKTORIN APURI: Antti A. Rönkä, Helsinki, Aleks. Kivik. katu 10, 10. krt.	REDAKTORIN APURI: Antti A. Rönkä, Helsinki, Aleks. Kivik. katu 10, 10. krt.	REDAKTORIN APURI: Antti A. Rönkä, Helsinki, Aleks. Kivik. katu 10, 10. krt.	REDAKTORIN APURI: Antti A. Rönkä, Helsinki, Aleks. Kivik. katu 10, 10. krt.	REDAKTORIN APURI: Antti A. Rönkä, Helsinki, Aleks. Kivik. katu 10, 10. krt.

Talonpoikaispuolueen vallankaappaus Latviassa.

Pääministeri Ulmanis diktaattorina upseeriston avustamana.

Kaikki sosialidemokraattien johtomiehet ja useita äärimmäisiä oikeistolaisiakin vangittu.

Hl. Louhen haaksirikko.

Surmansa saaneiksi on ny

Sukeltajan avulla veden pinnalle. — peräsimessä. — Or kapteenilla sisäves suurta mielen.

Somu sociāldemokrātu prese informē par valsts apvērsumu Latvijā:
 “Premjerministrs Ulmanis par diktatoru ar virsnieku palīdzību”.

atkal ir vieta pārdomām par 15. maija režīma iespaidu uz Latvijas prestižu pasaulē. Zviedru politiku 30. gados raksturoja augoša izvairīšanās no nopietniem politiskiem sakariem ar PSRS un Vācijas apdraudēto Baltiju. Ulmaņa režīms bija zviedriem pat izdevīgs, jo ļāva šo politiku pārliecinošāk nopamatot, atsaucoties uz savu patieso nepatiku pret “nedoktrināro fašismu”¹⁹⁸. 30. gadu otrajā pusē zviedru sociāldemokrāti arvien vairāk sliecās par labu viedoklim, ka baltiešu diktatori paši vājina savu valstu pretošanās spējas.

Kad 1938. gada aprīļa beigās un maija sākumā V. Munters viesojās Somijā, “Suomen Sosialidemokraatti” un “Arbetarbladet” atgādināja, ka Latvijā valda diktatūra. Arī Dānijā sociāldemokrāti uzskatīja, ka Latvijā fašisms uzvarējis demokrātiju¹⁹⁹. Zviedru sociāldemokrātu nostāja pret K. Ulmaņa režīmu ir bijusi nelabvēlīga vēl ilgi pēc tā bojā ejas. Kad 1969. gadā Latvijas PSR tiesāja Dr. F. Menderu, Zviedru sociāldemokrātu protestā, ko parakstīja U. Palme, bija atgādināts, ka Menders vadījis LSDSP, pirms to “... apspieda fašistiskais režīms”²⁰⁰.

Rietumu demokrātisko valstu nostāja. Francijas, Beļģijas un Anglijas valdības ar savu sūtņu Rīgā starpniecību izteica demaršus par sociāldemokrātu vajāšanām. 18. maijā Francijas sūtnis Ž. Tripjē paziņoja V. Munteram, ka franču

“... kreisās aprindas būs šokētas par Dr. P. Kalniņa arestu”. Lielākās bažas radās sakarā ar sabiedrībā izplatītajām baumām par iespējamiem nāves sodiem sociāldemokrātiem²⁰¹. 31. maijā Anglijas sūtniecības lietvedis Torrs, iesniedzot demaršu, vēlējās zināt, vai ir pamats runām par nāves sodiem. 2. jūnijā telefona sarunā ar V. Munteru tas interesēja arī Francijas sūtni Ž. Tripjē. Jūnijā viņš divreiz apmeklēja Kl. Kalniņu, kura bija jau diezgan mierīga un nav baidījies no nāves sodiem. Vienīgais, ko Kl. Kalniņa bija vēlējusies: vai politisko ieslodzīto apmeklēšanai nevarētu iedalīt citas dienas, lai nebūtu jāstāv garajās rindās kopā ar kriminālistu piederīgajiem. Tas, ka ar šādu lūgumu bija jāgriežas pie Francijas sūtņa, liecināja, ka Latvijā uzvarētā politiskā pretinieka pazemošana ir bijusi bez mēra²⁰². 13. augustā Ž. Tripjē informēja V. Munteru par jaunu Francijas valdības demaršu apcietināto sociāldemokrātu lietā. Pat augusta beigās ārzemēs vēl bažījās par iespējamiem nāves sodiem. Kad Latviju apmeklēja zviedru senators R. Lindströms, Kl. Kalniņa, tiekoties ar viņu, mierināja, ka bažas par nāves sodiem laikam esot bez pamata. Jāatzīst tomēr, ka Eiropas demokrātisko valdību nostāja nevarēja neietekmēt K. Ulmani un mazināt represiju bargumu pret sociāldemokrātiem. 1934. gada 24. septembrī R. Lindströms ieteica Zviedrijas valdībai (R. Sandleram) iespaidot V. Munteru par labu represiju izbeigšanai pret sociāldemokrātiem²⁰³.

Maza, neaizsargāta valsts, kurai jau tā nebija nekādu drošības garantiju, nevarēja atļauties vēl arī savu morālu diskreditāciju. Latvijas ārlietu ministrijas rietumu nodaļas v.i. A. Krūzbergs jau 1932. gada jūnijā, vērtējot **Anglijas** nostāju, secināja: interese par Latviju mazinās; leiboristu partija – tradicionāli nelabvēlīga mazajām Baltijas valstīm, uzskatot tās par Krievijas ienaidniecēm. Aplūkojot **ASV** nostāju, Krūzbergs atzīmēja mazu interesi un izpratni par Latviju²⁰⁴. Protams, pat demokrātiska režīma saglabāšanās nespētu būtiski mainīt Anglijas, nemaz nerunājot par **ASV**, nostāju – to diktēja lielvalstu stratēģiskās intereses, un Baltijā to nebija. Taču mazas valsts pastāvēšana – tas ir ciņas par izdzīvošanu jautājums. Pirmā pieeja būtu – nekas nav glābjams, viss ir nolemts, lai arī kāds ir režīms – bojā eja nenovēršama; 30. gados stāvoklis bija ļoti tuvs tam. Tomēr var pielietot arī citu pieeju – ar visiem līdzekļiem vairojot demokrātijas un *status quo* zemēs simpātijas pret mazu valsti, kura atrodas agresora apdraudējumā. Uz 1940. gadu Ulmaņa režīms bija sevi pilnīgi diskreditējis visu – bijušo draugu, neitrālo vērotāju, ienaidnieku – acīs. Antidemokrātiskais režīms un represijas pret sociāldemokrātiem liedza izmantot, kaut vai minimāli, Latvijas valsts interesēs pašas Rietumeiropas kreisās aprindas.

K. Ulmaņa režīms bija svešs un nepatīkams daudziem demokrātiskajās Rietumu zemēs. LETAS pārstāvis Berlīnē E. Treiguts-Tāle rakstīja, ka 1937. gada 27. jūlijā, kad viņš referējis ārzemju žurnālistiem par stāvokli Latvijā, angļu un šveiciešu žurnālisti “... diezgan izaicinoši jautāja, kāpēc Latvijā likvidēts parlaments, kāpēc pie Liepājas ierīkota koncentrācijas nometne, kādēļ

apspiežot baltvāciešus ...". Ārzemju sociālistisko presi par represijām Latvijā informēja arī vecais sociāldemokrāts Jānis Kļava, kurš jau kopš pirmā pasaules kara priekšvakara dzīvoja Šveicē. Savukārt sociālistu laikraksts Parīzē "Populaire" laikā, kad Francijā viesojās V. Munters (1937. gada 22.–25. novembrī), puda cerību, ka latviešu tauta drīz nokratis fašistus²⁰⁵.

Par sociāldemokrātu atbrīvošanu iestājās Čehoslovākijas prezidents T. Masariks, interpelējot tieši pie K. Ulmaņa. T. Masarika pēctecis Dr. E. Benešs, piesūtot kādu apsveikuma telegrammu P. Kalniņam, joprojām titulēja viņu par Saeimas priekšsēdi. Savukārt, Čehoslovākijas sūtnis Rīgā J. Lipa, kurš ļoti negatīvi vērtēja Ulmaņa režīmu, palīdzēja sociāldemokrātiem uzturēt sakarus ar Rietumeiropu, un, kā liecināja Dr. F. Menders, "... pa šo kanālu gāja ļoti daudz Latvijas operetiskajam diktatoram nepatīkamu ziņu un nepieciešamā informācija Sociālistiskajai un arī Arodnieciskajai internacionālei...". Grūti piekrist diplomātam V. Stalažam, kurš uzskatīja, ka Ulmaņa režīma gados "Latvijas prestižs starptautiskajā arēnā krasī paaugstinājās ...". Sarunā ar ASV lietvedi E. L. Pekeru V. Munters 1937. gada 27. decembrī atzina, ka Latvijas valdība simpatizē fašismam, bet ienīst nacionālsociālismu. Simpātijas fašismam un represijas pret citādi domājošiem patiesu starptautisku prestižu nevar nodrošināt²⁰⁶.

Ebreju organizāciju un preses nostāja. Represijas pret ebreju sociāldemokrātiem uztrauca ebreju presi; tā bija nobažījušies par iespējamo antisemitismu. Varšavas ietekmīgā "Haint" 22. maijā rakstā "Apvērsums Latvijā" bija nemierā ar ebreju sociāldemokrātu vajāšanu un ebrejuboikota komitejas pret vācu preču pirkšanu aizliegumu. 23. maijā "Haint" norādīja uz apkaunojošu faktu: H. Bjalika kluba izdemolēšanu Rīgā. Jau 16. maijā tika aizliegtas piecas kreisās ebreju avīzes. Liepājas nometnē tika ieslodzīti 60 ebreju sociāldemokrātu; arī ievērojams Latgales arodbiedrību vadītājs, "Bunda" CK loceklis I. Levins-Šackess, pazīstams Daugavpils pašvaldību darbinieks, kurš, atbrīvots no ieslodzījuma, emigrēja uz ASV un 1936. gadā Ņujorkā kļuva par Ebreju Sociālistiskās Biedrības (*The Jewish Socialist Society*) sekretāru un laikraksta "Wecker" ("Modinātājs") redaktoru. "Wecker" raksturoja Latvijas iekārtu kā fašistisku²⁰⁷. Nav šaubu, ka 15. maijs izgrūda no Latvijas sabiedriskās, politiskās un kultūras dzīves visai daudz izcilu ebreju sociāldemokrātu, kuri bija pilnīgi lojāli Latvijas pilsoņi un bija godīgi nesuši Latvijas vārdu arī pasaulē. Latviju bija spiests atstāt un emigrēt, sākotnēji uz Igauniju, tad uz ASV, izcilais "Bunda" darbinieks, konsekvēntais komunistu pretinieks A. Brauns (Sergejs), Latviju bija spiests atstāt arī M. Lāzersons, Latvijas Apvienotās cionistu sociālistu partijas CK loceklis, ievērojams jurists un Latvijas patriots. M. Lāzersons jau 1917. gadā, pagaidu valdības laikā, strādājis Krievijās Iekšlietu ministrijā, kopā ar nākamo neatkarīgās Igaunijas ārlietu ministru A. Pēpu, aizstāvēja Latvijas un Igaunijas autonomiju (vēlāk pat apbalvots ar Igaunijas Krusta ordeni). 20.

gados M. Lāzersons vācu un franču akadēmiskajos izdevumos popularizēja neatkarīgo Latviju, 1930.–1932. gadā viņš tika aicināts lasīt lekcijas Berlīnē (“*Harnack – Haus*”) un Heidelbergas Universitātē. Viņš, I – III Saeimas loceklis, “Tieslietu Ministrijas Vēstneša” un Latviešu konversācijas vārdnīcas līdzstrādnieks, nu tika represēts un 1934. gada 6. decembrī bija spiests izbraukt, vispirms uz Parīzi, tad – uz Palestīnu (politiskās policijas arhīvs liecina, ka tā bija iecerējusi aizkavēt Lazersona izbraukšanu no Latvijas, gatavojot viņam apsūdzības valūtas spekulācijās un partijas kases izlaupišanā; galu galā policija bija spiesta atteikties no tik netīru “pierādījumu” fabricēšanas)²⁰⁸. Par to, ar kādu cieņu M. Lāzersons izturējās pret demokrātisko Latviju, vēsti viņa uzrakstītais teksts pazīstamajā grāmatā “*The Jews in Latvia*”.

Represijas pret ebreju sociāldemokrātiem nosodīja Kauņas kreisais laikraksts “*Folks – Caitung*”; Latvijas valdība aizliedza to ievest valstī. Sociāldemokrātisko skolotāju atbrīvošanu no darba un viņu aizvietošanu ar ortodoksālo reliģisko aprindu cilvēkiem 1935. gadā nosodīja Tel-Avivas pilsoniskais laikraksts “*Haaretz*”. 18. Vispasaules cionistu kongress Prāgā 1935. gada 21. augustā – 5. septembrī, norādot uz ebreju kulturālās autonomijas ierobežošanu pēc K. Ulmaņa apvērsuma, uzsvēra represijas pret kreisajiem cionistiem (kongresā piedalījās arī I. Meiersons, Z. Lackijs-Bertoldi, Dr. B. Hercfelds – no Latvijas emigrējušie cionisti – sociālisti). Kongresa darbā piedalījās M. Jārblūms, “*Polei Cion*” (“Strādnieku Cions”) aktīvisks no Parīzes; viņš bija arī Socinternes darbinieks. Represijas pret kreisajiem ebrejiem guva starptautisku skanējumu. No 316 kongresa delegātiem Prāgā 136 bija cionisti – sociālisti, tātad viņu vārdam, arī – jautājumā par represijām Latvijā, bija liels svars. Ar 1935. gadu pasaulē auga kritika pret Ulmaņa režīmu. Tajā iesaistījās Ņujorkas izdevums “*Forward*”, pat pilsoniskais Parīzes “*Parisen Haint*”, “*Le Journal Juif*”. 1935. gada novembrī kritikas kampaņā jau iesaistījās Varšavas pilsoniskais “*Moment*”, kas agrāk nekad nebija kritizējis Latviju. Visi izdevumi atzīmēja ne tikai represijas pret kreisajiem sociāldemokrātiem, labējo reliģisko ortodoksu patvaļu, bet arī Ulmaņa režīma augošos spaidus pret ebreju saimnieciskajiem uzņēmumiem²⁰⁹.

Vispasaules cionistu kongresa izpildu komitejas 1935. gada 4. septembra sēdes (Lucernā) protokolā tika norādīts par ebreju sociālistisko partiju un to preses izdevumu slēgšanu un vadītāju apcietināšanu. (Latviju komitejā pārstāvēja Dr. J. Hellmans un Dr. M. Nuroks). K. Ulmaņa režīms slēdza žurnālu “*Frimorgen*”, kuru kopš 1927. gada rediģēja aktīvais cionistu sociālistu darbinieks, jau minētais Hellmans un kreisi sociālistiskā cionisma “*Folks partei*” aktīvisks Z. Lacki-Bertoldi. Dr. J. Hellmans emigrēja uz Poliju, kur izdeva laikrakstu “*Dos Neie Vort*”, kurā arī aprakstīja ebreju sociāldemokrātu vajāšanu Latvijā. Gan viņš, gan Z. Lacki-Bertoldi publicējās Lietuvas, Francijas, Anglijas, ASV, Argentīnas kreisajā ebreju presē, norādot uz K. Ulmaņa režīma

antidemokrātisko raksturu²¹⁰. Tas patiešām nebija prāta darbs: atgrūst un vajāt lojālus cittautiešus, kuru darbs bija veicinājis mūsu zemes uzplaukumu. Ņemot vērā ebreju sociāldemokrātisko organizāciju ietekmi un plašos sakarus pasaulē, Ulmaņa režīms veicināja Latvijas diskreditāciju. Te skaidri bija redzams, ka režīma politika nopietni kaitē valsts nacionālām interesēm.

Neskatoties uz to, ka arī Latvijā, vērtējot sociāldemokrātu sagrāvi pēc 15. maija, var burtiski lietot Jūlija Brauntāla vārdus – “katastrofa”, LSDSP vēsturisko lomu Latvijas demokrātijā nevar vērtēt tikai no šīs katastrofas viedokļa. Objektīvs vērtētājs nevarēs neatzīt, ka LSDSP ieguvumu jomā jāatzīmē arī sekojošais:

1. Lai arī 1933.–1934. gads iezīmēja labējā ekstrēmisma ietekmes pieaugumu, labējais ekstrēmisms (nosacīti – “fašisms”) Latvijā nekļuva par masu kustību. Te bija arī ievērojams LSDSP nopelns. Lai arī Pērkonkrusts un citas galēji labējās organizācijas vervēja piekritējus krīzes ruinētos strādniecības slāņos, panākumi nebija ievērojami.

2. Jau kopš pirmajām neatkarīgās Latvijas dienām LSDSP konsekventi apkaroja šovinismu, antisemitismu. Taču antikapitālisms, kuram partija maksāja ne tikai retoriskas nodevas, neizbēgami radīja antisemitiskas noskaņas pat sociāldemokrātu vidū; antikapitālisma un antisemitisma saikne uzskatāmi parādījās Kārļa Baloža “mācībā”: “...ebreju spekulanti ir sagrābuši savās rokās to, kam vajadzēja kļūt par valsts monopolu...”²¹¹.

3. Kopumā, tomēr, partija stingri vērsās ne tikai pret tiem latviešu antisemitisma “klasikiem”, kuri bija politiskās sistēmas redzami darbinieki – A. Bergu, Fr. Trasūnu, bet, jo īpaši, pret jaunās paaudzes šoviniem, kuri pieprasīja politiskās sistēmas radikālu maiņu. 30. gadu sākums iezīmēja galējā nacionālisma pieaugumu Latvijā, taču sociāldemokrātu ietekmē esošās lielās Latvijas strādnieku masas, arī daļa no inteliģences, saglabāja pret to imunitāti. Tas, ka latviešu strādniecība neapkaunoja sevi ar antisemitismu, ir liels LSDSP nopelns.

Lai arī Ulmaņa režīms spēja ar policejiskiem līdzekļiem sagraut sociāldemokrātiskās organizācijas, režīms nekad nespēja iegūt sociāldemokrātu ietekmē esošo slāņu uzticību. Strādnieki bija un kļuva arvien naidīgāki pret 15. maija režīmu. Politiskās policijas materiāli neapstridami liecina, ka strādnieki bija naidīgi pret mākslīgi veidotajam režīma arodbiedrībām, pret Darba kameru²¹². Raksturojot strādnieku nostāju pret režīma arodbiedrībām, politiskā policija 1938. gada augustā secināja, ka “strādnieki iestāšanos [tajās – A.S.] uzskatot par nevajadzīgu”²¹³. Tas, ka Darba kamerai bija sava kartotēka, un ka tā, blakus politiskajai policijai, arī izsekoja strādniekus, liecina par režīma nespēju iekarot strādnieku uzticību²¹⁴. Ar 1935. gadu režīms sāka organizēt t.s. strādnieku svētkus, kuri cieta pilnīgu neveiksmi strādnieku pievilināšanā. 1939. gadā Ulmanis jau vairs neatļāvās organizēt šos svētkus. Ne tikai

strādnieku, bet – arī viņu vidū, auga anekdošu skaits par Ulmani, anekdošu izplatītājus izsekoja un vajāja²¹⁵. Tiklīdz par režīmu un “vadoni” sāk parādīties anekdotes, ieskanās režīma pirmie bēru zvani.

Režīma represijas pret demokrātiski un kreisi domājošiem nāca tikai par labu Latvijas Komunistiskajai partijai. Lai arī ļoti neliela, tomēr daļa no strādniekiem, sociālistiskās jaunatnes, tuvinājās komunistiem. Pati LKP pēc 15. maija cieta maz – tā nebija nopietns pretinieks, politiskā pārvalde to labi pārraudzīja. Tomēr nav noliedzami – un to apstiprina politiskās policijas arhīvs – ka režīma nostāja pret minoritātēm, represijas pret strādnieku organizācijām, atviegloja LKP darbību. Līdz ar to var secināt, ka režīma policejskā politika vienlaikus bija **antinacionāla**, jo sekmēja neolojalitātes pieaugumu pat pret Latvijas valsti. Nav noliedzams, ka 1940. gada jūnijā samērā plaši strādnieku un kreisākie lauku iedzīvotāju slāņi vērtēja krievu atnākšanu un t.s. sociālistisko revolūciju vai nu labvēlīgi, vai vismaz – neitrāli. Te bija liels Ulmaņa nopelns.

 ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

- 1 LSDSP ietekmē darbojās arī H. Bjalika ebreju kultūras attīstības biedrība; žīdu darba jaunatnes biedrība B. Borohova piemiņai, Latvijas apvienotā cionistu – sociālistu partija. – LVVA. – 3235. f. – 3. apr. – 137. l. – 965. lp.
- 2 LVVA. – 3235. f. – 1/l. apr. – 434. l. – 91. lp.
- 3 A. Šilde. Latvijas vēsture, 1914.–1940. – Daugava, 1976. – 410. lpp.
- 4 Komunisti izmantoja bezdarba pieaugumu; 1932. gada decembrī SSS rindās bija 6000 biedru, oficiālo bezdarbnieku skaits viņu vidū – 1691, faktiski vēl vairāk. – Strādnieku Sports un Sargs [žurnāls]. – 1933. – Nr. 4. – 38. lpp.
- 5 Aivars Stranga. Strādnieku Sporta Savienība (SSS). // Latvijas Jaunatne. – 1991. – 21., 28. dec.
- 6 F. Cielēna runa Saeimā 1932. gada 4. martā. – Latvijas Republikas IV Saeimas Stenogrammas. 1932. – 2. sesija. – 166.–179. lpp.
- 7 F. Menders. Domas, darbi, dzīve. – 1811. lpp.
- 8 LVVA. – 3235. f. – 3. apr. – 149. l. – 21. lp.; 1933. gada 6. martā Latvijā dzīvojošie vācieši – Vācijas pavalstnieki atgriezās no Tilzītes, uz kuriem viņi bija devušies speciālā vilcienā, lai demonstratīvi atbalstītu Hitlera nacistu partiju pēdējās parlamenta vēlēšanās, kuras notika Vācijā. Atgriezušies Rīgā, viņi izaicinoši lietoja hitlerisko sveicienu “Heil Hitler!”. Rīgas 1. stacijā viņus sagaidīja aptuveni divi simti sociāldemokrātu Br. Kalniņa vadībā; daži hitlerieši tika apmētāti ar jēlām olām (“Strādnieki necietīs hitleriešu banda Latvijā” – “Sociāldemokrāts”. – 1933. – 7. martā). Taču, kad pēc mēneša sanāca LSDSP kārtējais kongress – tieši eksaltētās antihitleriskās kampaņas laikā, partijas vadība, īpaši Menders, noraidīja Baltijas valstu savienības ideju un saglabāja uzticību neitralitātei, izraisot pilsoniskās preses indīgas piezīmes par sociāldemokrātu gatavību cīnīties pret hitlerismu tikai “...ar sapuvušām olām un ķengu rakstiem..” (“Sociāldemokrāti pret Baltijas valstu savienību, bet par vienotu fronti ar komunistiem” – “Centra Balss” [Demokrātiskā Centra laikraksts] – 1933. – 13. apr.).

- 9 F. Mendera runa Saeimas ārkārtējā sesijā 1933. gada 22. augusta. // Latvijas Republikas IV Saeimas stenogrammas. Ārkārtējā un VII sesija. – 1933. gads. – 9. lpp.
- 10 Br. Kalniņa runa. – Turpat, 23. lpp.
- 11 Turpat. – 101. lpp.
- 12 1933. gada 4. augustā Rīgā, 1905. gada parkā, LSDSP vācu sekcijas priekšsēdētājs Maksis Šics bezspēcīgi aicināja gāzt "... hitlerisko slepkavu režīmu Vācijā..." – LVVA. – 3235. f. – 2. apr. – 6212. l. – 35. lp.
- 13 Aivars Stranga. Ebreji un diktatūras Baltijā (1926.–1940.). – Rīga, 1997. – 54.–57. lpp.
- 14 1933. gada 22. augustā Munters savā dienasgrāmatā sekojoši atspoguļoja LSDSP teikto Saeimā: "Ekstra sesija ... Kaut arī Latvijas intereses ciestu – vajag izbeigt Salnāja un Muntera rīcību. Vācu hitleriešu izraidīšana no Latvijas jāizdara..." – LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l., 25.–26. lpp.
- 15 Jau nākošajā dienā pēc Saeimas sesijas, 23. augustā, Martiuss ieradās pie Muntera ar sūdzībām par B. Kalniņa pret Vāciju vērsto runu Saeimā. – Turpat. – 27. lp.
- 16 Dokumenti vnešņej poļitiki. SSSR – T. XVI. – M., 1970. – S. 789.
- 17 F. Menders. Latvijas ārpolitika. // Sociāldemokrāts. – 1933. – 31. martā; sk. arī 8. atsauci.
- 18 Magnus Ilmjärv. N. Liit, Leedu ja Balti Liida Loomine. // Looming. – Nr. 7, 1996. – 1104. lpp.; igauņu vēsturnieks M. Ilmjarvs ir izmantojis līdz šim neizmantotos Krievijas Ārējās Politikas Arhīva materiālus par PSRS sūtniecības Baltijā darbību 1933.–1934. gadā; esmu pateicīgs viņam par iespēju saņemt pētījuma autentisku tulkojumu angļu valodā – "The Soviet Union, Lithuania and the Establishment of the Baltic Entente".
- 19 F. Menders. Partijas uzdevumi. Runa partijas 18. kongresā. // Sociāldemokrāts. – 1933. – 9. apr.
- 20 Magnus Ilmjärv... – 1105. lpp.
- 21 Biedra Buševica runa kongresā par partijas politiku. // Sociāldemokrāts. – 1933. – 12. apr.
- 22 F. Menders. Pret karu, par mieru, par Latvijas neitralitāti. // Sociāldemokrāts. – 1933. – 1. maijā.
- 23 PSRS grib uzturēt pasaules mieru. Saruna ar PSRS jauno sūtni Latvijā Stefanu Brodovski. // Sociāldemokrāts. – 1933. – 29. okt.
- 24 F. Menders. Baltijas valstu neatkarības nodrošināšana. // Sociāldemokrāts. – 1934. – 14. janv.
- 25 F. Menders. Neuzbrukšanas līguma pagarināšana. – Turpat, 10. apr.
- 26 Sīkāk sk. A. Stranga. Krievijas un Polijas politika Baltijā 1933.–1935. gadā. // Baltijas valstis likteņgriežos. Politiskas, ekonomiskas un tiesiskas starptautiskās sadarbības problēmas uz 21. gadusimtena sliekšņa. Rakstu krājums. – Rīga: LZA, 1998. – 394.–414. lpp.
- 27 Domas. – 1933. – Nr. 7. – 392. lpp.; Nr. 8. – 454. lpp.; Nr. 9. – 530. lpp.
- 28 Latvijas Republikas IV Saeimas stenogrammas. Ārkārtējā un VII sesija. – 1933. – 410.–414. lpp.
- 29 Sociāldemokrāts. – 1934. – Nr. 1.–4. – (1., 4., 5., 6. janv.).
- 30 Turpat. – 1934. – 11., 18. janv.
- 31 Kad 1933. gadā F. Cielēns pieņēma A. Bļodnieka valdības piedāvājumu un devās par sūtni uz Parīzi, F. Menders pasludināja, ka šis viņa solis "atvieglo fašistu uzbrukumu sociālistiskai kustībai" // Domas. – 1933. – Nr. 9. – 529. lpp. Tā bija jau gandrīz vai lielnieciska neiecietība. Partijas kreisais godmatisms dažbrīd ieguva pat komisku pieskaņu. P. Gruzna, vērtējot R. Vāgnera operas "Parsifāls" iestudējumu Nacionālajā

- operā, pasludināja Vagneru par renegātu, kurš neesot bijis spējīgs "ietilpt noteiktā revolucionārā formācijā". Opera bija jāvērtē, kā ieteica P. Gruzna, "idejiskā nozīmē".
 // Domas. – 1934. – Nr. 4. – 250. lpp.
- 32 Lejiņš J. Mana dzimtene. – Ziemeļblāzma, 1971. – 99. lpp.
- 33 LCVA. – 3017. f. – 1. apr. – 22. l. – 35.–36. lp.
- 34 Sociāldemokrāts. – 1934. – 23. janv.
- 35 LCVA. – 3235. f. – 3. apr. – 137. l. – 19. lp.
- 36 LCVA. – 3235. f. – 3. apr. – 137. l. – 55. lp.; Sociāldemokrāts. – 1934. – 13. febr.
- 37 Neliela sekcija LSDSP ietvaros: 1930. gadā – 116 aktīvi biedri; 1932. gada 1. janv. – 149; vācbaltu sociālā struktūra Latvijā un vērtību pasaule bija tāla no sociāldemokrātijas. – LCVA. – 3017. f. – 17. l. – 29. lp.; 19. l. – 36. lp.
- 38 LCVA. – 3235. f. – 3. apr. – 137. l. – 648., 73. lp.
- 39 Sociāldemokrāts. – 1934. – 28. febr.
- 40 LCVA. – 3235. f. – 3. apr. – 137. l. – 82. lp.
- 41 Sociāldemokrāts. – 1934. – 3. martā.
- 42 Dunsdorfis E. Kārļa Ulmaņa dzīve. – 304. lpp.
- 43 Sociāldemokrāts. – 1934. – 4. martā.
- 44 Sociāldemokrāts. – 1934. – 7. martā.
- 45 Domas. – 1933. – Nr. 9. – 530. lpp.
- 46 Latvis. – 1934. – 6. martā.
- 47 Sociāldemokrāts. – 1934. – 17. apr.
- 48 Kā redzams no K. Lorenca atmiņām, runa bijusi ne tikai par Saeimas vēlēšanu likuma grozišanu, uz ko LSDSP bija gatava, bet arī par pašas Satversmes grozījumiem, par kuru satunu pilnīgāku ziņu mums trūkst. – Lorencs K. 1934. g. 15. maija apvērsums un tā laikmets. – LCVA. – 4020. f. – 1. apr. – 6. l. – 23.–26. lp.
- 49 Turpat; F. Menders. Domas, darbi, dzīve. – 1887. lp.
- 50 Sociāldemokrāts. – 1934. – 3. maijā.
- 51 LCVA. – 3235. f. – 1/8. apr. – 444. l. – 11. lp.
- 52 LCVA. – 3404. f. – 4. apr. – 218. l. – 32. lp.
- 53 Andersons E. Latvijas vēsture 1920.–1940. Ārpolitika. I. – Daugava, 1982. – 409. lpp.
- 54 Sociāldemokrāts. – 1934. – 6. maijā.
- 55 Kalniņš B. Latvijas sociāldemokrātijas piecdesmit gadi .. – 265., 368. lpp.
- 56 Saruna ar Dr. B. Kalniņu Stokholmā, 1989. gada oktobrī.
- 57 Dunsdorfis E. Kārļa Ulmaņa dzīve.. – 285. lpp.; Andersons E. Latvijas vēsture 1920.–1940. Ārpolitika. I.d. – 402. lpp.
- 58 F. Menders. Domas, darbi, dzīve. – 1933. lpp.
- 59 LCVA. – 4020. f. – 1. apr. – 6. l. – 27. lp.
- 60 Lorencs K. 1934. g. 15. maija apvērsums un tā laikmets. – LCVA. – 4020. f. – 1. apr. – 6. l. – 15. lp.
- 61 Turpat. – 17. lp.
- 62 M. Ļitvinovs. Vņešņaja politika SSSR. – M, 1935. – s. 66.
- 63 Dolfuss, Engelberts. Austrijas kanclers kopš 1932. g. maija. Nodibināja valsti korporatīvi autoritāru iekārtu.
- 64 Latvijas Valsts bibliotēka. Dr. F. Mendera fonds. A. III. – Nr. 26. – 6. lp.
- 65 F. Cielēns. Laikmetu maiņā, II sēj. – 498. lpp.
- 66 F. Menders. Domas, darbi, dzīve.. – 5003. lpp.

- 67 K. Lorencs. 1934. gada 15. maija apvērsums un tā laikmets. – LVVA. – 4020. f. – 1. apr. – 6. l. – 19., 21. lpp.
- 68 J. Peniķis. Latvijas parlamentārais posms.. – 12.–13. lpp.
- 69 A. Šilde. Latvijas vēsture, 1914–1940. – 583. lpp.
- 70 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 112. lp.
- 71 Turpat. – 3282. f. – 1. apr. – 29. l. – 2. lp.
- 72 Turpat. – 2.–4. lpp.
- 73 Turpat. – 8. lp.
- 74 Turpat. – 2. lp.
- 75 Latvis. – 1934. – 13. martā.
- 76 Ieraksts V. Muntera dienasgrāmatā 1934. gada 14. un 21. martā. – LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 111., 114. lp.
- 77 A. Bergs. Ulmaņa valdība. – Latvis. – 1934. – 18. martā; Latvis. – 1934. – 22. martā.
- 78 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 113. lp.
- 79 Turpat. – 115. lp.
- 80 Turpat. – 134. lp. – Ieraksts V. Muntera dienasgrāmatā.
- 81 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 116., 119. lp.
- 82 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 123. lp.
- 83 A. Stranga. LZS autoritārā režīma laikā (1934–1940) // Lauku avīze. – 1995. – 25. aug.
- 84 A. Bērziņš. Labie gadi. – 147. lpp.
- 85 J. Frīdrihsona liecības VDK 1940. gadā. – Bij. LPSR VDKarhivs. Lieta Nr. 1817/2243. – arh. nr. 43894. – 4. sēj. – 44. lp.
- 86 Ieraksts V. Muntera dienasgrāmatā 7. maijā. – LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 128. lp.
- 87 Turpat. – 131.–132. lp.
- 88 Latvijas Republikas II Saeimas stenogrammas, IX sesijā. – 1928. – 635. lpp.
- 89 Par notikumiem pili naktī uz 16. maiju G. Zemgals vēlāk siki izstāstīja K. Lorencam. – K. Lorencs 1934. gada 15. maija apvērsums un tā laikmets. – 24.–26. lp.
- 90 Ieraksts V. Muntera dienasgrāmatā liecina, ka Ulmanis devies pie Kvieša pirms 2 naktī, 16. maijā. – LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 131. lp.
- 91 Turpat. – 134. lpp.
- 92 Sk. Atsauci Nr. 83.
- 93 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 133. lp.
- 94 Valsts drošībai esot radušies draudi "... no nejaušām avantūrām un bruņotām sadursmēm tā saukto leģionāru un citu neatbildīgu grupu vadībā ..." – Brīvā Zeme. – 1934. – 16. maijā.
- 95 LVVA. – 3235. f. – 1. apr. – 921. l. – 7.–9. lp.; 701. l. – 1.–13. lp.
- 96 Aivars Stranga. Ebreji un diktatūras Baltijā (1936.–1940. gads) – Rīga, 1997. – 84. lpp.
- 97 LVVA. – 3235. f. – 1. apr. – 921. l. – 9. lp.
- 98 Sīkāk sk. LVVA. – 3235. f. – 2. apr. – 6192. l. – 2.–4. lp.; 1/22. apr. – 701. l. – 1.–3. lp.
- 99 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 129. lp.
- 100 "Radās jau šaubas par valsts drošību un pastāvēšanu..." – Brīvā Zeme. – 1934. – 16. maijā.
- 101 LVVA. – 2575. f. – 15. apr. – 92. l. – 408. lp.
- 102 Kārlis Ulmanis. Manas piezīmes. 1940. gads. Oktobris. – Latvijas Vēstures institūta žurnāls. – 1993. – 4. nr. – 156. lpp.
- 103 LVVA. – 2575. f. – 15. apr. – 92. l. – 375.–376. lpp.
- 104 Kārlis Ulmanis. Manas piezīmes. – 156. lpp.

- 105 Sk. LVVA. – 3235. f. – 1./22. apr. – 921. l.
- 106 LVVA. – 2575. f. – 15. apr. – 92. l. – 401., 403. lp.
- 107 Turpat. – 408. lp.
- 108 Uusi diktatuuri – baltio – Suomen sosialidemokratti, 17.05.1934. (Jauna diktatūras valsts).
- 109 Sk. Ierakstu V. Muntera dienasgrāmatā 2. maijā: “soc.-dem. Pārmet pro-vācisku politiku...” – LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 126. lp.
- 110 I. Lipping. The Emergence of Estonian Authoritarianism. – p. 209.
- 111 N. Balabkins, A. Aizsilnieks. Entrepreneur in a small country. – p. 58.
- 112 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 110. lp.
- 113 Pirmais gads. – 111. lpp.
- 114 B. Kalniņš. 1934. gada apvērsums neatkarīgajā Latvijā. – 1. lpp.; A. Šilde. Latvijas vēsture. 1914.–1940. – 571., 716. lpp.
- 115 Latvijas Nacionālā bibliotēka, Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa K. Lorenca depozīts. II, nr.9.; J. Peniķis. Latvijas parlamentārais posms: sasniegums vai neizdevies eksperimenti? Akadēmiskā Dzīve, 26.rakstu krāj. – 1984. – 11. lpp.
- 116 LSDSP programma. – 1930. – 20. lpp.
- 117 Latvju Ziņas. – Stokholma, 1946. – 17. aug.
- 118 N. Valters. Latvijas “vadonisma” tiesiskie pamatojumi. – Latvju Ziņas. – 1947. – 10. sept.
- 119 K. Ducmanis. Nacionālās atdzimšanas saturs un misija. – “Atdzimšanas dziesmas” piemiņai. Krāj. A. Krodera redakcijā. – 1934. – 37., 49. lpp.
- 120 V. Bastjānis. Gala sākums. – Memento, 1964. – 117. lpp.
- 121 LVVA. – 4020. f. – 1. apr. – 6. l. – 33. lp.; 9. l. – 19. lp.
- 122 Turpat. – 3404. f. – 4. apr. – 218. l. – 359. lp.
- 123 LVVA. – 4020. f. – 1. apr. – 9. l. – 18.–19. lpp.; 6. l. – 33.–34. lpp.
- 124 Turpat. – 6. l. – 34. lp.; 9. l. – 12. lp.
- 125 Pie B. Kalniņa tika konstatēta lapa ar sociāldemokrātu rīcībā esošo ieroču sarakstu. Kopā pie vairākiem partijas vadītājiem glabājās 247 revolveri, 6 šautenes, Bergmaņa mašīnpistole. – LCVA. – 3404. f. – 4. apr. – 218. l. – 5. lp. Nelielie vieglo ieroču krājumi nevarēja aizkavēt bruņotu apvērsumu, pat tad, ja sociāldemokrāti būtu tos izmantojuši demokrātijas aizstāvēšanai. Nav nemaz nopietni jārunā par to, ka tie nebija domāti demokrātijas graušanai. Nav nekādu faktu, kas apstiprinātu izteiktos apgalvojumus, ka ar tiem pietiktu, lai 1934. gada jūnijā vai jūlijā izdarītu “sociālistisku apvērsumu”. – Lauku avīze. – 1991. – 10. Maijā. – 8. lpp.
- 126 Bažas par dažu karaspēka daļu nostāju ir bijušas pat valdībā. V. Munters dienasgrāmatā 1934. gada 23. maijā ierakstīja: “Baumas par Valmieras pulka nepaklausību”. Taču jau 25.maijā atzina: “Pulkos viss kārtībā, Bangerskis lojāls. Kādus 6 – 8 virsniekus atstādinās.” – LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 136., 139. lp.)
- 127 Kā tas varēja notikt? – Revolucionārais Sociālists. – 1934. – nov. (2. nr.).
- 128 LVVA. – 4020. f. – 1. apr. – 9. l. – 191. lp.
- 129 LSSZP Bijetens. – 1935. – Nr. 1. (okt.).
- 130 LVVA. – 3235. f. – 3. apr. – 137. l. – 199., 252.–257. lp.; 1./22. apr., 40. lp.; LVA. – 240. f. – 2. apr. – 933. l. – 21. lp.
- 131 LVA PA. – 240. f. – 2. apr. – 933. l. – 21. lp.; 829. l. – 42.–52. lp.; 921. l. – 35., 136. lp.
- 132 LVVA. – 3235. f. – 1./22. apr. – 921. l. – 86.–87. lp.; LVA. – 240. f. – 2. apr. – 921. l. – 35. lp.; 933. l. – 28. lp.; A. Stranga. Ebreji un diktatūras Baltijā. – 94.–100. lpp.

- 133 LVVA. – 3235. f. – 3. apr. – 137. l. – 364. lp.; 1./22. apr. – 921. l. – 37. lp.
- 134 LVVA. – 3235. f. – 1./22. apr. – 921. l. – 29. lp.; LVA. – 240. f. – 2. apr. – 931. l. – 1. lp.; 4. apr. – 9. l. – 14. lp.
- 135 Liepājas nometnes posms visplašāk aprakstīts pazīstama literāta, Strādnieku teātra direktora K. Dziļlejas (*Tjēntāla*) memuāros “Anno 1934”, ko bez autoru atļaujas 1958.gadā publicēja lapelē “Par atgriešanos dzimtenē” (vēlākā “Dzimtenes Balss”), klāt vēl pievienojot ķengājošos komentārus. K. Dziļlejas memuāri saturēja gan interesantus faktus un nozīmīgus secinājumus, gan neobjektīvus vērtējumus (īpaši par LSDSP kreiso vadību. Pats K. Dziļleja bija tuvāks partijas t.s. labējam spārnam); Bastjānis V. Gala sākums. – Stokholma. – 56. lpp.; ZA FB Retumu nodaļa, Dr. F. Mendera fonds, mape Nr. 16. – 4987. lp.
- 136 LVVA. – 3235. f. – 2. apr. – 5561. l. – 40. lp.; 5569. l. – 9. – 43. lp.; 5548. l. – 10. lp.; 5434. l. – 22. lp.
- 137 LVA PA. – 240. f. – 2. apr. – 874. l. – 6. lp.; LVVA. – 3235. f. – 1./22. apr. – 406. l. – 240., 466. lp.
- 138 K. Dziļleja. Anno 1934. Par atgriešanos Dzimtenē. – 1958. – Nr. 71.
- 139 Brīvā Zeme. – 1934. – 5. dec.
- 140 J. Frīdrihsona liecības VDK 1940. gadā. – Bijušās LPSR VDK arhīvs. Lieta Nr. 1817/2243; arh. nr. 43894, 3. sēj., 75. lpp.
- 141 Kalniņa K. Liesmainie gadi. Atmiņu vijā. Stokholma. – 1964. – 136. lpp.
- 142 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 6. l. – 2. lapa.
- 143 Turpat. – 3235. f. – 2. apr. – 5996. l. – 13.–19. lp.
- 144 Andersons E. Latvijas vēsture. 1920. – 1940. Ārpolitika. I – Daugava. Stokholma, 1982. – 410. lpp.
- 145 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 138. lp.
- 146 LVVA. – 3235. f. – 2. apr. – 5444. l. – 1.–2. lp.; 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 137. lp.; 6. l. – 10. lp.
- 147 J. Frīdrihsona nopratināšanas materiāli. – 3. sēj. – 39.–40. lpp.
- 148 ZA FB, Dr. F. Mendera fonds. 16.glab.vien., inv. nr. 2208 – 5202, 5204, 5205. lp. Kopš 20. gadiem Latvijas Ārlietu Ministrijas preses nodaļai un padomju sūtniecībai pastāvēja noruna presē “neaižkart valsts galvas”. Latvijas valdība centās nepieļaut, lai presē nāktu kas nepatīkams arī par PSRS vadītājiem, kuri formāli nebija valsts vai valdības vadītāji. Piemēram, kad 1926. gada 20. jūlijā nomira F. Dzeržinskis, tad, pateicoties Ārlietu ministrijas iespaidam, kā atzīmēja tobrīd preses nodaļas vadītājs A. Bilmanis, “avīzes rakstīja tikai vienu ceturto daļu no tā, ko bija nodomājušas”. Padomju prese gan, A. Bilmaņa vārdiem izsakoties, bieži vien atļāvās “...neķītrības pret Latviju un Latvijas valsts vīriem”. – LCVVA. – 5969. f. – 1. apr. – 121. l. – 170. lp.
- 149 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 6. l. – 4., 27. lp.
- 150 Pošeika J. Latvijas grāvēji (Latvijas sociāldemokrātu vadoņu slepenā sadarbība ar komunistiem). Autora izdevums, 1934. – 4., 108. lpp.
- 151 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 134. ;p.; 6. l. – 20. lp.; 8. l. – 17. lp.
- 152 K. Siljakovs. Mana atbilde. Kāda laikmeta memuāri. – 1. sēj. – Gauja, 1982. – 96. lp.
- 153 A. Stranga. Cilvēki un likteņi. Neoficiālo attiecību aspekti. – Izglītība, 1990. – 3. okt.; Dažas “tirdzniecības” vēstures lappuses. Latvija – Baltijas valsts, 1990. – okt.; Krievijas un Latvijas saimnieciskās attiecības 1920. – 1927.gadā. Latvijas Vēsture. – 1993. – Nr. 1(8). – 14.–23. lpp. u.c. publikācijas.
- 154 Sk. sīkāk: A. Stranga. Cilvēki un likteņi. Neoficiālo attiecību aspekti. – Izglītība. – 1991. – 8. marts.

- 155 J. Frīdrihsona 1940. gada 28. septembra liecība. – Nopratināšanas materiāli. – 3. sēj. – 54. lp.
- 156 F. Menders. Domas, darbi, dzīve. – 5205. lpp.
- 157 LVVA. – 3235. f. – 1./22. apr. – 921. l. – 451. lpp.
- 158 A. Bērziņš. Labie gadi. – 184. lpp.
- 159 J. Bokalders. Jarovizācija. – Ekonomists. – 1940. – Nr. 4.
- 160 Br. Kalniņš esot gatavojies "...sarkano Latviju pasludināt jau 1937. gadā.." – Lauku Avīze. – 1991. – 22. nov. – 6. lp.
- 161 LVVA. – 1313. f. – 1. apr. – 141. l. – 40. lp.
- 162 Turpat. – 39.lp.
- 163 LVVA. – 3017. f. – 1. apr. – 22. l. – 5. lp.
- 164 Sk. sikāk: I. Feldmanis, A. Stranga, M. Virsis. Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis 30 gadu nogalē. – LĀI. – R, 1993. – 30.–32. lpp.; arī atsauci Nr. 26.
- 165 LVVA. – 2570. f. – 14. apr. – 1043. l. – 281. lp.
- 166 Brīvā Zeme. – 1934. – 2., 7. aug.
- 167 Bij. LPSR VDK arhīvs, lieta Nr. 1817/2243, arh. nr. 43894. – 3. sēj. – 52. lpp.
- 168 LVVA. – 3404. f. – 4. apr. – 218. l. – 7.–8. lpp.
- 169 Turpat. – 24., 31. lpp.; 5601. f. – 1. apr. – 2681. l. – 6.–8. lpp.
- 170 LVVA. – 3404. f. – 4. apr. – 218. l. – 512.–514. lpp.
- 171 E. Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve. – 321. lpp.; LVVA. – 3235. f. – 6. apr. – 324. l. – 3. lpp.; Jaunākās Ziņas. – 1933. – 22. nov.
- 172 LVVA. – 3235. f. – 2. apr. – 5996. l. – 340. lpp.; P. Klāns. Karsta dzelzs. Latvijas tautu likteņu kalnve. Grāmatu draugs, Bruklina, 1968. – 576. lpp.
- 173 LVVA. – 1468. f. – 1. apr. – 160. l. – 1618. lp.; 2630. f. – 1. apr. – 6. l. – 35.lp.; 8. l. – 4. lp.; 3235. f. – 1./22. apr. – 337. l. – 47. lp.; 921. l. – 60. lp.; 3404. f. – 4. apr. – 218. l. – 2. lp.; 3235. f. – 2. apr. – 3175. l. – 62. lp.
- 174 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 137.–138. lp.; 8. l. – 16., 35. lp.; Šilde Ā. Ardīevas Rīgai. Tikai atmiņas. – Grāmatu Draugs, Bruklina, 1988. – 111. lpp.; Dunsdorfs E. Kārļa Ulmaņa dzīve. – 363. lpp.; Sikāk par sociāldemokrātu tiesu sk. Kalniņš B. Latvijas sociāldemokrātijas piecdesmit gadi. – 273.–276. lpp.; Kalniņš B. 1934. gada apvērsums neatkarīgajā Latvijā. – Jaunā Gaita. – 1974. – Nr. 100., 101.; Stranga A. Vēlreiz par sociāldemokrātiem un Ulmaņa apvērsumu. – Ciņa. – 1989. – 16., 18. jūl.; Vītoļa B. Par atļaujām un vēsturi. – Literatūra un Māksla. – 1991. – 18. maijā; J. Vāgnera biogrāfija ietverta A. Ūdres manuskriptā "Saeimas deputāti"; Lejiņš J. Mana dzimtene. – 201. lpp.
- 175 F. Menders. Austrumeiropas Savienotās valstis. – 17. lpp.
- 176 LVVA. – 3017. f. – 1. apr. – 3. l. – 57., 85., 246. lp.; Sociāldemokrāts. – 1928. – 20. martā; Rudevics A. Pārdomas par buržuāzisko Latviju. – R, 1971. – 128. lpp.
- 177 I. I. Linz. Some Notes Toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective. – Fascism. A Readers Guide. Analyses, Interpretations, Bibliography. – Ed. W.Laquer. University Press, Cambridge, 1988. – p. 8.
- 178 Šeit es neaplūkošu populāro tematu par to, vai PSRS valdība bijusi informēta par apvērsumu. Manā rīcībā nav jaunu materiālu, salīdzinot ar tiem, kurus vērtēju 1992. gada publikācijā. – Sk. sikāk: A. Stranga. Sociāldemokrāti K. Ulmaņa režīma gados. – Latvijas Vēsture. – 1992. – Nr. 2. – 18.–20. lpp.
- 179 Dokumenti vnešnej poļitiki SSSR. – T. 17. – s. 415.
- 180 Vnešņaja poļitika SSSR. Sb. dok., T.IV (1935 – ijuņ 1941). M, 1946. – s. 100.

- 181 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 8. l. – 1. lpp.
- 182 1933. gada 4. jūnijā Vislatvijas žīdu politisko un saimniecisko organizāciju konference pasludināja vācu preču un dienestu boikotu un ievēlēja 30 cilvēku prezidiju, kas izveidoja izpildu komiteju boikota realizācijai. Tiesa gan, daudzi ebreju uzņēmēji, tirgotāji boikotu boikotēja, jo bija cieši saistīti ar Vācijas uzņēmumiem. Jau 1934. gada 7. aprīlī politiskā policija sagatavoja materiālus komitejas slēgšanai: tās darbība sarežģīja Latvijas – Vācijas attiecības. – LVVA. – 3235. f. – 3. apr. – 278. l. – 69.–87. lpp.; 3235. f. – 2. apr. – 5996. l. – 22. lpp.
- 183 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 10. l. – 34.–36. lpp.
- 184 Sikāk par 15. maija režīma attiecībām ar lielvalstīm sk.: A. Stranga. Latvija un Padomju Savienības, Polijas un Vācijas politika Baltijā 30. gadu nogalē (angļu val.) – LZAV. – 1993. – Nr. 11; 1994. – Nr. 3.
- 185 Ministre des Affaires Etrangères. Archives Diplomatiques. Europe 1914–1940. – Lettonie. – Vol. 56. – p. 3, 231–223. Dokumentu kopijas manā rīcībā nodeva prof. H. Strods.
- 186 Dr. M. Valters – vēstule K. Ulmanim, 1940. gada 20. janvārī. – M. Valters. Mana sarakste ar Kārli Ulmani un Vilhelmu Munteru. – Stokholma, 1937. – 102. lpp.
- 187 V. Munters. Meierovica ārpolitikas orientācija. – Sējējs. – 1937. – Nr. 1. – 230.–231. lpp.
- 188 Sk. sikāk: U. Lindell, S. Persson. The Paradox of Weak State Power: a Research and Literature Overview. Cooperation and Conflict. XXI, 1986. – p. 84.
- 189 F. Cielēns pats rakstīja, ka sācis aktīvu darbību 1934. gada vasaras nogalē. Viņš rakstīja, ka uzreiz pēc 15. maija esot aizsūtījis vēstuli M. Skujeniekam un piedraudējis: ja mēneša laikā Latvijā netiks atjaunota demokrātija, viņš, sūtnis, demisionēsot (Laikmetu maiņa..., 508. lpp.). Šie "draudi" raksturoja F. Cielēna pārspīlēto pašapziņu; tos ar ironiju ir komentējis Dr. F. Menders 1967. gadā. – LNB Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa, A 111. F. Mendera fonds. – Nr. 26.
- 190 Pols Renodels bija konsekvents diktatūru pretinieks, Starpparlamentārās ūnijas 1932. gada konferencē Ženēvā viņš bija vērsies pret Itālijas fašismu. – Šilde Ā. Valstsvīri un demokrāti. – Grāmatu Draugs, 1985. – 326. lpp.
- 191 Tas tika piesūtīts arī Dr. F. Menderam uz Liepājas nometni. – F. Menders. – Domas, darbi un dzīve. – 5227. lp.
- 192 Kalniņš B. Latvijas sociāldemokrātijas piecdesmit gadi. – 274. lpp. Andersons E. Latvijas vēsture. Ārpolitika. I. – 574. lpp. Cielēns F. Laikmetu maiņa. II sēj. – 510. lpp.; Brīvība. – 1959. – Nr. 6 (101); LVVA. – 3235. f. – 1. apr. – 300. l.
- 193 Ulf Larsson. Svensk Socialdemokrati Och Baltikum Under Mellan Krigsti den. – Acta Universitatis Stocholmiensis. – Stocholm, 1996. – p. 102–106.
- 194 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 133. lp.
- 195 E. Andersons. Ārpolitika, I. d. – 611. lpp.
- 196 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 8. l. – 20. lp.; LZA FB, Menders F. Domas, darbi un dzīve. – 8. d. – 1506.–1507. lp. Bērziņš A. Labie gadi. – 277. lpp.; Bērziņš A. 1939. Lielo notikumu priekšvakarā. – 298. lpp.
- 197 LVVA. – 2575. f. – 8. apr. – 78. l. – 41. lpp.
- 198 K. Kangeris. Das Baltikum um Rahmen der schwedisch – sowjetischer Beziehungen in der Zwischen – kriegszeit – in. Contact or isolation. – p. 360.
- 199 Andersons E. Latvijas vēsture. Ārpolitika. I. – 611.–617. lpp. LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 8. l. – 20. lp.; Jau 1938. gada sākumā "Suomen Sosialidemokraatti" publicēja plašu materiālu par A. Rudevica ierašanos Helsinkos, pa ceļam uz Stokholmu. Latvija tika

- dēvēta par "policejisku valsti", bet rakstam bija zīmīgs nosaukums: "No latviešu diktatūras cietuma – brīvībā". Suomen Sosialidemokraatti, 1938. – 1. febr.
- 200 Brīvība. – 1970. – Nr. 1.
- 201 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 134. lp.; Rakstniece A. Gailīte arī atzīmējusi šāda uztraukuma pastāvēšanu sociāldemokrātu vidē. Gailīte A. Ceļiniece. Daugava, 1962. – 161. lpp.; LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 5. l. – 140. lp.; 6. l. – 1. lp.
- 202 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 6. l. – 21. lp.; Kl. Kalniņa ar analogu lūgumu bija griezusies arī pie K. Ulmaņa. F. Cielēna emocionālajā interpretējumā tas izskatījās šādi: "... kad Paula Kalniņa kundze, pārvarējusi visu iekšējo pretestību, aizgāja audiencē pie latviešu Mindauga un sava smaidīgā Jēkabnieku pagasta skolas biedra un mūžīgā sarkano rožu pasniedzēja visās Klāras dienās, lai lūgtu viņu Paulam Kalniņam neliegt tādu pašu stāvokli cietumā, kādu krievu cars visžēlīgi bija piešķīris saviem ienaidniekiem, tad latviešu Kārlis, pārgriezis baltas acis pret agrāk draudzīgo Klāru Kalniņu un 18. novembra kolēģi, strupi noraidīja pat šo niecīgo lūgumu". Cielēns F. 15. maija morāle. – Latvju Ziņas. – 1952. – 28. febr. Jāatzīst, ka Ž. Tripjē nav bijis pilnīgi korekts: divreiz tiekoties ar Kl. Kalniņu, viņš nav viņu informējis par Francijas un Beļģijas demaršiem. – LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 6. l. – 7., 21. lp.
- 203 LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 6. l. – 53., 83. lp.; Strādnieku kustības Arhīvs Stokholmā (ARAB), R. Lindstrōma fonds. 1934. gada korespondence.
- 204 LVVA. – 2575. f. – 8. apr. – 75–a. l. – 109., 112. lpp.
- 205 Treigīts-Tale E. Latviešu karš ir sācies. Gauja, 1990. – 1. sēj. – 177. lpp.; LZA FB, Mendērs F. Domas, darbi un dzīve .. – 3. d. – 346. lpp.; "Populeure" par ārpolitisko komentētāju darbojās bijušais Krievijas zinātnieks O. Rozenfelds, kurš bija ļoti draudzīgs pret LSDSP. V. Munters jau 1933. gada 7. novembrī bija neapmierināts, ka Rozenfelds, kuram Latvijas Ārlietu ministrija bija izgādājusi priekšrocības Vācijā un Francijā, nosodīja SSS slēgšanu. F. Mendērs Rozenfeldu raksturoja ka "labu draugu". Domas, darbi un dzīve .. – 11. nod., 5219. lp.
- 206 LVA. – Sociālpolitisko dokumentu nodaļa. (PA) – 240. f. – 1. apr. – 921. l. – 38. lp.; LZA FB, Reto grāmatu un rokrakstu nod., Mendērs F. Domas, darbi un dzīve .. – 8. d., 1509. lp.; Lauku Avīze. – 1991. – 29. nov.; Andersons E. Latvijas vēsture. Ārpolitika. I. – 640. lpp. Tautai un Brīvībai, Rakstu krājums Dr. Paula Kalniņa piemiņai. – Stokholma, 1952. – 113. lpp.
- 207 LVVA. – 3235. f. – 2. apr. – 5996. l. – 23. lp.; Pat Šilde kurš, maigi runājot, nav bijis ebreju draugs, ir atzīmējis brutālo ielaušanos Žīdu tautas namā Latgales priekšpilsētā. – Šilde A. Ardīevas Rīgai. Tikai atmiņas. Grāmatu Draugs, 1988. – 100. lpp.; LVVA. – 3235. f. – 3. apr. – 278. l. – 208. lp.; The Jews in Latvia. Tel-Aviv, 1971. – p. 15–16, 58, 307–308. Rīts. – 1935. – Nr. 36; LVVA. – 3235. f. – 1./22. apr. – 794. l. – 21.–24. lp.; Bregman H. Ebreji Latvijas vēsturē. – Latvijas likteņgadi. – 4. sēj. – R, 1990. – 437. lpp.
- 208 LVVA. – 3235. f. – 2. apr. – 5443. l. – 11.–24. lapa; Esmu minējis tikai dažus piemērus, bet teiktais attiecas arī uz citiem ebreju sociāldemokrātiem: Žīdu skolotāju biedrības valdes locekli, Žīdu ģimnāzijas darbvedi bundistu I. Braunu, kuru 1934. gada 12. jūlijā atbrīvoja no darba; eiropieško, augstas kultūras bundistu un ievērojamo komunālo darbinieku Dr. N. Maizelu, E. Glikmanu (Gilu), SSS Žīdu nodaļas priekšnieku A. Pevzneru, I. Rabinoviču, H. Rapoportu u.c. – Brīvība. – 1967. – Nr. 6; LVVA. – 3235. f. – 2. apr. – 5998. l. – 210. lp.; The Jews in Latvia, p. 296–308.

- 209 LVA. – 2574. f. – 6. apr. – 329. l. – 26.–70. lpp.
210 LVA. – 3235. f. – 1./2. apr. – 794. l. – 15.–53. lpp.
211 Sociāldemokrāts. – 1921. – 6. maijā.
212 LVA. – 3235. f. – 3. apr. – 329. l.
213 Turpat. – 41. l. – 279. lp.
214 J. Frīdrihsona liecības pēc apcietinājuma 1940. gadā. Bijušais LPSR VDK arhīvs. Lieta Nr. 1817/2243, arhīv. nr. 43894, 2. sēj. – 253. lpp.
215 Sk. speciālu politpārvaldes lietu par anekdotēm par Ulmani. – LVA. – 3235. f. – 1./2. apr. – 1986. l.

4. nodaļa

KĀRĻA ULMAŅA REŽĪMS

(1934 – 1940)

4.1. Režīma tipoloģiskā piederība

Ulmaņa režīma vēsture būtu pateicīga viela klasiskai vēsturei: stāstošai, pilnai ar darbojošos personu krāsainiem raksturiem, ar humoru un sarkasmi; tādai, kādu to iemiesoja A. Dž. P. Teilora darbi, kuros vēsturnieks bija arī rakstnieks, vai pat, nereti, vairāk – rakstnieks. Stāstošas (naratīvas), atjautīgas un gudras vēstures pagrimumu ir dziļi nožēlojis Teilora skolnieks Normans Deiviss (*Davies*), kura monumentālā Eiropas vēsture – *Europe. A History* – pati ir virtuozu stāstītāja spēju apliecinājums, vienlaikus raksturīga arī ar analītisku un konceptuālu pieeju. Cits uzskatāms piemērs – Viržīnijas štatā dzīvojošās pensionētās skolotājas un žurnālistes Dž. Heikimas (*You Hakim*) naratīvās, asprātīgās ASV vēstures milzīgais panākums, kurš liecināja par lasītāju nogurumu ar tādu vēsturi, kurai raksturīga pārmērīga aizraušanās ar diagrammām, grafikiem, tabulām, attēliem, uz literāro vērtību un valodas pagrimuma rēķina.¹ E. Dunsdorfa lielā Ulmaņa biogrāfija lielā mērā tuvojās minētajām prasībām, taču, uzrakstīta bez pieejas Latvijas arhīviem un bez īpašas intereses par Ulmaņa režīma vietu pārējo antidemokrātisko režīmu saimē, tā šobrīd jau ir kļuvusi vairāk par informācijas, bagātīgas, bet – ne pilnīgas, avotu, mazāk – par analītiskas domas piemēru. Manas grāmatas nelielais apjoms un pienācīgu literāru spēju trūkums liedz man uzrakstīt Ulmaņa režīma vēsturi, spraiģi lasāmu, bet arī analītisku, kura mēģinātu īstenot vēsturnieka grūtāko uzdevumu – integrēt faktisko materiālu sakarīgā, nepārtrauktā un analītiskā secībā. Paliek vieglākā iespēja – shēmas, tipoloģija, formulas. To arī izmantošu.

Visu triju Baltijas valstu autoritārie režīmi, tāpat kā Austrumu un Centrālās Eiropas autoritāro režīmu vairākums, nebija vienkārši autoritārie, konservatīvie režīmi (nemaz nerunājot par to, ka tie nebija reakcionāri režīmi, klasiskajā izpratnē). Tie bija kompilatīvi, populistiski – nacionālistiski režīmi, kuri mēģināja “aizņemt” dažādus, nereti – pretrunīgus, elementus no Eiropas lielajās valstīs valdošajiem, idejiski ietekmīgākajiem režīmiem. Divdesmitie – trīsdesmitie gadi bija ideoloģiju kundzības laiks; antiliberālo ideoloģiju saimē

valdīja komunisms, fašisms, nacisms, klāt nākot vēl Musolini izgudrotajam, augošu popularitāti iegūstošam totalitārismam. Tieši itāļu fašisms, pirmā antilibērālā diktatūra Rietumeiropā, fascinēja katru nākamo diktatoru, ar Pilsudski, 1926. gadā, sākot, radot tieksmi atdarināt fašismu. Bet atdarināt ko? Fašisma būtību? Vai tikai formu? Ja būtību, tad kāda tā bija?

A. Dž. P. Teilors jau labi sen rakstīja, ka fašisms bija viltus revolūcija – runāšana bez darbības, bez radikālām sociālām izmaiņām. Diktatūra diktatūras pēc, diktatūra izrādes dēļ². Ja mēs nepieņemam Teiloru kā pārāk ekstravagantu, tad Z. Šternhells (*Zeev Sternhell*), kurš starptautisko atzinību iemantoja ar saviem pētījumiem par franču literāro fašismu un franču fašistiskām kustībām, fašismu raksturoja kā populistisku ideoloģiju, kurā antilibērālisma formai bija milzīga nozīme. Fašisma jaunā liturģija – lielās, ceremoniālās parādes, dekorācijas, lāpu gājieni, kareivīgas dziesmas – iedvesmoja fiziskā spēka kultu un noliegumu tam, ko iemiesoja liberālisms: racionālismu, individuālismu, intelektuālismu.³ Tuvu šim viedoklim ir itāļu filosofs, filologs un rakstnieks Umberto Eko: Musolini nebija nekādas sakarīgas filozofijas, tikai retorika un emocijas; fašismam nebija kvintisences, tas bija dažādu ideju kolāža.⁴ Fašisms, tātad, bija eklektisks un pretrunīgs un izauga nevis no gatavas doktrīnas, bet, kā sludināja Musolini, no nepieciešamības pēc akcijas. Šajā pretrunīgumā sadzīvoja pretenzija uz revolūciju ar monarhijas saglabāšanu un lielām privilēģijām baznīcai. Bet, ja pats itāļu (“autentiskais”) fašisms bija eklektisks un kompilatīvs, tad vēl eklektiskāki un kuriozāki bija mēģinājumi imitēt fašismu agrārajā un provinciālajā Baltijā. Šeit fašisma imitācija “nacionālā vadonisma” formā rezultējās nožēlojamā farsā un traģikomismā. Taču tieši fašismu, īpaši – 1934. – 38. gados, Ulmanis lietoja sava populistiski nacionālistiskā režīma pašidentifikācijai, režīma tipoloģiskās piederības apzīmēšanai. Itālijas fašisma kopēšana, atsaucis uz to, popularizēšana, īpaši Ulmaņa izredzētas jaunatnes organizācijas – mazpulku – vidū, kļuva par režīma neatņemamu sastāvdaļu.

K. Ulmanis vairākkārt publiski augsti vērtēja Itālijas fašismu, personiski – Musolini, aicināja Latvijā mācīties no Itālijas. Runā mazpulku sanāksmē 1935. gada 26. aprīlī Ulmanis īpaši izcēla Itālijā valdošo **vadonību** un fašisma psiholoģisko plakni: fašismu kā noteiktu emocionālu stāvokli, uzbudinājumu, jūsmu, kura nepieciešama masu mobilizācijai. Ulmanis citēja Musolini: “Neatlaidīgi pacelties pāri zūdošai šodienai – tas lai būtu mūsu ticības varonīgā iezīme”⁵ (Ir vērts atcerēties šo uzsvāru uz varonību kā tiešu aizgūvumu no Itālijas. Vēlāk pievērsis uzmanību tam, cik lielā mērā varonīgumam bija nozīme Musolini, Hitlera un Ulmaņa personības kultos.) Ulmanis režīma propagandā bieži tika pielīdzināts “izcilākajiem politiķiem” – Musolini un Hitleram.⁶ Savukārt, Munters, kā jau rakstīju iepriekšējā nodaļā, atbildot uz Zviedrijas ārlietu ministra R. Sandlera jautājumu, 1937. gada jūnijā, kāds tad

ir šis 15. maija režīma tips, centās izkļaidēt Sandlera priekšstatus, ka Latvija ir "doktrīnas fašisma" zeme un attēloja Ulmaņa režīmu kā profašistisku autoritārismu, latvisku fašismu⁷. Toties, pašmāju lietošanai Musolini Itālija atklāti tika izmantota, lai sniegtu 15. maija Latvijas **tipoloģisko** novērtējumu: jurists A. Alnis uzsvēra, ka Latvija ir centralizēta, autoritāra demokrātija, kura atbilst Musolini dotajam fašistiskās valsts apzīmējumam⁸. Francijas vēstniecības 1938. gada 7. janvāra ziņojums par stāvokli Latvijā tā arī saucas "Prezidents Ulmanis un Itālija" ("Le Président Ulmanis et L'Italie").⁹ Visapkaunojošākais un arī vismazāk skaidrais – vismaz šodien – ir jautājums, kāpēc Latvijā tika pārpublicēts¹⁰ – bez neviena komentāra – 1938. gada 17. novembrī Itālijā pieņemtais *Paņēmiens itāļu rases aizsardzībai*, kas aizliedza itāliešu laulības ar svešas rases pārstāvjiem, ierobežoja ebreju tiesisko stāvokli un tml. Antisemitiska kampaņa Itālijā sākās 1938. gada 14. jūlijā; 18. Septembrī, runā Triestā, Musolini uzsvēra, ka Itālijai ir nepieciešama skaidra rasu apziņa; Musolini arī uzsvēra, ka fašisma antikapitālisms ir nesavienojams ar "...vispasaules žīdrietību, kura pēdējo sešpadsmit gadu laikā ir bijusi nesamierināms fašisma ienaidnieks"¹¹. Pārsteidzoši, ka Latvijā, oficiālajā izdevumā "Piektais gads" 1938. gada nozīmīgāko notikumu sarakstā tika arī iekļauts arī Itālijas likuma publicēšanas datums¹². Likuma ideoloģiskais saturs – rasu tīrības prasība un antikapitālisma bija tuvs 15. maija ideoloģijai. Itālijas likuma publicēšana jāvērtē kā apvainojums apmēram 90 000 Latvijas pilsoņiem – ebrejiem, kā arī tiem, kuri bija precējušies ar "neāriešiem"; tas arī liecināja par iecerēm īstenot tālāku minoritāšu ierobežošanu un pat diskriminācijas politiku¹³.

Aizgūts – mākslīgi no Itālijas aizgūts, kopēts – patiešām bija ļoti daudz kas. Turpmāk, aplūkojot sīkāk Ulmaņa režīma saimniecību, ideoloģiju, sociālo politiku, šo kompilatīvo momentu vēlreiz uzsvērsim. Pašlaik atzīmēšu tikai visburtiskāko kopēšanu. *Laika skaitīšana*: 1922. gada 28. oktobrī Musolini lika uzskatīt par jauna kalendāra sākumu – sākās Jauna Itālija, jauni itāļi ar jaunu, kolektīvu vēsturi, sākās I.I.I. Tā izskatījās Musolini kalendārs¹⁴. Latvijā pēc 15. maija sākās *Pirmais gads* – iznāca pieci oficiāli krājumi no pirmā līdz piektajam gadam (1934. – 1939.), kuri atspoguļoja jauno laiku. "Musolini vienmēr taisnība" – Musolini, kurš jau pirms 1922. gada bija ļoti sekmīgs propagandists, ieviesa un uzspieda šo "normu"¹⁵. Latvijā tā bija: "Vadonim (Ulmanim) vienmēr taisnība"; "Ulmaņa griba – likums" (kas, savukārt, konkrētizācijā izpaudās, piemēram – nevis Civillikums, bet "Prezidenta Ulmaņa civillikums"¹⁶).

Viens no lielākajiem aizguvumiem bija kameras. Musolini 1926. gada 3. aprīlī uzsvēra: "...Itālija ir valsts, kura kontrolē visu, kas ir dabā – politiku, ekonomiku, morāli. Itālija ir korporatīva valsts"¹⁷. Kameru sistēma bija vērsta pret liberālismu ekonomikā; tā balstījās fašisma ideoloģiskā pretenzijā uz šķiru

pretrunu – liberālisma “lāsta” – izskaušanu šķiru sadarbības veidā, apvienojot darba devējus un strādniekus vienā iestādē – kamerā. Ekonomiskās dzīves kontrolei Itālijā tika radītas 22 kameras, kuras pārzināja speciāls kameru ministrs. 1938. gadā kameras tika apvienotas valdības atlasīto marionešu padomē (Fašu un Korporāciju Padome). Tai bija jāaizvieto “dekadentiskais” buržuāziskais parlaments, radot jaunu revolucionāru, fašistisko parlamentu. Taču, pat kameru sistēma, kura, Musolini vārdiem runājot, iemiesoja valsts diktatūru pār šķirām, bija tikai pretenzija uz revolūciju; kapitālistiskā saimniecība netika iznīdēta. Kameru sistēma tika pārņemta arī Latvijā, pie tam, radot ne tikai saimnieciskas kameras (no sešām kamerām četras bija saimnieciskas). Vienlaikus tika uzsvērts Latvijas kameru “nedoktrinālais” raksturs. Latvijā pastāvēja būtiska atšķirība no Itālijas, kuru Ulmanis bija iecerējis 1939. gadā pārvarēt, bet nespēja: Musolini uzskatīja, ka kameru sistēma pilnībā funkcionē tad, kad tā ir pakļauta fašistu **partijas kontrolei**. Latvijā jaunas partijas kontroles vēl nebija, kameras tika kontrolētas primitīvā veidā – ar Ulmaņa klikšes ielikto kameru vadītāju rokām.

Ulmaņa režīma un fašisma līdzību uzskaitīšanai tomēr nav lielākās vērtības. Ir iespējama mākslīga, no augšas uztiepta valsts fašizācija, kuru nevar uzskatīt par organisku fašismu. Itālijas sūtnis Latvijā F. Memeljo 1936. gada 5. februārī konstatēja: “Latvijas valdība īstenībā vairs nav nekāda fašistu valdība, bet deģenerējusies policeiskā valsts”¹⁸. Var piekrist angļu autoram R. Griffinam, ka Ulmaņa autoritārais režīms mēģināja sevi modelēt – retorikā, institūcijās, vadoņa kultā – pēc fašistiskās Itālijas parauga¹⁹.

Interesants ir jautājums par masas mobilizējošas partijas izveides iecerēm, kuras bija raksturīgas visiem autoritāriem režīmiem Eiropā. Neviens no tiem nevēlējās (un nevarēja būt) par vienkārši konservatīviem, vēl vairāk – reakcionāriem, režīmiem; visi mēģināja (vai imitēja mēģinājumus) transformēties pro-totalitāru, modernu režīmu virzienā, ar masu partijām un vismaz pusmobilizētām masām. To mēģināja neveiksmīgi, sanācijas režīms Polijā, pēc maršala nāves 1935. gadā. To mēģināja, ar 1937. gada aprīli, Franko Spānijā: no augšas radīt kontrolējamu kustību, kā bāzi savai varai.²⁰ To mēģināja karaļa diktatūra Rumānijā (1938–40), cenšoties sevi pārvērst viltus dinamiskā, mobilizējošā diktatūrā ar no augšas radītu masu nacionālistisku partiju (Nācijas Atdzimšanas partiju). To mēģināja pat visreakcionārākā un konservatīvākā valsts Eiropā – Hortija Ungārijā, cenšoties modernizēt konservatīvo režīmu ar mēreni šovinistiskas masu partijas – “Ungāru Dzīves” (1939) – palīdzību. Tas bija neveiksmīgs mēģinājums ieviest no augšas dozētu dinamismu un kontrolēti mobilizēt masas, t.i. – imitēt fašismu. Tas pats notika Latvijas kaimiņos – Igaunijas un Lietuvas diktatūrās. Abās pastāvēja valdošās partijas. 1935. gada februārī K. Petss un ministru prezidenta biedrs K. Ēnpalu nodibināja jaunu politisku organizāciju “Tēvzemes Savienība” (“Isaamaaliit”). E. Ander-

sons to novērtēja kā sākumu Igaunijas pārvēršanai fašistiskā valstī, pēc Itālijas parauga – vienas partijas fašistiski korporatīvā valstī²¹. Šādam vērtējumam grūti pilnībā pievienoties. Pieņemot to, būtu jāsecina, ka fašismu var pilnībā radīt augšas. Tas būtu pārdrošs secinājums. T.s. autentiskā fašistiskā režīma raksturojošā pazīme ir masu politiskā partija, kura rodas kā masu darbības rezultāts, ir masveidīga pēc skaita, sociālā sastāva, mentalitātes. To raksturo, vismaz agrīnos posmos, kustība, dinamika, tā vismaz pretendē uz revolūciju. Austrumeiropā, arī K. Petsa Igaunijā, mēģinājumi dibināt valsts partijas bija pilnīgi atšķirīgi: tā bija diktatora darbība no augšas ar mērķi atbalstīt un stiprināt jau esošo diktatorisko režīmu; partijai nebija masveida raksturs, tā bija sastingusi, nerevolucionāra. "Isaamaaliit" faktiski sevī iekļāva agrāko K. Petsa vadīto Zemnieku Savienību, tā bija mākslīgs veidojums, par kuru Latvijas sūtnis Tallinā E. Krieviņš 1936. gada 2. novembrī rakstīja: "Isaamaaliit" nav nekādu sakaru ar tautu²². "Isaamaaliit" nekļuva par fašistisku partiju, bet bija no augšas izveidota K. Petsa režīma nomenklatūras organizācija. Anģļu autori Dž. Haidens un P. Salmons, atzīmējot Petsa režīma tuvību ar fašismu²³, tomēr nav uzsvērusi, ka šī tuvība bija ārēja, kompilatīva.

Kā precīzi un asprātīgi atzīmēja A. Dž. P. Teilors, Itālijā fašisms valdīja ar terora un valdzinājuma palīdzību²⁴. Epigoņiem šī viltus šarma nebija. Igaunijā K. Petss valdīja tikai ar spaidiem, kā arī ar dažām antidemokrātiskām reformām. Auras režīmam nebija. 1936. gada 28. janvārī E. Krieviņā atzīmēja, ka "...Petsam sabiedrībā nebūt nav tik plašas simpātijas, kā viņš pats varbūt domā un cer"²⁵. E. Krieviņš īpaši izcēla plaukstošo nepotismu – visu diktatūru, bet īpaši – primitīvāko autokrātisko, militāro diktatūru – neizbēgamu audzēju. 1936. gada 9. septembrī E. Krieviņš rakstīja, ka Igaunijā K. Petsu un ārlietu ministru Dr. F. Akelu sauc par vietējiem napoleoniem – neviena rads nepaliekot bez ienesīga amata²⁶. K. Petsa brālis Voldemārs bija mākslas departamenta direktors, politikā jaucās un K. Petsu ietekmēja brāļa sieva. Viņas stāvokli centās apstrīdēt E. Ēnpu sieva, kura tika iecelta par mājsaimnieču kameras priekšsēdētāju un valsts saimnieciskās padomes locekli un vēlējās spēlēt savu lomu arī politikā. Dr. F. Akela dēls tēva ministrijā bija valsts sekretāra palīgs, meitas vīrs – departamenta direktors. Rezultātā, kā rakstīja E. Krieviņš, "...visādas intrīgas ir pilnos ziedos...". Savukārt, saimniecības, vēlāk, ārlietu ministrs, K. Selters protežēja savas korporācijas "Vironia" korporeļus, izgādājot viņiem ienesīgus amatus. Kā pamatoti secināja E. Krieviņš, K. Petsa autoritāti grāva "...dažādi veikali, kurus viņš taisa ar sava dēla (Viktora – A. S.) starpniecību"²⁷. Mēģinājumi kopēt Itāliju radīja mākslīgus iestādījumus – kameras (1934 – 1936 gadā Igaunijā tika radītas 15 kameras), bet nevarēja Igaunijā pārstādīt Itālijas fašisma oriģinalitāti un savdabību. Diktatūra Igaunijā bija blāva, aprobežota, laucinieciska; Petss – slimīgs (cukurslimība), statisks. Valdības oficiozs "Uus Eesti" gan 1936. gada jūlijā slavēja Itāliju un B. Musolini,

kur “...plānveidīga valsts vadība radījusi brīnumus...”. Populārais publicists H. Tamers “Paevalehta” tūlīt atbildēja – Musolini piemērs neder katrai valstij. Jāpiemetina, ka ne tikai nederēja, bet kurš katrs epigonis arī nespēja būt par otru B. Musolini. Lai arī “Tēvzemes apvienībai” bija 400 vietējo nodaļu un tā mēģināja veikt aktīvu ideoloģisku indokrināciju (sludinot šķiru sadarbības un tautas vienības ideju), izmantojot jau 1934. gada decembrī nodibināto valsts propagandas biroju, pilnasinīgs fašisms Igaunijā neuzplauka.

Lietuva. Vērtējot A. Smetonas režīma attīstību, E. Andersons arī lietoja zīmīgu apzīmējumu: “...glābiņa meklēšana fašismā...”²⁸. Salīdzināsim viņa vērtējumu ar lietuviešu trimdas autoru secinājumiem, kuri ir bijuši daudz saudzīgāki. Nevienš no viņiem (Lietuvas padomju laika apgalvojumi netiek ņemti vērā) nav apzīmējis Smetonas režīmu par fašistisku. J. P. Slavenas to vērtēja kā tuvu apgaismotai despotijai, kurā Smetona vēlējās pacelt sevi pāri savai pašā Tautinieku partijai, tēlojot harizmātisku visas tautas vadoni²⁹. Valdošo Lietuvas Tautininku Savienību (Lietuviu Tautininku Sajunga) viņš pamatoti vērtēja kā režīma uzblīdušās birokrātijas partiju. Interesantāks ir L. Sabaļūnasa vērtējums: Smetonas režīmu viņš apzīmēja par personīgas varas diktatūru, kuras psiholoģiskā bāze tomēr bijusi līdzīga fašismam³⁰. Šeit Sabaļūnasa domāja režīma kurināto nacionālistisko histēriju ārpolitikas jomā – “Mēs bez Viļņas nerimsimies”, kura kļuva, patiešām, par režīma funkcionēšanas un pašsaglabāšanās neatņemamu sastāvdaļu. T. Remeiks, toties, Smetonas režīmu apzīmēja par daļēji mobilizētu konservatīvu, autoritāru režīmu³¹. Daļējā mobilizācija raksturoja režīma vēlēšanos kļūt par totalitāru, bet īstenot to Smetona nespēja.

Jāuzsver, tomēr, ka Smetonas pretenzijas uz fašistisku diktatūru bija visagrīnākās un visatklātākās Baltijā. Fašisma ietekme tika atzīta un cildināta tūlīt pēc 1926. gada apvērsuma. Režīms tika modelēts kā fašisma (tautas vienības, valsts pārākuma pār individu) un lietuviešu nacionālisma kuriozs hibrīds. Itālija atklāja pastāvīgu sūtniecību Kauņā, kā pateicību par tik atklātu epigonismu. Smetonas partija – Tautininki – pat piedalījās starptautiskā fašistu konferencē Šveicē, Montrē pilsētā, 1934. gadā. Fašistizācijas tendences pastāvēja visus trīsdesmitos gadus: ar 1933. gadu režīms noformulēja “vienotas nācijas” ideoloģiju, kurā vadonim – Smetonam vienam pašam, nevienam citam – piederēja centrālā vieta. Tautinieku jaunatnes organizācija – eksaltēto nacionālistu “Jaunā Lietuva” – aizguva paceltās rokas sveicienu, bet no Vācijas – svastikas lietošanu. “Jaunā Lietuva” mēģināja pakļaut sev viss citas jaunatnes organizācijas. Pēc tam, kad 1936. gada februārī visas partijas un gandrīz visas organizācijas (pāri par 200) tika slēgtas, tautiniekiem šķita, ka ceļš ir brīvs uz viņu pārvēršanos pro-totalitārā, vienīgajā valsts partijā. Smetonas režīms mākslīgi radīja sociālu revolūciju, kuras rezultātā strauji pieauga ierēdņu – lietuviešu skaits; tika veicināta vidējās un augstākās izglītības paātrināta

attīstība, pat, ja tā nenodrošināja pietiekošu mācību kvalitāti un ja darba tirgū nebija atbilstoša pieprasījuma pēc t.s. inteliģences. Radās tipisks “trešās pasaules” fenomens: nacionālās birokrātijas un pus-izglīto to inteliģentu skaits bija pārāk liels Lietuvas vājam saimnieciskajam potenciālam un vienīgā iespēja nodrošināt viņus ar darbu bija valsts uzņēmumu vairošana, t.sk. – uz minoritāšu biznesa ierobežošanas rēķina [“trešās pasaules” fenomenu, pētot Ulmaņa režīma saimniecību Latvijā, ir analizējis N. V. Balabkins].

Latvijas sūtnis Lietuvā L. Sēja 1938. gada 14. decembrī tomēr uzsvēra Smetonas diktatūras primitīvo, vienkāršās vienpersoniskās diktatūras dabu: režīms “balstās gandrīz vienīgi un atklāti uz bruņoto spēku, t.i., policiju un armiju...”³². 1939. gada 2. janvārī L. Sēja pasvītroja vēl vienu īpašību, kura raksturoja Smetonas diktatūras primitīvo raksturu neskatoties uz tās sociālajiem pasākumiem: “...režīms ar ļoti šauru bāzi (pasvītrojums mans – A. S.), bez atbalsta plašākās masās... Vēsture māca, cik ļaunu galu var ņemt tāds režīms...”³³. 1939. gada pirmajā pusē Smetona gan vēlējās pārveidot, no augšas, tautininkus par totalitāru partiju, pakļaujot tai pilnīgi visas organizācijas, kuras vēl saglabāja patstāvības paliekas (vispirms, ietekmīgo aizsargu – Šauļu – organizāciju), bet, sadūries ar enerģisku armijas vadības pretsparu, īstenot to nespēja. L. Sēja, vērtējot tautininku kongresu Kauņā 1940. gada 5. janvārī, secināja, ka tautininki vēl joprojām sapņo par totalitāru partiju, bet realizēt savus sapņus nespēj³⁴.

Iecerēs Latvijā izveidot partiju, režīma balstu, Ulmanim radās vēlu, ne agrāk par 1939. gada sākumu. Iepriekšējie gadi tika veltīti partiju režīma diskreditācijai, vadonismu pasniedzot kā partiju sistēmas galīgu noliegumu. Ulmaņa arhīvs liecina, ka interese par citu režīmu iecerēm veidot partijas no augšas radās 1939. gada sākumā (esmu diezgan sīki aplūkojis Ulmaņa ieceres 1993. gada publikācijā³⁵). Ulmaņa režīms, patiešām, nekad nevēlējās būt par vienkāršu, konservatīvu autoritāru diktatūru; tas vienmēr pretendēja uz “revolūciju”, uz diktatūru ar fašistiskas masu mobilizācijas un manipulācijas iezīmēm. Ulmaņa režīms nevarēja būt vienkārši autoritāra diktatūra – šādas diktatūras (“konservācijas”) sociālais pamats Latvijā bija par šauru. Ulmaņa ieceres transformēt 15. maija režīmu 1939. gadā liecināja par vēlēšanos atrisināt neatrisināmu pretrunu: saglabāt Ulmaņa personīgās varas neierobežotu apjomu un piešķirt režīmam masveida raksturu. Lidz 1939. gadam režīmam nebija savas struktūras, sistēmas: Ulmanis balstījās ierēdņu personiskā lojalitātē un dažādās klišē grupu savstarpējās pretrunās, kuras Ulmanis pats veicināja (īpaši veicinot Balodža – Berķa sāncensību; aizdomas par Baloža lojalitāti lika Ulmanim atbalstīt Berķi; Balodis pats un viņam tuvi cilvēki tika izsekoti. Pat politiskai policijai Ulmanis pilnībā neuzticējās, radot savu kabatas politisko policiju sev pilnīgi uzticamā P. Akota (Freidenfelda) vadībā, kurš izsekoja augstāko ierēdņu un virsnieku gaitas, denuncējot viņus tieši Ulmanim.)³⁶.

Savu ieceri veidot partiju Ulmanis nekad nepubliskoja; pat 1939. gada maijā viņam vēl bija šaubas par tās izveides iespēju. Režīma piektajā gadadienā partiju režīms tika vēlreiz noraidīts: tieslietu ministrs H. Apsītis uzsvēra, ka Latvijā ir “stingra bezpartejiska valdība”³⁷. To pašu savā radio runā uzsvēra jurists K. Dišlers, režīma tiesisko (pareizāk sakot, beztiesisko) principu galvenais interpretētājs: Latvijā “...nav un nebūs arī vienas partijas valdības, kā tas ir dažās autoritārās valstīs”. Izdzirdējis to, Ulmanis 1939. gada 9. maijā savās piezīmēs ierakstīja: “Tad kā nu būs ar jaunas apvienības dibināšanu?”³⁸ Pieci gadi tika veltīti antipartejskai retorikai, ideoloģija negāja secen pat viņam pašam. Šaubas tomēr tika pārvarētas, viņš nolēma dibināt partiju; par to tika informēti tikai Alfrēds Bērziņš un Munters. Tā būtu bijusi Tautas Vienības partija, Ulmaņa paša vārdiem runājot, “...centralizēta politiska partija...”³⁹. Ja tā tiktu nodibināta, režīms transformētos prototalitārā, mobilizējošā režīmā, bet varētu arī rezultēties kaimiņu diktatūru nožēlojamās piemēros. Šāda administratīvā, birokrātiskā ceļā izveidota režīma “kabatas partija” nevarētu tikt vērtēta par patiesi fašistisku partiju. J. Linca vērtējumā fašismam ir raksturīga revolucionārā partija, kura ir saistīta ar pilsētu vai lauku vidusšķiru. Kā jau rakstīju nodaļas ievadā, citi autori uzsver Itālijas fašismā ne tik daudz revolucionāro, cik – pseido revolucionāro, revolūcijas imitāciju; revolūcijas potenciāls bija nozīmīgāks nacismā. Pretstatā itāļu fašismam un vācu nacismam, manis jau minētās partijas Eiropā (*Union Patriotica* Spānijā, *Vaterlandische Front* Austrijā, *OZON* Polijā u.c.) veidojās no augšas, caur kooptāciju – ietverot sevī ierēdniecību, virsniekus, arī bijušo partijas renegātus, vienkārši – oportunistus. Šīs partijas centās imitēt fašismu, bet J. Lincis tās nepieskaitīja patiesi fašistiskām partijām⁴⁰. Šo vērtējumu varētu attiecināt arī uz Baltijas valstīm – Lietuvā un Igaunijā esošām partijām un K. Ulmaņa ieceri izveidot partiju no augšas.

Vadonisms. Burtiski pielietojot fašisma tipiskās iezīmes⁴¹, varētu secināt, vadonisma klātbūtne ir ļoti nozīmīga, lai konkrēto diktatūru vērtētu kā uz fašismu tendētu. Tomēr vadonisms, ja tas nepastāv kopsakarībā ar citām pazīmēm, nevar – tikai pats par sevi – tikt uzskatīts par neapstrīdamu fašisma iezīmi. Baltijas valstīs vadonisms pastāvēja Lietuvā un Latvijā, bet Igaunijā bija K. Petsa personības kults, taču vadonības princips, vismaz oficiāli, netika propagandēts. K. Ulmaņa vadonība radīja igauņu nepārtrauktu ģirgāšanos. Šo nostāju pauda cilvēki, kas paši arī nebūt nebija demokrāti. 1936. gada sākumā “Isaamaaliit” izdeva pamfletu “*Latvijas ceļš*”, kurā rakstīja, ka Latvijai ir raksturīgs “...vadoņa princips, kur visur spēkā ... vienas personības griba un kur tautai no savas puses nav nekā ko teikt”. Pamflets, kura iedvesmotājs, acīmredzot, bija K. Ēnpalu, atzīmēja, ka šis “*Latvijas ceļš*” ir igauņu “...izpratnei svešs un nepieņemams”⁴². Ļoti ietekmīgais Igaunijas armijas virspavēlnieks J. Laidoners tajā pašā laikā secināja, ka Igaunija atsvešinās no Latvijas arī

Latvijā valdošās sistēmas dēļ⁴³. 1936. gada martā Igaunijas sūtnis Londonā A. Šmidts izteicās Latvijas sūtnim K. Zariņam, ka Igaunija ejot uz demokrātiju, kamēr Latvijā valdot “*fuehrer*” sistēma. K. Zariņam likās, ka Latvijā un Igaunijā atšķirību nav⁴⁴. Tās tomēr bija, kaut arī varbūt ne tik dziļas kā igauņu valdība centās iztēlot.

Sociāldemokrātu vērtējums. Sociāldemokrāti K. Ulmaņa režīmu vērtēja kā fašistisku, tajā pašā laikā nespējot atrisināt vairākas loģiskas pretrunas, kuras par tādām gan neuzskatīja. Ulmaņa režīms bija “fašistiska diktatūra”, kurai tomēr neesot raksturīga masu kustība, kas to būtu radījusi; diktatūra neesot spējīga uz pastāvīgu fašistisku ideoloģiju; diktatūra balstās uz ļoti šauriem “lauku vecsaimnieku” slāņiem⁴⁵. Ja tas tā bija, tad Ulmaņa režīms bija jāvērtē kā vienkārša autoritāra diktatūra. Tomēr 30. gados vārds “fašisms” tika lietots kā ļoti plašs apzīmējums gandrīz vai katrai diktatūrai un, vismaz Latvijā, netika analizēts kā jēdziens, kurš apzīmē specifisku diktatūras veidu.

Šķiet, ka tad jau būtu vieglāk atbildēt uz jautājumu: vai 15. maija pašidentifikācija ar fašismu ir samērojama ar precīzu priekšstatu, kas ir fašisms? J. Lincs, definējot fašismu (Linca definīciju ir izmantojis arī A. Kazekamps, vērtējot Vabsistus Igaunijā⁴⁶), uzsvēra tā **antidimensijas** – anti-parlamentārisms, anti-liberālisms, anti-komunisms, anti-kapitālisms, anti-klerikālisms, vai, mazākais, neklerikālisms, klāt nākot hipernacionālismam. J. Lincs akcentēja: šie fašisma anti ir domāti, lai tos istenojot, panāktu nacionāli – sociāli integrētu sabiedrību caur vienpartijas režīmu un korporatīvo sistēmu. Tašu – un tas ir pats galvenais – fašisms nāca pie varas masu kustības rezultātā, fašistiskās partijas veidojās no apakšas fašistiskās masu kustības rezultātā⁴⁷. Līdz ar to, cik lielā mērā Ulmaņa režīmam bija raksturīgs kāds no anti, nav tik būtiski – mēs tajā spēsim atrast gandrīz visas fašisma antidimensijas, izņemot anti-klerikālismu. Taču tas tomēr neraksturo Ulmaņa režīmu kā patiesu fašismu. Tā bija šauras sazvērēstības rezultātā nodibināta vienpersoniska diktatūra, kura savas pastāvēšanas un attīstības gaitā centās imitēt fašismu, šī imitācija bija ļoti nozīmīga, dziļa, taču tā tomēr nepārvērtēja režīmu par īstenu fašistisku.

Jau ar 1938. gadu Ulmaņa režīms sāka sevi pašdefinēt ne tikai kā fašistisku, bet – pat totalitāru valsti; Latvijas pielīdzināšana totalitārisma parādijās arī ārzemju presē (piemēram, 1938. gada martā Zviedrijas prese vērtēja 15. maija režīmu kā “totalitara regimen.”⁴⁸) 1939. gada maijā, režīma piektajā gadadienā, pazīstamais statistiķis un režīma ideologs J. Bokalders režīmu raksturoja kā “..politiski vienotu un totalitāru valsti.”⁴⁹ Pretenzija uz totalitārisma bija kārtējā režīma megalomānijas iezīme, kura nepārvērtēja Latviju patiesi totalitārā valsti. Totalitārisma jēdziens, izcēlies fašistiskajā Itālijā, 30. gados bija viens no modes vārdiem; pēckara gados, aukstā kara laikmetā, tas kļuva, Normana Deivisa vārdiem runājot, par politisko futbolu, vairāk par spēli, mazāk par

zinātni. Šodien tas jau ir vecišķs koncepts, bet – ne gluži aizmirsts. Totalitārisma koncepcijas pazīstamāko autoru – H. Arendtes, L. Šapiro, Z. Bzerzinska, Dž. Sartori – viedokli arvien biežāk kļūst par revizionisma objektu, apšaubot pat Hitlera spēju pārvērst nacistisko Vāciju absolūtā totalitārismā.⁵⁰ Totalitārismam tomēr ir veltīta pietiekoša uzmanība N. Deivisa monumentālajā Eiropas vēsturē. Ulmaņa režīmam 1939. gadā, kā vienmēr, bija raksturīga gan kompilācija pašidentifikācijas nolūkos, gan patiesa vēlēšanās risināt tās problēmas, kuras “nogruva” 1939. gadā. Totalitārisma “aizgūšana” liek pievērsties salīdzinājumam ar Vāciju un PSRS.

Vācija. Ulmaņa režīma kopēja pielīdzināšana nacismam Vācijā praktiski nebija satopama. Galvenais cēlonis bija nacionālsociālisma ārpolitiskajā agresivitātē, kā arī vietējo Latvijas vācbaltu nacistu izaicinošajā neloyalitātē. Pretstatā tam Itālija iemiesoja valsti, kurai nebija un nevarēja būt nekādu agresīvu nolūku Baltijā, un kura pret Latviju, vismaz vārdos, izturējās draudzīgi⁵¹. Vācijas iespaids un aizgūšana no tās tomēr nav ignorējama. Tas izpaudās sekojošās jomās. 1) Jau minēju, ka pat V. Munteru pārsteidza Alfrēda Bērziņa 1934. gada jūnijā sākumā izteiktā vēlēšanās ieviest propagandā Gebbelsa sistēmu. Latvijā patiešām tika nodibināta Sabiedrisko lietu ministrija, kura bija domāta režīma ideoloģijas infiltrācijai visās sabiedrības šūnās. Šīs ministrijas radīšana atspoguļoja prototalitāro tendenci Ulmaņa autoritārā režīma attīstībā. 2) Režīma nacionālistiskais priekšstats par “latviskām tiesībām” iedvesmojās arī no reiha. Tieslietu Ministrijas Vēstnesis publicēja nacistu Vācijas tieslietu sistēmai labvēlīgu informāciju par to, ka vācu juristi reprezentē ne tikai likumu, bet ir nacionālsociālistisko un ģermānisko tiesību sargi un vadās no savām jūtām un nacionālsociālisma pamattēzēm. Neviena piezīme netika veltīta šai nacisma “tiesību” izpratnei, nostāja pret to bija labvēlīga⁵². 1939. gadā tieslietu ministrs H. Apsītis uzstādīja par uzdevumu radīt “latvisku tiesu”⁵³. V. Munters priekšlasījumā Latvijas Universitātē 1940. gada 12. februārī uzsvēra: “...tiesību ziņā Latvija ir gājusi savu īpatnējo ceļu. Romiešu tiesības ... daudzos jautājumos atvieto latviskas tiesības ...”⁵⁴. Protams, te nebija runa par burtisku nacisma kopēšanu, taču “latviskas tiesības” radīja neizbēgamu pretrunu gan ar patiesām tiesībām kā tādām, gan neizbēgami radītu konfliktu ar minoritātēm: kā “latviskas tiesības” samērojamas ar minoritāšu vēlēšanos būt tiesiski aizsargātām? 3) Vācijas un Itālijas ietekmē bija skaidri jūtama režīma saimnieciskās politikas autarkijas tendencēs⁵⁵. (Taču ir svarīgi atzīmēt autarkijas tendenču apjomu. Andrejs Bērziņš 1939. gada novembrī uzsvēra: “...paldies dievam, saprāta robežas mēs tomēr nekad nepārkāpām.”) Līdzība ar Vāciju saskatāma arī režīma pieejā minoritāšu saimnieciskajiem uzņēmumiem, lai arī šī līdzība nebija burtiska kopija. Piemēram, pārskatā par Tirdzniecības un Rūpniecības ministrijas darbību 1939. gadā atzīmēts, ka importa licenču izsniegšanas jomā ministrija piešķir

“...zināmu nozīmi importieru **nacionalitātei...**” (pasvītrojums mans – A. S.) un pie atļaujas izsniegšanai pieprasa izziņu politiskai policijai (!)⁵⁶. Te varam saskatīt līdzību ar diviem Vācijas principiem – saimniecības ārīzāciju un privātās uzņēmējdarbības pieļaušanu tikai “lojāliem” pilsoņiem⁵⁷. 4) Nākošā līdzība bija nožēlojama un izaicinoša: Ulmaņa “lieluma” mērs tika samērots ar Hitleru un Musolini, “izcilākajiem politiķiem” pasaulē⁵⁸. Salīdzinājums ar Hitleru bija ne tikai komisks Ulmaņa megalomānijas piemērs; šāds salīdzinājums bija izaicinošs: Latvijas iedzīvotāju absolūtais vairākums juta augošu naidu pret Hitleru, viņš iemiesoja nevis “izcilu politiķi”, bet agresoru, kurš 1939. gadā, pēc Klaipēdas aneksijas, jau bija pie Latvijas robežas. Šādi salīdzinājumi kārtējo reizi liecināja par režīma aprobežotību – senilā diktora lieluma mānija padziļināja plaisu starp režīmu un pretvāciski noskaņoto iedzīvotāju vairākumu. 5) 1939. gada 13. februārī Ulmaņa iecienītākais reportieris K. Karulis “Brīvā Zemē” rakstīja: “...nacionālsociālistiskais nopamatojums, kas vērojams visā tagadējās Vācijas izglītības sistēmā un pasaules uzskatā, mums daudz vieglāk saprotams nekā tradicionālās demokrātijas valstīs ... starp Latviju un Vāciju nepastāv tās doktrinārās pretiltības, ar kurām pēdējai jāsaduras daudzās citās valstīs”. Tātad, nacistu pasaules uzskats Ulmaņa režīmam bija vieglāk saprotams, doktrinārās pretiltību valsts politikas jautājumos nebija. Šie pārsteidzošie un nožēlojamie vārdi ieguva ievēribu ārzemēs un Latvijas sūtņa Briselē Dr. M. Valters sašutumu. 1939. gada 9. maijā viņš rakstīja V. Munteram: “...mūsu ārēji politikai varētu kaitēt doktrināra nosliešanās uz Vācijas pusi...”. Valters uzdrošinājās vaicāt: “Vai mūsu valsts tiesībām ir kāda autoritatīva iestāde devusi interpretāciju, kas atļautos sacīt, ka doktrīnas ziņā nav pretiltības starp Latviju un Vāciju”⁵⁹. Šis jautājums gan norādīja, ka Karuļa secinājumi nav likumsakarīgas varas sankcionēti, bet tas nemainīja lietas būtību. Tos bija sankcionējis K. Ulmanis. 6) Nacisma ideoloģijā milzīgu vērtību ieņēma rasu doktrīna, kuras sastāvdaļa bija prasība pēc “asins tīrības”⁶⁰. Tā bija viena no neķītrākajām nacisma dogmām: ja lieta slēpjas asinis, neko nevar glābt; var mainīt uzvārdu, ticību, pat – veikt kosmētisku operāciju, lai ārēji atbilstu āriešu standartam; asinis mainīt nav iespējams, “netīro” asiņu īpašnieki ir nolemti, apzīmogoti. Latvijā asiņu motīvs ieskanējās klusinātāk, bet ieskanējās, jau režīma galvenā ideoloģiskā izdevumā – žurnāla “Sējējs” pirmajā numurā. R. Dēliņš uzsvēra, ka Ulmanis ir atmodinājis “...ideju par kopējām asinīm...”⁶¹. 1939. gadā parādījās atzinumi, ka latviešos pēdējos gados ir “...ieplūdis tik daudz svešu asiņu kā nekad”⁶². Tātad latviešu asinis bija kļuvušas netīrākas, nelatviskākas. Protams, nav pamata likt vienlīdzības zīmi ar nacismu, kur “asins tīrība” bija nesaraujami saistīta ar “dabas dzelzs likumu” realizāciju – “netīro” asiņu nesēju iznīcināšanu vai ierobežošanu. Taču, principiālā plāksnē, asins tematikas parādīšanās ulmanisma ideoloģijā bija bīstama iezīme. Var piekrist latviešu trimdas autora G. Irbes jau sen izteiktajai domai, ka

vadonisma neierobežotas varas apstākļos “pilnīgi pakļaujoties vadoņa gribai”, asins tīrības ideja apziņas līmenī nesaturēja šķēršļus vardarbībai un nelikumībām⁶³. No Ulmaņa režīma būtības izpratnes viedokļa ir svarīgi atzīmēt, ka tika uzsvērts arī *atsķirīgais* no Vācijas. 1939. gadā jurists A. Alnis uzsvēra Ulmaņa režīma pārākumu pār Vāciju: Latvijā neesot pat Vācijas formālā reihstāga, Ulmaņa varu nekas, pat – tīri dekoratīvi, neierobežoja. Ulmaņa vara ir nedalāma un neaprobežota⁶⁴.

PSRS. Varētu likties, ka nav vērts meklēt 15. maija režīma līdzību ar totalitāro PSRS. Tomēr tā nav. Vēlreiz atcerēsimies, ka jau Ulmaņa 1933. gada novembra runā Saeimā PSRS arī tika pieminēta to valstu vidū, kuras viņš nosauca kā savu ārējo iespaidu avotu. Jebkurš antidemokrātisks režīms atrod ko līdzīgu, aizgūstamu, atdarināmu citā antidemokrātiskā režīmā, pat tad, ja tie liekas pilnīgi nesavienojami un pat naidīgi viens otram. 15. maija režīms vispozitīvāk Padomju Savienību vērtēja valsts totalitāro kontroli pār saimniecību, terora un spaidu pielietošanu saimniecisku jautājumu risināšanā. 1940. gada janvārī J. Bokalders atzinīgi novērtēja PSRS cīņu ar “...individuālistiem un slaistiem...”, kura izpaudās 1939. gada 27. maija drakoniskajos likumos par darba vietas izmaiņas izliegšanu⁶⁵. Tas saskaņojās ar Ulmaņa režīma kontroli pār darbaspēka izvietojumu un brīvās darbaspēka kustības iznīcināšanu ar Darba centrāles (1939.) un 1940. gada 28. maija Darba dienesta palīdzību. Darbaspēka administratīva pārvietošana bija Ulmaņa režīma tendences uz totalitārismu būtiska iezīme. Līdz ar to nav divaini, ka pozitīvi tika novērtēta darba grāmatiņu ieviešana PSRS, kas bija padomju totalitārisma izpausme⁶⁶. 1940. gada 21. februārī iekšlietu ministrs K. Veidnieks ministrijas sēdē aicināja ņemt vērā Padomju Savienībā pastāvošo aizliegumu zemniekiem atstāt kolhozu: “... arī mums enerģiski jāķeras pie darbaspēka pārvietošanas...”⁶⁷. PSRS pieredzes piesaukšana liecināja gan par totalitārisma tendenci, gan par Ulmaņa režīma nespēju pat administratīvā veidā sekmīgi atrisināt darbaspēka izvietojuma problēmas. Nav īpašas uzmanības vērts Staļina vadonības kults – tas Ulmaņa režīmam patika, tāpat kā Musolini un Hitlera kults.

Turpmāk mans mērķis būtu noteikt **totalitārisma mēru** Ulmaņa režīmā. Par teorētisko pamatu izmantoju Dž. Sartori, L. Šapiro un N. Deivisa modeļus⁶⁸.

Aplūkosim K. Ulmaņa režīma funkcionēšanas galvenos virzienus un saturu.

Ulmaņa režīma saimnieciskā politika. 15. maija režīms saimnieciskajā politikā neradīja gluži jaunu modeli; iepriekšējo gadu tendences tika ļoti būtiski padziļinātas, paplašinātas. Režīma saimnieciskās politikas būtību raksturoja politikas un ideoloģijas dominēšana saimniecībā. To precīzi izteica Ulmanis 1937. gada 4. februārī: “Ko, kas un kā ražos, to noteiks politiskā aktivitāte”. Valsts vara darbojās kā tiesnesis visās saimniecības lietās: “politikas nozīme ekonomiskās norises gaitās kļūst arvien lielāka”. Režīma saimnieciskās politikas

lielas galvassāpes ...”, uzsvēra Menders⁷⁷. Plāna nepieņemšanā tomēr izšķirošā loma piederēja ietekmīgajam Andrejam Bērziņam. Finanšu ministrija 1938. gadā patiešām bija izstrādājusi sešgadīgo valsts plānu 15 saimniecības nozarēm, kurš paredzēja vēl lielāku varas koncentrāciju ministrijas rokās⁷⁸. Tieši tāpēc plāns arī netika pieņemts; sadūrās divi plānsaimnieki: L. Ēķa un kredītbankas direktora Andreja Bērziņa intereses; virsroku ņēma Bērziņš. Nekas Ulmani privāti nesaistīja ar Ēķi; ar Bērziņu Ulmani saistīja ļoti seni sakari un, visbūtiskākais, Ulmanis bija pārliecināts par Bērziņa lojalitāti. Ēķis kļuva par finanšu ministru tāpēc, ka Ulmanis nevarēja ignorēt korporāciju intereses un tāpēc, ka Ulmanis vēlējās piesaistīt, vai, vismaz neitralizēt, daļu no pārkoņkrusta. Seloņos pārkoņkrusts bija ļoti stiprs; Ulmani tas nodarbināja. Vienīgi seloņu filistri bija viņu apsveikuši pēc 15. maija, pārējie – nē; seloņiem bija jādod koncesijas un viņi tās saņēma: septiņas vietas dažādos valdības amatos, nozīmīgo finanšu ministra amatu ieskaitot, kas tika Ēķim. Jāuzsver: Ēķis vienmēr bija birokrāts, ļoti izpildīgs, bet tikai birokrāts, kurš ministra amatu izmantoja ļoti strauji, līdz pat anekdotēm par sevi, personīgi iedzīvei; plānsaimniecības galīga ieviešana kukuļņemšanu monopolizētu Ēķa rokās. Andrejs Bērziņš vienmēr bija uzņēmējs un ierēdnis, viņš ne tikai gribēja “plānsaimniekot” kā pats vēlējās (ar Kredītbankas neierobežotās varas palīdzību), bez valsts apstiprināta plāna ierobežojošiem ietvariem; Bērziņš saglabāja plašus sakarus ar privātuzņēmējiem, tai skaitā ar vācu un ebreju, un Ēķa un Bērziņa nosacītajā pretnostatījumā, Bērziņš bija mazāk dedzīgs plānotājs. Galvenais bija tas, ka Ulmanis ieklausījās Bērziņā; valsts plāns netika pieņemts, plānsaimniecība turpinājās bez plāna. Plānsaimniecības valstisks apstiprinājums būtu jūtams solis pretī totalitārai diktatūrai; neviena Austrumeiropas diktatūra, Ulmaņa iekaitot, nekļuva par totalitāru.

Privātā sektora darbības apjoma piespiedu sašaurināšana. Šis Ulmaņa saimnieciskās politikas virziens balstījās režīma antikapitalismā, tā pamatpremise bija: “..privātais īpašums nav privilēģija, kas būtu jāaizstāv...”⁷⁹. Privātuzņēmējam tika skaidri norādīts, ka pret viņu vērsīs sankcijas un spaidus, ja viņš rīkosies “pretēji uzstādītajam saimniecības plānam...”⁸⁰. Tā bija, protams, totalitārisma raksturīga tendence. Privātuzņēmēju ierobežošanā būtisks bija 1938. gads – valsts sāka pat mazu tirdzniecības uzņēmumu likvidēšanu. 1938. gadā pazuda 1372 uzņēmumi. Nākošais solis bija preču piegādes patērētājiem valstiskošana⁸¹. 1939. gada 12. maijā finanšu ministrs A. Valdmanis paziņoja, ka turpmāk valdība dibinās “tirdzniecības kopdarbības sabiedrības”⁸². Tā bija uzskatāma privātās tirdzniecības izspiešanas tendence, kura brutālu formu ieguva 1939. gada 28. Novembrī, kad valdība pieņēma drastisku likumu par tirdzniecības un rūpniecības ārkārtējo uzraudzību. Tas deva iespēju pat atcelt privātuzņēmumu valdi un iecelt tās vietā valsts pilnvarniekus⁸³. Pirmie likuma komentāri liecināja, kas var sagaidīt privāto tirdzniecību. Tika izteikts

apgalvojums, ka sīko veikalu, it īpaši Latgalē, esot par daudz (kā piemēri privāto veikalu nevēlamajam daudzumam tika minēti Preiļi, Viļāni, Kārsava⁸⁴). Šai tendencei, kas bija vērsta pat pret sīko privāto tirdzniecību, bija arī tā nelāgā iezīme, ka tendence skāra ne tikai saimnieciskās, bet arī – nacionālās attiecības. Sīkā privātā tirdzniecība, īpaši Latgalē, bija, lielā mērā, ebreju īpašums. Ja Preiļos pastāvēja viens veikaliņš uz 8 iedzīvotājiem, kas neapmierināja režīmu, tad saimnieciski, acīmredzot, šim veikaliņam bija kāda niša, pēc tā bija vajadzība. Proklamējot nodomu izspiest pat sīko tirdzniecību (par ko, piemēram, liecina vadonības megalomānijas apsēstībā radusies ideja Dagdā būvēt armijas ekonomisko veikalu!), valdība pilnīgi nevajadzīgi noskaņoja pret sevi plašu minoritātes slāni.

Privātās saimniecības sašaurināšanai bija smaga ietekme arī uz valsts nacionālo drošību. Latvijā – mazā valstī ar vājiem resursiem, kura lielā mērā bija atkarīga no ārējā tirgus – tikai privātā izveicība un privātuzņēmēju dzīvie starptautiskie sakari spētu nodrošināt valsts apgādi ar izejvielām. Režīms to, kā pierādīja notikumi pēc 1939. gada septembra, nespēja.⁸⁵

Valstiskošanas rezultātā Latvijā izveidojās saimniecības modelis, kurā birokrātijas kontrolēja visas ievērojamākās ekonomikas nozares un kur ražošanas veicināšanas vietā plauka sadalīšana. A. Aizsilnieks, vērtējot režīma politiku, secināja, ka tā “.. par privātuzņēmību tās būtiskā nozīmē vairs neļauj runāt...”⁸⁶

Ulmaņa režīma saimnieciskās politikas rezultāti bija:

- tautas ienākumus caurmērā uz vienu iedzīvotāju slidēja uz leju;
- neto produkcija uz vienu rūpniecībā nodarbināto samazinājās; – t.s. latviskošana radīja kapitāla bēgšanu no Latvijas;
- darba ražīguma pieauguma nebija;
- privātuzņēmējos valdīja bailes, kuru “latviskos” nākamo⁸⁷. Neizbēgamas režīma politikas sekas bija dzīves dārdzības pieaugums. Visaptverošu pētījumu par dzīves dārdzības pieaugumu 1934. – 40. gadā šobrīd vēl nav, taču mēs varam izmantot Latvijas statistikas pārvaldes slepenos ziņojumus Ulmanim. Statistikas pārvaldes pētījumiem ir izteikti politisks raksturs – tie, visupirms, nodarbojās ar strādnieku dzīves līmeni. Tas liecināja, ka Ulmaņa režīms bija nodarbināts ar strādnieku jautājumu. 1938. gadā izdevumi atsevišķās grupās salīdzinot ar 1934. gadu pieauga:

pārtikai	– par 14,5 %
apģērbam	– par 44 %
dzīvokļa īrei	– par 26,5 %
apkurei	– par 19 %

Dzīves dārdzības kopindekss (strādniekiem), sākot ar 1930. gadu bija: 1930. g. – 100, 1934. g. – 72, 1938. g. – 87. Tas nozīmēja, ka dzīves dārdzības kopindekss kopš 1934. gada auga un sāka tuvoties krīzes gada – 1930. gada –

līmenim⁸⁸. Indeksi pārtikai bija : 1930. gadā – 100, 1934. gadā – 69, 1938. gadā – 79⁸⁹.

Strādnieku algu izmaiņas bija sekojošas:

	Kvalificētie	Nekvalificētie	Caurmērā
Vīrieši (8 stundas, latos):			
1930. g.	6,75	4,70	5,70
1934. g.	5,05	3,75	4,40
1939. g. (janv.)	5,90	4,40	5,10
Sievietes:			
1930. g.	3,55	2,65	2,90
1934. g.	3,05	2,40	2,65
1939. g. (janv.)	3,70	2,80	3,05

Ar 1939. gada maiju izpeļņa sāka samazināties lielai strādnieku daļai. Dzīves dārdzības pieaugums saglabājās visā 1939. gadā. Par šo gadu jau ir Statistikas pārvaldes ziņas par valsti kopumā, nevis par atsevišķām iedzīvotāju grupām. Dzīves dārdzība auga nepārtraukti kopš 1939. gada janvāra: 1939. gada oktobrī pārtikas izdevumu indekss bija par 4 % augstāks kā caurmērā 1938. gadā; apģērbu indekss – par 3 %; dzīvokļu īres – par 5,4 %, apkure – par 19 %. Kopindekss – par 3 %⁹⁰. Dzīvokļu īre kāpa nepārtraukti kopš 1936. gada. Rīgā 1939. gada jūlijā vienistabas dzīvoklim tā bija par 33 % augstāka nekā 1936. gadā, divistabu – par 31 %, trīsstabu – par 16 %. Provincē, kur dzīvokļiem bija mazāk labierīcību, pieaugums bija mazāks, bet – arī auga. 1937. gada decembrī J. Fridrihsons secināja: “Visu nacionālo kustību apēno, atstāj nospiedošu iespaidu pieaugošā dārdzība, Tautā par to nebeidz runāt un žēloties, ka dzīves apstākļi paliek arvien grūtāki un grūtāki...”⁹¹. Šis dārdzības pieaugums bija neizbēgams režīma saimnieciskās politikas rezultāts; mainīt režīma būtību Ulmanis negribēja un nevarēja; saņemot šādas Politiskās pārvaldes priekšnieka ziņas, bija skaidrs, ka sabiedrības neapmierinātības pieaugumu var slāpēt tikai ar policejiskuma pastiprināšanu: jebkurās kaut cik brīvās vēlēšanās šī neapmierinātība izpaustos, tāpēc atgriešanās pie kaut vai ierobežotas tautas pārstāvniecības nebija iespējama. Dzīves dārdzības pieaugumam bija arī politiskas sekas. Politiskās policijas Rīgas rajonā vecākais uzraugs N. Lapsiņš 1939. gada 30. septembrī secināja: “daudzās vietās strādnieku rajonos (īpašnieki) cenšoties pacelt dzīvokļu īres, kas strādniekos izsauc lielu sašutumu ... pēdējā laikā arvien vairāk strādnieki sūdzas, ka strādnieku rajonos neesot iespējams dabūt pirkat ziepes, cukuru un petroleju. Daudzos strādnieku dzīvokļos neesot elektrības”⁹².

Apkopojot Ulmaņa režīma saimnieciskās politikas mērķus, jāsecina, ka tie nebija saimnieciskas, bet – sociālas dabas. Lai arī t.s. latviskošana notika it kā latviešu interesēs, neviens no nacionalizētajiem vācbaltu vai ebreju uzņēmumiem nenonāca latviešu privātuzņēmēju rokās. Viss nonāca valsts rokās. Valsts sektora milzīgais pieaugums bija domāts latviešu ierēdniecības – režīma sociālā balsta – interešu apmierināšanai. F. Menders uzsvēra, ka šī ierēdniecības masa “...pirms apvērsuma lielāko tiesu bija plikadīdas...”, tās izvietojanas nolūks bija stiprināt Ulmaņa “...personīgo diktatūras režīmu, kas bija viņas turības avots...”⁹³.

Ierēdniecības neatbilstoši lielais skaits bija raksturīgs Latvijai jau kopš 1919. gada, bet pēc 15. maija tā izaugsme bija pilnīgi ne ar ko neapdraudēta un tika plaši veicināta (1920. gadā civilajā valsts sektorā bija nodarbināti 38 437, 1924. gadā – 43 126, 1938. gadā – 50 225 cilvēki⁹⁴).

Ulmaņa režīma saimnieciskā politika neatrisināja nevienu no iepriekšējā perioda ekonomiskajām problēmām (īpaši lauksaimniecībā, kur valsts pabalsti, cietas cenas, augstākas par pasaules tirgus cenām un lētais ārzemju darbaspēks nepārvarēja ekstensīvo attīstības modeli, darba roku trūkumu, lopkopības produkcijas nekonkurētspēju pasaules tirgū). Ebreju saimnieciskā ierobežošana, savukārt, no tautsaimniecības attīstības viedokļa bija kaitīga. Jau 1900. gadā izcilais vācu ekonomists G. Šmollers atzīmēja, ka ebreju kapitāls paceļ konkurences līmeni tirgū⁹⁵. No tirgus saimniecības viedokļa tas ir, neapšaubāmi, labvēlīgi, no ierēdņu – neprašu viedokļa – protams, nē. Ulmaņa režīma saimniecības valstiskošana objektīvi sagatavoja Latviju padomju saimniecības modelim, kurš nāca pēc 1940. gada jūnija. Jāpiekrit Ē. Žagaram, kurš uzsvēra: Ulmaņa režīma īstenotā ekonomikas valstiskošana, valsts monopolu ieviešana atviegloja Latvijas rūpniecības nacionalizāciju pēc okupācijas (“sociālistiskās revolūcijas”)⁹⁶.

T.s. latviskošana, kura iemiesoja sevī ekonomisko nacionālismu, var tikt salīdzināta ar Āfrikas jauno valstu politiku 60. – 70. gados. N. Balabkins ir veicis Latvijas (34. – 40.) un Nigērijas (70. gadi) pieredzes salīdzinājumu un atzīmējis kopējās iezīmes: 1) ekonomiskais nacionālisms galvenokārt nodarbojas ar ienākumu sadali, nevis to pieauguma nodrošināšanu; 2) ekonomiskais nacionālisms piedāvā prestižu profesijas vidusšķiras pārstāvjiem; jo neattīstītākas valstis, jo vairāk ierēdņu un augstu atalgojumu par rutīnas darbu; 3) valsts īpašumu kontroles pieaugums ir nepieciešams tieši tāpēc, lai radītu pamatu sadalei par labu ierēdniecībai; 4) ekonomiskais nacionālisms atbalsta aktivitātes, kuras atbilst nevis saimniecības norisēm, bet t.s. nacionālās identitātes un “tēvzemes nacionālā satura” koncepcijai, t.i. – ideoloģijai⁹⁷.

Sadalīšana. Ulmaņa režīma saimnieciskās un sociālās politikas būtiska iezīme bija ienākumu pārdalīšana “sociālās un nacionālās taisnības” labā. Tā ieguva pastāvīga kursa raksturu un tai sāka pārkārtot visu saimniecību. Taisnība A. Aizsilniekam, kurš uzsvēra: “.ienākumu nonivelēšana nekad

nepadara visus turīgus, bet gan parasti – nabagus⁹⁸. Sadalīšanu bija iespējams nodrošināt tikai ar nodokļu pieaugumu – tiešā un apslēptā veidā (piespiedu ziedošana). Tautas ienākuma pieauguma, t.i. ekonomiskā pamata, nodokļu eskalācijai nebija. Šī eskalācija sasniedza kliniskās formas. 1940. gada 21. februārī iekšlietu ministrs K. Veidnieks prognozēja iespējamus jaunus nodokļus: 1) neprecēto nodoklis; 2) nodoklis tiem, kuri ieņem vairākus amatus; 3) nodoklis bezdarba apkarošanas fondam; 4) nodoklis par atalgojumu no papildus ienākumiem. Netika izslēgta valsts iekšēja aizņēmuma iespēja⁹⁹. 1940. gada 14. martā Ministru Kabinets ievieša alkoholisko vielu ražošanas nodokli pilsētā (agrāk bija tikai laukos); pašvaldību nodokli tiem, kuri bija pārcēlušies uz dzīvi pilsētā pēc 1937. gada 1. janvāra; paaugstināja uzņēmumu telpu nodokli, reibinošo dzērienu veikalu nodokli, mājkustoņu reģistrācijas nodokli; ievieša vienreizējo peļņas pieauguma nodokli u.t.t.¹⁰⁰ Tā bija neapturama nodokļu pieauguma straume, kura nesa jau pašu režīmu un kuru režīms vairs nespēja apturēt.

1940. gada jūniju valdība sagaidīja, pilnīgi sapinusies cenu, peļņas un ienākumu pārdalīšanā. 10. jūnijā tirdzniecības un rūpniecības ministrs J. Blumbergs raksturoja mākslīgi uzbūvēto, nedabisko cenu sistēmu: a) mākslīgas cenas maizei, gaļai, apaviem, t.s. tautas audumam (kokvilnas audums, kuru varēja pirkt tikai tie iedzīvotāji, kuru ienākumi bija līdz Ls 150 mēnesī. Tas bija zemas kvalitātes audums, kura cenu uzturēja mākslīgi); b) kartiņas – cukuram, petrolejai, latolam; c) brīvas cenas t.s., luksusprecēm¹⁰¹. Lai uzturētu šādu konstrukciju, valdība paredzēja tālāku tirgotāju un rūpnieku peļņas ekspropriāciju nodokļu veidā un “uzraudzības un atļauju režīma” pastiprināšanu. Tā bija klaji pro-totalitāra tendence, kura veicināja korumpētību.

Cenu izlīdzināšana gūlās kā smags slogs uz valsts ekonomiku. Finanšu ministrs J. Kaminskis 1939. gada 7. decembrī rakstīja Ulmanim, ka 1940. gada cenu izlīdzināšanas fondam ir nepieciešami 10 miljonu latu, šādu līdzekļu nav nedz oficiālajā, nedz 35 miljonu latu projektētajā papildus budžetā. J. Kaminskis ieteica paaugstināt nodokļus, paplašināt naudas emisiju un pārdomāt iespēju izsludināt iekšējo aizdevumu¹⁰². Tas bija Ulmaņa saimnieciskās politikas loģisks rezultāts.

K. Ulmaņa saimniecība: valsts sociālisms vai valsts kapitālisms? Sociāldemokrātu vērtējums. 30. gadu nogalē sociāldemokrāti Ulmaņa režīma saimniecisko politiku vērtēja kā tādu, kuras mērķis bija ar valsts aktīvu politiku piekopt “...lielpilsonības interešu politiku...”, t.i. latviešu lielpilsonības darbības labvēlīgu apstākļu nodrošināšanu¹⁰³. Šāds vērtējums tātad pat neuzsvēra valsts kapitālismu, bet valsti aplūkoja tikai kā “...latvju lielpilsonības...” interešu realizētāju. Protams, tas bija vienkāršots viedoklis. Tā izcelsmē zināma loma bija sociāldemokrātu priekšstatam, ka 15. maijs ir ļoti līdzīgs Itālijas fašismam un nacismam Vācijā¹⁰⁴. Šī līdzība tika pārspīlēta. Vācijā patiešām kapitālistiskās

institūcijas tika veicinātas¹⁰⁵; Latvijā – nē. Pēckara gados F. Menders sniedza interesantāku, precīzāku vērtējumu: Ulmanis savu saimniecisko programmu "...bija tīri kā noskatījis no sociāldemokrātu tekošās saimnieciskās programmas principiem..."¹⁰⁶. Tātad – vai Ulmaņa režīma saimnieciskā politika bija valsts sociālisms vai valsts kapitālisms? Valsts sociālisms var tikt aplūkots gandrīz tikai abstrakcijas līmenī. Tajā galvenā raksturojošā iezīme bija socializācija – īpašuma sabiedriskošana (vēlētas padomes uzņēmumos, strādnieku pārstāvju piedalīšanās uzņēmumu pārvaldē un tml.¹⁰⁷). Socializācijas ideja bija pārāka par liberālu neregulētu tirgu¹⁰⁸. Ja socializāciju pieņem par ko reālu, tad robežšķirtne starp valsts sociālismu un valsts kapitālismu ir daudz maz nosakāma. Taču literatūrā pamatoti uzsvērta jēdzienu "socializācija" un "nacionalizācija" divdomība, to pietiekoši izplūdušais raksturs¹⁰⁹. Ja par "socializāciju" pieņem īpašuma pārvaldes vai pat īpašuma tiesību izmaiņas, tad par "nacionalizāciju" būtu jāpieņem īpašuma pāreja tiešā valsts kontrolē, kura tiek realizēta ar birokrātijas palīdzību. Praksē tomēr "socializācija" gandrīz nekad un nekur netika realizēta. Piemēram, L. Blūma Tautas frontes valdība Francijā 1936. gadā ne tikai neko nesocializēja, bet gandrīz neko arī nenacionalizēja (izņemot ieroču rūpniecību). Līdz 30. gadiem Eiropas sociāldemokrātija, galvenokārt, nodarbojās ar kapitālisma kritiku un valsts lomas saimniecībā realizāciju. Taču "valsts kapitālisma" nolūks ir valsts lomas pieaugums ar mērķi maksimāli veicināt arī privāto uzņēmumu peļņu, valsts kapitālisms darbojās tirgus saimniecības ietvaros un balstoties uz tirgus kritērijiem. Ulmaņa saimniecības politikas mērķis bija antikapitalistisks, privāto uzņēmumu darbība tika sašaurināta un ierobežota, mākslīgi veidotās t.s. akciju sabiedrības darbojās kādu iedomātu surogātu mērķu labā (piemēram, "nacionālā taisnīguma labā", ne peļņas nolūkos, ar tirgus kritērijiem).

Ulmaņa saimnieciskās politikas definējumā mēs sastapsimies ar gandrīz nepārvarāmām loģiskām pretrunām. Privātā īpašuma darbības lauka sašaurināšanās, oficiāli deklarētā un praksē īstenotā pāreja uz plānsaimniecību, nacionalizāciju, augošā un visaptverošā birokrātijas kontrole pār saimniecību to neļauj vērtēt kā valsts kapitālismu. Taču, ja to pieņem par valsts sociālismu, balstoties uz pretstatu, – proti – ne valsts kapitālismu, mēs atkal sadursimies ar gandrīz nepārvarāmām pretrunām. Kopš Dž. M. Keinsa laikiem (Keinsa mērķis bija stabilizēt sociālo kārtību tirgus saimniecības, privātās iniciatīvas un parlamentārās demokrātijas ietvaros. Keinsa mācībā nebija nekā tīri sociālistiska¹¹⁰), viņa ietekmē sociāldemokrātijā sāka pakāpeniski, taču ļoti lēni atbrīvoties no priekšstatiem par nacionalizāciju kā sociālistiskās saimniecības politikas būtiskāko sastāvdaļu¹¹¹.

Būtu labi, ja varētu sekot Dž. Sartori ieteikumam noraidīt tādu jēdzienu lietošanu, kuri nav divdomīgi¹¹². Bet, vai vispār būs iespējams vienoties par jēdziena viennozīmīgumu? "Valsts sociālisma" pielietošana Ulmaņa režīma

saimniecības raksturojumam var radīt mēģinājumu to salīdzināt ar kādu no 20.–30. gadu sociāldemokrātu saimnieciskās ideoloģijas modeļiem; līdzība būs, bet – ne pilnīga identitāte. Taču šāda pat problēma radīsies, mēģinot Ulmaņa saimniecībai piemērot jēdzienam “valsts kapitālisms”. Vērtējot 1934. – 1940. gada saimniecību, jāsecina, ka Ulmaņa režīms valstiskošanas jomā ne tikai neiedomājami pārspēja jebkuru sociāldemokrātisku valdību, bet īstenoja to, par ko sociāldemokrāti, LSDSP ieskaitot, nekad pat teorētiski nesapņoja. (Salīdzinājumam var minēt kreiso valdību Latvijā 1926. g. decembrī – 1928. g. janvārī, kura, kā jau rakstīju, aprobežojās tikai ar kapitalistiskās saimniecības tekošo jautājumu risināšanu, neplānoja un neīstenoja nekādu nacionalizāciju vai socializāciju.) Ulmaņa saimniecības modelis bija **nacionāli – birokrātisks valsts sociālisms**, kura prioritāte bija **sadalīšana**. Jāatzīmē, ka Ulmaņa režīma laikā jau parādījās līdzīgi vērtējumi. Pazīstamais Zemnieku Savienības darbinieks Jānis Lejiņš 1937. gada 5. augustā savā dienasgrāmatā ierakstīja: Latvija pāriet uz valsts sociālismu¹¹³.

- Totalitārisma mērs K. Ulmaņa režīma saimniecībā.** Ekonomikas pakļaušana ir viens no svarīgākajiem totalitārisma rādītājiem: jo mazāk diktatūrai izdodas pakļaut ekonomiku, jo mazāks pamats to definēt kā totalitāru diktatūru¹¹⁴. Ulmaņa saimniecisko politiku nevar definēt kā pilnībā totalitāru, taču tendence uz totalitārismu kļuva acīmredzama. Tā izpaudās:
- īpašuma tiesību vājināšanās. Tiesības netika atceltas, kas būtu vairāk vai mazāk raksturīgi totalitārismam (īpaši – padomju), taču nevar tikt noliegta to vājināšanas tendence, kuru uzskatāmi iemiesoja jau Kredītbankas izveidošana 1935. gadā; “vesela rinda izrīcību ar pilsoņu, organizāciju un uzņēmumu privāto mantu tika izņemta no tiesu darbības lauka un nodota dažu valsts ierēdņu patvaļīgai izlemšanai: īpašuma tiesības tika nopietni vājinātas”¹¹⁵. Ļoti svarīgs notikums tiesību vājināšanas jomā bija 1940. gada 19. marta Ministru kabineta lēmums par privātās mantas pārņemšanu valsts pagaidu lietošanā valsts “..publisko vajadzību apmierināšanai...”¹¹⁶. Tas bija nopietns solis prom no 1921. gada Ministru kabineta rīkojuma, kurš paredzēja iespēju pārņemt privāto mantu valsts pagaidu lietošanā tikai **caur tiesu**. 1940. gada 19. marta likumu nevar izskaidrot tikai ar pasaules kara saimnieciskajām grūtībām. Tas bija ieganstis, cēlonis – tendence uz īpašuma tiesību vājināšanu, uz totalitārismu;
 - plānošana. Ja antidemokrātiska režīma politiskās varas koncentrācijai nāk klāt vēl centrālā plānošana, tad rezultātā varas koncentrācija ir dubulta – politiski – ekonomiska. Neapstiprinot formāli valsts plānu, Ulmaņa režīms īstenoja praksē lielu plānošanas devu, bet attīstības tendenci precīzi izteica tirdzniecības un rūpniecības ministrs K. Blumbergs 1940. gada 1. janvārī: turpmāk sagaidāma “...vēl lielāka valsts intervencija privātajā saimniecībā...”¹¹⁷. Tā arī bija pro-totalitārisma tendence;

c) īpašuma tiesību pakļaušana oficiālai doktrīnai. Protams, atšķirībā no Vācijas, Latvijā īpašumu tiesības netika interpretētas "...rases un asins..." kontekstā. Taču tās neapšaubāmi tika interpretētas režīma ideoloģijas interesēs. Tieslietu ministrs H. Apsītis, skaidrojot 1938. gada 7. janvārī Civillikuma "vadošo domu", uzsvēra, ka, veidojot likumu, bija jābalstās "...tikai uz latviešu dzīvi, apstākļiem, vajadzībām..."¹¹⁸. H. Apsīša prasība radīt Latvijā "latviskas tiesības" savā konsekvencē nozīmētu pilnīgu likuma pakļaušanu doktrīnai. Tā arī bija pro-totalitāra tendence.

Politiskā sistēma. J. Druva jau 1934. gada jūnijā par 15. maija mērķi pasludināja nacionālu revolūciju: "...vecā dzīve norāda līdz pamatiem..."¹¹⁹. Tā nebija negaidīta pretenzija. Gandrīz visi autoritārie režīmi Eiropā (izņemot Hortija režīmu Ungārijā, vismaz līdz 1932. gadam) sevi pasniedza kā "nacionālās revolūcijas" režīmus: ar Pilsudska "maiņa revolūciju" 1926. gada maijā (pirmā "revolūcija" pēc Musolini nākšanas pie varas) sākot, līdz pat 1940. gadam, pēdējai "revolūcijai" – Viši režīmam Francijā. Arī šis pretīgais režīms sadūrās ar visiem citiem raksturīgo problēmu: kā sevi nosaukt? "Restaurācija"? "Reakcija"? "Kontrevolūcija"? Francijas republikai, kura 30. gados patiešām piedzīvoja zināmu dekadenci, Viši marionetiskais režīms mēģināja pretstatīt "Revolution Nationale", kuras raksturīgā iezīme bija arī institucionāls valsts antisemitisms¹²⁰. Visi autoritārie režīmi pretendēja uz sociālo atšķirību pārvarēšanu, veidojot nacionālo vienotību; nacistiskajā Vācijā, toties, Volksgemeinschaft ieguva totalitāras, rasistiskas valsts formu; "nacionālā atdzimšana" nebija iespējama bez ebreju iznīcināšanas.¹²¹

Kā "nacionālā revolūcija" tika realizēta praksē Latvijā? Par Ulmaņa režīma galvenajiem politiskajiem uzdevumiem tika uzstādīti: 1) pilnīga parlamentārisma tradīciju iznīcināšana; 2) Ulmaņa varas nedalāmība un neierobežošana: "...arī pati tauta nevar vadoni aprobežot, jo vadonis savā būtībā ir neaprobežojams"¹²². Šis princips Latvijā bija novests līdz galējībai – Latvija bija vienīgā no diktatūrām Eiropā, kur nebija nekāda parlamenta un nekad nenotika nekādas vēlēšanas; 3) korporatīvās sistēmas ieviešana. V. Muntera vārdiem runājot, kameras bija t.s. latviskais ceļš uz jauno Satversmi¹²³. Taču, vērtējot pilnīgi beztiesiskās kameras, jāuzsver, ka uz tām visā apjomā attiecās secinājums, ka vadoņa vara "...ne no vienas cita iestādes nevar tikt aprobežota"¹²⁴. Balstoties uz šo principu, Itālija un Vācija tika vērtētas kā uz zemākas attīstības pakāpes esošas, jo tajās bija partijas, formālais reihstāgs un tml. Ulmanis bija pilnīgi neierobežots – valdonības kalngals¹²⁵. Tik izteikta varas koncentrācija visprimitīvākā varas piesavināšanās formā liecināja, ka Ulmaņa režīms, cenšoties papildināt sevi ar izteiktiem totalitārisma komponentiem, politiskas varas jomā attīstījās pretī ne tik daudz totalitārai, cik autokrātiskai diktatūrai.

Praksē realizētajai Satversmes reformai – kameru, valsts padomju ieviešanai nebija nekādas nozīmes no Ulmaņa varas neaprobežošanas viedokļa.

Par to daiļrunīgi liecināja jaunās satversmes “pamatakmens”¹²⁶ – pilsētu pašvaldības likuma pieņemšana, kurš stājās spēkā ar 1939. gada 1. oktobri. Likums ieviesa ārēji sarežģītu četru institūciju – pilsētas vecākā, valdes, padomes, revīzijas komisijas – funkcionēšanu, taču likuma faktiskā jēga bija pašvaldības pakļaušanā autoritārai vadonības valstij. Pašvaldību darbībā tika realizēts autoritārais princips, kurš padarīja pašvaldības pilnīgi atkarīgas no “pašvaldību dzīves vadītāja” – iekšlietu ministra. Viņš iecēla visas pilsētu pašvaldību amatpersonas, apstiprināja budžetu, valdes lēmumus. Savukārt, pilsētas vecākais savās rokās koncentrēja tās funkcijas, kuras agrāk piederēja valdei. Līdz ar to valde nevarēja pieņemt nevienu lēmumu, kurā neietilpa arī pilsētas vecākā balss. Pilsētu padome (padomnieki) bija dekoratīvs gods amats, kuram nebija nekādas varas. Izmaiņas bija ārējas – vārds “domnieks” tika pasludināts par nelatvisku (vācisku). Visiem pašvaldības institūciju locekļiem bija jādod svinīgs uzticības solījums ne Latvijas valstij, bet personīgi Kārlim Ulmanim¹²⁷. Pašvaldības tagad bija pilnīgi iekļautas autoritārās valsts birokrātijas sistēmā un darbojās tikai kā iekšlietu ministrijas piedēklis. Jaunās Satversmes ieviešana 1940. gada sākumā realizējās lauksaimniecības kameru locekļu vēlēšanās (29. februārī) un pagastu padomes locekļu t.s. vēlēšanās (bet visa vara tika koncentrēta pagasta vecākā rokās – pilnīga līdzība ar pilsētu pašvaldībām¹²⁸. Tam nebija nekādas nozīmes un ietekmes uz vadoņa varas apjomu un raksturu; ar 1940. gada 30. aprīļa “Likumu par valsts aizsardzību” Ulmanis ieguva pilnīgi autokrātisku varu.

Vadoņa varas mantošanas neatrisinātā problēma. Jebkura personālā diktatūra saduras ar smagu jautājumu: kas mantos vadoņa varu pēc tā nāves, kā notiks jauna vadoņa izraudzīšana utt. Gandrīz katrā personālā diktatūrā vadoņa nāve varēja kļūt vai kļuva par diktatūras vissmagāko satricinājuma avotu. Pirmā to pārdzīvoja Polija pēc J. Pilsudska nāves 1935. gadā. Ne velti nopietnais poļu autors J. Farišs (*Faryš*) 1935. – 1939. gadus sauc par “dekompozycje”, dezintegrāciju, kura, neskatoties uz prototalitārām tendencēm Polijā, nespēja saglabāt pilsudčiku vienību un nespēja aizkavēt sanācijas režīma eroziju¹²⁹.

Latvijā Ulmaņa varas mantošanas jautājums bija ne tikai formāli, bet arī “tiesiski” neatrisināts – t.i., neatrisināts 15. maija režīma politiskās sistēmas ietvaros; tas bija neatrisināts pat primitīvākā, monarhistiskā veidā: Ulmanis nebija nosaucis un izvēlējis “mantinieku”. Pirmie šo jautājumu izcēla jau 1934. gada beigās nelegālie pārkonkrustieši: “Ulmaņa saslimšana vai nāve varētu būt juku sākums, ja iesāktos favorītu cīņas dēļ varas...”¹³⁰. Tā tas patiešām bija. Jau 1937. gadā Ulmanis bija tik nopietni slims, ka, ja ticam Alfrēdam Bērziņam, “pārdomāja smago varas mantošanas jautājumu”¹³¹. 1939. gadā A. Alnis atzina, ka ir “...viens ļoti svarīgs, grūti atrisināms jautājums ... vadoņa maiņa...”. A. Alnis uzsvēra divas nozīmīgas tēzes. 1) vadoņa Ulmaņa vara ir uz visu viņa

mūžu, vadoņa nomaiņa var notikt tikai pēc viņa nāves. Tas bija monarhistisks princips; 2) jauno vadoni "atradīs" Latvijas jaunā Satversme, kura vēl jārada¹³². Uz 1940. gadu tās radīšana vēl nebija pabeigta. Ulmaņa veselības stāvoklis, nejausības, kuras varēja rasties tā rezultātā, aizkulišu cīņa draudēja kļūt par nopietnu nacionālu problēmu, apdraudot valsts jau tā nedrošo stāvokli. 1940. gada martā bijušais finansu ministrs A. Valdmanis raksturoja Ulmani kā strauji novecojošu un spēku zaudējošu¹³³. 1939. gada cīņa par Ulmaņa varas mantošanu visasāk izvērtās starp A. Valdmani un Alfrēdu Bērziņu; Valdmanis zaudēja, bet tas nenozīmēja, ka Bērziņa vēlēšanās kļūt par mantinieku bija jau nodrošināta (tam stipri pretojās armija)¹³⁴.

Ideoloģija. Par Ulmaņa režīma galveno ideologu 1939. gadā bija izkalpojies izglītības ministrs J. Auškaps, kurš formulēja trīs galvenos 15. maija pamatprincipus: vienība, vadonība, latviska Latvija.¹³⁵ **Vienības** definīcijā bija liela Itālijas fašisma iespaids (personisko interešu pakļaušana valstij, visu pretrunu likvidēšana un tml.), bet šīs "definīcijas" galvenā būtība bija prototalitārā tendencē – vienību var realizēt tikai caur **plānveidību**, organizētam un plānveidīgam jābūt visam kas dzīvo. Tā bija pretenzija uz totalitāro visas dzīves valstiskošanu. **Vadonība** tika pasniegta kā vienības pilnīgākais iemiesojums; dieva izredzētais pravietis – vadonis gan realizē vienību, gan nodrošina tās garīgo saturu. J. Auškaps, kurš tika uzskatīts par zinātnieku – ķīmiķi, producēja mistiskas blēņas, kuras bija apkaunojošas zinātniekam.

Ulmaņa vadonības kults, lai arī aizguva no Musolini un Hitlera veselu ārišķību virkni (dažām no tām varēja būt visai interesanta izcelsme: vadoņa sveicienam paceltais roku mežs, kurš Latvijā ienāca no Itālijas un Vācijas, Itālijā bija ienācis no padomju latvieša G. Kluča 1927. gada plakāta¹³⁶), būtiski atšķīrās no fašisma un nacisma. Musolini un Hitlera kulta saturs bija varonīgs, mobilizējošs: gatavība mirt par vadoni, heroiska nāve vadoņa un "mūžīgās Itālijas" vai "mūžīgā reiha" labā¹³⁷. Musolini un Hitlera kults bija revolucionārs, atbilstošs aktivistiskām totalitārām diktatūrām. Ulmaņa kulta mērķis bija uzspiest, iepotēt **saimnieka – kalpa** kompleksu. Tieši šis primitīvais raksturs noteica to, ka Alfrēds Bērziņš un J. Auškaps izsitās par režīma galvenajiem ideologiem. Pēc 15. maija vadonību apdziedāja visi, pat senilā Aspazija. Vēl nesen viņa bija iecerējusi drāmu par Francijas Revolūciju, kur Robespjēra prototipam gribēja ņemt Menderu; tagad bija citas ieceres. 1936. gadā viņa publicēja krājumu "Kaisītas rozes", ar moto "Šim rozīte, tam rozīte. Vadonim pilnu klēpi". 1937. gada 23. septembrī, vēstulē Ulmanim, apsveidama viņu ar jau pagājušo 60. dzimšanas dienu, Aspazija rakstīja: "Gribēju par Jums rakstīt triloģiju. Pirmā daļa atrodas arī kā neizstrādāts uzmetums pie min. A. Bērziņa k-ga, nezīnu kamdēļ viņi to aiztur, ar to tiek bremzēta mana darbība. Viss man līdz šim bijis atņemts, mana dzīve, mans darbs, mana

personība un es biju iesalusi dziļā vientulībā un vienpatībā un nu Jūs nācāt kā ziedoņvējš ar jaunu laikmeta plūsmu...”¹³⁸. Ne tik tālu no šiem kliniskiem sindromiem bija arī E. Virza. Viņam likās, ka tieši viņš kļuvis par režīma galveno ideologu – viņš bija sludinājis vadonību un nādis demokrātiju sen pirms 15. maija, kad daudzi tagadējie režīma līdzskrējēji maksāja nodevas citām vērtībām. Virzas naidis pret liberālo demokrātiju bija paties un dziļš, taču frankofilais Virza bija vairāk reakcionārs, patriarhāls, nekā populistisks. Lielais vārda meistars Virza bija pārāk estētizēts, liekvārdīgs, šķebinoši samākslots: “No kādām senatnēm, no kādiem latviešu aizmūžiem nācis šis teiksmainais jājējs?...Ieskatoties vēriņgāk jātnieka sejā, redzam tajā pazīstamus pantus, simtām reizēm mūsu dvēseles spoguļos atspoguļotus. Tas ir Prezidents, lielo darbu darītājs!”, sajūsminājās Virza 1937. gadā. “Teiksmainais jājējs!” Nav grūti iedomāties, kā vadoņa pārvēršanos par “teiksmaino jājēju” komentēja vadoņa pavalstnieki.

Ulmaņa vadonībai bija nepieciešamas vienkāršākas, primitīvākas “vērtības”. 1936. gadā vēsturnieks R. Klaustiņš mācīja: vārds tētis, tēvs latviešiem nozīmē vadonis, priekšnieks, pavēlnieks¹³⁹. Jau vienkāršāk, skaidrāk. Prokurors A. Karčevskis spēra soli tālāk. Rīgā kļuva pazīstams viņa solījums vadonim: jūsu dēļ esmu gatavs nolēkt uz ecēšām! Pavisam vienkārši, saprotami, latviski. Itālijā bija jātēlo gatavība heroiski mirt par Musolini; bija arī tādi, kuri to bija gatavi darīt; Latvijā – gatavība nolēkt uz ecēšām. Jo mazāka un provinciālāka valsts, jo vairāk komisma. Alfrēds Bērziņš, toties, mēģināja piešķirt kultam reliģiozu raksturu: “..lai uzticība tautas vadonim pāriet apbrīnošanā un lai apbrīnošana, savukārt, pāriet dievināšanā.”¹⁴⁰ “Mēs visi esam ... Kārļa Ulmaņa kalpi...”, precīzi un lakoniski kulta būtību izteica finansu ministrs J. Kaminskis 1939. gada beigās¹⁴¹. Kulta mērķis bija pakļaut, iepotēt “...neaprobežotu paklausību” un “...pilnīgu pakļaušanos vadoņa gribai”¹⁴². Lai arī režīms mēģināja caur vadoņa kultu panākt arī Ulmaņa pielūgsmi (īpaši – mazpulku aktivitātēs) – t.i. mērķus, kuri bija raksturīgi mobilizējošām aktivitātēm, totalitārām diktatūrām, kurās kultam ir dinamisks raksturs, Ulmaņa kults tomēr palika, galvenokārt, vienkāršām, vienpersoniskām diktatūrām raksturīgā saimnieka – kalpa, paklausības – padevības kompleksa ietvaros; kults bija statisks. Te izpaudās kulta t.s. latviskais, laucinieckais raksturs.

Vadoņa kulta forma. Lielā mērā tā bija atkarīga no kulta satura, taču ne tikai. F. Menders pamatoti raksturoja Ulmaņa kultu kā “...īsti latviski muļķīgu, ar visām Ulmaņa banalitātēm ... smieklīgo runāšanu, sevis iecelšanu vai tīri dieva svaidīta valdnieka kārtā ...”¹⁴³. Te ir svarīgi atzīmēt Ulmaņa kulta bezgaumību, banalitāti, komiskumu, ko noteica gan Ulmaņa paša, gan kulta veidotāju intelekta un gaumes līmenis. Kad Ulmanis tika pielīdzināts grieķu dievam Midam, no kura pieskāriena viss pārvēršas zeltā¹⁴⁴, kults ieguva jau burtiski muļķīgu vaibstu, kas nebija iespējams Vācijā un Itālijā. Ne velti F.

Menders uzsvēra, ka latviešu pilsonības intelīģence, no labējā A. Berga līdz centristam G. Zemgalam ieskaitot, arī – savas kultūras dēļ, nevarēja pieņemt Ulmaņa ākstīšanos. Kults dažviet ieguva pilnīgu blēņu formu: Ulmani jūtam “...gandrīz kā nereālu būtņi”¹⁴⁵.

Ulmaņa kults var tikt aplūkots arī psiholoģiskā kontekstā. Jau 1964. gadā I. Kaķis Kanādā rakstīja, ka “tautas tēva”, “zemes saimnieka” un tml. apzīmējumi Ulmanim bija nepieciešami mentālai kompensācijai par neesošu ģimenes dzīvi¹⁴⁶. Vislielākās neērtības režīmam sagādāja tieši nepieciešamība nepārtraukti izskaidrot, kāpēc vadonim nav ģimenes, draugu, kā arī apkarot baumas par viņa attiecībām ar V. Munteru un J. Cimmermani (Rudumu). Tas, cik bieži Alfrēds Bērziņš bija spiests attaisnot Ulmaņa “...ģēnija vientulību...”¹⁴⁷, un tas, ka viņš lika skolotājiem iekļaut šo “nopamatojumu” mācību procesā¹⁴⁸, liecināja par režīma nespēju pildīt vadoņa paternālistisko, patriarhālo latviskā saimnieka tēlu ar šīm tēlam pilnīgi nepieciešamo lielo ģimeni, saimi.

Latviskā Latvija. Lai to sasniegtu, bija jābūt skaidrībai par to, kas ir “latviskums”. J. Auškaps definēja latvieša dabu: latvietim svešs anarhisms, nihilisms, bezdarbība, sapņainība, fatālisms, bravūra, skaļums, svešas ietekmes un tml. 15. maija cēlāja kodekss bija domāts skaidram mērķim: padevības vadonim ieaudzināšanai. Skaidrojot, kāpēc latvietis nedrīkst būt lirīķis, tika atklāti norādīts: “...lirīķus grūti disciplinēt, viņi allaž jūsmo par absolūtu brīvību”¹⁴⁹. “Latviskā Latvija” pastāvēja tikai vadonības būtības kontekstā un tās interesēs; vadonis, ka uzsvēra J. Auškaps, “...kārtu un veido dzīvi no vienas vietas un vienā virzienā”.

Režīma estētika. Nopietnais H. Hirša 1992. gada pētījums – “Mēs ejam stāvus gaisā... (Mazliet par autoritāro ideoloģiju)”¹⁵⁰ vispusīgi analizēja Ulmaņa estētiku un valsts politiku kultūras un mākslas jomā. Atzīmēsim tikai tos svarīgākos secinājumus, kuri ir nozīmīgi mūsu problēmas – Ulmaņa režīma prototalitārās tendences – kontekstā. 15. maija estētika deklarēja, ka labs mākslinieks ir tikai tas, kurš ir labs režīma pilsonis (lojalitāte – māksla); 15. maija estētika bija vērstā pret pilsētu – netikumu, neloyalitātes iemiesojumu: “pilsētnieki kā zvēru dārza iemītnieki maz vairojas”, bet kaitīgi ietelmē tiklos lauciniekus, pavedot viņus uz seksuālu vaļību. Tā bija vērstā pret kultūru – “kultūra – slimīgu cilvēku radījums”; salīdzinājumam jāatceras Ģeringa izteiciens, ka dzirdot vārdu kultūra, viņam gribas tvērt pēc revolvera! Tā iemiesoja diktatūras naidu un nicinājumu pret patiesu kultūru. Ja mēs salīdzinām Ulmaņa režīma estētiku ar Musolini priekšstatiem par mākslu, tad ir skaidrs, ka Ulmaņa estētika atspoguļoja režīma patriarhālo laucinieciskumu; diktatūra nespēja atrisināt pretrunu starp režīma kā autoritāras, vienpersoniskas diktatūras vēlēšanos sadzīt visu Latviju patriarhālā lauku sētā un , tajā pašā laikā, režīma tieksmi pārstādīt Latvijā totalitārisma komponentus, to skaitā – masu mobilizāciju, aktīvismu. Itālijā, kā liecināja 1932. gada 28. oktobrī atklātā lielā

kalngals bija jāsasniedz 1939. gadā apstiprinātajos monumentālās celtniecības plānos. Tie bija cieši saistīti ar partijas dibināšanas ieceri Latvijā un tiem bija jānodrošina režīma estetizācija – megalomānisko fantāziju un nacionālo mītu iemiesojumu mākslā, propagandā. Masu partijai būtu jāiemieojas masu uzbudinājumā un 15. maija ritualizācijā: Uzvaras laukumā, 60 metru augstajā Uzvaras tornī, svētnīcā tautas vadoņu piemiņai, masu lāpu gājienos, karaspēka parādēs, olimpiskajā stadionā, sanāksmju pili 10 000 skatītājiem – tas bija Ulmaņa mēģinājums, iecere kopēt gan Musolini, gan Hitleru, viņiem raksturīgo (īpaši – Musolini) heroisma un nāves – par vadoni – kultu¹⁵⁵. Ulmani maz nodarbināja virkne problēmu, kuras rastos, iemiesojot vadonisma megalomāniju: Rīgas arhitektoniskās sejas izkropļošana (masu ekstāzei paredzētais plašums noslaucītu Kaļķu ielu un Pārdaugavā teritoriju no Āgenskalna līdz Torņkalnam), īpašuma tiesību aizskaršanu un pat tik triviāls jautājums kā satiksme ar pilsētas centru: kā uzbudinātie lāpneši nokļūtu līdz centram, lai pēc tam liesmojošā gājienā dotos pretī ekstāzei Pārdaugavā.¹⁵⁶

Ulmaņa režīma bilance. Grūti būtu uzrādīt jebkuru dzīves jomu, kurā režīms būtu demonstrējis savu pārākumu pār demokrātiju. Saimniecībā krīzes nopietni simptomi bija vērojami jau 1939. gada pirmajā pusē, pirms pasaules kara sākuma; ārpolitikā, savukārt, V. Munters 1938. gada novembrī paziņoja, ka demokrātiska partiju sistēma neesot spējīga atrisināt Latvijas drošības problēmas¹⁵⁷. 1939. gads pierādīja, ka tā ir tukša propaganda.

Režīma attiecības ar minoritātēm arī bija smagi sabojātas. Nebija nevienas minoritātes, attiecības ar kuru būtu uzlabojušās. Lielākā minoritāte krievi bija šķietami miegaina, provinciāla (pat – marģināla, Latgalē), bez atbalsta no ārvalstīm (atšķirībā vācbaltiešiem vai pat poļiem); politiski maz artikulēta jau pirms 15. maija, pēc tā – it kā pavisam pamirusi. Ulmaņa valdība tomēr labi zināja, ka šķietamais nav patiess, īpaši – 1939.–1940. gadā. Pastāvēja vismaz trīs krievu klusās neapmierinātības pieauguma cēloņi. Pirmais: minoritāšu politika; krievu skolu slēgšana (tikai ģimnāziju skaits vien tika samazināts no deviņām uz divām; 1936. gadā tika slēgta pat Jaulatgales (Abrenes) krievu ģimnāzija, atstājot pilnīgi krievisko aprīņi bez ģimnāzijas līmeņa izglītības); krievu ierēdņu atbrīvošana no amatiem; krievu preses izdevumu slēgšana un īpaši kaitinošie – 1939.–1940. gadā – ierobežojumi vai pat aizliegumi nekustāmo īpašumu iegūšanā. Otrais – simpātiju pieaugums Padomju Savienībai, simpātiju, kuras sāka iegūt spilgtu emocionālu nokrāsu un personīgu identifikāciju ar Krieviju, masveidīgi aizraujoties ar padomju filmām, to lipīgo mūziku, ar padomju radio¹⁵⁸. Trešais – nabadzība, īpaši Latgalē, kura neizbēgami līdz ar režīma nacionālo politiku radīja neloyalitāti pret Latviju un neizravējamu cerību uz padomju Krieviju¹⁵⁹. Ulmaņa valdības reakcija bija pretrunīga, pat haotiska. No vienas puses, sekojot Polijas piemēram (osadnicy), valdība sāka istenot latviešu nometināšanu Latgalē – “pierozežas

nostiprināšanai”; 1939. gadā Lauksaimniecības banka sāka izsniegt viņiem aizdevumus, kurus gandrīz tūlīt pārvērtā dāvinājumā (3 000 latu). Rezultāti bija mazi priecinoši – uz 1940. gada janvāri uz Latgali bija pārcēlušās 300 ģimenes, pat “aizdevuma” palielināšana līdz 4 000 latiem nerezultējās “uzticamo elementu” iepļūšanā pierobežā, bet politiskas sekas bija līdzīgas Polijai – atņemot minoritātēm tiesības rīkoties ar zemi, Latvijas austrumu mala tika nevis “nostiprināta”, bet vājināta; ienācējus krievi uzlūkoja ar nepatiku, pat naidu: 1940. gada jūnijs pierādīja “pierobežas nostiprināšanas” iluzoriskumu. Krievu neapmierinātības pieauguma atspoguļojums bija arī LKP laikraksta “Latgaļskaja pravda” popularitātes pieaugums 1940. gada sākumā un – kā atbildes reakcija – armija štāba priekšnieka H. Rozenšterna (pretēji iekšlietu ministra K. Veidnieka un J. Frīdrihsona ieteikumiem) lēmums sākt izplatīt Rīgā izgatavotās antikomunistiskās lapiņas Latgalē – bez jebkādas ietekmes uz minoritāšu noskaņojumu. 1940. gada pavasarī novēlotas bažas sāka pārņemt pašu Ulmani: izsaucis pie sevis J. Frīdrihsonu, viņš iztaujāja galveno slepenpolicistu par krievu noskaņojumu un paziņoja, ka krievu skolu skaits jāpalielina; tieši viņš pats bija tās slēdzis. Pašā 1940. gada jūnija priekšvakarā drūmas nojautas jau bija pārņēmušas Iekšlietu ministriju, un no tās nāca pat tik kolorīts priekšlikums kā ieteikums izmantot jūnijā paredzēto pareizticīgo un vecticībnieku garīdznieku sapulci “..valstisko jautājumu..” izklāstīšanai krieviem¹⁶⁰. 1940. gada 17. jūnija pierādīja, ka liela krievu daļa, īpaši trūcīgie sveica Sarkano armiju; pat ja tobrīd būtu pieņemts lēmums pretoties agresijai, liela minoritāšu daļa, īpaši Latgalē, tas, maigi runājot, negūtu nekādu atsaucību.

Latgalieši nebija “oficiāla” minoritāte, taču režīma pieeja viņiem un viņu pašu priekšstati par režīma nostāju pret Latgali, liek vēltīt dažus vārdus viņiem tieši minoritāšu politikas kontekstā: latgaliešu atbrīvošana no darba valsts iestādēs (īpaši – bijušo politisko partiju aktivistu), Latgales “latviskošana”, latgaliešu izloknes apkarošana saistībā ar Latgalei raksturīgo nabadzību, kuru radīja neatrisināmas problēmas (piemēram – darbaspēka pārpalikumu) – tas viss summējās nelabvēlīga noskaņojuma pieaugumā, un to valdība ļoti labi zināja.¹⁶¹

Vācbaltieši. 15. maija “nacionālā revolūcija”, īpaši – ideoloģijā, bet arī praktiskās politikas jomā, bija skaidri vēsta pret vācbaltiešiem; vissāpīgāk viņi uzņēma 1935. gada 31. decembra likumu par kamerām, kurš rezultējās vēsturisko ģilžu pārņemšanu valsts rīcībā. Vācijas nostājas rezultātā Ulmaņa režīms bija spiests vājināt antivācisko ievirzi, bet, pēc Minhēnes, 1938. gadā, Vācijas ietekmes pieauguma rezultātā pat ievadīt islaicīgu piespiedu izlīguma meklējuma posmu, kuru Ulmanis tūlīt atmata, 1939. gada pavasarī. Tad kļuva redzams, ka Vācija, savu galveno ārpolitikas mērķu vadīta (Polijas izolācija), ir gatava atlikt uz laiku vācbaltiešu jautājuma aktualizēšanu, lai neapgrūtinātu Latvijas neitralizāciju (vēstulē sūtnim Berlinē E. Krieviņam 1939. gada 17. aprīlī

V. Munters ar gandarijumu atzīmēja, ka attiecībā ar Vāciju nepastāv "...nekādas domstarpības...".¹⁶² Hitlera nākšana pie varas un 15. maija nacionālisms bija padarījis vācbaltiešu jautājumu neatrisināmu; 1939. gadā bija izveidojies pilnīgs strupeļš; režīms domāja par soļiem, kā augoši nelojālos vāciešus "...iejūgt darbā...";¹⁶³ un nespēja neko izdarīt; arvien vairāk nacisma pārņemtie vācbaltieši gaidīja Vācijas augošo spiedienu uz Latviju un pat atklātu agresiju un jutās pievilti ar 1939. gada 7. jūnija Vācijas un Latvijas neuzbrukšanas līgumu. Vācbaltiešu piespiedu izbraukšana 1939. gada nogalē bija dramatisks neatrisināmā jautājuma atrisinājums, par lielu gandarijumu Ulmanim.

Poļi. Nelabvēlīgākais brīdis režīma attiecībā ar vietējiem poļiem bija 1935. gadā, kad poļu skolu un organizāciju slēgšana sakrita ar Latvijas un Polijas attiecību izaicīgu krīzi – Polijas atklāti negatīvās nostājas pret Latvijas vēlēšanos parakstīt bilateriālu militāri politisku aliansi ar PSRS dēļ (Latvijas 1935. gada 10. jūlija neveiksmīgais priekšlikums). Turpmākajos gados attiecības ar poļiem nekad neiegūva tādu asumu kā ar vācbaltiešiem, bet tās turpināja būt latentu konfliktu avots, kurus radīja no vienas puses, režīma nacionālā politika (kas rezultējās arī vairāku poļu tautības skolotāju atbrīvošanā no darba; aizliegumā ievest mācību grāmatas no Polijas; aizliegumā 1937. gadā Daugavpili atvērt poļu bērnu dārzu un tml.), no otras puses, pavisam nelielas vietējo poļu (īpaši – Ilūkstes apriņķi) pro-Polijas aktivitātes, kuras iedvesmoja Polijas agresīvā rīcība pret Čehoslovākiju 1938. gadā (Tešīnas atgūšana) un kuras, iespējams, vismaz morāli atbalstīja arī daži poļu diplomāti (konsulāts Daugavpilī). Vietējo poļu atpalikusī sociālā struktūra un provinciālisms bija par cēloni tam, ka viņi nevarēja būt par 15. maija "revolūcijas" nopietnu mērķi – atšķirībā no vācbaltiešiem; Polija, savukārt, pat pēc Pilsudska nāves, neizvirzīja nelojalitātes pieaugumu Latvijas poļos par savas ārpolitikas mērķi. Polijas bojā eja 1939. gadā likvidēja pamatu Ulmaņa režīma bažām par Polijas eventuālām pretenzijām uz Latgales daļu, bet daudzos vietējos poļos radīja dziļu morālu traumu. Polijas vēstniecības steidzīgā slēgšana 1939. gada septembrī, kuru Latvijas valdība veica bailēs no Krievijas un Vācijas, tika uzsvērtā ar nepatiku; 1940. gada jūnija priekšvakarā, saskaņā ar politiskās policijas ziņām, poļi bija klusi, bet "...zināms vēsums poļu aprindās jūtams pret valdības saimniecisko politiku, kuras dēļ poļi kā sveštautieši, darba vietās reizēm tiekot nostādīti sliktos apstākļos...".¹⁶⁴

Režīma nostāju pret ebrejiem esmu sīkāk apskatījis 1997. gada darbā "Ebreji un diktatūras Baltijā (1926 – 1940. gads)"; Ulmaņa režīma nacionālisms un valsts intervence saimniecībā ierobežoja vai diskriminēja praktiski visas ebreju grupas, veicinot nepatikas pieaugumu visos, ja nu izņemot galēji ortodoksālo M. Dubina piekritēju grupu, kuru Ulmanis šķietami favorizēja. Visas minoritātes varēja sagaidīt tālāku režīma politikas radikalizēšanos;

uzrunājot Tirdzniecības un Rūpniecības Kameru 1939. gada 29. novembrī, Andrejs Bērziņš paziņoja, ka ir notikusi "...radikāla tautisko minoritāšu jautājuma pārveidošana..."¹⁶⁵. Režīma attīstības nenovēršamā loģiku dzītu to pretī jauniem "...pārveidojumiem".

Var secināt, ka Ulmaņa režīms lielā mērā atviegloja Latvijas sovjetizāciju 1940. gadā. Pirmkārt, saimniecībā bija noritējis plašs nacionalizācijas process; otrkārt, vadonības politika atviegloja pāreju uz totalitārismu un Staļina kultu; treškārt, minoritātēs bija augusi neapmierinātība ar aktīvo nacionālismu. To izmantoja padomju vara 1940. gadā. Pateicoties Ulmaņa režīmam, Latvija sagaidīja okupāciju kā iekšēji vāja, ārējiem draudiem un agresijai daudz vieglāk pakļauta valsts.

Apkopojot līdz šim rakstīto, precizēsim Ulmaņa režīma tipoloģisko piederību, izmantojot galvenokārt Dž. Sartori un N. Deivisa modeļus, kuru būtība – totalitārisma mērs kā svarīgākais vienkāršo – vienpersonisko un totalitāro diktatūru atšķirības rādītājs.

1. Ideoloģija. Ulmaņa režīma arvien vairāk ieguva reliģijai līdzīgas ticības sistēmas raksturu, ar ideoloģijas palīdzību tika izskaidrota Latvijas vēsture, interpretēta esošā pasaule un paredzēta nākotne. Režīms vēlējās padarīt ideoloģiju arvien totalitārāku, tās ietekmi – stiprāku. Ļoti svarīgi atzīmēt tieši tendenci, jo 1940. gada jūnijs pārtrauca režīma attīstību. Okupācijas pats priekšvakars liecināja, ka režīms bija iecerējis pilnīgu grāmatizdevniecību valstiskošanu: 1940. gada 1. aprīlī J. Lapiņš sarunā ar F. Gulbi atzina, ka grāmatizdevēji baidās no Ulmaņa protežētā Ž. Unama jaunās izdevniecības "Biogrāfiskais arhīvs" eventuālās pārvēršanas par "...mūsu gosizdatu..."¹⁶⁶ (zīmīgi, ka Lapiņš lietoja PSRS terminoloģiju). Režīma ideoloģija tomēr nepaspēja un diez vai paspētu kļūt par totalitāru, pat, ja nebūtu okupācijas. Neskatoties uz lielajām pūlēm, ulmanisma ideoloģija palika vai nu sveša Latvijas sabiedrības pietiekoši plašiem slāņiem vai pat izraisīja vēl ko bīstamāku no tādas ideoloģijas viedokļa, kura pretendēja uz totalitāru – nīrgāšanos, izsmieklu, īpaši pilsētu strādniecībā un labēji noskaņotajā latviešu pilsonībā, vismaz daļā no inteliģences, minoritātēs (īpaši – vācbaltiešos, bet – arī pārējās). Ulmaniskās ideoloģijas amorfais, kompilatīvais, vienlaikus arī tautiski patriarhālais, "etnogrāfiskais" raksturs un forma padarīja to par vairāk līdzīgu dekorācijai, ne – dzelžainai pārliecībai, patiesai masu ticībai un apsēstībai. Tāpat kā pats vadonis, ideoloģija, kura vēlējās būt totalitāra, bija pārāk izblīdusi, ne – stingra. Bija grūti iedomāties kādu, kurš vēlētos mirt tieši par šo ideoloģiju.

Režīms gan īstenoja plašu aizlieguma politiku, kura tomēr nerezultējās režīma ideoloģijas viennozīmīgā uzvarā. Līdz 1939. gada 31. janvārim Latvijā tika aizliegtas 810 grāmatas, brošūras un citi poligrāfiski ražojumi, to vidū – visi darbi, kuri izgaismoja sociāldemokrātu vietu Latvijas vēsturē. (J. Augškalna-Aberberga "Latvijas sociāldemokrātu strādnieku partija. Vēsturisks atskats",

K. Beierbaha "Aizputes karš" un "Dobeles revolucionārās cīņas 1905 – 1906. gadā", K. Ozoliņa "Divas revolūcijas. Karš ar muižniecību. Kā Latvija cēlās 1917 – 1920", E. Morica "Arodkustības pamatjautājumi" un citi) 1923. gadā nodibinātā Latvijas vēstures pētišanas biedrība kura vāca materiālus par 1905. gadu, tika aizliegta; 1905. gada muzejs tika izdemolēts, kas pats par sevi vēl nenozīmēja atmiņu izdzēšanu par sociāldemokrātu lomu pirmajā latviešu masveida politiskajā aktivitātē.

Režīma aprobežotā lauku sētas estētika arī nerezultējās totālā uzvarā. E. Adamsona, J. Poruka, J. Ziemeļnieka, P. Roziša, tiklab kā Kafkas, Džoisas, Dostojevskas, Flobēra, Šekspīra darbu vērtības tika noliegtas: tie bija "dekadentiski", to varoņi neesot tiekušies pēc "nākotnes apvāršņiem", viņus plosīja kaislības un pretrunas. Taču panākt totalitāru "dekadentisko" vērtību iznīdēšanu režīms nespēja (kā piemēru var minēt to, ka īsi pirms valsts bojāejas par vienu no populārākajiem darbiem kļuva A. Griguļa manieriskais romāns "Cilvēki dārzā", kuru citādi, kā par dekadentisku, šī vārda skaistākajā izpratnē, nosaukt nevar) Glezniecībā bija jāglezno mitoloģiskie virsaiši, līdzīgi Ulmanim, bet blakus tiem – jāapjūsmo 15. maijs, ar fašistisko roku mežu. L. Liberts to arī darīja, vienlaikus gleznojot nepārspējamus Eiropas skatus. Lai arī V. Eglītis 1939. gadā pieprasīja monumentālus sienas gleznojumus un aprāja aizraušanos ar nedinamiskām klusajām dabām, iznīdēt tās nebija viegli. Izcilākie gleznotāji – V. Tone, Dž. Liepiņš, K. Ubāns, J. Kalniņš – turpināja gleznot to, ko viņi uzskatīja par mākslu, nevis sugas govīs. J. Kalniņa izstāde Rīgas pilsētas mākslas muzejā 1939. gada 12.–26. martā bija apliecinājums tam, ka īsta māksla turpināja pastāvēt, pateicoties arī tam, ka režīms nespēja un arī necentās likvidēt neatkarīgās mākslas izdzīvošanas būtisku priekšnoteikumu – privāto kolekcionāru pirkumus.¹⁶⁷

2. Režīmam nebija arī visaptverošu panākumu penetrācijā (*Penetration*) – visas dzīves politizēšanā un kontrolē, līnijas iznīcināšanā starp privāto un publisko. Ulmaņa režīms gan pasludināja, ka "...visam, kas dzīvo, jābūt organizētam"¹⁶⁸, t.i., nevarēja būt tādai dzīves formai, kura pastāvētu ārpus vadoņa kontroles. Realitātē tomēr tikai divas no totalitārām diktatūrām – Hitlera un Staļina – panāca daudz maz totālu kontroli; pat Musolini to nespēja īstenot. Ulmaņa režīma prototalitārā vēlēšanās "visu organizēt" uz 1940. gada jūniju praksē nebija realizējusies tādā apjomā, lai to varētu salīdzināt ar totalitārām diktatūrām.

3. Spaidi (*coersion*) un mobilizācija. Piespiešana, spaidi Ulmaņa režīmā tika nodrošināti caur augošu visas sabiedrības policejisku kontroli. Šī kontrole, kā redzams no politiskās policijas arhīva, bija ļoti plaši izplētusies un liecināja par prototalitāro tendenci, bet – ne par jau pastāvošu totalitārismu. Politiskās policijas kontroles milzīgā loma liecināja par to, ka sabiedrība vēl nav aptverta ar patiesi totalitārās kontroles veidiem. Mobilizācija ir neatņemama totalitā-

risma iezīme; runājot L. Šapiro vārdiem, mobilizācijas drudzis kļūst par dzīves formu, mobilizācijai jārada ilūzija, ka bez vadoņa dzīve nav iespējama, un viss tiks zaudēts¹⁶⁹. Ulmanis patiešām vēlējās visur redzēt “..liesmojošās sirdis...”¹⁷⁰, taču mobilizācijas reālais līmenis Latvijā uz 1940. gadu jāvērtē piesardzīgi. Jau sākot ar t.s. Atdzimšanas dziesmu 1934. gada vasarā, režīms, pārņemot Vācijas masu svētku tradīcijas, centās uzspiest mobilizāciju. Aizsargu, mazpulku jundas, sporta izmantošana mobilizācijai, dinamismam (“Kārļa Ulmaņa dāvātais mūžīgais (sic!) ceļojošais kauss futbolā”); “15. maijs – vienota latvju sporta pamatakmens”¹⁷¹; Alfrēds Bērziņš – augstākais sporta vadītājs), radio lomas apzināšanās un izmantošana – tas liecināja par vēlēšanos nodrošināt specifisku mobilizācijas veidu. Specifisku tāpēc, ka šī mobilizācija netika nodrošināta caur totalitāriem režīmiem raksturīgo valsts partiju; Latvijā to mēģināja aizvietot ar aizsargu organizāciju. Mobilizācija Latvijā tomēr ļoti lielā mērā bija mobilizācijas imitācija, tā nepastāvēja bez noorganizēšanas no augšas; šaubos, vai pašās masās bija radusies vajadzība pēc pašmobilizēšanās. Liekas, ka Ulmaņa režīmam bija mēreni panākumi masu manipulācijā. To noteica gan subjektīvais faktors – Alfrēds Bērziņš spēju un intelekta līmenī nebija Dr. J. Gebelss, gan plašu sabiedrības slāņu nevēlēšanās un nespēja sevi identificēt ar režīmu. Mobilizācija Latvijā nebija domāta, lai kaut cik lielā mērā atraisītu masas, bet lai to izmantotu saimnieka – kalpa kompleksa nostiprināšanai.

4. Apakšgrupu neatkarība. Jo lielāku panākumu režīms gūst apakšgrupu neatkarības iznīcināšanā, jo vairāk to var kvalificēt kā totalitāru. Ulmaņa režīms vēl nepaspēja un diez vai spējtu iznīcināt visu apakšgrupu neatkarību, tomēr režīms panāca lielā mērā neatkarības nopietnu ierobežošanu. Būtiski panākumi bija baznīcas, t.sk. – pareizticīgo, pakļaušanā režīmam. Lielāku neatkarību vēl centās saglabāt armija; nebija pilnībā pakļautas korporācijas. Ļoti būtiska tendence bija kontroles pār ekonomiku pieaugums.

5. Likumīgās kārtības, tiesību sistēmas pakļaušana. Ulmaņa režīma tendence pakļaut likumu, iemiesot likumā vadoņa gribu, veidot tiesību normas tādā veidā, lai tas neradītu šķērslī politikai – vadoņa diktatūrai, bija acīm redzama. Ulmaņa pacelšanās pāri likumam un personiskās varas autokrātiska koncentrēšanās viņa rokās (1940. gadā viņš bija valsts prezidents, ministru prezidents, armijas virspavēlnieks; legāla Ulmaņa nomaiņa nepastāvēja) iemiesoja tiesību pakļaušanu doktrīnai, ideoloģijai. 15. maija “latviskā tiesa” tomēr vēl nepaspēja galīgi noformēties.

6. Partija. Vienpartijas diktatūra ir neaizvietoājama totalitāros režīmos. Latvijā 1939.–1940. gadā, kā jau rakstīju, skaidri iezīmējās Ulmaņa vēlēšanās dibināt masveida “Tautas vienības partiju”. Visu 1939. gadu Ulmanis pētīja partiju funkcionēšanas būtību Itālijā, Vācijā, PSRS, Spānijā. Domāju, ka partijas izveides ieceres liecināja par Ulmaņa režīma neapmierinātību ar nespēju pilnīgi nodrošināt sabiedrības kontroli, režīma politikas un ideoloģijas infiltrāciju visās

sabiedrības šūnās. Šī Ulmaņa iecere liecināja par prototalitāru attīstības tendenci. Ulmanis vēlējās unificēt visas jaunatnes organizācijas, atstājot tikai vienu – mazpulkus, Ulmaņa 1929. gadā izveidoto lauku jaunatnes organizāciju.¹⁷² Neilgi pirms okupācijas Ulmanis izvirzīja iniciatīvu unificēt visas sieviešu organizācijas Latvijā, izveidojot vienu – ar sava favorīta, sabiedrisko lietu ministra A. Bērziņa sievu priekšgalā.¹⁷³ Pastāvēja iecere unificēt minoritāšu organizācijas, veidojot vienu virsorganizāciju katrai minoritātei, kura būtu vieglāk kontrolējama, tās statūtus apstiprinātu Sabiedrisko lietu ministrija. Šīs tendences ietvaros 1938. gadā tika izveidota viena centrālā krievu organizācija – “Krievu nacionālā apvienība Latvijā”. Tuvu unifikācijai bija poļu minoritātes organizācijas (virsorganizācija – “Poļu apvienība Latvijā”)¹⁷⁴. Tomēr panākt pilnīgu kontroli pār minoritāšu organizācijām režīms nespēja. Vislielākās problēmas sagādāja vācbaltieši. 1923. gadā nodibinātā vietējo vāciešu centrālā organizācija “Vācu – baltiešu tautas apvienība Latvijā” 1938. gada 26. novembrī, ar A. Intelmaņa ievēlšanu par tās prezidentu, pārgāja E. Krēgera nacistiskās “kustības” kontrolē¹⁷⁵. Pat Ulmaņa kooperatīvās, dekoratīvās Satversmes izveidošanā vācbaltieši bija neērti, viņu piespiedu izceļošanu 1939. gadā Ulmanis vērtēja ar neslēptu atvieglojumu, no viņu aizbraukšanas “...mūsu politiskā dzīvē tikai iegūs ... politiskais darbs būs stipri atvieglots”¹⁷⁶. (Neērtības sagādātu vācbaltu iekonstruēšana paredzamajās Tirdzniecības un rūpniecības, profesiju kameru t.s. vēlēšanās. Šajās nozarēs vācbaltu iesaists bija ievērojams.) Minoritāšu kontroles jomā Ulmaņa režīms palika autoritāras diktatūras līmenī, nesasniedzot totalitāru kontroli.

Nobeigumā jāatgriežas pie nodaļas sākumā izvirzītā jautājuma: režīma pārdefinējums un mūsdienu priekšstati par izpētei pielietojamo jēdzienu saturu. 30. gadu Latvijā apzīmējumi “totalitārs” un “autoritārs” tika lietoti kā sinonīmi. V. Munters 1938. gada 3. aprīlī Darba kamerā runāja par “...vienpartejiskiem vai nepartejiskiem režīmiem, kurus sauc arī par totalitāriem vai autoritāriem...”¹⁷⁷. Šodien šādu neprecizitāti nevajadzētu pieļaut. Var piekrist 1984. gadā nopietnā un patiesi zinātniskajā Maskavas izdevumā paustajam viedoklim, ka Austrum-, Centrāl- un Dienvidēropas diktatūras 20.–30. gados gan mēģināja sevi papildināt ar totalitārisma komponentiem, centās īstenot fašizāciju vai totalizāciju no augšas, ar birokrātiskām metodēm, taču tas vēl nenozīmē, ka tās kļuva par totalitārām diktatūrām¹⁷⁸. Tās bija vai nu vienpersoniskas vai autoritāras diktatūras. Kopumā šo viedokli var piemērot arī Latvijai. Lai arī Latvijā bija proklamēta vadonība, tā būtiski atšķīrās no frēra principa totalitārajā Vācijā, kur firerisms tika likts pamatā visai valsts hierarhijai, no augšas uz leju. Nacistiskās valsts vai partijas ierēdnis katrā līmenī bija pilntiesīgs firers savā darbības jomā. Latvijā, lai arī dažviet tika pasludināts, ka bez Ulmaņa ir “...vēl citi labi vadoņi...”¹⁷⁹, Ulmaņa vadonisms nebalstījās ne uz kādu apakšsistēmu, nepieļāva nekādus citus “mazus” vadoņus. Ulmaņa vadonisms bija autokrātisks.

Ulmaņa režīms nespēja sabiedrību nedz pilnīgi integrēt, nedz totalitāri mobilizēt. Fašisms un nacisms jau no savas pastāvēšanas pirmajām dienām spēja panākt, vismaz daļēji, strādnieku politisko mobilizāciju. Autoritārās Austrumeiropas diktatūras centās radīt no augšas, birokrātiskā ceļā, jaunas, valstiskas arodbiedrības, kuras neieguva strādnieku uzticamību. Ulmaņa režīms mēģinājums samērot autoritārai diktatūrai, vai pat – vienkāršai diktatūrai, raksturīgo darbību – aizliegt, aplāpēt, apspiest (Liepājas noņemšana, politiskās prāvas, policejisks terors, cenzūra, politisko un sabiedrisko organizāciju likvidācija un tml.) ar prototalitārām tendencēm radīja dīvainu, precīzi grūti formulējamu diktatūras veidu, kuru varētu formulēt kā daļēji mobilizējošu autoritāru diktatūru, kura 1940. gadā ieguva pat autokrātisku formu. Atšķirībā no vienkāršām diktatūrām tā bija totalitārāka (totalizācijas līmenis attiecībā pret vienkāršo diktatūru); atšķirībā no totalitārām diktatūrām tā bija daudz vājāka sabiedrības totālās kontroles jomā. Var piekrist literatūrā izteiktajam viedoklim, ka Ulmaņa režīms bija visautoritārākais Baltijā¹⁸⁰.

Nav nevietā jautājums, kāda būtu Ulmaņa režīma attīstības tendence, ja režīms nebūtu gājis bojā, kopā ar visu valsti, 1940. gada jūnijā, PSRS agresijas rezultātā. Sociāli-ekonomiskās politikas jomā režīma (Ulmaņa) ieceres bija ekstremāli kreisas, tālu pārspējot pat sociāldemokrātu plānus (līdz 1934. gadam). 1940. gada novembrī rakstītajās piezīmēs Ulmanis atzina, ka jau 1938. gadā no Ministru kabineta bija spiests aiziet Skujenieks – “ar protestu pret pārlieku plašu valsts tiešo līdzdalību rūpniecībā, saskatīdams draudus pret privātīpašuma tiesībām”. Neapmierināts kļuva arī Balodis un “..sāka nosodīt manu politisko līniju kā pārlieku radikālu un pa daļēji kreisu.” Šajās piezīmēs Ulmanis atsedza savus nākotnes plānus, kurus viņš nebija paspējis realizēt lauksaimniecībā: lielsaimniecību sadalīšana, radot katru gadu tūkstošiem jaunu saimniecību un īstenojot “..piespiedu kooperāciju.”(sic); “manis vēl neizsludinātais plāns paredzēja algota darba samazināšanu, ja ne pilnīgu likvidāciju lielsaimniecību pakāpeniskas sadalīšanas ceļā.”¹⁸¹ Ja šī iedoma tiktu realizēta, tad rastos vēl lielāks skaits mazo, nerentablu saimniecību, kuras būtu nepārtraukti jāsubsīdē, bet subsīdiju avots nebija un nevarēja būt cits, kā pastāvīgi augošie nodokļi un, tālākā konsekvencē, nacionālās valūtas vērtības pazemināšanās, kas jau bija kļuvusi par 15. maija režīma tendenci. Lielsaimniecību piespiedu sadalīšana būtu Latvijas lauksaimniecības katastrofa. Politiski šīs ieceres realizēšana varētu novest Ulmani kapā; “...īstenojot dažus, varbūt pašus radikālākos pasākumus, es varētu sadurties ar pretestību no sava paša aprindu puses.” Ulmanim bija skaidrs, ka “...manā programā bija pietiekami daudz pret lielajiem zemes īpašumiem vērstu punktu, tie bija vērsti pret cilvēkiem, kuri bija aktīvi 1934. gada 15. maija apvērsuma dalībnieki.”¹⁸² Te, kā redzam, bija tādas sociālās radikalizācijas ieceres, kuras neļauj Ulmani definēt tikai kā vienkāršu autoritāristu, nekādi – par konservatoru, bet liek viņu vērtēt arī kā populistisku, sociāli radikālu diktatoru.

Politikas jomā kameru sistēma tiktu sakārtota, pasludinot to par jauno satversmi, par jauno, anti-liberālo "parlamentārismu". Kā liecināja Ulmaņa piezīmes 1938.–1939. gadā, studējot Itālijas Fašu un Korporāciju kameru statūtus, viņš pilnīgi pieņēma itāļu fašistu viedokli, ka vadoņa varu nekas nevar ierobežot un ka kameras, "brīvas no veciem oratoriski-parlamentārajiem sastrēgumiem..", ir tikai piesegs – imitējot likumdošanu – vadoņa lēmumiem¹⁸³. Kameru sistēmas galīga noformēšana tomēr nenostiprinātu režīmu. Visur esošās politiskās policijas ziņotāji informēja, ka 1940. gada maijā, īsi pirms okupācijas, Skujenieks, kurš ilgstoši pats bija fašisma cienītājs, esot atzinis: "kameru sistēma, kas aizņemta no fašistu režīma, Latvijas apstākļos esot pavisam nepiemērota. Kameras jau zaudējušas katru popularitāti un nav spējušas ideoloģiski iesakņoties. Kamerām esot milzīgi štati un lieli budžeti, bet...tās nezinot kur un kā sev darbu atrast."¹⁸⁴

Lai arī kāda nebūtu plaisa starp režīma pretenzijām uz totālu sabiedrības kontroli un lietu reālo stāvokli, jāuzsver arī tas, ka režīms baudīja patiešām pietiekoši plašu slāņu atbalstu. To grūti precīzi izmērīt skaitļos; A. Ezergailis ir rakstījis, ka, varbūt, aptuveni 55 procenti iedzīvotāju esot atbalstījuši režīmu. Varbūt arī tā, varbūt – mazāk, varbūt – vairāk. Skaidrs, ka režīms balstījās dziļās saknēs kultūrā (tradīcijās, ieradumos, aizspriedumos), ideoloģijā un sociālā psiholoģijā (domāšanas veidā, instinktos, izjūtās), kuras baroja anti-liberālās vērtības un pieņēma nacionālistisko autoritārismu. Režīms apmierināja plašu slāņu prasību pēc daudz maz liberāli – neitrālas Latvijas – Latvijas tautai nomaņas ar nacionālistisku "Latviju – latviešiem" (lai arī ne rasistiskajā, pārkonkrustiskajā izpratnē). Režīms apmierināja viņu prasību pēc individuālisma noniecīnāšanas un tā aizstāšanas ar etnisko kolektivismu. Ekonomikā režīms apmierināja viņu antikapitalistisko un antiliberālo iedomu, ka saimnieciskām problēmām var būt ātri politiski risinājumi, pie tam – "nacionālās taisnības" garā. Priekšstats, ka ilgtermiņa saimnieciskā izaugsmes un stabila dzīves līmeņa pieauguma galvenais faktors ir produktivitātes kāpums, darba ražīgums, brīvs uzņēmēja gars, kapitalistiska konkurence, nav bijis spēcīgs Latvijā nekad; Ulmaņa režīma gados tas tika enerģiski apspiests. Režīma prototalitāra tendence, kura istenojās neatgriezeniskā birokrātiskā kontroles un birokrātu skaita pieaugumā, arī bija atbilstoša dziļiem kultūras faktoriem latviešu nācijas dzīvē. Režīms piedāvāja tieši to sociālās mobilizācijas veidu, kuru gaidīja sociālā mazvērtības kompleksa māktie: nespēdami kļūt par uzņēmēju vai augsti atalgotu brīvās profesijas pārstāvi, viņi gaidīja mākslīgu "nacionālu" izvīrzišanu sabiedrības pārvaldē. Aptuveni 8000 jaunu ierēdņu vietu, kuras radīja Ulmanis 1934–40. gadā valsts akciju sabiedrībās, kamerās, augošajā pārvaldes birokrātijā un kuras radās arī uz minoritāšu nacionalizētā privātpašuma pamata, bija Ulmaņa praktiskais piedāvājums – ierēdņa vieta latvietim, apmaiņā pret lojalitāti režīmam.

Anālītiski mēģinājumi sakārtot daudzveidīgās diktatūras kādā noteiktā sistēmā nav rīmuši pēdējos gados, tiklab kā mēģinājumi noteikt Ulmaņa režīma savdabību citu diktatūru saimē. Amerikāņu autors R. Pakstons (Robert O. Paxton), kurš starptautisko atzinību ieguva ar saviem darbiem par Viši režīmu (ieskaitot kopējo darbu ar Kanādas autoru M. Marrasu – “Viši un ebreji” – “Vichy et les juifs” – un ar monumentālo Franko biogrāfiju), jau minētais S. Peins (S. Payne) un citi ir piedāvājuši vienkāršāku sistēmu, sadalot visus režīmus trīs tipos. Pirmais – autentiskais fašisms, kuru raksturo masu partija, lielāks vai mazāks sociālais radikālisms, liberālās demokrātijas pilnīgs noliegums, masu mobilizācija, nācijas “attīrīšana”, jauna cilvēka radīšana; režīmi ir populistiski un teroristiski. Šādiem kritērijiem atbilst tikai Itālija un Vācija. Otrais tips bija militāras diktatūras, kuras valdīja ar vecās militārās elites palīdzību un kuru mērķi ir vairāk savaldīt, restaurēt, saglabāt, nekā mobilizēt. Trešais tips – autoritārie režīmi, kuri valda ar pastāvošās elites (armija, baznīca, birokrācija), nevis ar jaunu masu partijas palīdzību; viņiem nav raksturīgas utopijas par “jauna cilvēka” radīšanu jaunā, atdzimušā sabiedrībā. Viņu ideāls ir vairāk pasīvs pilsonis, nekā mobilizētas masas¹⁸⁵. Kā jebkura shēma, tā ir strīdīga; tā neder pilnībā Latvijai. Var likties, ka Ulmaņa režīms iederas vairāk pirmajā, fašistu grupā. A. Ezergailis ir definējis Ulmaņa režīmu kā fašistisku plurālismu¹⁸⁶, kas, protams, uzstāda jautājumus par fašisma un plurālisma mēru un savstarpējām attiecībām. Skaidrs, ka Ulmanis reti kad sevi identificēja ar Franko vai Salazara režīmiem, kuri bija vairāk tuvi militārām diktatūrām (1935. gadā, apmeklējot Portugāli, Latvijas sūtnis Francijā O. Grosvalds, kurš bija akreditēts arī Lisabonā, atzina, ka starp abiem režīmam pastāv “..zināma līdzība..”, bet Portugālē esot daudz lielāka armijas loma.¹⁸⁷) Daudz sarežģītāka, varbūt pat – neskaidrāka, ir N. Deivisa shēma, kurā mēs sastopam tādus apzīmējumus, kā proto – fašisms (Ungārija), militārais fašisms (Franko), kreisi-militāra diktatūra (Pilsudskis)¹⁸⁸. Šajā shēmā ir ļoti strīdīgi apgalvojumi (grūti pieņemt Hortija konservatīvā režīma, vismaz, līdz 1931. gadam, I. Betlena valdību laikā, apzīmēšanu par fašistisku diktatūru;) interesanta, toties, ir Pilsudska režīma apzīmēšana par kreisi-militāru diktatūru, kurā patiešām bija liela kreisuma deva sociāli-ekonomiskajā politikā (valsts interence saimniecībā). Kreisais radikālisms raksturoja arī Ulmaņa režīmu.

4.2. LSSZP darbība

Nelegālās partijas uzbūve un programma. 1937. gada nogalē K. Lorencs, viens no nelegālās LSSZP vadītājiem, ar rūgtumu rakstīja B. Kalniņam uz Helsinki (kur Kalniņš dzīvoja emigrācijā, pēc atbrīvošanas no ieslodzījuma 1936. gada beigās): “Nekad nevarēju iedomāt, ka kādreiz tik lielas un spēcīgas kustības intelīģence izrādīsies tik sabiedriski glēva, nevarīga un politiski

neauglīga. Legālās demokrātijas laikmets nav izaudzīnājis arī aktīvu cīņas un darba spējīgu jaunatni. Ar dziļām skumjām un dziļām sāpēm sirdi jāvēro šī nevarīgā paaudze.¹¹⁸⁹ Tas, kas radīja “dziļas sāpes” Lorencā, bija nelegālistu niecīgais skaits, bet vai to bija jāapraud? LSDSP bija legāla, parlamentāra partija; tikai tādā veidā tā spēja pastāvēt; tā nebija domāta nelegālai darbībai, jo īpaši – savienībā ar komunistiem. Nelegālo sociālistu skaits pilnīgi precīzi ir grūti nosakāms; skaidrs, ka tas bija pilnīgi nenozīmīgs, salīdzinot ar lielo masu sociāldemokrātiju. Komunisti V. Knoriņš 1935. gadā uzskatīja, ka sociālisti apvieno aptuveni 500 aktīvistus¹⁹⁰; tas bija pārspilējums. Latvijas politiskās policijas rīcībā 1939. gada vidū bija ziņas par 132 nelegālistiem¹⁹¹, kas, savukārt, neietvēra visus. Ieskaitot sociālistu jaunatnes organizāciju (Latvijas Sociālistiskās Jaunatnes Savienība – LSJS) un “Strādnieku Sarkanos Sargus”, skaits varēja tuvioties trīs simtiem. Partijas sākotnējās ieceres bija nereālistiskas – tikai Rīgā vien bija paredzēts izveidot desmit rajonus, kā arī pārklāt ar tiem visu Latviju. Tas, kas galu galā iznāca, bija sīkas grupiņas, bet – visā Latvijā (lielākās – Liepājā, Ventspilī, Jelgavā, pavisam niecīgas – Iecavā, Aucē, Popē, Pļaviņās, Bērzgalē), kuras politiskā policija regulāri sagrāva, bet kuras tomēr atdzima no jauna¹⁹². Darbību Rīgā, līdz savam arestam 1936. gada oktobra beigās, vadīja A. Rudevics; viņa pārziņā bija arī propagandistu kolēģija un nelegālā prese. Sakarus ar provinci uzturēja J. Višņa, Rīgas komiteju vadīja E. Ozoliņa, partijas finanses pārziņāja K. Lorencs, t.s. inteliģentu grupu vadīja K. Veidenbaums, dzelzceļnieku šūnu – A. K. Vartuss. Visorganizētākā partijas sastāvdaļa bija “Bunds”, kuram izdevās iesaistīt aptuveni 100 bundistu nelegālajā darbībā un uzbūvēt šūnas visā Rīgā, Liepājā un Latgalē. Krievu (Piguļevskis) un poļu (Dubinskis) sekcijas bija pavisam sīkas. Partijas finansiālais stāvoklis bija smags; bijušie sociāldemokrātu vadītāji, kuri neiesaistījās nelegālā darbā, sniedza nenozīmīgu atbalstu, nelielas summas ienāca no zviedru sociāldemokrātiem. Politiskā policija turēja nelegālistus pastāvīgā trauksmē, radot arī LSSZP to, ar ko sirga LKP: “provokatoru” meklējumus savā vidū. 1937. gada 6–7. janvāri notika plašākie aresti līdz tam, kuri sagrāva visu partiju un SSS; tā kā E. Ozoliņa netika apcietināta, no viņas sāka vairīties kā no eventuālas politiskās policijas informātores. Šī gada martā sekoja jauni aresti, kuros apcietināja arī viņu; 10. jūlijā – jauni aresti, paralizējot LSSZP darbību līdz pat 1938. gada sākumam. Līdz 1936. gada beigām partijas vadība nespēja pat šajā sīkajā organismā ieviest pilnīgu kārtību; SSS organizācija (aptuveni 50 biedru) pretendēja ne tikai uz stūrgalvīgu organizatorisku pastāvību, veidojot savu struktūru (štābs, grupas), bet arī uz politisku disidentismu, saņņojot par teroru (“Kaujas vienība”, kura “kāvās” tikai iedomās) un noraidot vienotu fronti ar komunistiem.

Kamēr vēl bijušie LSDSP līderi bija Liepājas nometnē, brīvībā palikušie galīgi kreisie jaunākās paaudzes sociāldemokrāti 1934. gada novembrī

publicēja partijas programmas uzmetumus – “Mūsu uzdevumi” un “Cīņas platforma”. Tie iestājās par “labo” proletariāta diktatūru: “...tā kā to sapratuši Kārlis Markss un Engels..”. Ārpolitikā, kā jau to varēja gaidīt, sākās sociālistu klīniskā apsēstība ar cīņu pret Latvijas iesaistīšanos, kopā ar Hitleru, “...kara avantūra pret PSRS...”¹⁹³. Izstrādājot pirmo plašāko programmu (1935), sociālisti sadūrās ar divām problēmām. Pirmā bija būtiskākā: kas tā ir par partiju? kur ir tās niša? Dibinot LSSZP, sociālisti ignorēja Skujenieka mazinieku likteni. Paši LSDSP lideri bija uzsvēruši, ka Latvijā nav vietas partijai pa labi no sociāldemokrātiem, bet – ne gluži pilsoniskai. Mazinieku sabrukums patiešām pierādīja, ka šādām pus-sociālistiskam, pus-pilsoniskam hibrīdam Latvijas politiskā pasaulē dzīvotspējīgas vietas nav. Tas pats tagad bija ar LSSZP; tā balstījās pieņēmumā, ka Latvijā ir vieta kreisai, ļoti kreisai, bet – ne gluži komunistiskai partijai. Pieņēmums bija kļūdainis un no tā cēlās grūtības ar programmas izstrādi. Otrā problēma bija personālas dabas: kas rakstīs programmu? Viens no bijušajiem (neveiksmīgajiem) partijas programmas rakstītājiem – Cielēns – bija Parīzē, sakaru ar viņu tobrīd nebija un diskusijās par programmu viņš iesaistījās tikai 1938. gadā. Otrs, istais programmu rakstītājs, Menders, bija, pirmajā brīdī pēc iznākšanas no Liepājas nometnes, ļoti uzmanīgs un atradās ciešā politiskās policijas uzraudzībā. Viņš tomēr uzturēja sakarus ar A. Rudevicu, kuram arī bija jāuzņemas programmas iesniegšana partijas pirmajam kongresam 1935. gadā. Rudevics nebija piemērotākā kandidatūra: divdesmitajos gados viņš bija ievēlēts par partijas priekšsēdi tāpēc, ka viņš bija vienkāršs strādnieks, kurš tomēr ieguva arī zināmu, ja ne teorētisku, tad vismaz birokrātisku rūdījumu un spēja ideoloģiski formulēt partijas prasības. Pārējie LSSZP aktīvistu – E. Ozoliņa, P. Rogainis, R. Miežis, A. Bokmelders – bija galīgi nederīgi jebkādai “teorijai”.

Programma balstījās lozungā: “Divi ceļi, viens mērķis, kopēja uzvara”. Divi ceļi – komunistiskais un sociālistiskais. Praksē, sākot sadarbību ar LKP, sociālisti nolēma sevi iznīcībai; “kopdzīvē” ar rupjāku, primitīvāku, nežēlīgāku partneri, uzvara bija nodrošināta komunistiem. “Nost fašismu. Lai dzīvo sociālistiska republika Latvija”, bija LSSZP lozungs¹⁹⁴. Sociālistiskā Latvija paredzēja milzīga apjoma nacionalizācijas un ekonomikas monopolizāciju, praktiski likvidējot privāto saimniecību. Tā neparedzēja 1922. gada Satversmes atjaunošanu (“mironi nevar augšamcelties”). Šādi lozungi varēja vest tikai uz to “sociālismu”, kuru Latvija piedzīvoja 1940. gadā; 1935. gadā sociālisti to nesaprata. Ārpolitikā, toties, iezīmējās nostāja, kuru var saukt par nacionālai nodevībai tuvu un par ceļa sākumu preti 1940. gada kolobrācijai. Partija ne tikai dzelžaini uzskatīja, ka PSRS ir Latvijas neatkarības garants, bet pat pieprasīja “...visu zemju strādniekiem saskaņot savu rīcību ar Padomju Savienību..”

LKP – jaunais sabiedrotais. LSSZP darbībā iesaistījās niecīga bijušās LSDSP daļa, taču tajā iesaistījās trīs no četriem bijušajiem partijas priekš-

sēdētājiem – Buševics, Rudevics, Menders; neiesaistījās tikai P. Kalniņš. Viņš arī bija konsekvents vienotas frontes ar komunistiem pretinieks. Tāds viņš palika līdz pat 1940. gadam un okupācijai sākoties. Buševics, toties, visagrāk un viskonsekventāk izteicās par savienību ar LKP, Rudēvics drīzumā sekoja viņam; Menders bija relatīvi mazāk dedzīgs t.s. vienotās frontes piekritējs. Visu viņu, tāpat kā B. Kalniņa, Cielēna, Lorenca nostāja liecināja, ka viņi bija pilnīgi zaudējuši atmiņu. Ne tik sen (1932.) LKP bija skaidri noteikusi savu mērķi: “...Izturēties saudzīgi pret sociāldemokrātu politiku un līderiem tāpēc, ka draud fašisms būtu vislielākā politiskā kļūda. Tikai sakaujot sociāldemokrātiju, izdzenājot tos no masām.. var sagatavot masas uz cīņu..”¹⁹⁵ Nevienš nevarēja pārnest komunistiem, ka viņi būtu liekuļojuši vai slēpuši savus nodomus, nedz pret sociāldemokrātiem kopumā, nedz pret to līderiem atsevišķi. B. Kalniņš bija fašistu “...sabiedrotais un intervences kara gatavotājs..”; pārējie – tuvu viņam.¹⁹⁶ Trīs komunistu līderi, kuriem pēc 15. maija būs vadoša loma “vienotas frontes” darbībā – Knoriņš, Krūmiņš-Pilāts, Deklavs – pirms apvērsuma bija vieni no visaktīvākajiem “sociālfāšistu” apkarotājiem (sociāldemokrāti un fašisms – dvīņu brāļi, Knoriņa vārdiem runājot). Krūmiņš-Pilāts 1934. gada februārī rakstīja, ka nevar ticēt nevienam sociāldemokrātu vārdam par viņu draudzību pret PSRS; savukārt, viņa uzbrukumi austriešu sociāldemokrātiem, “Krievijas Cīņā”, pēc 1934. gada pilsoņu kara Austrijā, bija šaušalīgi. (Lorencs dažus gadus vēlāk viņu vērtēs kā inteliģences iemiesojumu). Būtībā nekas komunistu nostājā nemainījās arī pēc 15. maija.

Līdz 1935. gada beigām – 1936. gada sākumam praktiski nebija nedz vienotas frontes, nedz vienotības komunistu vidū par nostāju pret sociālistiem. Vienu nostāju pārstāvēja LKP vairākums Latvijā un daļa no Ārzemju biroja Maskavā (īpaši R. Salna). Viņi, vēl vairāk – komjaunieši, uzskatīja, ka sociālistiem nav vietas Latvijā un viņiem jāpievienojas komunistiem. Tā bija, galu galā, saprātīga, no jebkuras loģikas viedokļa, nostāja. Tā izraisīja asas debates LSSZP pirmajā kongresā; visaktīvāk pret apvienošanos iestājās SSS, taču galvenais, kas to novērsa jau 1935. gadā, Salnas vārdiem runājot, bija “veči” (Rudevics, Menders, Buševics)¹⁹⁷. Cita nostāja bija populārāka Rīgas, Ventspils, Vidienas, Daugavas, Daugavpils komunistu organizācijās un viņu preses izdevumos (īpaši – “Ventspils Cīņā”, “Vperjod”, “Rīgas Audumā”) un kura bija vēl radikāla: sociāldemokrāti ir pilnīgi sabrukuši, strādnieki ir pilnīgi pārgājuši LKP iespaidā un nekāda vērība “vienotai fronteī” vispār nav jāpievērš un nav jāmokās ar apvienošanos vai kopdzīvošanu.¹⁹⁸ Trešo viedokli pārstāvēja V. Knoriņš un pēc Kominternes 7. Kongresa tas oficiāli kļuva par vienīgo: Tautas fronte pret Ulmani, kopā ar sociālistiem, nespējot uz pārāgru apvienošanos¹⁹⁹. Kas tomēr kaitināja komunistus jau no paša sākuma, bija aizdomas par dažu redzamu nelegālo sociālistu līderu tiešiem sakariem vai nu ar krievu vēstniecību Rīgā, vai – tieši Maskavā. Šie sakari, toties, bija tieši tas, uz ko

cerēja sociālistu vadītāji, iedomājoties, ka PSRS izvēlēsies izglītos sociāldemokrātus, nevis nereti pusanalfabētiskus komunistus. Tā bija kārtējā sociālistu kļūda. Jau 1935. gadā, tūlīt pēc atbrīvošanas no Liepājas nometnes, Lorencs stājās darbā inženieru birojā "Tehnocentrs" (Rīgā, Jaunavu ielā – 3, vēlāk Smilšu – 6), kurš uzturēja tirdznieciskus sakarus ar PSRS (centru vadīja sociāldemokrāts J. Jagars). Par Lorenca braucieniem uz Maskavu "Tehnocentra" uzdevumā ziņu ir maz, taču jau 1935. gada novembrī R. Salna Maskavā atzina, ka par Lorenca ierašanos komunisti neko nezina²⁰⁰. Nākamajā, 1936. gadā, bija Lorenca jauns brauciens uz Maskavu, kurš, tāpat kā iepriekšējais, bija nonācis politiskās policijas uzmanības lokā²⁰¹, taču ar ko Lorencs tur bija ticis, politpārvalde nezina. 1936.–1939. gados tieši Lorencs būs galvenā persona t.s. vienotas frontes komitejā. Taču, pirms aplūkot šīs frontes darbību, jāmet īss skats uz visdziļāko krīzi, kurā nonāca LKP 1935. gada beigās, kad, vienotas frontes jomā, kā atzīmēja paši komunisti, "...ne tikai bezpartejisko, bet arī plašas bijušo sociāldemokrātu strādnieku masas vēl stāv nomaļus no tās (frontes)..".

LKP bija pastāvīgā krīzē jau kopš 1920. gada, kad poļu uzvara pie Varšavas iznīcināja komunisma eksporta uz Eiropu iespējas; puča izgāšanās 1924. gada decembrī Igaunijā, savukārt, iznīcināja komunisma uzvaras iespējas kaut vai vienā Baltijas valstī. Taču visus neatkarīgās Latvijas gadus komunisti varēja paļauties uz zināmu atbalstu ruīnētajos slāņos, par ko liecināja pietiekoši iespaidīgie trešās un ceturtais Saeimas vēlēšanu rezultāti. Trīsdesmito gadu vidū, toties, komunisti paši nonāca visdziļākā iekšējā krīzē. Pretrunas, kuras plosīja partijas vadību Maskavā, kur dažāda kaluma staļinisti plēsās par vietu zem vadoņa saules, atstāja ietekmi uz LKP Latvijā, kur, savukārt, politiskās policijas informatoru pārpludinātā partija mocījās ar dažāda paveida sektantiem un iekšējām histērijām. Kad 1935. gada martā politiskās policija ievadīja lielo arestu sēriju, kura turpinājās novembrī un decembrī, LKP Rīgas komiteja sarāva sakarus ar CK, uzskatot to par "provokatoru" pārpildītu; Rīgas komiteja nepakļāvās CK; Rīgas 4. rajons (V. Pūķis, M. Gurevičs), vēl vairāk, nepakļāvās pat Rīgas komitejai un apsūdzēja CK, ka tā "...nešauj provokatorus.." ²⁰². Staļins Maskavā jau sen bija gaidījis, lai rastos ieganss represijām pret latviešu komunistiem. Tagad viņi paši savā aprobežotībā deva iegansu. Kad tika apcietināti E. Briedis, Z. Lutere, A. Ābele un citi, viņiem radās aizdomas, ka vainojami "nodevēji" – LKP CK sekretārs M. Krūms (Mazais) un 1935. gada vasarā partijas Centrālajā Komitejā kooptētais Rīgas komitejas loceklis F. Feltons (Lize). Izmantojot jau agrāk nodibinātos sakaru kanālus, viņi pieprasīja, lai LKP Rīgas komitejas, komjaunatnes un Sarkanās Palīdzības vadība pārtrauktu attiecības ar Krūmu un Feltonu un lūgtu Ārzemju biroju Maskavā atsaukt tos no Latvijas. Šī situācija ne vienu reizi vien tika pārspriesta arī Rīgas komitejā. Pret Feltonu komitejas locekļiem tiešām bija zināmas

aizdomas, bet pret Krūmu – it nekādas. Komiteja kopā ar komjaunatnes un Sarkanās Palīdzības vadību tomēr nolēma ievērot apcietināto (viņu vidū bija arī CK locekļi) prasību un darīja to zināmu Ārzemju birojam. Vēstuli parakstīja Rīgas komitejas locekļi – tās organizators K. Šics (Tērauds), H. Zihmanis (Petjka), LKJS CK sekretārs K. Rozenbergs (Kūlijs), kā arī Sarkanās Palīdzības CK loceklis J. Blūmentāls (Maksis). Maskavā to 1935. gada beigās nogādāja komunisti I. Šreibers (Dolgners). Drīz no turienes ieradās LKP CK locekle E. Apine. Uz Latviju viņu sūtīja M. Moskvins (Trilisers) – viena no visbaigākajām figūrām Kominternes vadībā. Pēc Kominternes VII kongresa viņš, atbilstoši Staļina tiešajam norādījumam, tika uzņemts Kominternes Izpildu Komitejas Prezidijā. No 1922. gada maija M. Moskvins bija strādājis par Valsts apvienotās politiskās pārvaldes (GPU–OGPU) ārzemju nodaļas priekšnieku. M. Moskva iecelšana KI Izpildkomitejā bija saistīta ar nepieredzētu represiju vērienu. KIIK Prezidijā viņš atbildēja arī par LKP. Kominternes Latsekcijas vadītāju J. Krūmiņa-Pilāta un R. Salnas lūgums sūtīt viņus uz Latviju, lai noskaidrotu reālo stāvokli LKP, tika noraidīts. M. Moskvins LKP “tīrīšanai” izvēlējās cilvēkus, kuri, pēc viņa uzskatiem, šai misijai labāk derēja. Viņu vidū vispirms jāmin Jānis Kalnbērziņš un Fricis Deklavs.

1936. gada 28. aprīlī M. Moskvins deva atļauju un Jānis Kalnbērziņš ar Čehoslovākijas pasi uz Jana Raisa vārda devās uz Latviju. Rīgā viņu bija jāsaņem J. Blūmentālam, satikšanās vieta – Mežaparks. Ieradies pilsoniskajā Mežaparkā, Blūmentāls bija pārsteigts un nobijies, ieraugot Kalnbērziņu ar salmu cepuri galvā. Kalnbērziņa leģenda gadījumam, ja viņu arestētu politiskās policija, bija: viņš esot ieradies darba meklējumos Latvijā no Polijas. Kādu darbu viņš bija iecerējis atrast Mežaparkā? “Jūs esat nonākuši trockisma varā”, paziņoja Kalnbērziņš. Nevis vienotā fronte vai cīņa pret Ulmani interesēja viņu; sākās lielās “provokatoru” un “trockistu” medības.²⁰³ Tas ar ko nodarbojās Kalnbērziņš Rīgā, ir labi zināms; par to liecina Z. Spures (kurš ieradās Latvijā drīz vien pēc Kalnbērziņa) 1936. gada septembra pārskats; tas lasās kā detektīvtāsts par tīrīšanu partijā: “...Vecais (Kalnbērziņš) ar nr. 2 palīdzību strādā aiz nr. 1. muguras. Ir atradis dažus uzticamus biedrus un ar to palīdzību turpina darbu, līdz nr. 1 varēs izolēt...”²⁰⁴. Vienotas frontes jautājumā Spure bija lakonisks: “...nekas tālāk nav panākts.”; īpašu nepakļāvību nepieķāpties sociālistiem kaut vienas dogmas jomā izrādīja komjaunatne. Komunistu un sociālistu strīds liecināja, ka saprāts bija atstājis abas puses; komunisti un komjaunieši pieprasīja, lai vienotas frontes dokumentos tiktu uzsverta uzticība “ļeņinismam”, sociālisti – uzticība “revolucionārajam marksismam”; komunisti iestājās par “proletariāta diktatūru padomju formā”, sociālisti – par diktatūru citās formās.

Kad 1936. gada novembrī Latvijā nelegāli ieradās F. Deklavs, visi Moskva ieliekteņi bija vienkopus. Tieši ar viņiem vienības komitejā darbojās Buševics

un Lorencs. "Vienības komitejas sēdes notika cieņas, uzticības un tiešām vienības garā radītas ... reti nopietns, labi sagatavots un teorētiski erudīts bija vienmēr F. Deglavs (Deklavs)...", tā Lorencs cildināja sadarbību ar LKP savās pēckara rakstītajās atmiņās²⁰⁵. Vai tiešām šī sadarbība bija tik sirsnīga? Par to var šaubīties, taču, ja tā tas ir bijis kaut vai attāli, tad par savu neapraķstāmo naivumu sociālisti, īpaši viņu vadītāji, saņems rēķinu 1940. gadā un vēlāk, kad viņi ne tikai neiegūs cerēto vietu kolaborantu saimē, bet – pēckara gados – pat izbaidīs Gulagu un izsūtījumus.

Hitleram nākot pie varas Vācijā, Maskava zaudēja savu galveno Kominternes un spiegošanas centru Eiropā – Berlīni; tas tika pārcelts uz Kopenhāģenu, kur plašākas iespējas pavēra komunistiskās partijas legālais stāvoklis. Tieši uz Kopenhāģenu arī devās K. Lorencs, lai viesnīcā "Mariotta" tiktos ar Krūmiņu-Pilātu un pārrunātu vienotas frontes problēmas, 1936. gada decembrī. Divas lietas ir zīmīgas šī brauciena sakarībā. Pirmā, finansālā. Līdzekļus ceļojumam Lorencs saņēma no Spures; no kurienes tie radās Spurem, nav grūti iedomāties. Otrā lieta saistījās ar Lorenca tikšanos Stokholmā, pa ceļam un Kopenhāģenu, ar Zviedrijas ārlietu ministru, sociāldemokrātu R. Sandleru. Sandlerš nevarēja saprast un nevarēja pieņemt latviešu sociālistu draudzību ar komunistiem²⁰⁶. Sandlera saruna ar Lorencu liecināja, ka tie LSDSP līderi, kuri darbojās nelegālajos sociālistos, bija atstājuši eiropeisko sociāldemokrātu saimi.

Divi jautājumi, tomēr, 1936.–38. gados radīja domstarpības vienotajā frontē. Pirmais bija nostāja pret lielo teroru Padomju Savienībā, kurā, citu vidū, aizgāja bojā savi 70 000 latviešu. Tas laikam bija lielākais latviešu skaits, kurš jebkad bija gājis bojā tik īsā laikā un vienā mērķtiecīgā akcijā. Tas bija noziegums, kuru bija veicinājuši paši upuri, nolemjot sevi bojā ejai. Kad 1917.–19. gados, tik lielā skaitā un ar tādu apsēstību, svešinieki uzmetās par teroristiskā režīma uzticīgākajiem īstenotājiem, radot vēlāk, gan Gulagu Magadānā (E. Bērziņš), gan nežēlīgāko spiegu dienestu pasaulē – padomju militāro izlūkdienestu, GRU (J. Bērziņš), gan vadot čekū Ukrainā (M. Lācis), gan "tīrot" Kominterni, īpaši Polijas kompartiju (V. Knoriņš), pie tam visus pienākumus veicot apzinīgi, metodiski, viņu izpratnē – godīgi, viņi jau ieprogrammēja 1937. gadu. Viņiem likās, ka komunisms piedāvāja brīnumainu kompensāciju par gadu simtos vai desmitos izšķiesto laiku: bezzemnieks vai pilsētu proletārietis pēkšņi kļuva par čekas ģenerāli ar varu pār citiem. Patiesībā viņiem komunisms piedāvāja lielo teroru, kā neizbēgamu samaksu par minēto iedomu. LKP vadība Latvijā, tiklab kā nošaušanai nolemtie latviešu komunisti Maskavā, tagad izvirzīja atbalstu Maskavas prāvām un cīņu pret "trockismu" par vienotas frontes galveno jautājumu; tikai neliela grupa ar K. Rozenbergu (Kūlīju) priekšgalā nevēlējās to darīt un tika sakauta. 1937. gada februārī LKP Rīgas organizācijas konference jau vienbalsīgi apsveica "taisnīgo proletāriskās tiesas spriedumu pret trockistiem". Sociālisti un, īpaši, "Bunds", teroru atbalstīt

negribēja. 1937. gada 28. novembrī K. Lorencs, vēstulē B. Kalniņam uz Helsinkiem žēlojās: "Taisni ar dziļu traģismu Eiropas strādnieku kustībai vēlreiz vēstures visbīstamākajā posmā jāizjūt lielinieckuma bēdīgā loma strādniecības revolucionārās cīņās ... mēs redzam, ar kādu agresīvu aktivitāti konsolidējas starptautiskā fašisma spēki. Šiem spēkiem par labu nāk arī Krievijas nevarība un tās politiska demoralizācija, kuru rada tur pieaugošais terors..."²⁰⁷. Taču sociālistu līderi kapitulēja ātri, daudz ātrāk, nekā ierindas biedri. Viņi tik ļoti vēlējās redzēt Padomju Savienībā antifāšistisku spēku, ka jau 1938. gada sākumā samierinājās ar "trockisma" nosodišanas kampaņu. Pirmais, kurš nāca pie slēdziena, ka sociālistiem nav jāpievienojas krievu sociāldemokrātu – emigrantu protestiem pret teroru, bija Cielēns, kurš iebilda pret jebkādu kaut cik kritisku Maskavas prāvu novērtējumu sociālistu izdevumos; viņu atbalstīja Rudēvics: "mums nevajag daudz par tām lietām ārdīties..."²⁰⁸. Ierindas sociālisti, toties, nevēlējās tik ātri samierināties un kā atzina politiskā policija 1938. gada janvārī, viņi nevēlās atzīt Maskavas prāvas un "...nekādu aģitāciju pret trockismu nevēlas vest..."²⁰⁹. 1938. gada novembrī Deklavs ziņoja Kominternes vadībai, ka sociālistu jaunatnes daļa ne tikai nenovērtēja nepieciešamību cīnīties pret "trockistu" Rozenbergu (Kūlijū) un trockismu kā tādu, bet pat ņēma Rozenbergu "...savā aizsardzībā..."²¹⁰. 1938. gada vasarā cīņa pret trockismu radīja nopietnas domstarpības ar "Bundu", kurš Latvijā nekādus trockistus neredzēja. Sevišķi asas nesaskaņas izpaudās 1938. gada novembrī vienotās jaunatnes organizācijas – Latvijas Darba Jaunatnes Savienības (LDJS) – pirmajā kongresā. Ar laiku, tomēr, arī ierindas sociālisti sāka vai nu tuvināties vai, vismaz, nepretoties, komunistu viedoklim par "trockismu".

Otrais domstarpību objekts bija t.s. tautas fronte. LKP nebija partija, kurai varētu pārņemt mēra sajūtu; viss, ko tā darīja, tā darīja apsēsti, katru konkrēta brīža principu novedot līdz galējībai. 1934.–35. gada sektantismu 1936. gadā nomainīja "tautas fronte", kurā bija jāsanāk jebkuram līdzskrējējam, vienlīga kādam, ka tik sliktāk Ulmanim un vairāk potencionālu kolaborantu krieviem. Nebija vēl iespējusi īsti izveidoties vienotas frontes komiteja, kad komunisti jau sāka pieprasīt tautas frontes komiteju. Tikko ieradies Latvijā 1936. gada rudenī, Deklavs ierosināja Lorencam, lai sociālistu jaunatne sāktu stāties skautos, mazpulkos, aizsargos un citās vēl pastāvošās pilsoniskās organizācijās, vervētu tur līdzskrējējus, vienlaikus, "...lai demoralizētu un idejiski saārdītu..." tās.²¹¹ Deklava sapņi par "tautas fronti" ietvēra tajā jebkuru pilsonisku līdzskrējēju un par pieļāva domu par ... Arveda Berga piesaistīšanu²¹². Sākotnēji visu LSSZP vadītāju nostāja pret tik plašu oportūnismu bija negatīva; sociālisti kļuva sektanti, komunistu priekšstatos. Sociālisti tagad baidījās vēl vairāk no tā, kas viņus bija baidījis jau demokrātijas gados: ka nevis sociālisti saārdīs pilsoņu organizācijas un savervēs līdzskrējējus, bet ka notiks otrādi un paši

sociālisti zaudēs savu idejisko nevainību. Pirmais, kurš pieņēma komunistu nostāju, atkal bija Cielēns; viņam tūlīt sekoja B. Kalniņš un A. Rudevics; nekad tautas fronti neakceptēja Menders; viņš tā arī palika visdogmatiskākais, bet arī – sociāldemokrātiski visgodīgākais no visiem, LSSZP darbībā iesaistītajiem sociāldemokrātiem (sikāk sk. turpmāk).

LSSZP Ārzemju Komiteja. 1938. gada sākumā LSSZP sāka izrādīt pirmās dzīvības pazīmes pēc 1937. gada vasaras lielajiem arestiem; tika atjaunota nelegāla spiestuve, izdots nelegāls izdevums “Rīgas strādnieks”. Primitīvi nodrukāto izdevumu neredzēja un nelasīja neviens cits kā paši izdevēji. Pāris skrejlapas izdeva “Bunds”, izplatot tās janvārī Liepājā un ar novēlošanos atzīmējot organizācijas 40. gadadienu. 1938. gada februārī notika sen nenotikusī vienības komitejas sēde; tā kā LKP komitejā pastāvēja P. Kurlis, politiskā policija bija pilnībā informēta par tās nevarīgākajām aktivitātēm.²¹³ Nekas cits neatlika, kā īstenot pirmā partijas kongresa lēmumu un dibināt Ārzemju Komiteju. Tās darbība, savukārt, bija triju sociāldemokrātu līderu – B. Kalniņa, F. Cielēna, A. Rudevica – personīgo kaislību, vajību, kompleksu spēles lauks.

1936. gada rudenī B. Kalniņš joprojām atradās apcietinājumā, vienīgais kopš 1934. gada maija. Taču tuvojās Tautas Savienības Padomes nepastāvīgo locekļu vēlēšanas. Zviedrijas, Somijas, Dānijas, Norvēģijas sociāldemokrātu presē Kalniņš nebija aizmirsts; Ulmanis nolēma viņu atbrīvot, lai neizraisītu jaunu kritikas vilni Tautas Savienības balsošanas laikā. Nebija otra sociāldemokrātu vidū, kuram būtu bijis tik grūti sastapt daudzus bijušos partijas biedrus pēc atbrīvošanas. 35. gadu vecumā, politiskās aktivitātes zenītā, tik ambiciozs, darbīgs cilvēks un politiķis kā Bruno Kalniņš nonāca cietumā, viltus apsūdzību rezultātā. Viņam tas bija briesmīgs trieciens. Bet nebija viegli, morāli, arī iziet brīvībā. Neviens cits, kā viņš nebija tik pašpārliecināti solījis, ka apvērsums netiks pieļauts, ka SSS satrieks katru puča mēģinājumu. Tas Kalniņš, kuru paziņas ieraudzīja pēc atbrīvošanas, bija kļuvis daudz klusāks, nopietnāks, uzmanīgāks (pārliecināts par slepenpolicijas novērošanu, kas tā arī bija), kreisāks. Agrākie SSS biedri, tagad jau nelegālās organizācijas vadītāji – K. Indulēns, K. Everts, A. Kļaviņš un citi – tomēr bija gaidījuši savu līderi un bija palikuši viņam uzticīgi, taču faktiski visa SSS vadība tika apcietināta 1937. gada janvāra sākumā²¹⁴. Ko atlika darīt? Kalniņš pabeidza, beidzot, Latvijas Universitāti, tiesību zinātņu nodaļu, un emigrēja uz Somiju, preti vispretrunīgākajam posmam savā mūžā, strīdi un nikna polemika par kuru nav rimusi līdz šai dienai.

Otrs Ārzemju Komitejas aktīvistis bija F. Cielēns. Rakstura stabilitāte nekad nebija viņa stiprā puse; trīsdesmito gadu Parīzē viņš kļuva vienkārši nevaldāms un neapbrēķināms. Tā laika Parīze, vēl vairāk nekā visa Francija, ir aprakstīta gan kā politiskās un morāles dekadences vieta (jau citētais franču vēsturnieks

Z. B. Durosels savu Francijas ārpolitikas vēsturi ir tā arī nosaucis – “Dekadence”), gan kā tukšo gadu laiks (E. Vēbera grāmatas nosaukums); tieši Parīzē, M. Šperbera vārdiem runājot, augstā māksla sasniedza savu pilnbriedu un sāka to pārsniegt, pārejot garīgā izsikumā²¹⁵. Liekas, te būtu piemērotākais laiks un vieta Cielēna literāro talantu uzplaukumam. Taču trīsdesmito gadu Parīze bija arī dažāda paveida divaiņu, avantūristu un spiegu metropole. Tieši šī otra Parīze ierāva sevi Cielēnu. Palicis bez īstas nodarbes, bez līdzekļiem, bet apsēsts ar enerģijas pieplūdumu, viņš kļuva ne tikai ekstrēmi kreiss, bet stājās arī sakaros ar krievu izlūkdienesta pārstāvjiem Parīzē. Jau 1936. gadā LSSZP vadība Rīgā saņēma informāciju no Sociālistiskās Internacionāles (kurā Cielēns bija LSSZP pārstāvis) par viņa “..komunistisko orientāciju..”²¹⁶. 1936.–37. gados viņš bija stājies sakaros ar LKP emisāriem Parīzē un Krūmiņš-Pilāts LKP sēdē Maskavā 1937. gada 6. martā raksturoja Cielēnu kā “...vienu no gudrākajiem zoc. vadoņiem. Sajūsmināts par kompartiju..”²¹⁷. Kalniņš, savukārt, saņēmis kādu Cielēna vēstuli, 1937. gada rudenī novērtēja viņu kā “..ar lieluma un vajāšanas māniju apsēstu cilvēku..”²¹⁸. Pašam Cielēnam likās, ka viņš Parīzē ir radījis “Latvijas atbrīvotāju savienību”, kura faktiski bija no Latvijas emigrējušo galīgi kreiso aktīvistu grupiņa, kurai pieslējās arī cits avantūrists – V. Ozols²¹⁹. Ozola attiecību ar sociāldemokrātiem vēsture bija sena. 1884. gadā dzimušais Ozols bija sola biedrs vienu gadu jaunākajam Menderam Ņečarjenes Katrīnas Otrās pilsētas skolā Rīgā; drīz vien viņu ceļi šķīrās, Ozolam kļūstot par cara armijas virsnieku, Menderam – par carisma pretinieku. Ozols bija profesionāls karavīrs un profesionāls avantūrists; viņš bija gatavs kalpot ikkatram, kurš maksāja. Pakalpojais Igaunijā (no 1919. gada martā līdz oktobra sākumam), viņš tika aicināts uz Latviju; sociāldemokrāti īpaši aktīvi aģitēja par to, saredzot viņā Latvijas glābēju²²⁰. Savstarpēja mīlestība bija stipra un īsa, tiklab kā Ozola dienests Latvijā. 1927. gadā viņš vēlreiz parādījās sociāldemokrātu tuvumā, tagad jau Cielēna nelegālajā izlūkdienestā, bet drīz vien viņu ceļi vēlreiz šķīrās, Ozolam kļūstot par ekstrēmo leģionāru vadoni. Pēc visiem piedzīvojumiem un ieslodzījumiem 1936. gada septembrī viņš ieradās Parīzē un ar Cielēna palīdzību nokļuva republikāņu Spānijā, kļūstot pat par ģenerāli. Tipiskā avantūrista dzīvē notika vēl viens tipisks pagrieziens: aizdomās par sakariem ar vāciešiem viņš tika apcietināts, bet – atbrīvots, Cielēnam personīgi ierodoties Valensijā. Spāņu republikāņu slepenpolīcija darbojās PSRS NKVD kontrolē; Ozola atbrīvošana liecināja par Cielēna attiecīgajiem sakariem²²¹. 1938. gada janvārī Ozols jau bija atpakaļ Parīzē, lai ar Cielēnu kalpu Latvijas “atbrīvošanas” plānus.

Trešā odiozā persona Parīzē bija A. Ozoliņa-Krauze, kura bija ar Cielēnu konkurējošās grupas – “Komitejas Baltijas valstu brīvības aizstāvēšanai” – sekretāre (vienu brīdi komitejā apgrozījās pat A. Malro un H. Manns). Ozoliņas-Krauzes sakaru vēsture ar krievu izlūkdienestu bija sākusies sen, vismaz

divdesmitajos gados, kad eksaltētā, antiburžuāziskā inteliģente bija viņu rezidentu uzmanības lokā. Trīsdesmito gadu sākumā viņa rediģēja komunistisko nedēļas žurnālu "Informators" un sadarbojās ar citu komunistu izdevumu – "Nord-Ost" un uzturēja personīgos sakarus ar redzamiem komunistiem E. Sudmali, A. Deglavu, A. Švarcu²²². Kurš būs galvenais komunistu un krievu interešu aizstāvis – tas bija konflikta avots starp diviem avantūristiem, Cielēnu un Krauzi, kura bija greisirdīga, ka tieši Cielēns sevi pasniedz par LKP uzticības personu, kam būšot vēsturiska loma Latvijā pēc Ulmaņa režīma gāšanas²²³.

Divi AK locekļi ir iepazīti; Cielēns bija komitejas pārstāvis Sociālistiskajā Internacionālē, Kalniņš – komitejas sekretārs un kasieris. Trešais bija A. Rudevics, kurš 1938. gada janvārī tika atbrīvots no otra apcietinājuma un emigrēja uz Stokholmu; viņš kļuva par AK priekšsēdētāju un arvien vairāk tuvojās komunistiem.

Tiklīdz AK tika izveidota (1938. gada 23. janvārī, LSSZP nelegālā konferencē Tallinā), tā tūlīt ķērās pie teorētiska žurnāla izdošanas – tā bija "Brīvība", kura sāka iznākt Stokholmā. Sākotnēji Zviedrijas valstsvīri bija ļoti negribīgi dot atļauju žurnāla izdošanai; premjerministrs P. A. Hansons "...iesaka mums labāk žurnālu Stokholmā neizdot..."²²⁴. Beidzot atļauja tika saņemta, līdz ar 5000 kronām; pārvarēt aizdomas pret galēji kreisajiem, prokomunistiskajiem latviešu sociālistiem zviedri tomēr nevarēja; 1938. gada vasarā AK bija spiesta pārcelt "Brīvības" izdošanu uz Parīzi. "Brīvība" bija pietiekoši apjomīgs izdevums – līdz trīsdesmit lappusēm; te bija pietiekoši vietas sholastikai un sapņu piļu būvēšanai. Tiklīdz "Brīvība" sāka iznākt, tā partija sāka sevi nodarbināt ar teorētiskiem vingrinājumiem – vienīgais, uz ko tā bija spējīga. Tāpat kā 1930. gadā, teorētisko spekulāciju laukā atkal sastapās Menders un Cielēns; Menders izstrādāja 1938. gada lielo domrakstu iekšpolitisko, Cielēns – ārpolitisko daļu. Strīdu krustpunktā bija jaunā sholastika: kas ir "tautas fronte"? no kā tai jā sastāv? Menders bija dogmatisks un sociālistisks, kā parasti. Tautas fronteī jābūt "revolucionārai", t.i. – tai jā sastāv tikai no "darba tautas", vislabāk – tikai no strādniekiem; tautas fronteī jā rūpējas par strādnieku atsvabināšanu no kapitālisma jūga. Cīņa pret Ulmani ir pakārtota cīņai par sociālismu. Partiju jomā fronteī jā sastāv tikai no LSSP un LKP; tautas fronti nedrīkst izprast "...kā tādu izplūdušu, sentimentālu tautas viskopas lietu, kur "mēs visi" esam Ulmaņa pretinieki..."²²⁵. Pat 1938. gadā Menders palika neskarts savā ziloņkaula dogmu tornī; pilnībā viņš noraidīja arī savvērestības kā cīņas līdzekli pret Ulmani (skat, turpmāk – par t.s. Berga apvērsumu). Pretēja bija Kalniņa, Rudevica, Cielēna nostāja; viņiem tautas frontē bija jāiekļauj katru, kurš bija gatavs skriet līdzī; Cielēna vārdiem runājot, tiem bija jābūt "...demokrātiskiem pilsoņiem...", ieskaitot Latgales kristīgos katoļus un rubuliešus²²⁶. Rudevics pat atbildēja Menderam ar veselu brošūru,

kurā tautas frontē iekļāva tieši “demokrātiskos pilsoņus”, bet par galveno uzdevumu izvirzīja nevis kapitālisma, bet Ulmaņa gāšanu²²⁷. Praksē taisnība bija Menderam: vienīgais, no kā “tautas fronte” sastāvēja, bija komunisti un sociālisti; tā arī bija visa “tauta”. 1938. gada oktobrī Rudevics vēl cerēja uz pilsoniskiem politikiem P. Bergi, V. Zāmulu, P. Juraševski, latgalieti F. Trasunu, atvaļināto ģenerāli R. Kļaviņu, pat uz J. Balodi (sic!)²²⁸. Par pilsoņu piesaistišanu īpaši aģitēja Deklavs, kurš 1938. gada rudenī, ar B. Kalniņa palīdzību, bija vispirms ieradies Somijā, tad – Zviedrijā. Krieviem patiešām bija vajadzīgi potenciālie kolaboranti, labāk pat – pilsoņi (ar R. Kļaviņu krievu izlūkdienesta pārstāvji arī stājās sakaros Rīgā 1939. gada beigās). Visa šī sapņu piļu būvēšana, tik ļoti raksturīga kreisajai trimdai, bija atrauta no realitātes; “...mums nekādas tautas frontes komitejas nav ...”, rezignēti atzina Rudevics 1938. gada decembrī²²⁹. Reti kurš zināja par sholastiku šķēpu laušanu par tautas frontes sastāvu; pirmais “Brīvības” numura metiens – 600 eksemplāri – tika nogādāts Igaunijā, kur puse krita vietējās slepenpolicijas rokās; kurjers R. Osis palikušo pusi nogādāja Rīgā, kur to lasīja tikai paši sociālisti. Stāvoklis tīri tehniski uzlabojās, kad “Brīvību” sāka izdot Parīzē. Izdošana un transports uz Latviju nonāca enerģiskā bundista G. Meiksina rokās; “Bunda” transports “...gāja un iet lieliski...”²³⁰; sakariem tika izmantota arī republikāniskās Spānijas sūtniecība Rīgā. Daļēja transporta uzlabošanās neuzlaboja “tautas frontes” izredzes Latvijā. Dienas kārtībā nāca citi plāni.

Ar 1938. gadu maiju sāka attīstīties krīze ap Čehoslovākiju. Maskavai nekad nebija vēlēšanās sniegt palīdzību Čehoslovākijai, pat, ja to lūgtu. H. Kisindžers ir pamatoti atzīmējis, ka visneticamākais iznākums būtu tas, kurā Padomju Savienība kļūtu par Versaļas teritoriālā izkārtojuma pēdējo aizstāvi un cīnītos par Čehoslovākiju kolektīvās drošības – morālā koncepta, pilnīgi sveša Staļinam – vārdā²³¹. Riskēt ar karu, pie tam, gan ar Vāciju, gan ar Poliju mazās Čehoslovākijas dēļ Staļins nebija gatavs; viņš nebija traks. Taču krievi nevarēja arī nenodrošināties pret jebkurām nejaušībām; sākās aktīvāka interese pret eventuāliem kolaborantiem Baltijas valstīs. Helsinkos B. Kalniņš nonāca PSRS vēstniecības otrā sekretāra Borisa Jarceva uzmanības lokā. Jarcevs bija Somijā kopš 1935. gada septembra un tieši viņam bija sakari ar visaugstākajām amatpersonām Kremli; tieši viņš 1938. gada maijā deva somiem mājienu par nepieciešamību “noregulēt” attiecības²³². 1938. gada vasarā Kalniņš saņēma viņa uzaicinājumu apmeklēt Maskavu; Kalniņš uzaicinājumu uzmanīgi noraidīja; iespējams, ka viņš tomēr nav noraidījis Jarceva piedāvājumu sniegt viņam interesējošo informāciju, par ko rakstīja LPSR VDK uzdevumā pamflets “Bankrots” astoņdesmitajos gados. Savukārt, Cielēns pats meklēja sakarus ar krieviem un uzmācās ar saviem pusfantastiskajiem plāniem. 1938. gada septembrī Čehoslovākijas krīze sasniedza kulmināciju; krievi demonstratīvi savilka spēkus rietumu pierobežā, arī – tieši

Latvijas tuvumā, "gatavojoties" doties palīgā Čehoslovākijai un radot Latvijā bailes par krievu eventuālu prasību izlaist viņus cauri. Tā bija tikai izrāde; britu ārlietu ministra vietnieks R. A. Batlers, tāpat kā daudzi citi, pēc tikšanās ar Ļitvinovu Ženēvā, septembrī, nonāca pie vienīgā pareizā secinājuma: Krievijas nolūkos nav nākt palīgā Prāgai²³³. Veidojās dubulta poza: krievi solīja nākt čehiem palīgā, Latvijas valdība solīja viņus nelaist cauri. Krievi negrasījās palīgā iet. Ulmanis, visticamāk, būtu izlaidis viņus cauri.* Cielēna nervi neizturēja. 24. septembrī viņš rakstīja Kalniņam: ".. mums ir jābūt gataviem gāzt visā drīzumā Ulmani, lai varētu dot iespējamību krievu armijai caur Latviju un Lietuvu iebrukt Vācijā (Austrumu Prūsijā) un Polijā, kura karos kopā ar Vāciju.". Čehoslovākijas krīzei saasinoties, Cielēna fantāzija bija neapturama. Divas dienas vēlāk, 26. septembrī, viņš jau precizēja savu "kara plānu": "Krievijai ir nepieciešama valdība, kas aicina Krievijas kara spēku uz Latviju, kas laiž krievu armiju cauri Latvijai pret Vāciju, resp. Poliju, tad mums, t.i. b. Žanim (Rudevics – A.S.), Tev un man, paņemot līdz kā militārspeciālistu ģenerāli Ozolu, vajag doties uz Krieviju un nostāties tūlīt krievu armijas priekšā, kopā ar Latvijas revolucionāro valdību. Ja Žanis un Tu piekristu, tad nekavējotī šeit ievadīšu attiecīgā vietā sarunas un izzināšu, kā uz tādu vajadzību skatās Maskavas valdība .."²³⁴. Rudevics un Kalniņš nebija sajūsmā; 2. oktobrī, kad viss jau bija garām, pat Minhenes konference jau bija pagājusi, Kalniņš rakstīja uz Parīzi: ".. mums atbalstīties vienīgi uz krievu durkļiem nederētu, var iznākt ārzemju intervence, kas diez vai atradīs piekrišanu tautā ..". Kalniņš lūdza stāties sakaros ar Lorencu Rīgā, lai viņš ".. izdibina krievu sūtniecības uzskatus..²³⁵. Cielēns tomēr nerimās, sarunas "attiecīgā vietā" tika ievadītas un 6. oktobrī viņš atkal rakstīja Kalniņam ".. viņš (kāds no krievu vēstniecības – A.S.) teica, ka tas ir ārkārtīgi interesanti un ārkārtīgi svarīgi. Bet tā kā lieta ir svarīga un viņš nevarot pats visu labi formulēt, tad lai es uzrakstot rakstiski, viņš nosūtīšot šefam .."²³⁶.

Pat savos "kara plānos" Cielēns baidījās, ka kāds cits var viņu apiet; vēstulē Kalniņam viņš brīdināja neko nestāstīt ".. mūsu draugam pa kreisi." (Deklavam – A. S.). "Draugs pa kreisi ..", savukārt, pats neuzticējās Cielēnam. Lai arī cik tālu nebūtu bijis no saprāta Cielēns ar savu "kara plānu", zināmā mērā tieši tas vistuvāk nonāca latviešu sabiedrības daļas, īpaši – strādnieku, noskaņo-

* 1938. gada 2.–3. novembrī Tallinā, konferencē par Baltijas valstu neitralitātes likumu saskaņošanu, Latvijas ārlietu ministrijas pārstāvis A. Stegmanis piedāvāja formulējumu, saskaņā ar kuru neitrālas valsts teritorijas šķērsošana šaurā koridorā un slēgtos vagonos, ko veic karojoša valsts, nav uzskatāma par neitralitātes pārkāpumu. Konference šādu neitralitātes skaidrojumu noraidīja, bet šajā interpretācijā bija atbilde uz jautājumu, ko Ulmaņa valdība būtu darījusi 1938. gada septembrī, ja krievi patiešām pieprasītu izlaist viņu karaspēku cauri. Transīts tiktu pasniegts kā neitralitāti nepārkāpjošs [LWA, 2575.f. – 8.apr. – 79.l. – 47.lp.]

jumam 1938. gada septembrī. Neviens neko nezināja par Cielēnu un neviens viņu negaidīja krievu armijas priekšgalā, taču, kā atzīmēja 1938. gada oktobrī Frīdrihsons, raksturojot Minhenes dienas Latvijā, “.. strādnieku noskaņojums bija stipri naidīgs Vācijai un kā vienīgu glābēju tie uzskatīja PSRS ..”²³⁷. Būs nepieciešamas 1940.–1941. gadu represijas, lai sāktu zust simpātijas “glābējiem”.

Lai arī plāns izkūpēja, Cielēns pieprasīja sasaukt LSSZP konferenci, kopā “.. ar draugiem pa kreisi ..”²³⁸. Tikai viens draugs bija pieejams – Deklavs; otrs – Krūmiņš-Pilāts, jau bija Lubjankā vai pat beigts. 1938. gada 5.–7. novembrī notika otrā partijas ārzemju konference, Helsinkos, piedaloties visai AK trijotnei. Konference pieņēma kopā ar Deklavu izstrādāto tautas frontes platformas projektu, kurā noraidīja Mendera “sektantismu” un solīja galīgi nelikvidēt kapitālismu, bet iznīcināt tikai “fašistisko lielburžuāziju”. Vienīgais Latvijas glābējs, protams, palika PSRS²³⁹. Atgriezies Parīzē, Cielēns vēl paspēja izdot lapiņu “Mēs prasām politisku un militāru savienību ar Krieviju un Lietuvu”, parakstot to Latvijas Tautas frontes Parīzes komitejas vārdā²⁴⁰. Decembra sākumā “komiteja” jau bija sabrukusi, Cielēnam saplēšoties ar Ozolu.

1938. gads, drudzainās aktivitātes gads, tuvojās beigām. LSSZP bija tikpat tālu no Latvijas “glābšanas” kā agrāk; sabiedrotie komunisti – vēl tālāk. “Mēs esam nonākuši ārkārtīgi kritiskā stāvoklī – maza, nelegāla organizācija fašistiskā zemē, bez sakariem un vadības, kā arī bez līdzekļiem .. nedaudznie partijas darbinieki nelegālisti (1938. gada vidū – pieci. A.S.), kam nav it nekādu iespēju kaut ko piepelnīt, dzīvo pusbadā ..”, 1938. gada novembrī atzina Deklavs²⁴¹. Pat šādos apstākļos savstarpēja neuzticība neizzuda un Deklavu nodarbināja tas, ka Cielēns bija nosūtījis vēstuli Kominternes ģenerālsekretāram G. Dimitrovam, ar Cielēna spriedumiem par tautas fronti Latvijā, un apgājis Deklavu²⁴². Maskavu, saprotams, 1939. gada sākumā neinteresēja ne Deklavs, ne Cielēns. To interesēja tas pats, kas agrāk, vēl spēcīgāk: izlīgums ar Hitleru, nevis karš pret viņu, kopā ar Cielēnu. Sakari ar krieviem pārtrūka; 1939. gada 9. janvārī Jarcevs atstāja Helsinkus²⁴³; aprīlī Kalniņš atzina, ka nav ne tikai nekādu ziņu par to, vai Cielēns esot dabūjis atbildi uz savu “kara plānu”, bet neesot skaidrības par PSRS politiku Baltijā un Eiropā kopumā.²⁴⁴ (Iespējams, Kalniņš sakarus ar krievu rezidentiem atjaunoja 1939. gada vasarā.²⁴⁵)

1939. gada sākumā vienīgais, kas AK bija atlicis darīt, bija tas pats, kas agrāk – uzrakstīt kādu jaunu programmu, kādu jaunu papīrīti un apspriest to triju–četru cilvēku sabiedrībā. Martā Rudevics un Deklavs Stokholmā sāka pārstrādāt tautas frontes platformas ārpolitisko daļu, mainot Polijas vērtējumu. Visos iepriekšējos gados sociālisti un komunisti bija pielīdzinājuši Varšavu Berlīnei, sanācīju–nacismam un apzīmējuši Poliju par Latvijas neatkarības draudu, pretēji īstenībai. Tagad viņi mēģināja pamazām atteikties no šim

blēnām.²⁴⁶ B. Kalniņš joprojām saglabāja dzelzainas ilūzijas par PSRS. Kad Vācija okupēja Klaipēdu, viņš 23. martā rakstīja vecākiem uz Rīgu “.. leišu diktatūra kapitulēja bez vajadzības; ja Lietuva tagad būtu griezusies pie demokrātiskajām lielvalstīm, PSRS un Polijas, tā varēja cerēt uz palīdzību un prūšu cūkas būtu aprāvušās.”²⁴⁷ Ja Lietuva būtu griezusies pie PSRS, kā Kalniņš tai ieteica post-faktum, tā būtu saņēmusi to, ko tā saņēma: 19. martā PSRS ārlietu tautas komisārs M. Litvinovs ieteica Lietuvas sūtnim Maskavā J. Baltrušaitim lūgt atbalstu no Mēmeles konvencijas garantiem (Francijas, Lielbritānijas, Itālijas, Japānas), ne no Maskavas, bet 17. aprīļa vēstulē Staļinam viņš – sakarā ar Maskavas piedāvājumu frančiem un britiem noslēgt aliansi – uzsvēra, ka nav jāuzstāj uz Lietuvas iekļaušanu to valstu vidū, kurām būtu jādod drošības garantijas, bet nav arī jārada atklāts priekšstats, ka PSRS ir gatava Lietuvu norakstīt²⁴⁸.

Nekādu panākumu nebija arī “tautas fronti” Latvijā; cerības uz Balodi bija būvētas smiltīs; “.. ar ģenerāli neviens neesot runājis, bet esot dabūtas ziņas, ka viņš pats esot pabailīgs un nevēloties piedalīties ..”, aprīlī atzina Kalniņš²⁴⁹. Tad, pēkšņi, “tautas frontes” cerību atnesa neviens cits, kā A. Bergs, taču nevis tādu “fronti”, par kuru sholastiski diskutēja sociālisti, nē, citu – savvērestību pret Ulmani. 1939. gada 12. maijā Bergs apmeklēja A. Buševicu, vienīgo no sociāldemokrātiem, ar kuru viņam bija saglabājušās privāti normālas attiecības. To, ko Bergs teica Buševicam, Buševics tūlīt atstāstīja savam draugam Menderam: “.. Bergs ir teicis, ka kāda iespaidīga augstāko virsnieku grupa esot gatava izdarīt apvērsumu un arestēt Ulmani un viņa tuvākos rokaspuišus un nodot varu dažām Ulmaņa režīma opozicionārām aprindām, lai atgrieztos pie demokrātiskas iekārtas.”²⁵⁰ Te, kā redzams, runa bija tieši par savvērestību, ko sociāldemokrāti bija vienmēr noraidījuši; nekādu reālu atbalstu Bergam viņi sniegt nevarēja, ietekmes armijā viņiem nebija. Apspriedē bijušā senatora F. Vesmaņa dzīvokli (kurā piedalījās P. Kalniņš, V. Bastjānis, J. Visņa un citi) tika nolemts pilnvarot Buševicu uzturēt sakarus ar Bergu un paziņot viņam, ka pēc Ulmaņa gāšanas sociāldemokrāti ir gatavi atbalstīt, Mendera vārdiem runājot, “.. arī ievērojami ierobežotu demokrātiju, bet, protams, ar vispārējām un tiešām vēlēšanām ..”. Berga apvērsuma plāns tomēr izgāzās, vairāki virsnieki tika 1939. gada jūnijā atvaļināti²⁵¹.

Vienīgais, ko sociāldemokrāti vēl paspēja izdarīt 1939. gada vasarā, bija veicināt Latvijas starptautisko diskreditāciju, krieviem par labu. Cielēns un Meiksins Parīzē, pēc Latvijas–Vācijas 7. jūnija neuzbrukšanas līguma, sāka izplatīt baumas par to, ka līgumam esot slepens pielikums, labvēlīgs Hitleram; baumas pārtvēra franču kreisā prese. Vēl jūlijā viņi abi šausminājās par Hitlera gaidāmo uzbrukumu Padomju Savienībai, caur Latviju, ar Ulmaņa laipnu atļauju²⁵². Jūlijā nāca arī pirmais no Latvijas slepenpolicijas triecieniem togad komunistiem un sociālistiem; tam sekos citi un uz 1940. gada maiju abas

partijas būs ruinētas. 1939. gada 6. jūlijā, Rīgā, Miera dārzā, tika apcietināts J. Kalnbērziņš un viņa civilsievā O. Auguste; policijas rokās krita arī partijas kases lielākā daļa. LKP vadība nonāca Ž. Spures rokās un viņš sāka gatavot Kominternes Sekretariāta 1939. gada 29. jūnija lēmuma par LKP un LSSZP apvienošanu īstenošanu²⁵³. "Tautas frontes" laiks bija garāms; kompartijai bija jāpieder pilnīgs monopols. Tūlīt pēc Kalnbērziņa tika apcietināts arī Lorencs; 28. jūlijā Latvijas kara un iekšlietu ministri nolēma viņu izraidīt no valsts²⁵⁴. No vecākās paaudzes tikai Buševics bija palicis aktīvs LSSZP rindās. Parīzē, toties, Cielēns nonāca pilnīgā pagrimumā; B. Kalniņš, kurš apmeklēja Parīzi 1939. gada vasarā, ieraudzīja Latvijas "atbrīvotāju" galīgā postā: ".. Laimiņš (Cielēna segvārds – A. S.) dzīvo pilnīgā nabadzībā. Staigā abi ar Maiju (Cielēna sieva – A. S.) noplīsuši .. pārtiek vienīgi no mājinieku sūtījumiem .."²⁵⁵. Posts tomēr nebija tik liels, lai liegtu Cielēnam ierasties Stokholmā, tieši laikā, kad PSRS parakstīja paktu ar Vāciju; tobrīd tur bija arī Kalniņš. Abi viņi bija pārsteigti, Cielēns – šokēts; abi viņi pārmeta Deklavam antifasiistisko interešu nodevību; Rudevics, toties, tūlīt pieņēma Maskavas viedokli²⁵⁶. Kaislības norima ātri; jau dažas dienas vēlāk Kalniņš pilnīgi akceptēja krievu interpretāciju: ".. krievi rīkojušies savas valsts interesēs. Krievi, domājams, negrib iejaukties karā tagad, kad tas būtu izdevīgi angļiem. Bet darīs to tad, kad viņi paši atzīs par izdevīgu, resp., kad karš būs kādu laiku risinājies un kad PSRS svars tad būs vēl vairāk pieaudzis .. krievus galīgi uz viņu tagadējo soli pamudināja dibināta neuzticība pret Čemberlenu un Daladjē un poļu stūrgalvīgā liegšanās pieņemt krievu palīdzību .."²⁵⁷.

LSSZP gals. K. Lorencs tomēr tikai netika izsūtīts; 9. septembrī viņš tika atbrīvots no apcietinājuma; tas vēl nebija viss. Drīz vien Kredītbankas direktors Andrejs Bērziņš piedāvāja viņam labu darbu Kredītbankā, jaunajā Nekustamo īpašumu pārvaldē. Šo neiegaidīto pārvērtību autors bija krievu sūtnis I. Zotovs; viņa lūgumu rezultātā Lorencs tika gan atbrīvots; gan saņēma labo darba piedāvājumu²⁵⁸. Zotova rīcību diktēja apsvērumi, kuri nav grūti saprotami – krievi vēlējās saglabāt sev rezervē arī kādu sociāldemokrātu, visādam gadījumam. Lorencs, toties, pārtrauca darbību nelegālajā LSSZP. No "veciem" tur palika tikai Buševics, kurš neveiksmīgi mēģināja apturēt sociālistu apvienošanos ar komunistiem. Kopš septembra komunistu spiediens pieauga; Kominterne atgriezās pie tradicionālās pieejas jebkuram sociāldemokrātam, apsūdzot viņus angļu-franču imperiālistu-plutokrātu atbalstīšanā. Eiropas sociāldemokrāti, kuri nosodīja 23. augusta vācu-krievu paktu, tika apsūdzēti kara kurināšanā. LSSZP iekšienē pieauga jukas, kuras kļuva īpaši redzamas pēc Krievijas agresijas pret Somiju. LKP sirsnīgi apsveica iebrukumu; tai tūlīt sekoja sociālistu lielākā daļa. LSSZP deklarācija "Brīdinājums" piesolīja arī Ulmanim likteni, līdzīgu ".. somu provokatoriem .."²⁵⁹. Tik atklāts krievu intervences atbalsts šķita pārliks Buševicam, taču galu galā arī viņš atzina

agresiju par aizstāvāmu²⁶⁰; tikai daži sociālisti Liepājā norobežojās no komunistiem²⁶¹.

Lai piespiestu sociālistus ātrāk apvienoties ar LKP, komunisti izvērša politisku un ideoloģisku kampaņu; novembrī viņi atstāja vienotas frontes komiteju. “Cīņa” pieprasīja, lai LSSZP sarauj visus sakarus ar Socinterni, kurā ir “.. Blūms (Leo Blūms – Francijas sociālistiskās partijas līderis – A. S.), visdedzīgākais imperiālistiskā kara atbalstītājs..”²⁶². 1940. gada 3. martā LKP pieņēma rezolūciju, kurā par komunistu galveno mērķi tika izvirzīta cīņa pret Otro Internacionāli, bet sadarbošanās tika pieļauta tikai ar organizācijām, kuras atbalsta PSRS karu pret Somiju. Sociālisti uz to bija gatavi. 1940. gada 31. martā Rīgā, M. Ozoliņa dzīvoklī Krūzes ielā 3/5 notika LSSZP otrais kongress, kurā piedalījās arī Ž. Spure. Viņš varēja paļauties uz sociālistu jaunatnes – T. Jansona, K. Laškopa, A. Mieža un citu – atbalstu. Spures vadībā tika izstrādāta kongresa rezolūcija “Par mieru, demokrātiju un vienību”, kura pieņēma pilnībā komunistu nostāju pret somu karu: “.. angļu-franču imperiālisti sakūdīja somu reakcionārus pret PSRS ..”. Rezolūcija paziņoja par aiziešanu no Socinternes un par apvienošanos ar LKP²⁶³. Tas bija par daudz pat Lorencam un Menderam, nemaz nerunājot par tiem sociāldemokrātiem, kuriem nekad nebija nekādu sakaru ar LSSZP (P. Kalniņš), bet kuri jutās aizskarti ar savu bijušo biedru komunismu. Viņi sanāca “.. iespaidīgā partijas sanāksmē ..” un atcēla minētā kongresa lēmumu²⁶⁴; visnegatīvāko nostāju ieņēma P. Kalniņš, savukārt krievu vēstniecība atzīmēja, ka V. Bastjānis izplatot “..netirus melus par PSRS imperiālismu..”²⁶⁵. Sociālisti tomēr bija apņēmīgi īstenot apvienošanos ar komunistiem; to izjauca nevis “veči”, bet politiskā policija. Aprīlī – maijā notika lielie aresti; visa LKP vadība, Spuri ieskaitot, nonāca aiz restēm; viņiem sekoja Buševics. Lai īstenotu Latvijas okupāciju 17. jūnijā, neviens no viņiem nebija krieviem vajadzīgs; netīrie tanki ieripoja Rīgā par pārsteigumu komunistiem un sociālistiem.

1940. gada traģiskos pārbaudījumus Latvijas līderu lielākā daļa – vai tā būtu Ulmaņa kliķe vai bijušo politisko partiju vadība – neizturēja. Labi, ja daži desmiti sociāldemokrātu – no pāri par desmit tūkstošiem, kuri bija partijā līdz 1934. gada 15. maijam – sadarbojās ar okupācijas režīmu, taču trīs no četriem partijas priekšsēdētājiem tādā vai citā veidā palīdzēja Latvijas sovjetizācijai. Ceturtais, P. Kalniņš, bija nelokāms savā uzticībā brīvai Latvijai. Atbildot uz 1940. gadā sastopamo jautājumu – varbūt lielinieki ir mainījušies uz labāko pusi (daudzi vēlējas tam ticēt), viņš atbildēja – jā, viņi ir mainījušies un ir iemācījušies labāk maut nagus. F. Mendera piedalīšanās padomju varas izveidē bija visnenozīmīgākā. 17. jūnijā viņš bija savās lauku mājās Tērvetē un pārrodoties Rīgā 19. jūnijā viņš esot jutis “..kaut kādu atriebēja gandarījumu..”²⁶⁶. Gandarījums būtu bijis kaut daļēji saprotams, ja būtu kritis tikai Ulmaņa režīms; bojā bija gājusi tomēr visa valsts. Gandarījumu Menders realizēja, naktī uz 22. jūniju, savā dzīvoklī, kopā ar A. Jablonski, L. Jablonski

Cīņa

Latvijas Komunistiskās Partijas
(Kombīernes Sekcija) Centralorgans

Nr. 7

1940. g. 22. jūnijā

37. gada gājums

Mūsu uzvaras ceļš.

1940. gada 21. jūnijā ieies Latvijas strādnieku kustības vēsturē kā viena no slavenākām un spožākām lapaspusēm. 100.000 liela demonstrācija to apliecināja. Pēc 1919. gada Padomju Latvijas sakāves, pār Latviju nogūlās smaga un tumša reakcija. 1934. gada 15. jūnijā pēc padomju Latvijas krišanas starptautiskās reakcijas kalpi pārvērtā Baltijas valstis, lai skaitītu arī Latviju par imperiālistu cīņas baal pret Padomju Savienību. Latvijas buržuāzija pakalpiģi iztapa angļu-francūz ciltiem imperiālistiem, palīdzinot kaidnāt visus noziedzīgos plānus pret lielo socialisma zemi. Pat vēl pēc savstarpējā pārticīgu, izņemot atbilstošus nosaukumus. 1939. gadā, Latvijas fašistu kliķe turpināja savu noziedzīgo darbu pret PSRS.

Latvijas strādnieku šķira, ar Komunistisko partiju priekšgalā, nesaudzīgi atmaksāja fašistu kliķes ļaunos nolūkus

jiem, kuri vienmēr mazā valstis ir pārvērtusi par aktiem ieročiem. Savās rokās, savu imperiālistisko plānu realizēšanai. Tikai pateicoties Padomju Savienībai, mēs nesam ierauti imperiālistiskā karā un jā mums būs kopā ar Sarkanu Armiju jaižstāv brīvā demokrātiskā Latvijā, tad arī mēs zināsim, spor ko cīnīties.

Latvijas strādnieku šķira, darba zemniecība un visa tauta ir dziļi pateicīga strādnieku šķiras ģeniālistam, vadonim b. Stalnam, kurš ar savu ģidro un tālredzīgo politiku un konkrēto palīdzību sargā mazo latvju patstāvību un nodrošina viņam mieru un labklājību. Izlī izlī Latvijas tautas brīdī, kad visu patstāvība atradās briesmās, un kad visas saņēma no PSRS aizsardzību un palīdzību.

Latvijas strādnieku šķira, darba zemniecība un visa darbu tauta uzmanīgi seko jaunās valdības solījumam pildīt saistības ar Padomju Savienību. Tas ir cietī saistīts ar tām prasībām, kuras uzstādījusi Komunistiskā partija jaunajai valdībai, kuras galvenais uzdevums ir ne tikai apturēt fašisma darbību, bet nodrošināt tām galvu uz visiem laikiem. Bet nepiecieš tikai gaidīt visu no jaunās valdības. Tagad pienācis laiks izraisīt visus strādnieku šķiras darba zemniecības un visas darba ļaužu radošos spēkus. Strādāt ar demitkārtīgu enerģiju un ja valdība balstīsies uz šiem spēkiem, tad visas darbam būs panākumi.

Komunistiskā partija nav uzstādījusi neizpildāmas prasības, tās ir prasības, kuras izpildot, valdība baudīs lielus panākumus.

Par brīvu demokrātisku Latviju, kopā ar Padomju Savienību!

un O. Brikški, uzrakstot pirmo legālo "Cīņas" numuru²⁶⁷. Tas, kas tur bija rakstīts, bija pretīgi: "... Latvijas strādnieku šķira, ar Komunistisko partiju priekšgalā, nesaudzīgi atmaksāja fašistu kliķes ļaunos nolūkus un darbus, līdz nāca 17. jūnija atmaksas stunda, kad varonīgā Sarkanā Armija iesoļoja Latvijā kā latvju tautas draugs, atbrīvotājs .."²⁶⁸ (sk. attēlu). Galu galā tas tomēr bija praktiski nekaitīgi. Viņš neticēja, ka sociāldemokrātiem būs jebkāda nozīmīga loma jaunajā valdībā, kuru veidoja Višinskis. Tāpat kā viņš neticēja, ka "Tautas Saeimas" vēlēšanās tiks pielaists kaut viens cits saraksts, izņemot komunistus. Kad pie viņa griezās ortodoksālo ebreju vadītājs M. Dubins ar jautājumu, vai viņam ir vērts mēģināt iesniegt kādu ebreju sarakstu, Mendera atbilde bija negatīva. Viņš mēģināja neveiksmīgi iestāties kompartijā, netika uzņemts un apmierinājās ar konsultanta darbu Tieslietu tautas komisariātā, kur viņš jau pieņēma okupācijas režīma spēles noteikumus, kas vienā gadījumā bija pat traģi-komiski. Viņam bija jāizstrādā dekrēta par LPSR zīmogu projekts; viņš to norakstīja no "veco" padomju republiku dekrētiem, radot ļoti bargu projektu, kurš neļāva kuram katram niekoties ar svarīgo zīmogu²⁶⁹.

Daudz aktīvāki bija Buševics un Lorencs; viņi cerēja uz vietām Višinska veidotajā valdībā. Tūlīt pēc Ulmaņa pirmās tikšanās ar Višinski 19. jūnijā viņa adjutants pulkvedis M. Lūkins izstāstīja Lorencam, ka Ulmanis, runājot par jauno valdību, teicis Višinskim: "... Jums jau te tik daudz draugu, kā Buševics, Menders, Lorencs, Bastjānis, ka sastādīt valdību nebūs nekādu grūtību .."²⁷⁰.

Lorencs bija pārliecināts, ka ar Višinski jātiekas; tiklīdz Buševics bija atbrīvots no apcietinājuma, viņi apmeklēja Maskavas emisāru un ... nesaņēma neko. Lorencs no krievu redzes loka bija nozudis pavisam, bet Buševics saņēms nedaudz vēlāk piedāvājumu, ne to, uz kuru viņš cerēja. Savu sarūgtinājumu Lorencs nespēja noslēpt 21. jūnija sarunā ar krievu izlūkdienesta rezidentu J. Čičajevu (*sic!*), kurš mierinot viņu, teicis: “Biedri Lorenc, tas taču ir pārejas laika kabinets, kāpēc nopietnākus politiskus darbiniekus un vīrus upurēt šim laikmetam ..”²⁷¹. “Nopietnākie” – tie, kā šķita Lorencam, bija viņš un Buševics. Lai arī LKP izvirzīja Buševicu finansu ministra amatam, Višinskis bija izlēmis citādi; tikai viens cits sociāldemokrāts – J. Jagars – saņēma piedāvājumu, kuru akceptēja, sekojot Buševica padomam. Pašam Buševicam bija nolemta viena no pretīgākajām funkcijām 1940. gada vasarā – viņš tika iecelts par Saeimas vēlēšanu komisijas priekšsēdētāju, kuram bija personīgi jāizstrādā vēlēšanu likums un instrukcijas. Buševics saprata, ka neviens cits saraksts, izņemot komunistus, netiks pielaists, taču viņš vēlējās šo beztiesiskumu īstenot praksē kaut cik “tiesiski”. Tas neapmierināja Višinska komandas locekļus “biedru Sergejevu” un “biedru Vasiljevu”; LKP CK sēdē 9. jūlijā viņi apsūdzēja Buševicu vēlēšanu sabotēšanā. Buševics taisnojās, ka viņš ir patiesi vēlējies nepieļaut citu sarakstu iesniegšanu; stingras prasības tikšot pielietotas pret citiem, nevis komunistu sarakstiem²⁷². Sods Buševicam bija ļoti mērens – “Rājiensbrīdinājums par Saeimas vēlēšanu likuma nepareizu tulkošanu”²⁷³. Vēlēšanu instrukcija tika steidzīgi izlabota, neviens cits saraksts netika pielaists; pats Buševics tika ievēlēts “Tautas Saeimā”, kura balsoja par prettiesisko lēmumu par Latvijas iekļaušanu PSRS un apmeklēja Maskavu Kirhenšteina delegācijas sastāvā. Kādu brīdi viņam bija ilūzijas, ka Latvijas saimniecības sovjetizācijas notiks pakāpeniskāk un ņems vērā Latvijas īpatnības. Ž. Spure viņu publiski un asi aprāja un Buševics palika pavisam kluss. 1940. gada novembrī viņš tika iecelts par nodaļas vadītāja v.i. Tieslietu Tautas Komisariātā; ar 1941. gada 5. februāri – par LPSR Augstākās tiesas loekli.²⁷⁴

A. Rudevics, atgriezies 2. jūlijā no Stokholmas, tika iecelts par “Cīņas” iekšpolitisko redaktoru²⁷⁵; lai arī viņš tika tūlīt uzņemts LKP, komunisti nekad viņam īsti neuzticējās. Īpaši aizdomīgi un naidīgi bija no PSRS sabraukušie latviešu staļinisti – lielo teroru pārdzīvojušie, neizglītoti, truli, agresīvi, briesmīgi ģērbti. Jau 18. jūlijā LKP CK sēdē viens no viņiem – V. Miške – pārmeta Rudevičam mīkstāulību idejiskā frontē, neredzot Latvijā kontrevolucionāros spēkus²⁷⁶. Pēc šīs sēdes Rudevics nonāca augošā “īsto” komunistu uzraudzībā, kļuva bailīgāks; tāpat kā Buševics viņš saņēma savu vietu Saeimā – tur sēdēja, tāpat, divi no četriem bijušās LSDSP priekšsēdētājiem. Kāds atriebēja gandarijums bija arī B. Kalniņam, kad viņš atgriezās no Stokholmas un pieņēma piedāvājumu kļūt par armijas politisko vadītāju, ģenerāļa pakāpē. Daži virsnieki, kuri bija pārkāpuši satversmi un piedalījušies 15. maija

apvērsumā vai kurus viņš uzskatīja par “reakcionāriem”, šķīrās no dienesta ātrāk, nekā viņi būtu šķīrušies tāpat. Viņam pašam, un ne tikai viņam vienam, iespējams, likās, ka viņš ir mazākais ļaunums, noteikti mazāks, nekā kāds no Krievijas atsūtīts latviešu komunisti-fanātiķis. Kas iznāca patiesībā, bija tas, ka viņš un citi sociāldemokrāti – politruki (P. Lejiņš, K. Kurmis, J. Aberbergs, J. Bauska, A. Taube, V. Bošvechtvers un citi) veicināja viltus vēlēšanu īstenošanu, lai arī īpašu dedzīgumu viņam grūti pārnest. Pēc vēlēšanām viņš deva savu pienesumu armijas sovjetizācijā (“.. politiskajiem vadītājiem vispusīgi jāpaskaidro (kareivjiem) Saeimas pieņemtie likumi, Latvijas pievienošana PSRS, PSRS Satversme, Sarkanās armijas uzbūve ..”)²⁷⁷. Kirhenšteina leļļu valdības kara ministrs ģenerālis R. Dambītis pēc pāris gadiem rakstīja, ka politisko vadītāju uzdevums “.. nebija dzīt propagandu..”²⁷⁸; tam nevar noticēt, nepieciešams tikai ieskatīties 1940. gada vasaras “Latvijas Kareivī” vai arhīva materiālos (sk. piem. LVVA, 1474.f, 2.apr., 191 lieta), lai sastaptos ar vistīrāko propagandu. Pats Kalniņš vēlāk apgalvoja, ka viņš esot panācis, ka Latvijas armiju neizsūta uz Turkmēniju²⁷⁹; izsūtīt uz turieni Latvijas armiju 1940. gadā krieviem nodomu nebija; ja tie būtu bijuši, Kalniņš tos nespētu novērst. Kad Latvijas aneksija bija galīgi noformēta, viņš kļuva krieviem nevajadzīgs; 18. oktobrī viņu galīgi atvaļināja no dienesta²⁸⁰ un norīkoja uz Latvijas Universitāti pasniegt Staļina konstitūciju. Pat vēlākajā asajā polemikā trimdā tie, kuriem bija nācies klausīties šo šaušalīgo kursu viņa interpretējumā, atcerējās Kalniņu kā inteliģentu cilvēku, kurš spēja pat šo priekšmetu pasniegt daudz maz ciešami. Te viņš, patiešām, bija mazākais ļaunums.

Cielēna gaitas 1940. gadā bija viskuriozākās. Tieši tad, kad krievi okupēja Latviju, nacisti okupēja Parīzi; Cielēns un Meiksins atstāja okupēto pilsētu. Meiksina ceļš veda viņu uz dienvidiem, ar mērķi atstāt Franciju un nokļūt ASV (kur viņš galu galā arī nonāca, pēckara gados kļūstot par augstu ierēdni ANO un kur gandrīz deviņdesmit gadu vecumā, Ņujorkā, dzīvo vēl šobrīd, 1998. gadā). Viņš aicināja arī Cielēnu sekot sev, saņemot preti atbildi – Cielēnam jānodod atpakaļ uz Latviju, kur viņš būšot ārlietu ministrs. Sūtīja Dr. E. Krieviņa padomu Berlīnē – caur kuru Cielēns ceļoja uz Latviju – nedoties uz Rīgu, viņš ignorēja, paziņojot – bez mums, sociāldemokrātiem, viņi neiztiks²⁸¹. Ieradies Latvijā, viņš saaicināja partijas biedrus uz priekšlasījumu viesnīcā “Tempo”, pasludinot ātru pasaules revolūcijas uzvaru. Tā tomēr kavējās, tāpat kā piedāvājumi ieņemt jebkādu amatu. Viņš tomēr netika deportēts 1941. gada jūnijā, kas bija pati par sevi liela veiksmē, ņemot vērā viņa draudzību ar nu jau nošauto “fašistu spiegu” Krūmiņu-Pilātu.

Pat apvienošanās ar komunistiem jautājumā sociālisti tika piekrāpti. Tūlīt pēc okupācijas viņi vēlējas praksē īstenot pavasarī pieņemto lēmumu, taču 22. jūnijā Ž. Spure, kurš bija nesen neapstrādāts spiedis uz apvienošanās, paziņoja, ka ir jākonsultējas ar “attiecīgām iestādēm”²⁸². “Iestādes” (Višinskis)

bija pret apvienošanos un 2. jūlijā sociālisti saņēma atbildi, ka viņiem jālikvidējas un jāstājas kompartijā individuāli. Jau nākošajā dienā pašlikvidējās SSS, 7. jūlijā – visa LSSZP²⁸³. Bijušo sociāldemokrātu vai sociālistu skaits, kuri mēģināja iestāties LKP, bija ļoti neliels – 85 cilvēki; uzņemti tika vēl mazāk (Kalnbērziņš 1940. gada decembrī minēja skaitli – 15, kas nebija pilnīgi precīzs, bet kurš tomēr raksturoja skaita niecīgumu). Iesniegumus iesniedza J. Višņa, O. Brikškis, R. Dukurs, B. Kalniņš, K. Lorencs, F. Menders, A. Serdants, R. Straume, K. Ozoliņš, E. Šillers, A. Jaunzems, Menderu, Kalniņu, Dukuru, Lorencu un citus gaidīja neveiksme, kuru Lorencs patiešām pārdzīvoja²⁸⁴. Vietējie latviešu komunisti, kuriem tagad bija sava teikšana, nevarēja viņam piedot bijušo pilsonisko dzīves veidu un darbu Kreditbankā. Lorencs taisnošanās, (10. jūlijā) ka, pirms pieņemt piedāvājumu darbam bankā, viņš esot “.. aprunājies ar saviem ideju draugiem ..” (acīmredzot, komunistiem – A. S.)²⁸⁵, partijas komisiju nepārliecināja un viņš palika ārpus LKP, tāpat kā Kalniņš. Netika ņemti vērā Kalniņa apgalvojumi, ka “.. šī gada sākumā Somijas kara iestādes ierosināja manu izraidīšanu no Somijas, motivēdamas šo soli ar to, ka es sniedzot Lietuvas presē (Kalniņš darbojās kā dažu Lietuvas avižu ārzemju korespondents – A. S.) Padomju Savienībai labvēlīgus ziņojumus un rakstus ..”²⁸⁶. LSSZP likvidācija nebūtu novēršama, taču sociālisti likvidējās paši, cerot uz labvēlību komunistiskajā partijā. Tā, protams, nepienāca; 5. augustā Latvija tika *de iure* anektēta. 15. augustā LKP sēdē tika atzīmēts, ka jāpievērš uzmanība bijušajiem sociāldemokrātiem, kuri vēl “.. mēģina visur iespieties..”²⁸⁷. Uzmanība tika pievērsta un viņi nekur “neiespiedās”.

Epilogs

1941. gada jūnija deportācijas, nacistu okupācija un otrreizēja padomju okupācija sagrāva sociāldemokrātiju Latvijā. Jau 1941. gada jūnijā čekas terors aizrāva uz Sibīriju F. Vesmani, N. Kalniņu, A. Veckalnu, R. Lindiņu, J. Višņu (kuru NKVD 1940. gada 10. oktobrī nesekmīgi mēģināja savervēt darboties bijušo sociāldemokrātu vidū), Bunda vadību, daudzus citus. (Igaunijā, savukārt, citu starpā deportēja arī Ainu O. Oinasī, kuras dzīvokli Tallinā trīsdesmito gadu otrā pusē notika nelegālo Latvijas sociālistu tikšanās). Nacistu slaktiņā aizgāja bojā visi bundisti, kuri bija palikuši Latvijā; nacisti noslepkavoja arī J. Aberbergu, N. Dreifeldu, B. Ogrīņu un citus. LSDSP atjaunoja nelegālu darbību nacistu okupētajā Latvijā, noraidot latviešu kolaborāciju ar vāciešiem un latviešu militāro vienību izveidi vācu armijā; partija iestājās par neatkarīgas, demokrātiskas Latvijas atjaunošanu, taču nelegālā darbība bija vāja; “.. kādreiz lielākā Latvijas politiskā partija demonstrēja lielu vājumu un bailes,” rakstīja E. Andersons.²⁸⁸ Latvijas Centrālajā Padomē aktīvi piedalījās P. un B. Kalniņi, F. Menders, K. Lorencs. Krievijas otrreizējai okupācijai tuvojoties, trimdā devās

P. Kalniņš; pārtikusi Šveice, kura bija dedzīga, tirgojoties ar nacistu salaupīto zeltu, nedeva patvērumu vienam no ievērojamākiem Latvijas demokrātiem un P. Kalniņš mira Austrijā, Šveices pievārtē. B. Kalniņš pārdzīvoja ieslodzījumu Štuthofas koncentrācijas nometnē un nonāca Zviedrijā, tāpat kā F. Cielēns, K. Kalniņa; trimdā devās arī V. Bastjānis, K. Džilīleja, E. Ogrīņš un citi. Pēc dažiem gadiem viņi trimdā nodibināja LSDSP Ārzemju Komiteju; trimdā sociāldemokrāti bija skaitliski un politiski ļoti vāji un neietekmīgi. (1950. gadā klaidā bija 100 sociāldemokrātu, 40 no viņiem – Stokholmā.) Viņu aktivitātes Latvijas padomju okupācijas nosodījumā tomēr bija tik neatlaidīgas, ka viņi kļuva par komunistisko uzbrukumu un PSRS vēstniecības Stokholmā īpašas izspiedzes objektu. Ārzemju Komiteja mēģināja arī teorētiski modernizēties un kļūt ideoloģiski mērenāka. 1951. gadā B. Kalniņš rakstīja, ka "...latviešu tauta grib nokraīt komunisma despotiju un sociālo verdzību, bet tā nevēlēsies atjaunot latviešu mantīgās lielpilsonības saimniecisko varu un kapitālistisko nevienlīdzību. Tā negribēs staļiniskās diktatūras vietā likt kādu pārveidotu ulmanismu..."²⁸⁹. Teorētiskajā bruņojumā tika ņemts .t.s. demokrātiskā sociālisma modelis – kārtējā abstraktā konstrukcija, kurai tad, kad Latvija atgūs savu neatkarību 1989.–1991. gados, nebūs nekādas lomas tautas apziņā un Latvija atdzims vienīgajā veidā, kāds bija iespējams – brīva, bet ar kapitālistisko nevienlīdzību, no kuras sociāldemokrāti mēģināja neveiksmīgi aizbēgt visā savā pastāvēšanas laikā.

Menders un Lorencs 1944. gadā palika Latvijā; Buševics, kurš bija devies līdzī bēgošai padomju armijai uz Krieviju 1941. gada jūnijā, bija miris, visu aizmirsts, Maskavā 1942. gadā. 1945. gada sākumā no t.s. evakuācijas Krievijā mājās pārradās Rudevics; "...vai pirmā vakarā viņš apciemoja mani un visu nakti pavadījām pārrunās par pārlaisto grūto laiku... Manā priekšā sēdēja morāli sagrauzts, fiziski nospiests un garīgi nevarīgs cilvēciņš...", atcerējās Lorencs. Tieši Rudevics stājās padomju režīma ideoloģiskajā dienestā un jau piecdesmitajos gados sāka publicēt pasūtījuma paskvilas par LSDSP vēsturi, raksturojot savu bijušo partiju kā buržuāzijas un imperiālistu rokaižu. Kad piecdesmito gadu beigās čeka atļāva atgriezties Latvijā V. Munteram un viņš tās 1. daļas uzdevumā uzrakstīja "Pārdomas", "Savu tautu ienaidsnieki" un citus ražojumus, latviešu trimdas apkarošanā satikās Rudevics, kurš trīsdesmitajos gados bija raksturojis Munteru kā naciskās Vācijas marioneti, un Munteru, kurš bija kalpojis Ulmaņa režīmam un turējis Rudevicu cietumā. Abi bija redzami kopā "Dzimtenes balss" fotogrāfijās. Citāds liktenis gaidīja Menderu un Lorencu. Naktī uz 1948. gada 5. aprīli Menderu apcietināja un apsūdzēja "...par to, ka es savā darbībā esmu sniedzis palīdzību tai starptautiskās buržuāzijas daļai, kura tiecās gāzt komunistisko sistēmu..."²⁹⁰. Sākotnēji tika plānots atklāts process, bet nebūdami pārliecināti, ka tas dos vajadzīgo efektu, LPSRS vadītāji izšķīrās par labu ilgstošam ieslodzījumam – desmit gadi nometnē, Mordāvijā.

Turpmākie Mendera dzīves gadi, līdz pat nāvei 1971. gadā, bija apliecinājums apbrīnojamai gara izturībai. Nometnē viņš pavadīja septiņus ar pusi gadus; vienu īsu brīdi sastapa tur pat tik pretīgu personu, kā P. Blauu: aizsargs, 15. maija aktīvs dalībnieks, krievu sūtniecības favorīts un Latvijas sovjetizētājs 1940. gadā tagad arī bija kritis nežēlastībā, taču, atšķirībā no Mendera, pēc atbrīvošanas no ieslodzījuma stājās padomju dienestā kā padomju žurnālists. Menders tika atbrīvots 1955. gadā, pēc Staļina nāves, kad starptautiskā sociāldemokrātija bija sākusi protestēt pret viņa un Lorenca ieslodzīšanu. “Metot skatu atpakaļ uz visiem šiem gadiem, es nevaru bez dziļa riebuma atcerēties visu to netīro zaņķi, kādā man bija nācies nodzīvot valsti, kura sauc sevi par pirmo sociālistisko valsti pasaulē..”, viņš rakstīja pēc atgriešanās no ieslodzījuma²⁹¹. Tā bija vēlīna atzišanās ilūzijās, kuras viņam, kā nevienam citam, bija raksturīgas 20.–30. gados par Krieviju. Arī viņš bija mēģinājis 1940. gadā stāties kompartijā, kura pārvaldīja šo, viņa vārdiem runājot, zaņķi. Tikko atgriezies no ieslodzījuma, Menders sāka darbu pie monumentālajām atmiņām – pētījuma “Domas, darbi, dzīve. 1904 – 1940”, kā arī pie sacerējuma “Krievijas imperiālisms un latviešu tauta”. Visu mūžu kā sociāldemokrātu teorētiķis viņš bija vēlējies industriālās demokrātijas uzbūvi Latvijā, kā priekšnoteikumu Latvijas parlamentārās demokrātijas neatgriezeniskumam. Tas, ko viņš piedzīvoja Latvijā piecdesmito gadu beigās, bija mākslīga industrializācija – Latvijas rusifikācijas un kolonizācijas nolūkos. 1960. gada jūlijā un augustā čeka sarīkoja jaunas kratišanas viņa dzīvoklī, konfiscējot “Domas, darbi dzīve”, “Staļina cietumi”, “Latvijas valsts Liepājas laiks un sociāldemokrāti”, “Kādas lietas risinājās Liepājā”. Vismagākais zaudējums bija tūkstošiem lappušu biezā “Dzīve, darbi, domas”. (Čekā tā tika saglabāta un nonāca zinātniskā apritē 1991. gadā.) Tobrīd Menderu dziļi mocīja šis lielais zaudējums. B. Kalniņam uz Stokholmu sūtītā atklātne, kuru aizturēja pastā, tika novērtēta kā maskētu pretpadomju saturu nesoša un kalpoja par ieganstu krimināllietas ierosināšanai. 1962. gadā lietu tomēr izbeidza; Hruščova atkušņa norietā padomju vara nevēlējās izsaukt starptautiskās kritikas vilni. Taču 1969. gada augustā, astoņdesmit četrus gadus vecumā, viņš tika vēlreiz apcietināts; šī gada 27. oktobrī–3. novembrī slēgtā tiesas sēdē Rīgā F. Kušnera vadībā viņš tika notiesāts uz noņemšanu uz pieciem gadiem, par “pretpadomju sacerējumu” – grāmatu “Latvijas Tautas Padome” (stenogrammas), “Latvija, zeme un iedzīvotāji” (Skujenieka atlase), “Ievads politekonomijā” (Mendera paša grāmata) – nodošanu latviešu emigrantiem no ASV, kuri viņu apmeklēja. Ar to, viņš, protams, esot vēlējies “...ar tīšu nodomu vājināt padomju varu..”. Tiesā pieaicinātie liecinieki un vēsturnieki apstiprināja, ka Menderam bijuši padomju varai naidīgi, meņševistiski uzskati, ko viņš pats arī izaicinoši atzina tiesā. VDK sevišķi svarīgo lietu izmeklētāja majora Rēvalda sastādītajā apsūdzība bija rakstīta, ka Menders turpināja darbu pie sacerējuma “Krievijas

imperiālisms un latviešu tauta” un apgalvojis tajā, ka “...Padomju Savienība no revolucionārās valsts esot pāraugusi nacionālistiskā un imperiālistiskā valstī ar pusmilitāru diktatūru, uz kuras karoga esot rakstīts “tanku sociālisms” un kura, balstoties uz militāru spēku, piekopjot teritoriālās ekspansijas politiku. Sagrozot vēsturisko patiesību par Baltijas padomju republiku uzņemšanu PSRS sastāvā.. rakstā apgalvots, ka šīs teritorijas Padomju Savienības sastāvā esot iekļautas tiešas teritoriālās ekspansijas ceļā.. Menders noķengāja un apsmēja padomju varu, nosaucot to par agresīvu, brutālu, policejisku un nozākāja diskreditējošiem vārdiem, kā arī melīgi apgalvoja it kā latviešu tauta atrastos šīs varas apspiestībā... tautas nacionālā eksistence pie padomju varas esot nelīdzināmi vairāk apdraudēta, nekā cariskajā Krievijā...”²⁹². Tiesas brīdī Menders slimoja ar smadzeņu asinsvadu un kardiosklerozī, otrās pakāpes sirds asinsvadu nepietiekamību, redzēja tikai ar vienu aci. Mendera uzticamais draugs, 84 gadus vecais K. Lorencs, savukārt, tika brutāli pratināts VDK un tā rezultātā piedzīvoja sirdslēkmi. Mendera sievas neatlaidīgo lūgumu dēļ, kā arī starptautisko sociāldemokrātisko un cilvēktiesību organizāciju, preses un politiķu ļoti plašu protestu rezultātā²⁹³, nometinājums tika pārvērstis izsūtījumā uz Krāslavas rajona nespējnieku namu Kapiņos, pakļaujot Menderu morāliem un fiziskiem spaidiem pusvājprātīgo nespējnieku sabiedrībā, netīrībā un postā. 1970. gada 10. decembrī, vēstulē Lorencam, viņš rakstīja “.Būtu man bijuši gadi astoņdesmit un nebūtu bijis pēdējais pusotra ar stipri lielu nervu piepūli, bet sasodītie astoņdesmit pieci ... es vēl kādu laiku gribu panest savu komfortablu cietumu un ost nužņiku”²⁹⁴. K. Lorenca un Mendera sievas Lidijas neatlaidīgo lūgumu rezultātā 1971. gada janvārī viņam atļāva atgriezties Rīgā, kur viņš arī mira aprīļa sākumā. Gandrīz septiņdesmit gadus viņš bija darbojies sociāldemokrātijā. 1902. gadā, septiņpadsmit gadu vecumā, sākot darbu Rīgas-Orlas dzelzceļa pārvaldē kā rēķinvedis, viņš krita “sociālistu nagos”, 1903. gadā kļuva lielnieks, bet jau pēc pāris gadiem – dedzīgs mazinieks. Pirmie darbi, kurus Meders izlasīja, bija K. Kautska “Erfurtes programma” un V. Ļeņina “Ko darīt”; “..tā es iesoļoju sociālistiskajā kustībā ne pa viņas prakses, bet gan diezgan abstraktas teorijas vārtiem.”²⁹⁵. Lai arī ļoti kreiss un nereti dogmatisks, viņš, ja nebūtu liktenīgais 15. maijs un Latvijas katastrofa 1940. gadā, būtu bijis radikāls sociālists, kādu Eiropā nebija mazums un kuri, gadiem ritot, nereti kļuva arvien mērenāki. Tas nebija lemts nedz viņam, nedz Latvijai. Ar viņa nāvi sociāldemokrātijā okupētajā Latvijā bija gājusi bojā, tiešā un pārnestā nozīmē. Zviedrijā, toties, sociāldemokrāti turpināja apkarot Latvijas okupāciju, īpašu aktivitāti izvēršot Helsinku konferences priekšvakarā un atgādinot, ka Baltijas valstis ir vienīgās, kuru neatkarība netika atjaunota pēc otrā pasaules kara²⁹⁶.

- 1 Alexander Stille. The Betrayal of History. – The New York Review of Books, June 11, 1998. – p. 15–20.
- 2 A. I. P. Taylor. From Sarajevo to Potsdam. – London, 1966. – p. 80.
- 3 Zeev Sternhell. Neither Right nor Left. – In: An Age of Conflict. Readings in Twentieth Century European History. – London, 1990. – p. 29–31.
- 4 Umberto Eko. Ur. – Fasism. – The New York Review of Books, June 22, 1995. – p. 12–16.
- 5 Pirmais gads, 1934. 15.V – 1935. 15.V. – 247.–248. lpp. Itālijas apjūsmošana īpaši spilgti redzama K. Ulmaņa 1938. gada februāra vēstījumā "Pienākums – augstākais likums". – Sējējs. – 1938. – Nr. 2. – 114. lpp.
- 6 A. Alnis. No Parlamentārisma uz autoritāru vadonības valsti. – Sējējs. – 1939. – Nr. 8. – 806. lpp.
- 7 LVVA. – 2575. f. – 8. apr. – 78.l. – 41. lp.
- 8 A. Alnis. No Parlamentārisma uz autoritāru vadonības valsti. – Sējējs. – 1939. – Nr. 8. – 806. lpp.
- 9 Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE). – Archives Diplomatique. Europe. 1914–1940. Lettonie. Vol. 53, p. 2.
- 10 Tieslietu Ministrijas Vēstnesis. – 1939. – Nr. 4.
- 11 L. Fermi. Musolini. – University of Chicago Press. – 1961. – p. 363–366; S. W. Halperin. Musolini and Italian fascism. – London, 1964. – p. 174–175.
- 12 Piektais gads. – 18. lpp.
- 13 A. Stranga. Ebreji un diktatūras Baltijā. – 115., 121. lpp.
- 14 M. Stone. Staging Fascism: the Exhibition of the Fascist Revolution. – Journal of contemporary history. – April, 1993. – vol. 28. – Nr. 2. – p. 231.
- 15 S. W. Halperin. Musolini and Italian Fascism. – London, 1964. – p. 74.
- 16 Tieslietu ministra H. Apsīša runa Latvijas Universitātē 1938. gada 7. janvārī. Ceturtais gads. – 303. lpp.
- 17 S. W. Halperin. Musolini and Italian Fascism. – London, 1964. – p. 56.
- 18 E. Andersons. Ārpolitika. – 1. d. – 630. lpp.
- 19 R. Griffin. The Nature of Fascism. – London, 1991. – p. 122.
- 20 Raimond Carr. Seemingly Ordinary Man. – The New York Review of Books, Nov. 17, 1994. – p. 17.
- 21 E. Andersons. Ārpolitika. – 1.d. – 516. lpp.
- 22 LVVA. – 2575. f. – 8. apr. – 40. l. – 47. lp.
- 23 J. Hiden, P. Salmon. The Baltic Nations and Europe. Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century. – Longman, London and New York, 1991. – p. 52.
- 24 A. I. P. Taylor. The Origins of the Second World War. – Penguin Books, Middlesex, 1973. – p. 138.
- 25 LVVA. – 2575. f. – 8. apr. – 40. l. – 311. lp.
- 26 Turpat. – 95.–96. lpp.
- 27 Turpat. – 224.–311. lpp.
- 28 E. Andersons. Ārpolitika. – I d. – 525. lpp.
- 29 Journal of Baltic Studies. – 1974. – Vol. V. – No 1. – p. 66.
- 30 Turpat. – 1973. – Vol. IV. – No 4. – p. 405.

- 31 T. Remeikis. The Impact of Internal Politics on Response Capabilities of the Lithuanian Regime to International Challenges. 1938-1940. Second Conference on Baltic Studies. Summary of Proceedings. Norman, Oklahoma, 1971. – p. 65.
- 32 LVVA. – 2575. f. – 15.apr. – 102. l. – 17. lp.
- 33 Turpat. – 155. lpp.
- 34 LVVA. – 2574. f. – 3.apr. – 3291. l. – 296. lpp.
- 35 Sk. sīkāk: A. Stranga. Kārļa Ulmaņa politiskās ieceres. 1939. gads. – Diena. – 1993. – 26. aug.
- 36 Turpat; F. Frīdrihsona liecības. – 4. sēj. – 41.–42., 94. lpp.
- 37 Tieslietu Ministrijas Mēnešraksts. – 1939. – Nr. 4. – 868. lpp.
- 38 LVVA. – 5969. f. – 1.apr. – 281. l. – 177. lp.
- 39 LVIŽ. – 1994. – Nr. 2. – 127. lpp.
- 40 J. J. Linz. Some Notes Toward Comparative Study of Fascism. – p. 7, 9.
- 41 Sk. sīkāk: Marxism, Communism and Western Society. A comparative encyclopedia. Vol. VIII. Herder and Herder, 1973. – p. 188–192.
- 42 Latvijas sūtņa Igaunijā E. Krieviņa 1936. gada 4. februāra ziņojums, kuram pievienots pamfleta teksts. – LVVA. – 2575. f. – 8. apr. – 40. l. – 287. lp.
- 43 Turpat. – 298. lp.
- 44 K. Zariņa 1936. gada 8. marta ziņojums. – LVVA. – 1575. f. – 8. apr. – 66. l. – 132. lpp.
- 45 Latvijas Sociālistiskās strādnieku partijas deklarācija. – Brīvība. – 1938. – Nr. 1 (Aprīlis). – 2. lpp. Deklarācijas autors bija Dr. F. Mendērs.
- 46 A. Kasekamp. The Estonian Veterans League. – p. 263.
- 47 J. J. Linz. Some Notes Toward a Comparative Study of Fascism. – p. 9–12.
- 48 Ulf Larson. Op. cit. – p. 65.
- 49 J. Bokalders. Saimnieciskā ideoloģija. – Ekonomists. – 1939. – Nr. 10. – 700. lpp.
- 50 Robert O. Paxton. The Uses of Fascism. – The New York Review of Books, Nov. 28. – 1996. – p. 49.
- 51 Latvijas ĀM Rietumu nodaļas v.i. A. Krūzbergs 1932. gada jūnijā pārskatā atzīmēja, ka Itālijas sabiedrība, prese, tauta ir labvēlīgi noskaņota pret Latviju. – LVVA. – 2575. f. – 8.apr. – 75-a l. – 112. lp.
- 52 Vācijas juristu diena. – Tieslietu Ministrijas Vēstnesis. – 1936. – Nr. 4. – 917.–918. lpp.
- 53 Tieslietu Ministrijas Vēstnesis. – 1939. – Nr. 4. – 877. lpp.
- 54 Brīvā Zeme. – 1940. – 13. febr.
- 55 N. Balabkins. West Germany Reparations to Israel. – p. 10.
- 56 LVVA. – 4595. f. – 1.apr. – 6216. l. – 26.–27. lpp.; LVVA. – 2574. f. – 3. apr. – 2888. l. – 10. lp.
- 57 N. Balabkins. West Germany Reparations to Israel. – p. 10.
- 58 A. Alnis. No parlamentārisma uz autoritāru vadonības valsti. – Sējējs. – 1939. – Nr. 8. – 806. lpp.
- 59 Dr. M. Valters. Mana sarakste ar Kārli Ulmani un Vilhelmu Munteru Latvijas traģiskajos gados. – Vasteras (Zviedrija), 1957. – 57. lpp.
- 60 Sk. sīkāk: N. Balabkins. West Germany Reparations to Israel. – Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1971. – p. 4–6.
- 61 R. Dēliņš. Vadonības princips mūsu dzīvē. – Sējējs. – 1936. – Nr. 1. – 32. lpp.
- 62 Jaunākās Ziņas. – 1939. – 19. marts.
- 63 Jaunā Gaita. – 1962. – Nr. 7. – 147. lpp.

- 64 A. Alnis. No parlamentārisma uz autoritāru vadonības valsti. – Sējējs. – 1939. – Nr. 8. – 807. lpp.
- 65 J. Bokalders. Padomju Savienības socializētās lauksaimniecības 10 gadi. – Ekonomists. – 1940. – janv. – 25.–26. lpp.
- 66 Ekonomists. – 1940. – Nr. 4. – 247. lpp.
- 67 LVVA. – 1368. f. – 3.apr. – 51. l. – 54. lp.
- 68 G. Sartori. Totalitarianism, Model Mania and Learning From Error. – Journal of the Theoretical Politics, Jan. 1993. – Vol. 5. – No 1; L. Shapiro. Totalitarianism - in Marxism. Communism and Western Society. A comparative encyclopedia, Vol. 8. Heder and Herder, 1973; N. Davies. Europe. A History. – p. 946–947.
- 69 A. Ceihners. Kārļa Ulmaņa saimnieciskā politika. – Rīga, 1938. – 431., 487, 490. lpp.
- 70 J. Lejiņš. Mana dzimtene. – 152. lpp.
- 71 A. Ceihners. Kārļa Ulmaņa saimnieciskā politika. – Rīga, 1938. – 486. lpp.
- 72 Ceturtais gads. – 345. lpp.
- 73 Brīvā Zeme. – 1939. – 10. nov.
- 74 A. Aizsilnieks. Latvijas saimniecības vēsture. – 685.–686. lpp.
- 75 Latvijas Arhīvi. – 1994. – Nr. 1. – 19.–25. lpp.
- 76 Par "intervences diktatūrām" sk. – Joan Kershay. Working Towards the Fuhrer. Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship – Contemporary European History, July, 1993. – p. 105–106.
- 77 F. Menders. Domas, darbi un dzīve.. – 5146. lpp.
- 78 E. Žagara referāts par K. Ulmaņa ekonomikas politiku konferencē "Rīga – finansu metropole gadsimtu mijā". – Labrīt. – 1994. – 31.maijā. – 6. lpp.
- 79 Ekonomists. – 1939. – 15. sept. – 1285. lpp.
- 80 Turpat. – 1939. – Nr. 24. – 1685. lpp.
- 81 Turpat. – Nr. 10. – 713. lpp.
- 82 Brīvā Zeme. – 1939. – 12. maijā.
- 83 Ekonomists. – 1939. – 15. dec. – 1684. lpp.
- 84 Turpat. – 1939. – Nr. 24. – 1682. lpp.
- 85 Sīkāk sk.: A. Stranga. Latvijas ārējā tirdzniecība 30. gadu nogalē. – Latvijas vēsture. – 1993. – Nr. 4. – 16.–18. lpp.
- 86 N. Balabkins. Op. cit. – Treji Vārti. – 1977. – Nr. 59; A. Aizsilnieks. Daži iebildumi pie Labsvira taisnošanās. – Jaunā Gaita. – 1981. – Nr. 133. – 53. lpp.
- 87 N. Balabkins. Latvijas saimnieciskā politika Ulmaņa režīma gados. – Treji Vārti. – 1977. – Nr. 58. – 15. lpp.; Nr. 60. – 19. lpp.; A. Aizsilnieks. Vai tā būtu attaisnojama meklēšana. – Jaunā Gaita. – 1980. – Nr. 130. – 57. lpp.
- 88 Statistikas pārvaldes slepenie ziņojumi Ulmanim. – LVVA. – 5969. f. – 1. apr. – 436. – l. – 2.–3. lpp.
- 89 Turpat.
- 90 LVVA. – 5969. f. – 1. apr. – 436. l. – 2. lp.
- 91 LVVA. – 3235. f. – 1. apr. – 920. l. – 82. lp.
- 92 Turpat. – 1/22. apr. – 884. l. – 16. lp.
- 93 F. Menders. Domas, darbi un dzīve. – 5074. lpp.
- 94 N. Balabkins, A. Aizsilnieks. Entrepreneur in a Small Country. – p. 39; Latvija skaitļos. – Rīga, 1938. – 511., 515. lpp.
- 95 N. W. Balabkins. Not by Theory Alone. The Economics of Gustav von Schmoller and its Legacy to America. Duncker, Humblot, Berlin, 1988. – p. 107.

- 96 Ē. Žagars. Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā 1940.–1941. – Rīga, 1975. – 64. lpp.
- 97 N. Balabkins. Indigenization and Economic Development. The Nigerian Experience, – p. 13–17.
- 98 A. Aizsilnieks. Latvijas saimniecības vēsture. – 835. lpp.
- 99 LVAA. – 1368. f. – 3. apr. – 51. l. – 54. lpp.
- 100 Turpat. – 31.–32., 61. lp.; Brīvā Zeme. – 1940. – 15. martā; Valdības Vēstnesis. – 1940. – 27. martā.
- 101 Ekonomists. – 1940. – Nr. 12. – 834. lpp.
- 102 LVVA. – 5969. f. – 1. apr. – 95. l. – 182. lp.
- 103 15. maija Latvija. LSSZP ĀK izdevums. – Parīze, 1939. Darba autori bija Žanis Buševics un K. Lorencs.
- 104 Turpat. – 21. lpp.
- 105 N. Balabkins. West German Reparations to Israel. – p. 10.
- 106 F. Menders. Domas, darbi un dzīve. – 3077. lpp.
- 107 LSDSP programma. – Rīga, 1930. – 22., 26. lpp.
- 108 G. Lichtheim. A Short History of Socialism. – p. 315, 318.
- 109 A. Przeworski. Capitalism and Social Democracy. – Cambridge University Press, Cambridge, 1985. – p. 33.
- 110 N. W. Balabkins. Not by Theory Alone. – p. 113.
- 111 A. Przeworski. Op. cit. – p. 38.
- 112 G. Sartori. Totalitarianism, Model Mania and Learning From Error. – p. 7.
- 113 J. Lejiņš. Mana dzimtene. – 134. lpp.
- 114 G. Sartori. Totalitarianism, Model Mania and Learning From Error. – p. 17.
- 115 A. Aizsilnieks. Latvijas saimniecības vēsture. – 830. lpp.
- 116 Valdības vēstnesis. – 1940. – 27. martā.
- 117 Ekonomists. – 1940. – 1. janv. – Nr. 2. – 5. lpp.
- 118 Ceturtais gads. – 303. lpp.; Tieslietu Ministrijas Vēstnesis. – 1939. – Nr. 4. – 877. lpp.
- 119 J. Druva. Vadoņa aicinājums. Krāj. "Atdzimšanas dziesmas piemiņai" – Rīga, 1934. – 17. lpp.
- 120 Maurice Agulhon. La République, p. 285; Tony Indt. France Without Glory. – The New York Review of Books, May 23, 1996; Nicolas Weil. Le Régime de Vichy avait institué un antisémitisme d'Etat. – Le Monde, 28 octobre, 1997. – p. 9.
- 121 Gordon A. Craig. Becoming Hitler. – The New York Review of Books, May 29, 1997; Gordon A. Craig. Man of the People. – Ibidem, November 20, 1997.
- 122 A. Alnis. No parlamentārisma uz .. – Sējējs. – 1939. – Nr. 8. – 807. lpp.
- 123 Brīvā Zeme. – 1940. – 13. febr.
- 124 A. Alnis. Op. cit. – Sējējs. – 1939. – Nr. 8. – 807. lpp.
- 125 Turpat.
- 126 Aizsargs. – 1939. – Nr. 7/8. – 557. lpp.
- 127 LVVA. – 1368. f. – 3. apr. – 1307. l. – 154.–159. lp.
- 128 Sīkāk sk.: A. Stranga. Vadonība Latvijas okupācijas priekšvakarā. – Izglītība. – 1992. – 9., 16., 23.janv.
- 129 J. Faryš. Pilsudski i pilsudzczycy. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918-1939). – Szczecin, 1991. – s. 230-231; sk. arī: A. Stranga. Ebreji un diktatūras Baltijā. – 130.–132. lpp.
- 130 Pērkonkrusta lapiņa "15. maija patiesais saturs". – LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 16. l. – 3. lp.

- 131 A. Bērziņš. Labie gadi. – 170. lpp.
- 132 A. Alnis. No parlamentārisma uz autoritāru vadonības valsti. – Sējējs. – 1939. – Nr. 8. – 813. lpp.
- 133 V. Skultāns. Divu ministru politika. Alfrēda Valdmaņa sarunas ar Vācijas sūtniecību Rīgā. – Universitas. – 1973. – Nr. 31. – 45. lpp.
- 134 Sk. sīkāk: A. Stranga. Vadonība Latvijas okupācijas priekšvakarā (1939.–1940.). – Izglītība. – 1992. – 9. janv.
- 135 J. Auškaps. 15. maija Latvijas idejiskais saturs. – Sējējs. – 1939. – Nr. 5. – 460.–462. lpp.; "Plānveidīgo vienību" uzsvēra arī K. Dišlers. Tautas valsts. – Brīvā Zeme. – 1939. – 13. maijā.
- 136 M. Stone. Staging Fascism.. – p. 223.
- 137 Turpat. – 226. lpp.; J. Linz. Some Notes.. – p. 34.
- 138 A. Stranga. Sociāldemokrāti K. Ulmaņa režīma gados. – Latvijas Vēsture. – 1992. – Nr.2(5). – 25. lpp.
- 139 Brīvā Zeme. – 1936. – 1. jūl.
- 140 Alfrēda Bērziņa runa 1938. gada 3. novembrī. Piektais gads. – 241. lpp.
- 141 Cit. no: S. Točs. Vadonis. – Atpūta. – 1994. – Nr. 1. – 35. lpp.
- 142 R. Dēliņš. Vadonības princips mūsu dzīvē. – 32. lpp.
- 143 F. Menders. Domas, darbi un dzīve. – 3088. lpp.
- 144 E. Bleses uzrakstītais Ulmaņa biogrāfijas manuskripts. – LVVA. – 5969. f. – 1. apr. – 402. l. – 38. lpp.
- 145 F. Menders. Domas, darbi un dzīve. – 3089. lpp.; J. Lapiņš. Latviešu gara evolūcija nacionālā valstī. – Sējējs. – 1938. – Nov. – 1198. lpp.
- 146 Brīvība. – 1964. – Nr. 10 (154).
- 147 Jaunākās Ziņas. – 1937. – 4. sept.
- 148 A. Bērziņa runa Rīgas latviešu skolotāju biedrībā 1938.gada 23. februārī. – Ceturtais gads. – 332. lpp.
- 149 "Nacionālā nelaime". – Sējējs. – 1938. – Nr. 9. – 898. lpp.
- 150 Grāmata. – 1992. – Nr. 2.
- 151 M. Stone. Staging Fascism. – p. 227–228.
- 152 W. Sauerlander. Un-german Activities. - The New York Review of Books, April 7, 1994. – p. 9–13.
- 153 Paul Preston. Franco. – Fontana Press, Glasgow, 1995. – p. 631.
- 154 Jānis Lejnieks. Pieminekļi Kārļa Alberta laukumā. – Māksla Plus (žurnāls). – 1997. – Nr. 3. – 17.–20. lpp.; J. Lejnieks. Rīga, kuras nav. – Rīga, Zinātne, 1998. – 90.–127. lpp.
- 155 Jaunākās Ziņas. – 1939. – 28. janv.; par uzvaras iecerēm sīkāk: Rīgas Laiks. – 1995. – Nr. 7/8. – 27.–29. lpp.
- 156 Satiksme ar Rīgas centru 15. maija režīma gados bija vai nu palikusi iepriekšējā līmenī, vai pat pasliktinājusies; 1938. gada rudenī Čiekurkalna iedzīvotāji savāca 11 000 parakstus iesniegumam Sabiedrisko lietu ministram Alfrēdam Bērziņam, sūdzoties par slikto satiksmi: "...strādnieki salīdzina tagadējo laikmetu ar agrāko – pirms 15. maija, 1934. gadu – kad viņiem satiksme esot bijusi labāka - iesēdušies autobusā un nobraukuši līdz stacijai, tirgum ... neapmierinātība bieži vien nonāk līdz tam, ka vērsas pat pret valdību un valsts iekārtu..." – Politiskās policijas priekšnieka J. Frīdrihsona pārskats, 1938. gada novembris. – LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 922. l. – 158. lp.
- 157 V. Munters. Starptautiskais stāvoklis. – Sējējs. – 1938. – Nov. – 1139. lpp.

- 158 Politiskās policijas pārskati atzīmēja krievu minoritātes neapmierinātības pieaugumu ar 15. maija režīma "nacionālās taisnības" politiku; 1937. gada aprīlī policija uzsvēra, ka krievu priekšstatā "...tagadējā nacionālā valdība stiprā mērā apspiežot sveštautību-niekus: slēdzot minoritāšu skolas, biedrības un neļaujot tiem iegūt nekustamam īpašumam..."; 1937. gada oktobrī tā secināja, ka "...nemienu plašākās iedzīvotāju aprindās veicina arī latviešu ierēdņi ar savu pārspīlēto netaktisko rīcību ... minoritāšu palieku atstādināšanu no ierēdņu darba, motivējot ar "nacionālās taisnības principiem..." – LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 920. l. – 84., 153. lp.; 1936. gada 20. septembrī J. Frīdrihsons atzīmēja, ka Latgales pagastos ar krievu iedzīvotāju absolūtu vairākumu viņu neapmierinātību izraisa latviešu iecelšana par pagastu vecākiem, atbrīvojot no darba iepriekšējo pagastu vadību. – LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 920. l. – 562. lp.; bijušais LZS deputāts IV Saeimā J. Lejiņš 1939. gada jūlijā atzīmēja savā dienasgrāmatā tikšanos ar citu bijušo deputātu – krievu S. Trofimovu, kurš izteica: "... krievu iedzīvotāji pierobežā ļoti sarūgtināti par tagadējo skolu politiku un par ierobežojumiem zemes iegūšanā, kritizē valdību." – J. Lejiņš. Mana Dzimtene. Atmiņu un pārdomu atspulgi. – Ziemeļblāzma, 1971. – 152. lpp.; krievu nemiera pieaugums bija izdevīgs Padomju Savienībai; 1940. gada 10. martā PSRS sūtis Latvijā I. Zotovs atzīmēja: "Piespiedu zemes atsavināšana un sādžu saskaldīšana Latgalē ir radījusi spēcīgu pretvalstisku noskaņojumu..." – Polpredi soobščajut, – 248. lpp.
- 159 1938. gada septembrī J. Frīdrihsons raksturoja stāvokli Abrenes apriņķī sekojoši: "... pēdējā laikā stipri pavairojies radio klausītāju skaits pierobežas krievu tautības lauku iedzīvotājos. Radio klausīšanās parasti notiekot, salasoties pie kāda radio abonenta līdz 10 cilvēku. Pēdējie pa lielākai daļai klausoties tikai Pad. Krievijas raidījumus un tādā kārtā iespaidojoties no komunistu aģitācijas un jūsmo par komunistiem – Pad. Krieviju ... pēdējā laikā pieauguši vietējo iedzīvotāju nelegāli robežpāriešanas mēģinājumi, kuri visi pēc aizrūšanas paskaidro, ka gribējuši doties uz Pad. Krieviju meklēt labākus dzīves apstākļus..." – LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 922. l. – 37. lp.; raksturojot stāvokli lielajā Kuzņecova trauku fabrikā (Rīgā), politiskā policija 1938. gada novembrī atzīmēja, ka strādnieki izaicinoši dzied padomju dziesmas un "... slikti atsauca par Latvijas valsti..." – LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 922. l. – 190. lp.; Krievu žurnālists un pedagogs H. Grossens šādi aprakstīja Rīgas pilsētas Maskavas priekšpilsētu: "Visur no logiem skanēja "Kominternes" raidstacijas balsis, kuras galīgi pavadināja klausītājus, īpaši - jaunatni [krievu], kura aizrāvās ar padomju dziesmām, mūziku ... katru padomju šlāģeri dziedāja Maskavas forštates ielās..." – H. Grossens. Žīņņ v Rige. – Daugava, 1994. – Nr. 3. – 186. lpp. "Kur daudz krievu dzīvo kopā, tur nav noslēpums, ka mazturīgie krievi noskaņoti pretvalstiski un gaida dažādas pārmaiņas..." – Iekšlietu ministra K. Veidnieka paziņojums Iekšlietu ministrijas sēdē. 1940. gada 29. maijā. – LVVA. – 1368. f. – 3. apr. – 51. l. – 3. lp.
- 160 Iekšlietu ministrijas 1940. gada 21. februāra un 29. maija sēžu protokoli. – LVVA. – 1386. f. – 3. apr. – 51. l. – 3. un 56. lp.; Brīvā Zeme. – 1939. – 18. janv.; Piektais gads. – 105. lpp.; J. Frīdrihsona liecības. – LR Prokuratūras arhīvs, lieta Nr. 1817/2243, arh. Nr. 43894, 3. sēj., 22. lpp.; 4. sēj., 48. lpp.
- 161 Noskaņojuma maiņu Latgalē atspoguļoja politiskās policijas ziņojumi. 1936. gada aprīlī tika atzīmēts, ka katoļu garīdzniecība "... nonāk līdz aklam, nesamierināmam naidam pret valsts nacionālo varu - sevišķi Tautas Vadoni (K. Ulmani - A. S.); mēnesi vēlāk: "Latgales kristīgie (domāti bijušās Kristīgo katoļu un zemnieku partijas biedri - A. S.)

- izsakās, ka pēc viņu domām Vadonis arvien vairāk norobežojot latgaliešus no valsts darba un latgalieši tiekot nostādīti minoritātes lomā...” – LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 920. l. – 654., 713. lp.; turpmākā latgaliešu noskaņojuma izmaiņas tendences ietvēra neapmierinātības vai, labākā gadījumā, nepatikas pieaugumu plašākos slāņos; to atzina paši valdības pārstāvji; 1939. gada 20. jūnijā iekšlietu ministrs K. Veidnieks brīdināja: “Latgales politikā mūsu ierēdņi nodara daudz kļūdu un ar nepiemērotu rīcību rada Latgales iedzīvotājos neapmierinātību, un no tām ceļas vairākas sūdzības un intrigas. Piemēram, nav vajadzīgs par katru nieku atlaist no darba latgaliešus, nevajag izvairīties no Latgalē dzimušo pieņemšanas darbā. Nav jāapkaro Latgales izlokšne. Pašvaldības departamentam jāraugās, lai katoļticīgos pagastos nāktu par pagasta vecāko katoļi.” – LVVA. – 1368. f. – 3. apr. – 51. l. – 123. lp.
- 162 I. Feldmanis. Cik antivāciska bija Ulmaņa režīma politika. – Izglītība. – 1991. – 23. aug.; I. Feldmanis. Mazākumtautības politika Latvijā kā politiskās kultūras izpausme (1918.–1939.). – Vācu faktors Latvijas vēsturē. – Rīga, Latvijas Universitāte, 1992. – 21.–37. lpp.; I. Feldmanis. Vācbaltiešu nostāja pret nacionālsociālismu un attiecības ar Latvijas valsti (1933.–1939.). – Latvijas Vēsture. – 1997. – 1. nr. – 110.–111. lpp.; LVVA. – 2574. f. – 4. apr. – 7579. l. – 186. lp.
- 163 “Vēsturiskas netaisnības jāizdzīvo un mums ir cerības, ka ar vecākās paaudzes pakāpenisku noiešanu no skatuves tas arī notiks, bet, ja sakarā ar mūsu jauniem likumiem ... radīsies jauni šķēršļi un plaisa, tad mums jāērķinās ar jaunu, gadiem ilgu atsvešināšanās periodu.” – V. Munters. Vācijas sūtnim E. Šakam 1936. gada 31. janvārī. – LVVA. – 2630. f. – 1. apr. – 10. l. – 35. lp. “Jaunie likumi” tieši to arī radīja – jaunu atsvešināšanos, precīzāk – savstarpēju nepatiku, pat – naidu. 1939. gada 4. aprīlī sarunā ar jau citu Vācijas sūtni Latvijā – U. Koci – V. Munters izteicās par nepieciešamību spert soļus, lai vācbaltiešus “... iejūgtu darbā...” – LVVA. – 1313. f. – 1. apr. – 141. l. – 195. lp. Viņi vairs nebija “iejūdzami”, un režīmam nebija nekādu iespēju viņus “iejūgt”.
- 164 Latvijas sūtnis Polijā M. Valters – V. Munteram, 1935. gada 18. un 26. jūnijā. – LVVA. – 2575. f. – 15. apr. – 94. l. – 184.–204. lp.; A. Stranga. Latvia and the Baltic Policy of the USSR, Poland and Germany in late 1939. – Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1993. – Nr. 11. – p. 11–12; Politiskās policijas pārskati: 1937. gada novembris, 1938. gada oktobris – decembris. – LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 920. l. – 641. lp.; 922. l. – 177., 180. lp.; Politiskās policijas Liepājas rajona priekšnieka N. Roznieka 1940. gada 3. jūnija ziņojums. – LVVA. – 3235. f. – 1/8. apr. – 505. l. – 10. lp.
- 165 Latvijas Tirdzniecības un rūpniecības kameras priekšsēdētāja Andreja Bērziņa runa kamerā sēdē 1939. gada 29. novembrī. – LVVA. – 1574. f. – 3. apr. – 2888. l. – 3. lp.
- 166 Rakstnieka vārds. – 1992. – 10. apr. – 14. lpp.
- 167 J. Melbārdis. Čieši pie vēja. Eduards Kalniņš – portretējums. – Rīga, Liesma, 1984. – 89.–92. lpp.
- 168 J. Auškaps. 15. maija idejiskais saturs. – Sējējs. – 1939. – Nr.5. – 462. lpp.
- 169 L. Shapiro. Totalitarianism.. – p. 192.
- 170 K. Ulmanis. Vēstījums tautai 1938. gada 18. novembrī. – Sējējs. – 1938. – dec. – 1253. lpp.
- 171 Sporta pasaule. – 1939. – 15. maijā, 26. jūn.
- 172 1938. gada novembrī oficiozs žurnāls “Sējējs” rakstīja, ka visas citas organizācijas, izņemot mazpulkus, “... ilgi nevarēs paciest”. – A. Baumanis. Tautas vadonis Kārlis Ulmanis. – Sējējs. – 1938. – Nr. 11. – 1128. lpp.

- 173 A. Bērziņš. Labie gadi. Pirms un pēc 15. maija. – Grāmatu Draugs, 1963. – 119. lpp.
- 174 Sīkāk sk.: LVVA. – 3235. f. – 1./22. apr. – 922. l. – 175.–176. lpp.
- 175 I. Feldmanis. Vācu fašisma loma buržuāziskās Latvijas vācu nacionālā mazākuma galveno organizāciju naciifikācijā (1933.–1939.). – Rīga, LVU, 1985. – 8., 58.–59. lpp.
- 176 Brīvā Zeme. – 1939. – 18. nov.
- 177 Ceturtais gads. – 367. lpp.
- 178 Problemi istorii krizisa buržuaznogo političeskogo stroja. Strani Centralnoj I Jugo-Vostočnoj Evropi v mežvoennij period. – M., Nauka, 1984. – s. 237–238.
- 179 J. Lapiņš. Latviešu gara evolūcija nacionālā valstī. – 1198. lpp.
- 180 R. I. Misiunas, R. Taagepera. The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980. – University of California Press, Berkeley, Los-Angeles, 1983. – p. 11.
- 181 Kārļa Ulmaņa trimdas piezīmes. – LVĪŽ. – 1994. – Nr. 2. – 126.–128. lpp.
- 182 Turpat.
- 183 LVVA. – 5969. f. – 1. apr. – 437. l. – 139.–145. lp.
- 184 LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 1853. l. – 42. lp.
- 185 Robert O. Paxton. The Uses of Fascism. – p. 48–52.
- 186 Andrew Ezergailis. The Holocaust in Latvia, 1941-1944. – The Missing Center, Riga, 1996. – p. 67.
- 187 O. Grosvalda ziņojums Ārlietu ministrijai, 1935. gada 19. dec. – LVVA. – 2575. f. – 8. apr. – 66. l. – 653. lp.
- 188 Norman Davies. Europe. A History. – p. 1320.
- 189 Strādnieku kustības Arhīvs. – Stokholma (ARAB) 4:2.
- 190 LKP Ārzemju biroja sēde, 1935. gada 3. maijs. – LVA(PA), 240. f. – 2. apr. – 321. l. – 46. lp.
- 191 LVVA. – 3235. f. – 3. apr. – 293. l.
- 192 Politiskās policijas pārskats par LSSZP darbību skat. – LVVA. – 3235. f. – 3. apr. – 292. l. – 198. l. – 1/22. apr. – 902. l.
- 193 Revolucionārais sociālists. – 1934. – nr. 2.; LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 920. l. – 211., 397., 448. lp.
- 194 LSSZP 1. kongresa materiāli. – LVA(PA). – 240. f. – 1. apr. – 121. l.; Latvijas Valsts Bibliotēka. Letonika. Retumu nodaļa. K L-3/156.
- 195 LVA(PA). – 240. f. – 1. apr. – 234. l. – 1. lp.
- 196 LKP CK tēzes, 1932.gada 22. nov. – LVVA. – 3235. f. – 3. apr. – 19. l. – 108. lp.; LVA(PA). – 240. f. – 1. apr. – 161. l. – 3. lp.
- 197 R. Salnas runa LKP AB sēdē 1935. gada 4. maijā. – LVA(PA). – 240. f. – 1. apr. – 921. l. – 153. lp.; Salnas pārskats par LSSZP – LKP attiecībām, 1935. gada 12. nov. – Turpat. – 240. f. – 1. apr. – 121. l. – 83.–84. lp.
- 198 LVA(PA). – 240. f. – 1. apr. – 121. l. – 83. lp.
- 199 V. Knoriņa runa LKP AB sēdē, 1935. gada 3. Maijā. – Turpat. – 240. f. – 1. apr. – 921. l. – 57. lp.
- 200 LVA(PA). – 240. f. – 1. apr. – 121. l. – 83. lp.
- 201 LVVA. – 3235. f. – 2. apr. – 5548. l. – 5. lp.
- 202 LVA(PA). – 240. f. – 5. apr. – 145. l. – 3. lp.
- 203 A. Stranga Kominterne un Latvijas Komunistiska Partija 1936–1939. gadā. – Padomju Latvijas Komunisti. – 1989. – Nr. 4. – 45.–47. lp.; A. Stranga, Jānis Kalnbērziņš un Co (1936–1940. gadā) – Izglītība. – 1990. – 10. janv.

- 204 LVA(PA). – 240. f. – 2. apr. – 1026. l. – 5. lp.
205 LVVA. – 4020. f. – 1. apr. – 9. l. – 23. lp.
206 Turpat. – 22. lp.; sk. K. Lorencs. Latvijas jaunās likteņgaitas. 1940. gada jūnija dienas.
– Turpat. – 7. l. – 34.–35. lp.
207 ARAB 4:2.
208 A. Rudevica vēstule B. Kalniņam, 1938. gada 3. apr. Vēstulē Rudevics informē par Cielēna
nostāžu pret Maskavas prāvām. – ARAB 4:2.
209 LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 920. l. – 558. lp.
210 LVA(PA). – 240. f. – 1. apr. – 1218. l. – 6. lp.
211 LVVA. – 4020. f. – 1. apr. – 9. l. – 23. lp.
212 A. Sranga. Arveds Bergs un Kārlis Ulmanis. 1934.–40. gads. – LZAV. – 1991. – Nr.7. –
115. lpp.
213 LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 920. l. – 530. lp.; 1/8 apr. – 495. l. – 2. lp.
214 Bruno Kalniņš atbrīvots. – Jaunatnes Fronte, 1936. nov.; LVVA, 3235. f. – 1/22. apr. –
920. l. – 440, 448. lp.
215 Tony Indt. France Without Glory. – The New-York Review of Books, May 23, 1996.
216 Sk. atsauci nr. 205., 27. lp. (Lorenca atmiņas).
217 LVA(PA). – 240. f. – 1. apr. – 129. l. – 21. lp.
218 B. Kalniņa vēstule vecākiem uz Rīgu, 1937. gada 19. oktobrī. – LVVA. – 3235. f. – 1/1.
apr. – 300. l. – 76. lp.
219 Sk. sikāk – A. Stranga – Kā gāzt Ulmani? – Literatūra un māksla. – 1990. – 1. sept.
220 Čiņas brīdī. – Sociāldemokrāts. – 1919. – 13. okt.
221 LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 701. l. – 1–12. lp.; A. Stranga. Kā gāzt Ulmani...
222 LVA(PA). – 240. f. – 2. apr. – 1071. l. – 99. lp.; sikāk par Ozoliņu-Krauzi sk. – A. Stranga.
Neoficālo attiecību aspekti. – Izglītība. – 1990. – 3. okt.
223 LVA(PA). – 240.f. – 2. apr. – 1071. l. – 35. lp.
224 A. Rudevica vēstule B. Kalniņam, 1938. gada 3. apr. – ARAB 4:2.
225 LSSZP partijas deklarācija. – Brīvība. – 1938. – Nr.1. – 5. lp.; Sociālisti un tautas fronte.
– Turpat. – 1938. – Nr. 3. – 3. lpp.
226 Cielēna vēstule Kalniņam 1938. gada 22. okt. – ARAB 4:2.
227 R. Grants (A. Rudevics). Trešā atbrīvošana. – Stokholma, 1939. – 14. lpp.
228 Rudevics – Cielēnam 1938. gada 22. okt. – ARAB 4:2.
229 Rudevics – Kalniņam 1938. gada 20. dec. – Turpat.
230 Meiksins - Kalniņam 1938. gada 9. jūl. – Turpat.
231 Henry Kissinger. Diplomacy. – p. 337.
232 Patric Salmon. Scandinavia and the Great Powers. 1890.–1940. – Cambridge Univer-
sity Press, 1997. – p. 16.
233 R. A. Butler. Appeasement. The Art of Possible. – in "An Age of Conflict". – p. 171.
234 ARAB 4:2.
235 LVVA. – 2574. f. – 3. apr. – 2675. l. – 29.–30. lp.
236 ARAB 4:2.
237 LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 922. l. – 76. lp.
238 ARAB 4:2.
239 Brīvība. – 1938. – Nr. 4 (dec). – 15. lpp.
240 ARAB 4:2.
241 LVA(PA). – 240.f. – 1. apr. – 1218. l. – 7. lp.

- 242 Turpat.
- 243 I. Feldmanis, A. Stranga, M. Virsis. Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis. – 433. lpp. (atsauce nr. 503.)
- 244 ARAB 4:2.
- 245 I. Zāļīte. A. Bergmanis. Kā čeka spiegoja Latvijā. – Lauku Avīze. – 1998. – 21. maijā. – 28. lpp.
- 246 Rudevics – Kalniņam 1939. gada 20. martā. – ARAB 4:2.
- 247 LVVA. – 3235. f. – 1/1. apr. – 300. l. – lappuses nav numurētas.
- 248 Dokumenti Vņešņei Politiki. 1939 god. Moskva, 1992. – T. 1. – s. 208, 283.
- 249 ARAB 4:2.
- 250 F. Mendera atmiņas. – LVVA. – 3949. f. – 1. apr. – 9. l. – lapas nenumurētas.
- 251 A. Stranga. Arveds Bergs un Kāris Ulmanis... – LZAV. – 1991. – Nr. 8. – 23.–26. lpp.
- 252 Nost tautas nodevējus. – Brīvība. – 1939. – Nr. 3/7.
- 253 LVVA. – 3235. f. – 2. apr. – 5548. l. – 17. lp.
- 254 LVA(PA). – 240.f. – 1. apr. – 1218. l. – 21. lp.
- 255 B. Kalniņa vēstule vecākiem uz Rīgu 1939. gada 28. aug. – ARAB 4:2.
- 256 F. Deklava (Deglava) atmiņas. – LVA(PA). – 200.f. – 9. apr. – 408. l. – 14. lp.
- 257 ARAB 4:2.
- 258 Politiskās policijas aģentūras ziņas. – LVVA. – 3235. f. – 1/22. apr. – 1853. l. – 19. lp.
- 259 Latvijas VB. Letonika. Retumu nodaļa. – R. l 3 s/59.
- 260 F. Menders. Domas, darbi, dzīve. – 5333. lp.
- 261 LVVA. – 3235. f. – 1/8. apr. – 505. l. – 15., 62. lp.
- 262 Ciņa. – 1940. – 10. febr.
- 263 Brīvība. – 1940. (apr). – nr. 10.; No vienotas kustības uz vienotu partiju. – Turpat. – Maijā. – nr. 12.
- 264 K. Lorenca atmiņas. – LVVA. – 4020. f. – 1. apr. – 9. l. – 25. lp.
- 265 Polpredi soobščajut. Sb. dokumentov, Moskva, 1990. – s. 99.
- 266 F. Menders. Domas, darbi, dzīve. – 5460. lp.
- 267 Turpat. – 5483. lp.
- 268 Mūsu uzvaras ceļš. – Ciņa. – 1940. – 22. jūn.
- 269 F. Menders. 1940. gada jūnija dienas. – 18.–19. lp. – FB. Misiņa nodaļa.
- 270 K. Lorencs. Latvijas jaunās likteņgaitas. 1940. gada jūnija dienas. – LVVA. – 4020. f. – 1. apr. – 7. l. – 27. lp.
- 271 Turpat. – 32. lp.
- 272 LVA(PA). – 101.f. – 1. apr. – 6. l. – 4. lp.; sīkāk. sk. – A. Stranga. Latvijas sociāldemokrāti 1940. gada notikumos. – Literatūra un Māksla. – 1989. – 27. maijā.
- 273 LVA(PA). – 106. f. – 1. apr. – 90. l. – 191. lp.
- 274 Turpat. – 101.f. – 2. apr. – 138. l. – 167., 169. lp.
- 275 Turpat. – 106. f. – 1. apr. – 101. l. – 103. lp.
- 276 Turpat. – 101. f. – 1. apr. – 6. l. – 18. lp.
- 277 B. Kalniņš. Norādījumi kareivju politiskās sagatavošanas darbā. – Latvijas Kareivis. – 1940. – 24. jūl. – 3. lpp.
- 278 Sk.–Brūno Kalniņa darbība un loma 1940. gada vasarā. – Brīvība. – 1989. – Nr. 8/9. – 6. lp.
- 279 B. Kalniņš. Latvijas sociāldemokrātijas piecdesmit gadi. – 200. lpp.
- 280 LVVA. – 1474. f. – 3. apr. – 11. l. – 9. lp.

- 281 E. Krieviņš. Viņās dienās. – Melburna, 1966. – 212. lpp.
- 282 LVA(PA). – 101. f. – 2. apr. – 17. l. – 1. lp.
- 283 Turpat. – 1. lp.; 200. f. – 2. apr. – 752. l.
- 284 LVA(PA). – 101. f. – 1. apr. – 4. l. – 50. lp.; A. Stranga. Latvijas sociāldemokrāti 1940. gada notikumos...
- 285 LVA(PA). – 101.f. – 2. apr. – 17. l. – 47. lp.
- 286 Turpat. – 35. lp.
- 287 LVA(PA). – 101.f. – 1. apr. – 6. l. – 27. lp.
- 288 Latvijas centrālā padome – LCP. Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945. – Upsala, 1994. – 25. lp.
- 289 B. Kalniņš. Tagadnes sociālisms. – Partijas Biļetens. – 1951. – Nr. 5/6. – Stokholma.
- 290 F. Menders. Staļina cietumi. Rīgas čeka. – FB. Mišņa nodaļa. – 16. lp.
- 291 Turpat. – 81. lp.
- 292 VB Letonika. K. Lorenca depozīts II.
- 293 Neiebaidīsiet. – Brīvība. – 1969. – Nr. 7 (Stokholma); Rīgā tiesā Frici Menderu. – Turpat. – Oktobris. – Nr. 8.; Fricim Menderam piespriesti pieci gadi. – Turpat. – Dec. – Nr. 10.
- 294 VB Letonika. K. Lorenca depozīts II.
- 295 F. Mendera atmiņas. – LVVA. – 3949. f. – 1. apr. – 1. l. – 37. lp.
- 296 Baltijas valstu sociāldemokrātu deklarācija. – Brīvība. – 1973. – Nr. 6.

NOBEIGUMS

Divas lielas ilūzijas turēja savā gūstā LSDSP 20.–30. gados. Pirmā attiecās uz valsts iekšpolitiku: sociāldemokrāti ticēja, ka var savienot valsts nepārtrauktu iejaukšanos saimniecībā, valsts monopolu vairošanu, ierēdņu skaita neapturamu pieaugumu, kapitālisma ierobežošanu (viņu priekšstatā – t.s. sociālās valsts labā) ar parlamentārās un, vismaz daļēji, liberālās demokrātijas saglabāšanu. Otrā ilūzija valdīja ārpolitikā: Krievija (PSRS) tika uzskatīta par miera un drošības garantu visā Austrum-Eiropā un Latvijas neatkarības sargu; šī ilūzija kļuva par pamatu vairāku sociāldemokrātu līderu kolaborācijai ar krieviem kopš trīsdesmito gadu otrās puses.

Starpkaru Eiropā sociālistu idejas varēja tikt daudz maz efektīvi pielietotas tikai tur, kur jau bija uzkrāts vai veidojās pamats nozīmīgam saražotā uzkrājumam, kuru demokrātiski stabilā sabiedrībā demokrātiskas valdības spēja taisnīgi un godīgi sadalīt. Šāda unikāla iespēja pastāvēja tikai Skandināvijā, kur jau 1936. gadā (Zviedrijā) parādījās apzīmējums – “trešais ceļš, vidus ceļš”, kā alternatīva gan klasiskam kapitālismam, gan dažādiem autoritārisma paveidiem. Skandināvijas modelis, kurš guva savu spilgtāko izpausmi Zviedrijā, bija unikāls un pilnīgi nepielietojams Austrumu un Centrālajā Eiropā; šis modelis balstījās ne tikai pietiekošos saimnieciskos priekšnoteikumos egalitārisma – radot ilgstošu, bet – ne bezgalīgu, egalitārisma un uzplaukuma līdzāspastāvēšanu. Tas balstījās arī sabiedrības politiskajā kultūrā, kura ļāva jau trīsdesmitajos gados panākt stabilu kompromisu starp sociāldemokrātiem un agrāriešiem¹. Tas balstījās mononacionālās vai nacionāli tolerantās sabiedrībās, pārsvarā nacionāli viendabīgās valstīs (Somijā bija neliela zviedru minoritāte). Visās Skandināvijas valstīs patiešām izveidojās politiskā nācija un nacionālās taisnības, nacionālā revanša motīvam nebija vietas pamatnācijas rīcības motivācijā. Pilnīgi atšķirīgs bija stāvoklis Austrum-Eiropā: nedz tur bija pietiekošs saimnieciskais pamats vienlaicīgam egalitārisma un pārticībai, nedz politiskā kultūra, kura veicinātu kompromisu, nevis apvērsumus. Nevienā Austrumu un Centrālās Eiropas valstī neizveidojās politiskās nācijas, lai arī šis mērķis tika sākotnēji deklarēts to liberālajās konstitūcijās pirmajos gados pēc pasaules kara beigām². Pamatnāciju (zemnieku nāciju) tieksme pēc t.s. nacionālās taisnības, no vienas puses, minoritāšu nevēlēšanās vai negribīga gatavība atzīt jaunās nacionālās valstis (kurās liela daļa minoritāšu varēja būt zaudētājas, piemēram, vācbaltieši Latvijā) par dzīvotspējīgām, no otras puses, klāt nākot revizionistisko un mesiānistisko valstu negatīvajai ietekmei uz minoritātēm (vācbaltiešu

nacifikācijas process Latvijā; komunisma vilinājums sociāli atpalikušajiem krieviem) padarīja politiskās nācijas izveidi par ļoti smagu uzdevumu. Savukārt, politiskās nācijas iztrūkums veicināja liberālas demokrātijas ātro norietu – citu faktoru kontekstā.

15. maijs atnesa to sociālo valsti, kurai, atšķirībā no LSDSP konstrukcijām, bija daudz lielākas izredzes uzvarēt: radikāla valsts intervence saimniecībā, neapturams latviešu ierēdņu skaita pieaugums, privātā īpašuma sašaurināšana, valsts paternālisms, autoritāra sociāla aizsardzība (mākslīgi noteiktas cenas, darbaspēka regulācija, atbalsts lauksaimniecībai), bet – bez demokrātijas, toties – ar tautisku vadoni. Ulmaņa režīms, tāpat kā jebkurš cits autoritārs režīms, balstījās ideoloģijā, kura sludināja: ekonomiskām problēmām ir politisks risinājums, pie tam – par labu pamatnācijai, latviešiem. Patiesībā viss bija citādi, kā tas vienmēr un visur ir bijis: ekonomiskām problēmām, īpaši – no ilgtermiņa perspektīvas raugoties, politisku risinājumu nav. Jo vairāk ekonomika ir šķirta no politiska procesa, jo labāk tautsaimniecībai. Jau 1939. gadā bija skaidri redzami tuvojošās ekonomiskās stagnācijas priekšnoteikumi, taču Latvijas okupācija 1940. gadā un sekojošie piecdesmit komunistisko ekonomisko izkropļojumu gadi, kuri galu galā noveda pie visaptverošiem deficītiem, bezjēdzīgās, megalomāniskās industrializācijas, Latvijas rusifikācijas, veicināja neizbēgamu priekšstata nostiprināšanos par Ulmaņa režīmu kā “zelta laikiem”. Tādi tie bija tikai vienā, lai arī neizsakāmi svarīgā jomā: autoritāri diktatoriska, Latvija tomēr bija brīva, vairāk vai mazāk autentiska, atbilstoša sev – nacionāli, sociāli, kulturāli. Savukārt, no saimniecības ilgtermiņa attīstības perspektīvas viedokļa raugoties, ja sabiedrība vēlas uzlabot dzīves līmeni, pie tam nodrošināt šī uzlabojuma ilgstošu un stabilu raksturu, ir jānodrošina tik pat stabils, ilgstošs produktivitātes, darba ražīguma, inovācijas pieaugums. Tieši tā Ulmaņa režīmā nebija; tieši to varētu atnest privātās iniciatīvas, kapitālisma netraucēta attīstība, bet, kā rakstīja viens no latviešu izcilākajiem uzņēmējiem Roberts Hiršs “... visā Latvijas valsts pastāvēšanas laikā valsts vara pieauga un pastāvīgi plētās plašumā, sašaurinot to lauku, kurā privātais uzņēmums drīkst kaut cik patstāvīgi rīkoties”⁷³.

Pēc piecdesmit četriem aizlieguma gadiem LSDSP legālās darbības atjaunošanas grupa Latvijā nodibinājās 1988. gada rudenī; 1989. gadā LSDSP uzsāka savu atklāto politisko darbību, 26. jūlijā nodibinot Rīgas komiteju, 1. septembrī – Latvijas Komiteju; šī gada beigās notika partijas kongress Rīgā. Atjaunojot savu darbību, partija pieteica sevi kā radikālu nacionālu aktīvistu grupu, kura jau kopš legālo aktivitāšu sākuma pieprasīja “... izskatīt jautājumu par Latvijas atvienošanu no Padomju Savienības ..”⁷⁴. Priekšstata par to, kādai jābūt sociāldemokrātijai kapitālistiskā Latvijā – citāda Latvija nevarēja atdzimt kā brīva un neatkarīga valsts – LSDSP atjaunotājiem nebija. Partija bija vāja, tās vadītāji tikai izmantoja vecās partijas vārdu; jau ātri pēc darbības atsākšanas, partiju sāka plosīt iekšējās jukas⁵. Dažu gadu laikā tā pilnīgi

pagrima, pārvēršoties par nelielu inteligentu vai pusinteligentu grupiņu; abi lideri – V. Šteins un J. Dinevičs – izrādījās gadījuma figūras, kuras drīzumā nozuda no sociāldemokrātu apvāršņa. Ulmanisms svinēja otro uzvaru par sociāldemokrātiem, kad, deviņdesmito gadu sākumā un vidū, bijušie LKP funkcionāri, kultkoma aktivisti, čekisti, noziedzīgās bankas “Baltija” darbinieki vienojās draudzīgā aizrautībā ar ulmanismu, bet K. Ulmaņa pišļu meklēšana deva darbu pat istiem politiskiem šarlatāniem un pārvērtā šīs aktivitātes par šķebinošu politikānismu. Taču 1995. gadā sāka iezīmēties jauns sabiedrības noskaņojuma pavērsiens; ulmanisms sāka plakt, nespējot piedāvāt Latvijai neko citu, kā pagātņi, atmiņas, mītus. Latvijas Zemnieku Savienība Saeimas vēlēšanās cieta smagu sakāvi, neskatoties uz lielu čaklumu, Ulmaņa ģimenes izdalot. 1998. gadā LZS jau pieder naftas biznesam – metamorfoze, kuru Ulmanis noteikti nevarēja paredzēt savos visdrūmākajos sapņos, bet kura atspoguļo realitātes, bargas realitātes uzvaru par pagātnes ēnām. Sociāldemokrāti, savukārt, atgūvās pēc juku perioda, taču joprojām nav skaidrs, vai Latvijā ir izveidojusies moderna sociāldemokrātija, daudz maz atbilstoša mūsdienu kapitālistiskās sabiedrības prasībām.

Sociāldemokrāti visā pasaulē pārdzīvo nopietnu identitātes krīzi. Divi galvenie vecās sociāldemokrātijas principi – mācība par šķiru cīņu un nesalaužamā ticība valstij kā līdzeklim sabiedrības pārveidei un sociālistu mērķu īstenošanai ir nopietni diskreditēti, bet – vēl ne gluži mirusi. Taču, ja nav lielu grūtību ar sabrūkušo teorētisko konstrukciju uzskaiti un nerealizēto vēsturisko projektu izstādīšanu sabiedrības kritikai, tad daudz grūtāk ar pozitīvu alternatīvu piedāvājumu. Daudz grūtāk ir sniegt pozitīvu atbildi uz jautājumu vai ir iespējams atdzīvīnāt vai reformēt sociālistiskos projektus. Sociāldemokrātu atdzimšana Latvijā 1988.–89. gados sakrita ar pretējas vērtību sistēmas – liberālisma – jaunu uzplaukumu pasaulē, kurš izraisīja ekstravagantā franču filozofa Ž. Derridas (*Jacques Derrida*) bailes no “jaunas internacionāles” rašanās: no globālā kapitālisma un masu mediju konglomerāta hegemonijas⁶. Taču, kā liecina pētījumi, kuri mēģināja rast atbildi uz jautājumu: “Kāpēc valstis un tautas kļūst bagātas?”⁷, tieši tās sabiedrības, kurām raksturīgas nelielas valdības, zemi nodokļi, zema inflācija, vairāk kapitālieguldījumu, stingra likuma vara, augsts darba ražīgums, kuru kultūra veicina individuālismu, brīvu uzņēmēju garu, pragmatismu un inovācijas ir sasniegušas vislielākās sekmes – pretēji tām, kurās valsts intervence sabiedrības dzīvē, pat, ja tā ir piesegta ar t.s. sociālās labklājības valsts lozungu, ir kavējusi uzņēmēja un inovācijas gara attīstību un ir sekmējusi atkarības kompleksu nostiprināšanos. Brīvās uzņēmēju kultūras, tradīciju, normu, vērtību sistēmas nostiprināšanās bija atbilstoša pasaules saimniecības globalizācijai, nacionālo ekonomiku savstarpējai integrācijai caur globālo tirdzniecību, finansēm, ražošanu, institūcijām, starptautisko līgumu tīklu; globalizācija rada intensīvu

ekonomisku mijiedarbību, kura notiek ārpus valdību kontroles⁸. Globalizācija vai nu jāpieņem un ar to jāsadzīvo un jāizmanto savās interesēs, vai jāatzīst savas neveiksmes un nolemtība marģinalizācijai; cīņa ar globalizāciju – protekcionisma un citādā veidā – ir bezcerīga. Taču globalizācija jau ir atsegusi vismaz divas dramatiskas lietas. Pirmkārt, globalizācija var veicināt nevienlīdzības pieaugumu sabiedrībās, kuras nav spējīgas tikt līdzī modernāko valstu gaitai (nevienlīdzība pieaug gan starp valstīm, gan valstu iekšienē; nevienlīdzība skar pat egalitārās Ziemeļeiropas valstis, kuras vairs nav spējīgas uzturēt dārgo un visaptverošo sociālo aizsardzību). Otrkārt, tās sabiedrības, kuras atpaliek, riskē nekad “nenokert” tās, kuras ir priekšgalā⁹.

Tieši augošās globalizācijas apstākļos sociāldemokrātija ir spiesta pārskatīt savas dogmas. Divu Eiropas partiju – britu leiboristu un franču sociālistu – nākšana pie varas burtiski vienlaikus, 1997. gadā, aktivizēja diskusijas par sociāldemokrātijas mūsdienu lomu un nākotnes perspektīvām. Tieši M. Tečeres kapitālistiskā revolūcija nodrošināja T. Blēra uzvaru, kad par viņu nobalsoja kvalificēti un labi apmaksāti strādnieki un liela vidusšķiras daļa – tie, kuri bija ieguvuši no tečerisma, bet kurus bija nogurdinājusi viņas pēcteču dekadence. Britu leiboristi, vismaz – to liela daļa, T. Blēra un P. Mandelsona iespaidā sāka īstenot patiesu transformāciju, atmetot marksistiskās utopijas, kuras pierādīja savu nespēju saimniecībā un filozofijā; leiboristi sāka atteikties no tradicionālā sociālisma mācības par valsts varu, kura visu sakārto, kura sagādā darbu, regulē piedāvājumu un pieprasījumu, par sabiedriskā īpašuma pārākumu par privātpašumu.

Taču, ja Blēram izdevās gāzt no pjedestāla vai vismaz nopietni vājināt vecās dogmas par regulēto tirgu, nacionalizēto industriju un pat par sociālās labklājības valsti, tad jautājums par to, ko viņš deva jaunu, t.i., sociāldemokrātiskai jaunai, nevis – vienkārši aizguva liberālismam raksturīgo vērtību daļu, ir palicis neatbildēts. Jau gadu pēc viņa nākšanas pie varas parādījās jautājums: ja Blērs nespēs veikt radikālu t.s. sociālās labklājības valsts reformu, kas vispār paliks no t.s. blērisma¹⁰. Atšķirībā no leiboristiem, kuru liela daļa sāk samierināties ar spēcīgas ideoloģijas vai pat ambiciozas idejas trūkumu, ar to joprojām negrib samierināties franču sociālisti – viena no viskonservatīvākajām Sociālistiskās Internacionāles dalībniecēm. Viņi 1997. gada vēlēšanu platformā raksturoja globalizāciju kā kapitālisma mutāciju, kura grauj ekonomiku; noliedzot t.s. smago kapitālismu, sociālisti solīja saglabāt valsts intervenci saimniecībā kā franču nacionālās tradīcijas, kultūras neatņemamu sastāvdaļu¹¹. Komentējot sociālistu programmu, franču analītiķis D. Moisi atzīmēja, ka tieši valsts Francijā ir kļuvusi par šķērslī sabiedrības pārmaiņām un konservatīvās sabiedrības modernizācijai globalizācijas laikmetā¹². Taču, pat franču sociālisti, kuru pats nosaukums ir apliecinājums stūrgalvīgam tradicionālismam, nav spējīgi pilnībā izmainīt realitāti. Lai arī tiek nomaksātas nodevas dogmai par

sabiedriskā sektora pārākumu par privātīpašumu, partija sāk atzīt, ka ir jāveicina uzņēmēju gara uzplaukums; lai arī liberālisms joprojām tiek vērtēts kā sociālās dezorganizācijas ekvivalents, sociālisti sāk iestāties par jaunu aliansi starp valsti un tirgu un par valsts lomas pieaugumu tieši ekonomisko inovāciju ieviešanā¹³. Priekš franču sociālistiem jau tas vien ir kaut kas jauns.

Vācijā, sociālā kapitālisma dzimtenē, valsts parspilēta izplešanās arī ir nopietni vājinājusi Vācijas konkurētspēju pasaules globālajā saimniecībā: 1998. gadā tā ir tikai 24. vietā pasaules efektīvāko ekonomiku sarakstā, ar milzīgu bezdarbu. Vācijas sociāldemokrātija, G. Šrēdera vadībā, mēģina modernizēties un pretendē uz t.s. jauno vidusceļu. Maksājot nodevas vecajām dogmām par sociālo taisnību un egalitārismu, tā bagātina savu leksiku arī ar tādiem vārdiem kā “uzņēmēja gars”, “biznesa kultūra”, “riski”. Tā nav tik vecmodīga kā franču sociālisti, taču tad, kad vācu sociāldemokrāti uzsver tuvību britu leiboristiem, tā vairāk ir tuvība pagātnei, K. Etljam, nevis šodienai, T. Blēram.¹⁴

Kaut cik moderna sociāldemokrātija nav izveidojusies nevienā no bijušā Austrumu bloka valstīm vai bijušās PSRS sastāvdaļām, kas nav divaini: sociāldemokrātija ir veco Eiropas demokrātiju un kapitālistisko valstu politisko sistēmu un kultūras sastāvdaļa. No globalizācijas sekām neizdosies izvairīties nevienam, bet vai ir iespējams Austrumeiropā uzbūvēt tradicionālu sociālas labklājības valsti – par kuru iestājas gandrīz katra no minētā reģiona sociāldemokrātiskām partijām – apstākļos, kad šī sociālās labklājības valsts pārdzīvo krīzi savā dzimtenē, Vācijā, ir jautājums, atbilde uz kuru, visticamāk, ir – nē. Visvājākās izredzes ir Krievijā – valstī, kurā moderna kapitālisma tradīcijas nekad neiedzīvojās līdz 1917. gadam, bet pēc tā to iedīgli tika ravēti brutāli un nežēlīgi. Lai arī Krievijas sociologi vērtē 30–40 % no elektorāta kā eventuāli sociāldemokrātiskus, reāla sociāldemokrātu partija valstī vēl nav pat radīta. Krievijas sociāldemokrātu partija, kura jau ir noturējusi deviņus kongresus (pēdējais – 1998. gada 6.–7. jūnijā, Maskavā), ir neliela un marģināla inteliģentu grupa. T.s. kreisi centriskās koalīcijas “Vienotība” (“Jedinstvo”) radīšana 1998. gada jūlijā bija apliecinājums nevis kaut cik eiropiskas sociāldemokrātijas rašanās sākumam Krievijā, bet nacionālistiska populisma pieaugumam; nav divaini, ka koalīcijā sastopami populistiski šovinisti J. Lužkovs, B. Gromovs (Afganistānas kara “varonis”), D. Ragozins, S. Baburins, S. Glazjevs un citi, kuri aizstāv krievu nacionālismu un t.s. cilvēcisko, krievisko kapitālismu (“rinok po russki”)¹⁵. Ja rietumu sociāldemokrāti sāk apzināties, ka ilgtermiņa perspektīvā populisms skar negatīvi tieši tos, kuru ienākumi ir vidēji, ka inflācija paaugstina nelīdztiesību, ja viņi arvien vairāk meklē savu elektorātu sabiedrības centrā¹⁶, tad Austrumeiropā ir citādi un sociāldemokrāti vai, precīzāk, t.s. sociāldemokrāti nereti pretendē uz to politisko nišu, kura faktiski pieder nacionālistiskiem populistiem vai komunistiem un kura arī sociāldemokrātus tuvina šiem strāvojumiem.

Latvijā priekšnoteikumi spēcīgai sociāldemokrātijai, nemaz nerunājot par leiboristu tipa sociāldemokrātiju, ir samērā nelabvēlīgi. Lai arī individuālistiski, liberāli orientēti vēlētāji Latvijā ir mazākumā, kolektivistiskie sociāldemokrāti vēl nav kļuvuši par ietekmīgu politisku spēku. Izskaidrojums jāmeklē gan Latvijas sociālajā struktūrā, kurā potenciāli sociāldemokrātiskais vēlētājs, lielā mērā – sociāli ruinēts pilsonis, ir vēlējis lielāku un primitīvāku populismu, nekā sociāldemokrāti ir bijuši spējīgi piedāvāt, vai arī nacionālisms ir spēlējis daudz lielāku lomu vēlētāju izvēlē un sociāldemokrāti šo vajadzību nav apmierinājuši.¹⁷ Savukārt, lai Latvijā izveidotos leiboristu tipa moderna sociāldemokrātija, Latvijai ir nepieciešama ilgstoša liberālā kapitālisma netraucēta attīstība. Kā ideāls sociāldemokrātija Latvijā šobrīd ir vairāk populistiska, sociālistiska. Kā sociāla un politiska teorija tā nepastāv vispār un Latvijā vēl nav sociāla un kulturāla pamata šim sociāldemokrātijas aspektam. Kā politiska kustība tā ir atguvusies no 1989.–90. gadu sākuma jukām, bet tās nākotne nav skaidra. Kā valdības forma tā vēl nav iespējama, ņemot vērā nepietiekošo pārstāvniecību parlamentā, kas neizslēdz to, ka sociāldemokrātiskas vai pat sociālistiskas (nacionāli-sociālistiskas) iezīmes raksturo daudzas citas Latvijas partijas. Latvijas iespējas ieņemt savu vietu pasaules attīstīto valstu saimē būs lielā mērā atkarīga no mūsu spējas uzbūvēt stabili funkcionējošu liberālu demokrātiju. Tā, gan kā koncepcija, gan kā prakse var sakrist ar vienkārši demokrātijas pieaugumu, taču tā nav viena un tā pati lieta, nemaz nerunājot par to, ka liberālā demokrātija ir viens un tas pats, kas populistiska nabadzīgā demokrātija. Liberāla demokrātija balstās brīvās vēlēšanās, likuma varā, neatkarīgā tiesu sistēmā, indivīda autonomijā, modernā, kapitālistiskā saimniecībā, tolerantā buržuāzijā, augstā nacionālā kopproduktā, lielās investīcijās izglītībā¹⁸. Vēl vairāk tā balstās vērtību sistēmā, normās, ieradumos, instinktos – liberālās demokrātijas asinsritē¹⁹. Liberālā demokrātija nenožīmē, ka tirgus visu sakārto automātiski, ka valstij nav nekādas nozīmes, taču tā noliedz paļaušanos uz valsti kā visu problēmu risinājumu un pilnīgi noliedz utopisko sociālo plānošanu un konstruēšanu.

Liberālās demokrātijas ārējie apstākļi šobrīd ir vienkārši nesalīdzināmi labvēlīgāki salīdzinot ar 20.–30.gadiem: lai arī ne katra Eiropas valsts ir liberāla demokrātija, taču populistiskās demokrātijas vai oligarhiskās demokrātijas (Slovākija, Krievija), nemaz nerunājot par antidemokrātiskajām (Baltkrievija) nav tās, kuras izstaro pievilcību vai rada neatvairāmo iespaidu. Taču patiesas liberālas demokrātijas uzcelšana Latvijā aizņems ilgu laiku, kurā neizbēgama ir arī nelīdztiesība un kurai nepieciešams, kā nekas cits, pacietība un pakļaušanās laikam.

ATSĀUCES UN SKAIDROJUMI

- 1 Patrick Salmon. Scandinavia and the Great Powers. – p. 1–2, 170, 173–174; N. Davies. Europe. A History. – p. 941.
- 2 I. Rothschild. East Central Europe Between the Two World Wars. – University of Washington Press, Seattle and London, 1974. – p. 4.
- 3 R. Hiršs. Rīgas Audums. – Daugava, 1965. – 103. lpp.
- 4 G. Zēgners. Latvijā atjaunota LSDSP. – Brīvība, 1989. – Nr. 8/9. – 1.–3. lpp.
- 5 LSDSP CK prezidija lēmums. – Brīvība, 1989. – Nr. 10. – 8. lpp.
- 6 Mark Lilld. The Politics of Jacques Derrida. – The New York Review of Books, June 25, 1998. – p. 38.
- 7 Skat. Melvyn Krauss. How Nations Grow Rich: The Case for Free Trade. – New York: Oxford University Press, 1997; Robert I. Barro. Determinant of Economic Growth: A Cross – Country Empirical Study. Cambridge: MIT Press, 1997.
- 8 Jeffrey Sachs. International Economics: Unlocking the Mystery of Globalization. – Foreign Policy, Spring 1998. – p. 99–100.
- 9 Nancy Birdsall. Life is Unfair: Inequality in the World. – Foreign Policy, Summer, 1998. – p. 76–77.
- 10 Anne Applebaum. Tony Blair and the New Left. – Foreign Affairs, March/April, 1997. – p. 45–60. Britain's new cabinet. – The Economist, August 1 th.–7 th, 1998. – p. 19.
- 11 Chageons d' Avenir. Nos engagements pour la France. Parti Socialiste, p. 4; Lionel Jospin, Declaration de politique generale, Le 19 juin 1997. – L'hebdo des socialistes, 27 juin 1997. – p. 8.
- 12 Dominique Moisi. The Trouble with France. – Foreign Affairs, May/June, 1998. – p. 101–102.
- 13 Dominique Straus-Kahn. Trouver une nouvelle aliance entre L' Etat et Le Marche. – Le nouvel Observateur, 28 août – 3 septembre 1997. – p. 22–25; Le gouvernement veut promouvoir la creation d' entreprises high tech. – Le Monde, 19 Novembre, 1997. – p. 19.
- 14 John Vinocur. Downsizing German Politics. Gerhard Schroder, Man from the Plain. – Foreign Affairs. Sept./Okt., 1998. – p. 11–12.
- 15 Ю. Лебедев. Не везет социалдемократам с лидерами. – Московские новости. – 1998. – 7–14 июля. – с. 8; Владимир Бородин. Революция у левых – шанс для правых. – Известия. – 29 июля. – 1998. – с. 2.
- 16 Arnaud Leparmentier. Le programme du SPD est presque aussi liberal que celui de M.Kohl. – Le Monde, 18 Mars 1998. – p. 3.
- 17 B. Zepa. Savas valsts pavalstnieki – kādi bijām, kādi esam. – Diena. – 1998. – 12. jūn. – 2., 3., 5. lpp.
- 18 Fareed Zakaria. The Rise of Illiberal Democracy. – Foreign Affairs. Nov./ Dec., 1997.
- 19 Charles A. Kupchan. Democracy First. – Foreign Affairs. May/June, 1998.

PERSONU RĀDĪTĀJS

A

Ābele A.	234
Aberbergs J.	249, 250
Adamsons E.	225
Adlers F.	178
Agulhon Maurice	124
Aihenvald J.	125
Aizsilnieks A.	107, 123, 124, 189, 207, 209, 211, 256, 257
Akels F.	199
Akots P.	201
Albarts H.	11, 58
Alberings A.	61
Aleksandrovskis S.	70
Alens K.	50
Alksnis Arveds	114
Alksnis Jēkabs	114, 126
Alnis A.	197, 206, 216, 254, 255, 257
Alps Voldemārs	53
Andersons E.	14, 114, 115, 125, 127, 143, 164, 179, 187, 192, 198, 200, 250, 254
Annuss Jānis	150, 170
Anšmits J.	143, 164
Apine E.	235
Apiņš K.	173
Apsītis H.	202, 204, 215, 254
Arendtes H.	204
Asars H.	105
Aspazija	217
Ašmanis Pauls	16
Augškalns-Aberbergs J.	224
Auškaps J.	217, 219, 258, 260
Avots A.	121, 128, 149, 166

B

Baburins S.	269
Balabkins N.	107, 123, 124, 125, 189, 201, 211, 255, 256, 257
Balodis F.	159
Balodis K.	32, 160
Balodis Jānis	33, 109, 110, 119, 149, 150, 152, 157, 171, 177, 201, 241, 244

Baltrušaitis J.	244
Bankavs J.	18
Barkāns V.	141
Bastjānis V.	19, 42, 43, 45, 52, 88, 89, 100, 109, 124, 129, 163, 189, 244, 246, 247, 251
Batlers R. A.	242
Bauers O.	36
Baumanis A.	260
Bauska J.	249
Beierbahs K.	225
Benešs E.	182
Benjamins J.	109
Bergmanis A.	263
Bergs Arveds	17, 38, 74, 100, 103, 104, 121, 128, 141, 148, 149, 184, 188, 207, 219, 237, 240, 244, 262
Berķis K.	149, 157, 164, 201
Berģis P.	174
Berlins Jesaija	7, 8
Bermonds	34, 52
Bernšteins M.	34, 170
Bērziņš Alfrēds	101, 103, 104, 111, 119, 120, 122, 124, 126, 128, 143, 149, 150, 152, 158, 164, 166, 173, 179, 188, 191, 202, 204, 216, 217, 218, 219, 226, 258
Bērziņš Andrejs	85, 170, 207, 208
Bērziņš E.	236
Bērziņš J.	236
Berzs L.	161
Betlens I.	230
Biezais H.	124
Bilmanis A.	190
Bilmanis R.	19, 92, 163
Bjaliks H.	182
Bļodnieks A.	64, 76, 77, 99, 116, 119, 120, 121, 129, 130, 132, 134, 135, 138, 140, 141, 146, 149, 150, 162, 170
Birkerts P.	19
Birznieks A.	71
Bjaliks H.	185
Blanks E.	18, 105, 124, 125, 146
Blau P.	252
Blērs T.	268, 269
Bleses E.	258
Blumbergs J.	207, 212
Blumbergs K.	214
Blūmentāls J.	235

Blūms Leo	144, 213, 246
Bokalders J.	191, 203, 256
Bokmelders A.	160, 232
Bonfilds M.	50
Borohova, B.	185
Boruks A.	123
Bošvechters V.	249
Brantings H.	53
Brantings A.	21
Brauns A.	182
Briāns A.	21, 61
Briedis E.	234
Brikšis O.	163, 247, 250
Brodovskis S.	136, 144, 154, 166
Bulhak Henryk	89
Buševis Ansis	11, 13, 21, 22, 24, 26, 28, 29, 31, 32, 39, 42, 44, 45, 57, 60, 64, 65, 68, 82, 83, 90, 110, 133, 135, 136, 137, 142, 145, 150, 155, 158, 159, 162, 163, 233, 244, 245, 247, 248, 251
Butka Z.	91
Bzerzinskis Z.	204
C	
Carr Raimond	254
Ceihners A.	256
Celmiņš Gustavs	104, 124, 134, 137
Celmiņš Hugo	46, 62, 100, 122, 157
Celms J.	42, 56, 89, 129, 165, 167, 170, 171, 172, 174
Cielēns Felikss	10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 30, 32, 33, 34, 35, 39, 42, 43, 44, 47, 48, 52, 53, 57, 58, 60, 64, 65, 71, 72, 73, 75, 77, 81, 82, 86, 88, 89, 90, 92, 110, 124, 129, 130, 135, 136, 145, 173, 175, 178, 185, 186, 187, 192, 232, 233, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 249, 251
Cimmermani J.	219
Č	
Čaks A.	142
Čakste Mintauts	157
Čakste J.	38
Čemberlēns O.	11
Čerņih A.	70
Čičajevs J.	248
Čičerins G.	11, 32, 33, 70

D

Dambītis R.	249
Daniševskis J.	165
Darre V.	116
Deiviss Normans	14, 86, 90, 102, 124, 195, 203, 204, 206, 224, 230
Dēķens Kārlis	44
Dēliņš R.	205, 255, 258
Deglavs A.	240
Deglavs (Deklavs) Fricis	161, 233, 235, 236, 237, 243
Dermanis V.	43
Derrida Ž.	267
Dišlers I.	158
Dišlers K.	157, 202
Dimitrovs G.	243
Dinevičs J.	267
Dreifelds N.	250
Dribins Leo	86
Druva J.	215, 257
Dubins M.	100, 134, 223, 247
Ducmanis K.	189
Dukurs R.	76, 162, 163, 250
Dumergs Gastons	144
Dunsdorfs E.	87, 88, 112, 113, 114, 124, 126, 128, 140, 143, 172, 187, 191, 195
Durosels (<i>Duroselle</i>) Jean-Baptiste	89, 90, 239
Dziļleja K.	190, 251

E

Edisons Dž.	107
Eglītis V.	225
Einaudi M.	126
Einbergs B.	120
Ēķis L.	114, 120, 121, 170, 207, 208
Eko Umberto	196, 254
Eliass K.	18, 86
Ēnpalu E.	199
Ēnpalu K.	198
Epšteins R.	113
Errio E.	163
Etlījam K.	269
Everts K.	238
Ezergailis A.	105, 125, 229, 230

F

Farišs (<i>Faryš</i>) J.	216, 257
Feldmanis I.	191, 260, 261, 263
Feltons F.	234
Fermi L.	254
Francis J.	171
Frīdenbergs A.	32
Frīdrihsons J.	95, 150, 164, 165, 167, 170, 188, 191, 194, 210, 222, 255, 258
Frīšmans A.	99

G

Gaņeckis J.	29
Ganšovs V.	174
Garsels R.	120
Gebelss J.	226
Ģermanis Uldis	15, 23, 86, 87, 104
Gilbert Martin	14, 91
Glazjevs S.	269
Golcs	25
Goldhaden, Daniel Jonah	117
Goldmanis P.	99
Goppers K.	149
Gorkijs M.	109
Graudīņš M.	107, 108, 109, 125
Graupners Kārlis	174
Gregorijs Dž. D.	61
Grēviņš V.	163, 165
Griffins R.	198, 254
Grigulis A.	225
Grīnbergs O.	74
Gromovs B.	269
Grosvalds O.	163, 230, 261
Gruzna P.	186
Gulbis F.	224
Gulbis Vilis	146, 147, 148, 150, 152, 173
Gurevičs M.	234

H

Haidens (<i>Hiden</i>) Dž.	89, 90, 123, 199, 254
Haijeks A. Frīdrihs fon	94, 97, 124
Halperin S. W.	254
Hāns Dž.	72
Hansons P. A.	144, 240

Hartman Gary	125
Hartmanis M.	121, 152
Heikimas Dž.	195
Heismanss K.	178
Hellmans J.	183
Hermanis J.	18
Hilferdings R.	34, 61, 63
Hercfelds B.	183
Hitlers Ā.	12, 54, 78, 81, 85, 102, 118, 132, 136, 196, 204, 205, 206, 217, 220, 221, 223, 225, 232
Hiršs H.	219, 220
Hiršs R.	50, 98, 100, 113, 271
Holcmanis V.	174
Holsti R.	56
Hovards R.	176
Hovi Kalervo	89
I	
Ilgners I.	114
Ilmjärv Magnus	186
Indulēns K.	238
Intelmanis A.	227
Irbe G.	205
Ivanovs A.	73
Ivanovs R.	45, 171
Izraelits S.	113
J	
Jablonskis L.	246
Jablonskis A.	74, 246
Jagars J.	163, 248
Jansons A.	153
Jansons J.	160
Jansons T.	246
Jarcevs Boriss	241
Jaunzems A.	250
Joffe A.	31, 32, 33, 51
Juraševskis P.	143, 167, 171, 172
Jutikkala E.	83, 93
K	
Kahk Juhan	14
Kaktiņš Jānis	53
Kalnberziņš Jānis	235, 245, 261

Kalniņa Klāra	164, 181, 193
Kalnings R.	69, 72, 109
Kalniņš B.	13, 126, 132, 143, 170, 171, 174, 189, 230, 233, 237, 238, 241, 248
Kalniņš Bruno	24, 51, 76, 86, 88, 118, 126, 127, 133, 134, 139, 142, 151, 152, 159, 160, 164, 165, 167, 171, 172, 179, 185, 186, 189, 191, 238, 241, 244, 245, 250, 262, 263
Kalniņš J.	225
Kalniņš N.	129, 250
Kalniņš Pauls	19, 20, 21, 22, 29, 52, 82, 86, 110, 164, 165, 167, 170, 172, 174, 178, 233, 244, 246, 250, 251
Kambala S.	126
Kaminskis J.	109, 212, 218
Kanģeris K.	192
Kaņepītis A.	167
Karčevskis A. O.	150, 170, 218
Karrs (<i>Carr</i>) E. H.	7, 14, 90
Karulis K.	205
Kasparavičius Algimantas	91
Kautskis Kārlis	33, 34, 36, 63, 253
Kazekamps (<i>Kasekamp</i>) A.	125, 203, 255
Kelman H.	88
Keinss Dž. M.	213
Ķēniņš A.	85, 146
Ķļaviņš A.	238
Ķļaviņš R.	160, 241
Kirhenšteins A.	248
Ķiselis Jānis	142
Kissinger Henry	262
Klāns P.	172
Klaustiņš R.	218
Kleins J.	29
Klemanso Ž.	55
Klīve A.	20, 92, 109
Klīve V.	107, 125
Klučs G.	217
Knoriņš V.	231, 233, 236, 261
Kociņš F.	64, 105
Kopps V.	68
Krastiņš O.	123
Krēgers E.	227
Krēsliņš M.	173
Krieviņš E.	199, 222, 249, 255, 264
Krūmiņš-Pilāts	233, 235, 243

Krūms M.	234
Krupņikovs P.	87
Krūzbergs A.	181
Kūlmanis Jānis	174
Kurcijs A.	74, 92
Kurševics K.	19
Kurlis P.	238
Kurmīšs K.	249
Kurtiuss J.	55
Kurzemnieks K.	110, 172
Kušners F.	252
Kviesis Alberts	34, 140, 150, 151, 152

L

Labsvīrs J.	123
Lācis M.	236
Lackijs-Bertoldi Z.	183
Laškops K.	246
Laicens L.	18
Laidoners J.	148, 156
Laimiņš E.	122, 128, 152
Lange K.	167
Lapiņš J.	125, 261
Lapsiņš N.	210
Larsson Ulf	192, 255
Lāzersons M.	182, 183
Leikarts P.	99
Leimanis E.	172, 173
Lejiņš Jānis	53, 89, 153, 174, 187, 256, 257, 259
Lejiņš P.	249
Lejnieks Jānis	258
Lenberijs G.	50
Leņins V.	17, 50, 105, 253
Levins-Šackess I.	182
Liberts L.	225
Lichtheim G.	93
Liepiņš Dž.	225
Liepiņš R.	156
Lilld Mark	271
Lincs (<i>Linz</i>) J. J.	202, 203, 255
Lindiņš R.	43, 250
Lindstrēms (<i>Lindströms</i>) R.	173, 181
Lipping I.	124, 189
Lips J.	166, 182
Lisenko T.	168

Ļitvinovs M.	31, 78, 134, 144, 176, 187, 244
Loit A.	89, 92
Lorencs I.	72
Lorencs Klāvs	11, 42, 43, 44, 64, 71, 116, 141, 143, 144, 145, 158, 159, 160, 162, 163, 187, 188, 189, 230, 231, 233, 234, 236, 245, 247, 248, 250, 251, 253, 262, 263, 264
Ludiņš V.	120, 121
Luters Z.	234
Lužkovs J.	269
M	
Maineke F.	102
Malro A.	239
Mandelsons P.	268
Manders F.	16, 18
Manns H.	239
Marrass M.	230
Martiuss G.	114, 115, 116, 118, 127, 134, 154
Masaks Aleksandrs	173
Masariks T.	182
Meierovics Zigfrīds A.	10, 11, 14, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 43, 54, 56, 57, 61, 65, 157, 161
Meiersons I.	183
Meijers R.	115, 116
Meiksins G.	161, 241, 249
Mekilops, D.	111
Melbārdis J.	260
Meļcevs A.	73
Melvyn Krauss	271
Memeljo F.	198
Menders Fricis	11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 39, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 51, 52, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 71, 72, 76, 77, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 100, 109, 129, 130, 133, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 150, 152, 153, 155, 157, 163, 165, 166, 167, 169, 174, 179, 180, 182, 185, 186, 187, 191, 193, 207, 213, 217, 218, 232, 233, 239, 240, 244, 246, 247, 250, 251, 252, 253, 256, 258, 263
Menecke F.	124
Miezis A.	160, 246
Miezis R.	232

Mills Dž. St.	7
Mikojans A.	72
Misjūnas (<i>Misiunas</i>) R.	110, 126, 261
Miške V.	248
Misse J.	31
Molotovs Vjačeslavs	17
Morics E.	225
Moskvins M.	235
Mucenieks J.	73
Muncingeru E.	114
Munters Vilhelms	64, 77, 78, 81, 92, 11, 113, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 127, 134, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 165, 164, 166, 168, 169, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 188, 189, 192, 193, 202, 204, 205, 215, 219, 221, 223, 227, 251, 258, 260
Musolini B.	85, 101, 196, 197, 198, 199, 205, 206, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 225
N	
Nečbuls-Hjudžesens H. M.	149
Niedre O.	125
Noldi L.	78
Nonācs O.	45
Nuroks M.	183
O	
Oberlender E.	90
Ogrīņš E.	251
Ogrīņš B.	250
Oliņš P.	173
Osis R.	241
Ozols Voldemārs	53, 99, 153
Ozoliņa Elza	140, 158, 159, 160, 161, 231, 232
Ozoliņa-Krauze A.	239
Ozoliņš K.	225, 250
Ozoliņš M.	160
Ozoliņš V.	150, 171
Ozols K.	91
Ozols Paulis	174
Ozols V.	153, 239
P	
Palins E.	179

Palkavnieks J.	173
Palme U.	180
Papens F. fon	12
Pauļuks Jānis	44
Pauļuks K.	152
Pauzers F.	162
Pavasars Br.	174
Paxton Robert O.	230
Peins S.	230
Pekers E. L.	182
Pēlecis A.	168
Peniņa M.	152
Peniķis J.	145, 157, 188
Pēps A.	182
Petrevics A.	17, 174
Petss K.	67, 103, 148, 156, 198, 199, 202
Piips	56
Pilsudskis J.	85, 135, 136, 216
Pirins K.	83, 93
Plakans A.	97, 108, 124
Plečkaitis J.	75
Plensners A.	146
Pommers J.	140
Poruks J.	225
Pošeika J.	165, 166, 167
Potjomkins V.	176
Prauls K.	101
Preston Paul	258
Prikulis P.	99
Przeworskis A.	257
Pūķis V.	234
Pūliņš N.	173

R

Radziņš P.	28, 29, 126
Ragozins D.	269
Rainis J.	105
Rancāns J.	99, 172
Ratinskis B.	78
Raupe P.	172, 173
Reitersvērds P.	179
Remeiks T.	200, 255
Renners K.	40
Renodels Pols	178, 192
Rikveilis V.	22

Ritters K.	115
Rogainis P.	232
Rolavs E.	15
Rozenbergs K.	235, 236
Rozenšteins H.	121, 150, 222
Rozenfelds O.	193
Rozītis P.	225
Rudevics A.	13, 24, 39, 43, 44, 45, 82, 91, 139, 141, 142, 163, 175, 192, 231, 232, 233, 238, 240, 243, 245, 248, 251
Rudzītis D.	110
Rudzītis H.	98
Rudzutaks J.	165, 166
Rūzvelts	85

S

Sabaļūnas L.	200
Salmons Patriks	89, 199, 254, 262, 271
Salna R.	233, 235
Salnājs V.	76, 78, 92, 116, 123, 132, 138
Samts John	14
Sandlers, R.	144, 179, 196, 236
Sartori Dž.	204, 206, 224, 256, 257
Sēja L.	201
Selters K.	199
Serdants A.	250
Shapiro L.	260
Siljakovs K.	166, 190
Skalbe K.	146
Skriņņikovs Nikolajs	174
Skrjabin V.	17
Skrūzmane I.	124
Skubiķis E.	15
Skujenieks M.	16, 17, 19, 43, 45, 46, 68, 75, 78, 111, 123, 129, 130, 138, 139, 140, 142, 143, 146, 151, 156, 157, 159, 171, 173
Skultāns V.	126, 258
Slavenas J. P.	200
Slominskis H.	161
Smetona A.	70, 91, 200
Smilgis I.	165
Spure Ž.	235, 236, 245, 246, 248, 249
Staļins J.	52, 59, 85, 168, 176, 224, 225, 252
Stalažs V.	182
Staprāns S.	53, 135

Stegmanis A.	242
Sternhell Zeev	254
Stille Alexander	254
Stone M.	254, 258
Stranga Aivars	87, 88, 91, 124, 126, 185, 186, 188, 190, 191, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 263
Straujānis V.	19
Straume R.	250
Stučka Pēteris	22, 23, 24, 26, 30, 31, 50, 94, 105
Sudmalis E.	240
Sūna Natālija	119
Sviderskis A.	51, 74, 78, 135

Š

Šaku E.	176
Šapiro L.	204, 206, 226
Šeidemanis F.	25
Šics K.	235
Šics Maksis	139, 186
Šilde Ā.	14, 19, 86, 118, 124, 127, 129, 170, 171, 174, 185, 188, 189
Šillers E.	250
Šķirmunta K.	56
Šmollers G.	211
Šperbers M.	239
Šrēdera G.	269
Šreibers I.	235
Šteins V.	267
Štelmahera J.	137
Šternhells Z.	196
Štiglics R.	163
Šūmahers K.	83
Švābe A.	37, 38, 124
Švarcs A.	240

T

Taagepera Rein	95, 110, 126, 261
Tarvel Enn	14
Taube A.	249
Tavars P.	173
Tečere M.	268
Teilors (<i>Taylor</i>) A. I. P.	12, 14, 49, 89, 100, 102, 123, 195, 196, 199, 254
Tērnars B.	50
Tillotson H. M.	93

Točs S.	258
Tone V.	225
Toonissona J.	103
Torbjorn L. Norman	87
Trasūns J.	141
Trasūns Fr.	184, 241
Treiguts-Tāle E.	181, 193
Tripjē F.	177
Tripjē Ž.	144, 180, 181, 193

U

Ubāns K.	225
Uldriks T. I.	91
Ulmanis Kārlis	7, 11, 12, 13, 18, 19, 20, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 36, 37, 38, 41, 45, 46, 52, 53, 54, 64, 70, 71, 74, 77, 78, 81, 85, 86, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 126, 127, 128, 130, 132, 134, 137, 138, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 188, 192, 195, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 214, 216, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 233, 235, 237, 238, 240, 242, 244, 245, 246, 247, 251, 260, 262, 266, 267
Ulpe P.	165, 167, 171, 172, 174
Ulrihs Dr.	115
Unams Ž.	224
Undēns U.	179

V

Vāgners R.	186
Vāgners J.	174
Valdemārs A.	70, 75, 91
Valdemārs K.	11
Valdmanis A.	208, 217
Valters Miķelis	15, 16, 17, 19, 20, 23, 52, 106, 107, 118, 125, 205, 255
Valters N.	157, 189
Vandervelds E.	21, 178
Vardis (Vardys) V. Stenlijs	14, 110, 125
Vartuss A. K.	231

Vasjutičevs I.	73
Vaskela Gedeminas	14
Vēbers E.	239
Vētra M.	154
Veckalne Kērsta	164
Veckalns Andrejs	28, 133, 139, 164, 166, 250
Veidnieks K.	206, 212, 222, 260
Vesmanis F.	244, 250
Vinnīgs A.	24
Virsis Mārtiņš	87, 128, 191, 263
Virza E.	8, 99, 100, 124, 126, 148, 218
Višinskis A.	85, 247
Višņa J.	163, 231, 244, 250
Vītiņš J.	148
Vītols E.	161, 163
Voldemārs A.	8
Vons Dž.	72
Vrangels	29
Z	
Zālite I.	263
Zariņš K.	203
Zēgners G.	271
Zeibolts P.	28
Zemgals G.	100, 117, 143, 151, 152, 156, 171, 172, 188, 219
Ziemeļnieks J.	225
Zihmanis H.	235
Zotovs I.	85, 245, 259
Ž	
Žabotinskij V. (Z.)	105, 125
Žagars Ē.	211, 256, 257
Žuo L.	178
W	
Walzer Michael	14
Wandycz Piotr S.	14, 90
White S.	89

Zotovs I. 85, 245, 259

Ž

Žabotinskij V. (Z.) 105, 125
Žagars Ē. 211, 256, 257
Žuo L. 178

W

Walzer Michael 14
Wandycz Piotr S. 14, 90
White S. 89

Vasara I.	85, 245, 259	Zotova J.
Vasara G. G. G. G. G.	41	
Vasara B.	93	
Vasara M.	451	
Vasara K. K. K. K. K.	105, 125	Zabotinskij V. (Z.)
Vasara A. A. A. A. A.	211, 256, 257	Zagars E.
Vasara J. J. J. J. J.	158	Zuo L.
Vasara K. K. K. K. K.	244, 250	
Vasara P. P. P. P. P.	42	W
Vasara A. A. A. A. A.	42	
Vasara M. M. M. M. M.	140, 161, 191, 200, 211	Walzer Michael
Vasara E. E. E. E. E.	14, 90, 100, 101, 99, 9	Wandycz Piotr S.
Vasara A. A. A. A. A.	74, 2	White S.
Vasara J. J. J. J. J.	95, 147, 151, 249, 250	
Vasara J. J. J. J. J.	94	
Vasara E. E. E. E. E.	161, 161	
Vasara A. A. A. A. A.	8	
Vasara D. D. D. D. D.	72	
Vasara S. S. S. S. S.	22	
Z		
Zabotinskij V. (Z.)	105, 125	
Zagars E.	211, 256, 257	
Zuo L.	176	
W		
Walzer Michael	14	
Wandycz Piotr S.	14, 90	
White S.	99	

Iespiests: a/s "Poligrāfists",
 Kr. Valdemāra iela 6, Rīga, LV-1010.
 Formāts 60x90/16; 18,0 fiz. iespiedl. Pasūt. nr. 1021.

OBLIGĀTĀIS
EKSEPLĀ

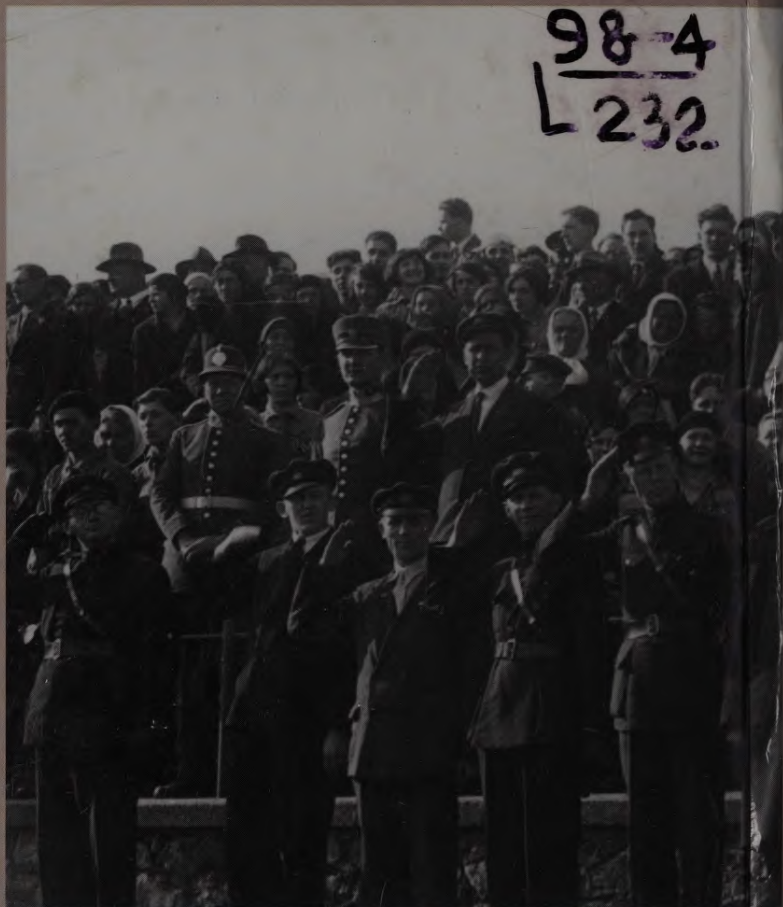
2.50

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTEKA

0304045869

98-4
L 232

Aivars Stranga,

dzimis 1954. gadā,
Dr.habil.hist.,
Latvijas Universitātes
professors.

Pēta Latvijas iekšējās un
ārējās politikas vēsturi
1918.–1940.gadā un
Latvijas ārpolitiku kopš
1991.gada.

Publicējis monogrāfijas
un rakstus par šiem
jautājumiem.